

*Бібліотека
студента-медика*

УКРАЇНЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ
МЕДУНІВЕРСИТЕТ

100 років
ОДЕСЬКОМУ
МЕДУНІВЕРСИТЕТУ
1900–2000

Бібліотека студента-медика

Започатковано 1999 р. на честь 100-річчя
Одеського державного медичного університету
(1900 — 2000 рр.)

Видається за загальною редакцією
лауреата Державної премії України
академіка АМН України
В. М. ЗАПОРОЖАНА

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. М. ЗАПОРОЖАН (*головний редактор*),
Ю. І. БАЖОРА, І. С. ВІТЕНКО,
В. Й. КРЕСЮН (*заст. головного редактора*),
О. О. МАРДАШКО, В. К. НАПХАНЮК,
Г. І. ХАНДРІКОВА (*відповідальний секретар*),
П. М. ЧУЄВ

Одеський державний
медичний університет

Вельмишановний читачу!

Одеський державний медичний університет продовжує видання нової серії навчальної літератури — «Бібліотеки студента-медика».

Розбудовуючи незалежну Україну, дбаючи про майбутнє, слід турбуватися про збереження і примноження історичних, культурних і наукових цінностей для нащадків. Найкращим засобом для цього слугує хороша книжка. Є й інші причини, які спонукали нас до роботи.

По-перше, недостатня кількість і якість сучасних підручників, виданих державною мовою. Тому ми прагнули створити серію підручників і навчальних посібників, яка б містила як класичні відомості з різних галузей медицини, так і новітні досягнення та великий досвід наших провідних фахівців.

По-друге, останнім часом згідно з навчальними планами та типовими програмами запроваджено цілу низку нових дисциплін і курсів, з яких немає аніяких підручників.

По-третє, ми вважаємо, що саме Одеський медуніверситет, якому 2000 року виповнилося сто років, має всі підстави для створення серії оригінальних підручників і навчальних посібників. Адже він є ядром, навколо якого згуртувалося чимало медичних шкіл і напрямків, очолюваних відомими медиками, що мають неабиякий авторитет не лише в Україні, а й у багатьох країнах світу.

Сподіваємося, що ця серія стане вагомим внеском у розвиток медицини, підготовку медичних кадрів.

Валерій ЗАПОРОЖАН,
*головний редактор серії,
лауреат Державної премії України,
академік АМН України*

С. П. Білоконенко

О. В. Гонтар

Н. О. Котова

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Вибрані лекції

Рекомендовано

*Центральним методичним кабінетом
з вищої медичної освіти МОЗ України
як навчальний посібник для студентів
вищих медичних навчальних закладів
III-IV рівнів акредитації*

Одеса

Одеський медуніверситет

2004

ББК 63.3(4укр) -7я73+63.3(о) -7я73

Б 43

УДК 930.85(477) (075.8)+930.85(1-87) (075.8)

Автори: С. П. Білоконенко, О. В. Гонтар, Н. О. Котова

Рецензенти: Зав. кафедри українознавства Івано-Франківської
медичної академії
д-р філол. наук акад. АН ВШ України
проф. В. А. Качкан

Зав. кафедри українознавства Одеського державного
медичного університету
д-р філол. наук проф. Т. С. Мейзерська

Доцент кафедри історії України Одеського
національного університету ім. І. І. Мечникова
канд. істор. наук Т. Г. Гончарук

Білоконенко С. П. та ін.

Б 43 Українська та зарубіжна культура. Історія України (Вибрані лекції): Навч. посібник / С. П. Білоконенко, О. В. Гонтар, Н. О. Котова; За ред. С. П. Білоконенка. — Одеса: Одес. держ. мед. ун-т, 2004. — 332 с. — (Б-ка студента-медика).

ISBN 966-7733-47-5

Лекції підготовлено співробітниками кафедри українознавства та культурології Одеського державного медичного університету й адресовано студентам першого курсу медичних, стоматологічних та фармацевтичних факультетів вищих медичних навчальних закладів.

Бібліогр.: 204 назви

ББК 63. 3(4укр) -7я73+63. 3(о) -7я73

ISBN 966-7733-47-5

ISBN 966-7733-49-1

© С. П. Білоконенко, О. В. Гонтар,

Н. О. Котова, 2003

У запропонованому вашій увазі навчальному посібнику з таких двох українознавчих дисциплін, як українська та зарубіжна культура, історія України, з точки зору сучасної української історичної та мистецтвознавчої наук і відповідно до програм цих курсів розглядаються важливі проблеми та аспекти історії світової та національної культури, історії України. Під час викладу курсу з української та зарубіжної культури загальні характеристики різних культурно-мистецьких епох доповнено короткими відомостями про життя і творчість конкретних митців, геній яких є символом культури даної епохи чи періоду. Серед додатків, які композиційно завершують лекційний курс, подано хронологічну таблицю найважливіших подій української культури, перелік загальної літератури та літератури за темами, питання для самоперевірки знань. Курс національної історії увібрав найостанніші здобутки історичної науки, виклад яких адаптовано до програми курсу для медичних вузів.

Вважаємо своїм обов'язком висловити щиру подяку ректору ОДМУ академіку АМН України Валерію Миколайовичу Запорожану за розуміння важливості появи такого видання, а також відомим в Україні вченим за рецензування, зауваження та побажання.

Усім студентам, які користуватимуться цим посібником, щиро бажаємо пізнати культуру народу, історію рідної землі і відчутти власну причетність до історії, яку кожен творить вже сьогодні. Пам'ятайте: ваш розум, ваші знання, ваше вміння, ваше нестримне бажання досконалості та гармонії — вже сьогодні створюють портрет цивілізованої України майбутнього.

С. П. Білоконенко

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

Курс української та зарубіжної культури запроваджений у вищих навчальних закладах України нещодавно. Тому завчасно говорити про наявність апробованих та вивіренних практикою підручників, курсів лекцій, методичних рекомендацій. Загальна література з проблем культурного розвитку України є досить строкатою за своїми методологічними підвалинами, структурою, підходами, методикою відбору емпіричного матеріалу тощо. Немає сталих підручників і з проблем світової культури.

Якщо історія суспільства чи держави вивчає, головним чином, діяльність народних мас як головних творців історії (не забуваючи при цьому керівників цих мас — еліту), то історія культури вивчає діяльність окремих особистостей — митців, учених, педагогів, духовних пастирів тощо, які власне й створюють духовні цінності, а також наслідки їх творчої праці — художні твори, наукові праці тощо.

Ось чому, вивчаючи курс української та світової культури, ми робитимемо наголос на окремих найвизначніших постатях вітчизняної та зарубіжної культури, їхніх найкращих і найвідоміших творах, їхньому внеску у світову цивілізацію. Діяльність учених та митців розглядатиметься у хронологічному порядку, відповідно до прийнятої періодизації історичного процесу та історії світової культури. З розвитком світової цивілізації, послідовною зміною її етапів тісно пов'язана і зміна художніх стилів, жанрів та видів мистецтва.

Запропонований посібник не може претендувати на повне та вичерпне викладення матеріалу і є лише дороговказом для студента під час його роботи над опануванням історико-культурологічними знаннями.

Поняття «культура» належить до числа найбільш широких за своїм обсягом. У філософському розумінні воно означає сукупність досягнень суспільства в процесі його розвитку. Серед багатьох трактувань поняття «культура» існують й такі: у широкому розумінні — це сукупність матеріальної та духовної культури, у вузькому — це поняття співвідноситься лише з культурою духовною. Матеріальна культура — це матеріальні цінності, створені людством у процесі його еволюції, до яких відносять знаряддя праці, житло тощо. Духовна культура — духовні цінності, що були створені людством на рівні освіти, науки, художньої культури, мо-

ралі, яка, в свою чергу, у будь-яку епоху людства впливала на виробництво цих цінностей та на розподіл і споживання їх. Художня культура — сукупність літератури та мистецтва. Мистецтво — одна з форм суспільної свідомості, в основі якої лежить образне відтворення дійсності, естетичне освоєння світу. Мистецтво виникло як засіб задоволення духовних потреб людини в естетичній насолоді та пізнанні, як засіб вираження всього багатства її переживань, що бере початок від спілкування з природою та іншими людьми. Діючи переважно на почуття та яву людей, мистецтво викликає глибокі переживання, роздуми, асоціації, пов'язані з певними явищами життя, чим і впливає на формування громадських та моральних ідеалів. Розвиток мистецтва тісно пов'язаний з іншими формами суспільної свідомості — політикою, мораллю, наукою, філософією.

Перші зразки мистецтва належать до пізнього палеоліту. Залежно від художнього методу, стилю та світогляду митця мистецтво в різні епохи по-різному відображало світ. З розвитком культури склалися різні види мистецтва — живопис, скульптура, музика, театр, література, кіно, телебачення, декоративно-ужиткове мистецтво, які відрізняються як способом відтворення дійсності, так і художніми засобами та матеріалами.

Розглядаючи морфологію мистецтва, культурологи зазвичай виділяють три основні рівні (сфери, галузі) його існування: а) просторовий (на цьому рівні особливо помітні живопис, графіка, скульптура, архітектура та декоративно-ужиткове мистецтво); б) часовий (писемність та музика); в) просторово-часовий (акторське мистецтво, танок).

Класифікація мистецтв дозволяє розподілити їх на роди, види та різновиди залежно від матеріалів, які застосовуються, та техніки обробки цих матеріалів. Наприклад, живопис, графіка, скульптура — роди мистецтва. Різновиди графіки — малюнок та гравюра. Різновиди малюнка — малюнок олівцем, тушшю, вуглиною тощо; різновиди гравюри — ксилографія, офорт, ліногравюра, акватинта.

За засобами та можливостями відтворення навколишнього світу мистецтво розподіляється на образотворче, необразотворче та синтетичне. До образотворчого належать живопис, графіка, скульптура. До необразотворчих — архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво, дизайн, музика, танок. До синтетичних родів мистецтва відносять театр, кіно, цирк, телебачення, естраду, оскільки вони є продуктами взаємодії та взаємопроникнення образотворчого та необразотворчого.

Зрозуміло, що будь-яка, навіть зовні струнка, класифікація ніколи не позбавлена певної умовності, і тому до класифікації взагалі слід ставитися обачливо, тим паче, коли історико-культурні процеси вчені намагаються пояснити тільки на рівні класифікації. Однак схематичність, очевидно, є одним із найважливіших етапів отримання перших знань з тієї чи іншої галузі людського буття. Культурологи запропонували такі два основні типи систем культурного розвитку людства: 1) часовий — йому відповідають певні системи культурних епох, історико-стилістичних періодів, що послідовно змінюють один одного (теорія циклічного розвит-

ку культури): первісно-общинний лад — античність — середньовіччя — ренесанс — бароко — класицизм — романтизм — реалізм — авангардизм (модернізм). Відповідно до цієї теорії, кожна нова епоха заперечувала попередню, хоч і вбирала в себе її поетику і структури, а певною мірою повторювала і розвивала культурний поступ людства; 2) історико-культурний — він включає регіональні, зональні та національні системи культур, які діють на широкому географічному просторі поруч одна з одною. Виділяють 6 регіонів розвитку культури: а) європейсько-північноамериканський; б) далекосхідний (головним чином, Японія та Китай); в) індійський (Індія, Південна та Південно-Східна Азія); г) арабомусульманський; д) латиноамериканський, є) тропічно-африканський. Українська культура належить до першого регіону.

Опановуючи курс української та зарубіжної культури, слід звернути увагу на те, що культура українського народу є часткою світової культури, світової цивілізації. Вона розвивалася за спільними законами, в руслі розвитку європейської культури, хоча і має свої особливості, як і кожна національна культура. Курс української культури розглядатиметься в контексті світової культури, у тісному зв'язку з тими процесами, які там відбувалися. Тільки так можна зрозуміти загальнолюдську значущість та особливості культури українського народу.

Україна завжди, хоча і до певної міри, була пов'язана із зовнішнім світом, збагачувалася завдяки цим зв'язкам і виносила свої досягнення на суд світової громадськості. Багато діячів української культури — вчені, музиканти, живописці, письменники — в різні історичні епохи вчилися за кордоном, працювали у бібліотеках та лабораторіях Західної Європи та Америки, викладали в західних університетах, виступали на сценах західних театрів разом з іноземними акторами, давали сольні концерти, виставлялися на мистецьких виставках і в музеях, друкувалися в закордонних видавництвах, газетах, журналах тощо.

Вільно володіючи класичними та іноземними мовами (латинською, грецькою, англійською, французькою, німецькою, російською та ін.), вони перекладали українською мовою наукову та художню, світську та релігійну літератури, залучаючи українського читача до надбань світової культури.

Поруч з дилемою «матеріальне чи духовне», в Росії й Україні здавна точилася внутрішня боротьба між «західниками» та слов'янофілами, «городянами» та «хуторянами», інтелектуалами та просвітянами. Просвітянство, просвітянська психологія — підміна політичної та широкої культуротрегерської, просвітницької роботи з масами тріскучою видимістю цієї роботи, ерзац діяльності, яка призводить до наслідків прямо протилежних тим, які проголошуються. Просвітянство рівнозначне сектантству, воно позбавлене масовості, боїться її, нерідко осередки «просвіти» утримувалися та утримуються заради їх організаторів. Просвітянство є специфічною та небезпечною хворобою українського національного руху. І вихователі молоді людини повинні її правильно в цьому плані зорієнтувати.

Не застаріла до сьогодні і дилема, сформульована ще в середині 20-х років Миколою Хвильовим: Європа чи Просвіта? Європа, з точки зору М. Хвильового, «це — Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д... Це — європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова... Це — доктор Фауст, коли розуміти його, як допитливий людський дух... Не можна мислити соціального критерію без психологічної Європи».

Впродовж літературної дискусії 1925–1928 рр. проблема набула поширення аж до протиставлення «Схід чи Захід?», «Європа чи Росія?» з подальшим висновком: «Геть від Москви!». Проблема, що дискутувалася в колах української інтелігенції в 20-х роках, не втратила свого значення й до сьогодні, а можливо й стала більш актуальною у зв'язку з розпадом Союзу.

Відсутність власної держави протягом багатьох століть, майже 350-річне існування України в складі Росії призвели до тісного переплетення обох культур — російської й української, коли одна культура жила іншою, взаємозбагачувалася, коли вихідці з України отримували освіту, жили багато років у Росії та працювали для загальноросійської культури і навпаки, коли етнічні росіяни жили українськими національними ідеями, мотивами, темами, сюжетами, співпрацювали з діячами української культури. Ці взаємовпливи не можна ігнорувати, затушовувати, а тим паче фальсифікувати на догоду політичному інфантилізму та догматизму.

Певний внесок у світову культуру зробили й українці діаспори. У ближньому та далекому зарубіжжі вихідці з України інтегрувалися й інтегруються у загальнокультурний процес тих країн, де вони оселилися, громадянами яких вони стали, і їх особисті надбання стають надбаннями націй, до яких вони пристали. Разом з тим, культура української діаспори належить також до української культурної традиції та є надбанням українського народу.

Відсутність української державності протягом багатьох століть призвела до того, що Україна втратила і продовжує втрачати свої таланти, які працюють задля підвищення могутності інших націй, народів, держав. Ці аспекти історії української культури мало досліджені, тому в курсі лекцій на них буде звернуто особливо пильну увагу.

Сьогодні Українська держава опинилася в стані глибокої економічної, політичної та духовної кризи. З великим запізненням, порівняно з іншими народами, розпочався процес державотворення, пошуків власного шляху розвитку, переоцінки вікових догм та звичаїв, власне відбувається процес формування сучасної державної української нації. Завдання державницького виховання полягає у тому, щоб сформувати у молоді власний світогляд, збагачений загальнолюдськими цінностями, навчитися відстоювати їх у боротьбі з державним нігілізмом, деполітизацією життєвої позиції, бездуховністю, плекати віру у непереможну силу позитивного поступу в розвитку українського народу та державності.

Кожна людина з середньою освітою має певні знання в галузі світової культури: знає прізвища відомих письменників чи митців, читала чи бачила їх твори, вивчала їх у школі, бачила в музеї, на виставці, в театрі, кіно, по телебаченню, чула по радіо, на концерті, на лекції тощо. Завдання цього курсу — упорядкувати ці знання, дати студенту систему знань з української та світової культури, створити передумови для наступного самостійного їх розширення, поглиблення та застосування в житті. Вибрані лекції курсу української та зарубіжної культури мають стати для слухача лоцією у морі світової культурної спадщини.

ЛЕКЦІЯ 1

ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУР СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ.

АНТИЧНА КУЛЬТУРА

Загальна характеристика культур Стародавнього Сходу:
Спільні риси еволюції культур (синкретизм, традиціоналізм, колективність праці, виникнення міст, сакралізація)

Культура Стародавнього Єгипту: *Періодизація та загальна характеристика культури. Додинастичний період. Стародавнє Царство. Нове Царство*

Антична культура: *А. Культура античної Греції (Егейська культура. Культура героїчного періоду. Культура архаїчного періоду. Культура класичного періоду. Культура елінізму). Б. Культура Стародавнього Риму (Етруська доба культури. «Царський» період культури. Культура аристократичної республіки. Культура часів Римської імперії)*

Загальна характеристика культур Стародавнього Сходу

Спільні риси еволюції культур. Культура Стародавнього Сходу — історико-культурне поняття, яке співвідноситься із сукупністю цивілізацій, що розвинулися в азійському географічному просторі й охопили його чималу частину (від східного узбережжя Середземного моря до Тихого океану, від гірських систем Середньої Азії до Індійського океану) та існували приблизно від 4 тис. до н. е. до 5 ст. н. е. (умовно: до падіння Римської імперії у західній та основній її частині). Зазвичай називають такі найвідоміші та наймогутніші цивілізації Стародавнього Сходу: Шумер (5,5 тис. р. до н. е.), Єгипет (4 тис. до н. е.), Індія (3 тис. до н. е.), Китай (середина 2 тис. до н. е.).

Еволюція культури цих та менш відомих цивілізацій Стародавнього Сходу мала низку спільних рис. Історичні зміни відбувалися шляхом розпаду синкретизму до все більшого окреслення різних видів життєдіяльності людини. Характерною рисою для культури стародавніх цивілізацій став її традиціоналізм. Вірність традиції, колективній мудрості, накопиченій віками, відданість апробованому зразку чи художньому канону позначилися на культурних пам'ятниках цього періоду.

Важливо зазначити, що у стародавні часи особливу роль в історико-культурних долях народів цієї великої частини світу відігравали найбільші на земній кулі ріки: Ніл, Євфрат, Тигр, Інд, Ганг, Хуанхе, Янцзи, Меконг. Утворені цими ріками великі басейни з плодючими, добре зрошуваними ґрунтами, з багатим світом рослин і тварин мали важливе значення для життя і діяльності людини. На цих територіях можна було жити і вести господарську діяльність лише за умови постійного регулювання режимів рік, створення запасів води у водосховищах з подальшим зрошенням землі через систему штучних каналів. Ці умови вимагали зміцнення берегів рік, будівництва дамб, гребель та інших споруд, що було неможливим без колективної праці. Будівництво відповідних споруд породжувало спільну енергію та ініціативу людей, які тут мешкали. Воно сприяло використанню місцевої сировини, створенню нових знарядь праці, накопиченню досвіду, знань, появі великих міст і централізованих держав.

Слід відзначити, що саме тут вперше з'являється місто — принципово нове явище в культурі. Воно стає центром влади, управління та релігійного культу. У ньому концентруються розвинені ремесла, які обслуговують потреби міського населення і правителів, апарату керування та служителів культу. Поява перших міст, виготовлення знарядь праці, зброї та предметів побуту із металів (міді та бронзи) стало справжньою революцією у розвитку світової культури та цивілізації.

У соціальній структурі давнини поступово з'являються нові групи та верстви населення. Особливою рисою суспільного устрою стало існування різних общин, які були основними соціальними та територіальними одиницями. Необхідність об'єднання та координації зусиль численних общин для вирішення важливих соціально-економічних, військово-політичних, а інколи й релігійних питань, призвела до збільшення ролі державної влади та інтеграції етнокультурних процесів.

Важливою особливістю стародавньої культури була її сакралізація, що забезпечувало особливе положення правителя. Він вважався не тільки носієм усієї повноти влади: законодавчої, виконавчої та судової — але, разом з тим, визнавався надлюдиною, ставлеником бога (чи богів), його нащадком чи одним із богів на землі. Царська влада асоціювалася із силою, що забезпечувала порядок та розквіт держави. Таке її сприйняття знайшло відображення у мистецтві, яке створювало образи царів, наділених величезним зростом, незвичайною фізичною силою, виразними рисами обличчя. Усі ці зовнішні риси мали підтвердити могутність царів.

У тривалому розвитку стародавніх східних країн знайшов своє відображення закон нерівномірності історичного розвитку. Деякі із них досягли високого соціально-економічного, політичного та культурного рівнів; це — Стародавній Єгипет, Месопотамія, Фінікія, Хетська держава, Стародавня Індія, Стародавній Китай. Тут утворилися могутні центри високо-розвиненої культури та соціально-економічних взаємин.

У 4–3-му тис. до н. е. численні регіони Стародавнього Сходу (Месопотамія, Єгипет, Індія) розвивалися ізольовано, однак до середини 2-го тис.

до н. е. між різними областями Близького Сходу виникли тісні контакти, а в I-му тис. до н. е. — система країн, які були пов'язані різноманітними стосунками, спілкування між якими збагачувало кожен локальний культуру. Таким чином, уклалася відома єдність усього Стародавнього Східного Світу, яка відіграла помітну роль у подальшому розвитку всесвітньо-історичного процесу.

З-поміж численних культур стародавніх цивілізацій розглянемо культуру Стародавнього Єгипту.

Культура Стародавнього Єгипту

Періодизація та загальна характеристика культури. Періодизація історії розвитку єгипетської культури співвідноситься із кількома етапами становлення староегипетської державності: Династичний (орієнтовно від 4000 тис. рр. до н. е.), Стародавнє Царство (3200–2400 рр. до н. е.), Середнє Царство (2100–1900 рр. до н. е.), Нове Царство (1600–1200 рр. до н. е.) та Пізній період (1100–332 рр. до н. е.).

Староегипетська культура характеризується глибокою символічністю, яка присутня і в міфології, і в релігії, і в побуті, і в художньому житті. Особливо яскраво ця риса виявилася в образотворчому мистецтві. Друга характерна для єгипетської культури риса — віра в безсмертя людської душі. Грандіозність споруд, необхідних для потойбічного життя, складність і важливість обрядів похоронного культуру — яскрава ілюстрація ідеї «вічності» людського існування, якою насичена вся культура народу Стародавнього Єгипту.

З ідеєю «вічності» пов'язані монументальність і статичність єгипетської культури, які розкриваються не тільки в архітектурних спорудах і скульптурних композиціях, але й у міфологічних сюжетах, головним змістом яких є не події, що змінюють одна одну, а їх світоглядна суть.

В Єгипті, як і в інших країнах Стародавнього Сходу, існувала міцна централізована влада, яка була зосереджена в руках єгипетського царя — фараона. Деспотичний режим влади, існування міцної сільської общини, а також відокремленість Єгипетської держави (із заходу та сходу — гори та пустелі, з півдня — важкі для подолання пороги Нілу) обумовили стійкість та незмінність самотутніх культурних традицій Єгипту протягом багатьох віків. З означених вище п'яти періодів становлення культури розглянемо лише ті періоди, які є найбільш значущими з точки зору розвитку культури та її здобутків.

Династичний період. У Династичний період в долині Нілу вже існувало близько сорока невеликих держав — номів. Стародавні назви цих держав, їх мовні особливості, релігійні вірування зберігалися протягом декількох тисячоліть і навіть в епоху об'єднаного Єгипту. Населення номів займалося землеробством, рибальством, ремеслами. Особ-

ливого розвитку серед ремесел набули обробка каменю і металу. У кожному номі шанувалися свої боги-покровителі, культ яких, поєднуючись із культом пан'єгипетських богів, зберігався протягом усієї історії Єгипту. У ході історичного процесу відбувалася антропоморфізація священних тварин: богиня Хатор зображувалася жінкою з головою корови, богиня Бастет — з головою кішки, бог Гор — чоловіком з головою сокола, бог Собак — з головою крокодила тощо.

У Додинастичний період формується поховальний культ, який посідав особливо важливе місце в системі вірувань. Померлих розташовували у підземній могилі-гробниці, там же залишали продукти, предмети релігійного культу, вироби різних ремесел. За могили багатим людям правили мастаби.

Поступово на місці дрібних держав утворилося дві великі, які були антагоністами, оскільки змагалися за першість керувати усією територією Нілу, — Верхній та Нижній Єгипет. За історичними фактами об'єднання країни відбулося у 3200 році до н. е. після перемоги правителя Верхнього Єгипту Міни, який вважається засновником першої династії єгипетських фараонів.

Стародавнє Царство. З цього часу починається період Стародавнього Царства. Об'єднання Єгипту мало для країни велике економічне значення. Були створені розгалужені іригаційні системи, які забезпечували розвиток землеробства, а скотарство та птахівництво стали організованими господарськими галузями людської діяльності. Об'єднання ресурсів двох царств сприяло розвитку різноманітних ремесел: високого технічного рівня досягла обробка дерева, каменя, шкіри, розвивалась металургія, суднобудування тощо. В епоху Стародавнього Царства сформувався тип державної влади у вигляді деспотичної влади фараона, був створений чиновницький апарат, відокремилась окрема каста жерців, яка у подальшому відіграла надзвичайно важливу роль у релігійному, ідеологічному та культурно-художньому житті країни.

В епоху Стародавнього Царства сформувався пантеон загальноєгипетських богів. Культ багатьох із них, наприклад богів-покровителів номів, почав розвиватися ще у Додинастичний період. Більшість богів — Гор, Птах, Атум, Осіріс, Собак, Менту та ін. — у свідомості єгиптянина пов'язувалась із Сонцем. Верховним єгипетським богом сонця став бог Ра. Із Місяцем були пов'язані боги Тот, Ісіда, Хонсу, із землею — Мін, Геб, з небом — Хатор, Нут. Релігійні вірування, особливо поховальний культ, знайшли своє відображення в різноманітних галузях культури, зокрема в архітектурі, яка посідала перше місце серед інших єгипетських мистецтв. Саме в період Стародавнього Царства були побудовані найбільші гробниці — піраміди. Перша піраміда — усипальниця фараона Джосера (фараон із III династії) — побудована архітектором Імхотепом. Імхотеп був найближчим придворним та першим радником Джосера. Своім талантом він прославив ім'я свого правителя. Цього зодчого називають першим генієм у світовій історії, «Леонардо да Вінчі» Ста-

родавнього Єгипту. У перекладі з грецької Імхотеп означає «той, що прийшов з миром». Він був письменником, медиком, талановитим архітектором та будівничим. За численні заслуги фараон призначив його головним астрономом, надавши йому високий титул «перший над спостерігачами». За кілька років по смерті Імхотепа його обожнили і стали шанувати як охоронця медицини, ремесел, мистецтв та наук. Отож, кам'яна гробниця Джосера, спроектована і побудована під керівництвом Імхотепа, являє собою поставлені одна на одну шість мастаб, кожна наступна мала щоразу менші розміри. Принципово нове у цій споруді — її розвиток у вертикальному напрямку. Форма ступінчастої піраміди (архітектурний винахід Імхотепа) знайшла своє вивершене втілення в гробницях фараонів Хеопса, Хефрена та Мікерина (так звані «три великі піраміди долини Гізи»), які ще в давнину вважались одним із чудес світу. Найбільша серед них — піраміда Хеопса — була заввишки 147 м, довжина квадратної основи — 233 метри. Піраміди впродовж тисячоліть приваблювали до себе найкращі та найоригінальніші уми людства. Однак і сьогодні піраміди приховують ще чимало таємниць, які ніяк не вдається розгадати. Одна з них: вага всіх трьох великих пірамід Гізи знаходиться у точній пропорції до загальної ваги планет Земля, Венера та Марс...

Поруч з пірамідою Хефрена була споруджена неймовірних розмірів статуя Сфінкса з тілом лева та головою людини. Це і сьогодні найбільша в світі скульптура з кам'яного моноліту: її висота — 21 метр, довжина — 57 метрів. Вважається, що цей Сфінкс — символічне зображення самого фараона.

У Стародавньому Царстві зафіксувалися канони рельєфного зображення людських фігур та сюжетних композицій, від яких, за рідким винятком (зображення людини у фас), не відходили протягом усіх часів класичної давньоєгипетської держави.

У період Стародавнього Царства при палаці фараона були створені школи, в яких навчалися майбутні писці. Пізніше з'явилися школи при храмах, а в період Нового царства (1580–1070 рр. до н. е.) — у великих державних закладах. В школах навчали хлопчиків від 5 до 16 років. Починаючи з 12 років, учні виконували роботу писців у канцеляріях. Заняття продовжувалися з ранку до вечора; у школі панувала сувора дисципліна, застосовувалися тілесні покарання. Основними предметами були читання, письмо, рахування. Навчання грамоті складалося із заучування ієрогліфів, читання тексту і письмових вправ. Писали тонкою тростиною паличкою чорною фарбою; червоною розпочинали новий абзац. Спочатку писали на уламках глиняного посуду і вапняку. Коли учень оволодівав письмом, йому дозволяли писати на довгому вузькому (16 см) згортку папіруса. Тексти для переписування добирались таким чином, щоб їх зміст сприяв вихованню майбутнього чиновника (настанови, насичені бюрократичною мораллю; релігійні тексти, гімни тощо). Значна увага приділялася лічбі та рахуванню. Віднайдено шкільні «зошити» із роз-

в'язанням задач, які мають вузькопрактичний характер (визначення об'ємів комор та інших складських споруд, площі підлог, визначення необхідної кількості робочої сили для різних робіт тощо; визначення площі та об'єму різних геометричних фігур). У «зошитах» записували хід розв'язання задачі та відповідь; часто після відповіді можна побачити запис учителя — «ти знайшов добре». Крім навчальних предметів, у школі навчали гімнастичним вправам, плаванню, гарним манерам. Існували школи при храмах, де, окрім загальних предметів, давали релігійну освіту, а також навчали астрономії та медицині. Діти вищої єгипетської знаті навчалися у військових школах, які випускали начальників військ.

Нове Царство. Нове Царство було останнім періодом зовнішньої активності Єгипту, коли він вів тривалі завоювальницькі війни у Передній Азії та Північній Африці. В цей час особливо розквітла архітектура храмів, найвідомішими з яких є прикрашені великою кількістю різноманітних колон храми Амона-Ра у Луксорі та Карнаці. Серед вершин художньої творчості цього періоду — неперевершений своєю натхненною красою скульптурний образ цариці Нефертіті, віднайдений Людвігом Борхардтом у 1912 році, а чудова золота маска фараона Тутанхамона (у 1922 році всесвітньовідомий Говард Картер знайшов її серед сотень інших речей, які протягом декількох тисячоліть знаходилися в усипальні фараона) та вражаючі своєю високою майстерністю й оригінальністю розписи гробниць у Долині Царів поблизу Фів.

Блискучі художні досягнення Стародавнього Єгипту є матеріальним втіленням особливого світогляду та способу думок його жителів, для мислення яких був характерний дуалізм у розумінні світу як цілого, створеного з єдності й боротьби двох першопочатків. Він позначився і на поділі всього реального на чоловіче й жіноче начала життя, на протиставленні чорної землі долини Нілу та білого піску оточуючих її пустель, на розмежуванні Єгипту на Верхній та Нижній, і на двоїстому характері влади фараонів.

Надзвичайно поширеною була у давньоєгипетській цивілізації традиція бальзамування та муміфікації тіл померлих. Геній давніх єгиптян у цій галузі базувався на значних досягненнях у таких науках, як медицина та хімія.

Безумовно, у такій сакральній цивілізації, якою була давньоєгипетська цивілізація, усі спеціальні знання концентрувалися в елітній групі населення, якою була тоді таємнича каста жерців. Стародавній Єгипет був класичною теократичною державою, в якій зосередження влади в руках жрецького прошарку зумовлювалось, насамперед, особливостями зрощувального землеробства в долині Нілу. Від здатності заздалегідь передбачати його розливи і відливи залежали успіхи праці єгипетських землеробів-общинників. Це вміли лише жерці, тому спеціальні знання були основою панування цього інтелектуального прошарку над землеробським суспільством. Жерці ефективно використовували для управління масами нагромаджені протягом тривалого часу дані систематичних астро-

номічних спостережень, відкривши циклічність сонячних затемнень й навчившись передбачати їх.

Водночас у духовному житті Стародавнього Єгипту визрівало й прагнення до раціонального пізнання, позбавленого містичної оболонки. Саме у Стародавньому Єгипті вперше у світі виникла практична медицина, певного розвитку досягла десяткова система лічби в арифметиці. А про високий рівень геометрії свідчать досконалість форм єгипетських монументальних споруд — пірамід, палаців, храмів. Давні єгиптяни володіли також деякими елементарними знаннями з алгебри, розв'язували рівняння з одним та двома невідомими. В них існував своєрідний інтелектуальний центр «Будинок життя», у якому створювали священні гімни та пісні, редагували богословсько-філософські трактати, видавали так звані «магічні книги» — збірки з різноманітних галузей знань від магічних ритуалів до експериментально перевірених рецептів лікування хвороб.

Папіруси, які дійшли до нашого часу, містять дуже цінні відомості з різних галузей медицини: літературу з проблем гінекології, фармацевтичні рецепти, а також ветеринарні довідники. Давньоєгипетські лікарі добре знали внутрішню будову людського тіла. Так, в одному із письмових джерел вчені знайшли такий вислів: «Таємниця лікаря — знання руху серця». Для того, щоб визначити, чи хворіє людина, лікарі (чи жерці) слухали пульс, а всі причини хвороб поділяли на природні та неприродні. Природні — це погане харчування, несприятливі кліматичні та погодні умови, кишкові паразити. За свідченням «батька історії» Геродота, єгиптянин очищував свій шлунок кожного місяця три дні поспіль, вдаючись до інспірованого блювання та до використання проносних засобів. Папірус Еберса, виявлений у Фівах у 1872 році, є своєрідним довідником з фітотерапії. Він містить близько 100 описів різних ліків, які застосовувалися при хворобах шлунково-кишкового тракту, дихальної та серцево-судинної системи, порушеннях слуху та зору, а також для профілактики та усунення наслідків інфекційних процесів.

Винайдення ієрогліфічної писемності сприяло розвитку таких жанрів словесності, як міфи, казки, байки, молитви, гімни, плачі, епітафії, дидактичні твори, повісті, любовна лірика і навіть філософські діалоги та політичні трактати з теорії державної влади. Згодом виникає релігійна драма, з'являється й світський театр. Фараони та вищі сановники оточували себе не лише мислителями, мудрецами-порадниками, але й митцями-архітекторами, скульпторами, співаками, танцюристами, музикантами.

Бурхливий розвиток мистецтва у давньоєгипетському суспільстві сприяв появі перших у світі письмово зафіксованих естетичних міркувань. Саме тут вперше в історії світової культури зародилася така її риса, як гуманізм.

Стародавній Єгипет залишив по собі унікальні свідчення високорозвинutoї цивілізації, відгомони якої сягнули Європи, позначившись певною мірою на початках формування античної культури.

Антична культура

Під словосполученням «антична культура» зазвичай розуміють єдиний греко-римський культурний простір, в якому співіснували дві цілком самостійні, але міцно пов'язані між собою культури — грецька та римська.

А. Культура античної Греції

В історії культури античної Греції культурологи розрізняють такі періоди: егейський (крито-мікенський чи крито-мінойський), за якого впродовж 3–2 тис. до н. е. сформувалася цілком оригінальна та виразно специфічна культура; героїчний (гомерівський), який охоплює XI–IX ст. до н. е., архаїчний (VIII–VI ст. до н. е.) та класичний (V–IV ст. до н. е.), доба еллінізму (IV–I ст. до н. е.).

Егейська культура. Культура Давньої Греції бере початок від однієї із найдавніших цивілізацій Східного Середземномор'я — егейської (етапи її формування: крито-мінойський та крито-мікенський), яка виникла, сформувалась і окреслилася як самостійне культурне явище у III–II тис. до н. е. на островах Егейського моря, передусім на о. Крит, на узбережжі Малої Азії та Балканського півострова. Острів Крит не раз оспіваний у давньогрецькій міфології. Саме тут народився бог серед богів — Зевс, саме тут за допомогою Аріадни, дочки царя Міноса, Тесей переміг Мінотавра.

Мистецькі канони егейської культури формувалися під впливом культури Стародавнього Єгипту та культур передньоазійських давніх цивілізацій. Це позначилося на шляхах становлення образотворчого мистецтва, архітектури. Однак за мистецькими та світоглядними основами вона була своєрідною, неповторною і принципово відмінною від культур Стародавнього Сходу. Уславлення божественності, необмеженої влади царів і фараонів, грізної могутності богів — одна з особливих прикмет стародавніх цивілізацій; егейське ж мистецтво за найвищу цінність обирає красу природи та людини.

Із середини XV ст. до н. е. внаслідок стихійних лих починається різкий занепад егейської культури: відлуння потужного землетрусу та попіл від виверження вулкана на о. Фера досягли навіть берегів далекого Єгипту.

Егейська культура позначилася на розвитку культури материкової Греції, де на той час вже утворились ранньоробовласницькі міста-держави. Так зване мікенське мистецтво (за назвою м. Мікен) від егейського відрізняється дещо нижчим рівнем, хоча мікенські митці у своїх художніх творах теж ставили на перший план людину, зверталися до її краси, возвеличували людську силу, могутність та волелюбність. Близько 1260 р. до н. е. ахейські племена на чолі з царем Мікен Агамемноном захопили та зруйнували місто Трою на узбережжі Малої Азії. Події, пов'язані з Троянською війною, становлять основу давньогрецького героїчного епосу.

Культура героїчного періоду. В кінці XII–X ст. до н. е. на Грецію насуваються племена дорійців, під ударами яких гинуть стародавні держа-

ви у Мікенах, Тірінфі та ін. Тільки Аттіка з центром в Афінах відстояла свою незалежність. На території Греції утворилось тоді чимало незалежних держав, які вели між собою війни. Це негативно позначилося на культурі тогочасної Еллади. Однак період культурного занепаду в історії Стародавньої Греції мав тимчасовий характер, після якого настає нове піднесення в усіх сферах культурного життя. Активізується будівництво храмів, палаців, серед яких виділявся храм Артеміди в Спарті, що вражав своєю архітектурною пишністю. Цей тип храму зберігся і в наступні періоди історії Стародавньої Греції. В X–IX ст. до н. е. відбувається формування та розвиток героїчного епосу, який набуває письмового вираження лише в наступних століттях. Давньогрецький епос був безпосередньо пов'язаний з міфологією та поширеними релігійними уявленнями.

Елліни поклонялися божествам, що уособлювали різні сили природи, суспільні сили і явища, героям — міфічним предкам племен і родів, засновникам міст. Цикли міфів — сказань про божества і героїв, що виникли в різних частинах Греції, поступово злилися в систему своєрідного міфологічного світогляду. У міфах збереглися нашарування різних епох — від стародавнього поклоніння рослинам і тваринам до антропоморфізму — обожнення людини, уявлення богів в образі молодих, прекрасних і безсмертних людей.

Згідно з міфами, всіма справами на Землі керують олімпійські боги-небожителі на чолі з Зевсом — головним богом-громовержцем, царем богів і людей. Його дружина Гера — богиня неба і покровителька шлюбу. Владу над світом Зевс ділить зі своїми братами: Посейдоном — богом морів і річок — та Аїдом — богом царства мертвих. Покровителькою землеробства, божеством природи вважали Деметру, богинею домашнього вогнища — Гестію. У Зевса, в свою чергу, було багато дітей-богів: Афіна — богиня мудрості, війни; Аполлон — бог світла і мистецтва; Артеміда — богиня полювання, Місяця, покровителька тварин; Гефест — бог ковальства, ремесла. Особливо шанували бога виноградарства і виноробства Діоніса та богиню кохання й краси Афродіту, народжену зі світла, зірок і морської піни. Торговці, оратори, атлети поклонялись Гермесу. Елліни вірили, що хоча Зевс оберігає порядок і правду в світі, посилає людям радість і горе, все ж долю світу, богів і людей визначають невблаганні богині долі — Мойри. Мойра Клото пряде нитку долі, Лахесіс виймає жереб, визначає долю людини, Атропос заносить все до книги долі, перерізає нитку і кладе край життю.

Значне місце у грецькій міфології посідали легенди про героїв — дітей богів і смертних. Найбільшою шаною користувався син Зевса Геракл, який звільнив Землю від чудовиськ. Розповсюджені були й сказання про могутнього Персея, який переміг страшну Медузу, від погляду якої усе живе перетворювалося на каміння, про Тезея та ін. Міфологія стала найважливішим елементом грецької культури, на основі якої пізніше розвивалися література, філософія, наука. Міфи стали невичерпною скарбницею сюжетів для античного мистецтва і літератури.

Культура архаїчного періоду. В історії Стародавньої Греції VIII–VI ст. до н. е. позначені великими змінами у господарстві, суспільному ладі, культурі. Розвиваються невеликі держави-поліси, до складу яких входили міста з навколишніми земельними ділянками та поселеннями землеробів. На узбережжях Середземного та Чорного морів утворилися численні грецькі колонії, що сприяло розвиткові торгівлі, поширенню контактів з іншими народами, знайомству з їхніми культурами.

Одним з найбільших здобутків культури архаїчного періоду є твори легендарного поета Гомера «Іліада» та «Одіссея» (час життя Гомера визначають по-різному — від XII до VII ст. до н. е.). Ці поеми присвячені Троянській війні та опису пригод одного з учасників війни — Одіссея під час його повернення з Трої до рідної Ітаки. Вони були відомі кожному грекові, вивчались у школі, служили скарбницею сюжетів для митців, були своєрідним кодексом античної моралі.

До епічної поезії належать також поеми Гесіода, який жив у VII ст. до н. е. у Беотії. На основі міфів, стародавніх пісень він написав поему про походження світу і богів — «Теогонія». Ще більшу славу принесла Гесіоду поема «Роботи та дні», у якій він розповідає про своє життя землероба, дає поради щодо обробітку землі, торгівлі, мореплавства.

У VII–VI ст. до н. е. виникла грецька лірика. Одним з перших ліричних поетів вважається Архілох (середина VII ст. до н. е.). У гімнах, елегіях, байках він оспівує кохання, твердість духу під ударами долі, описує картини життя, прославляє героїзм воїнів. Вірші Архілоха сповнені пристрасті, кипучої енергії, мужності.

У першій половині VI ст. до н. е. на о. Лесбос творили Алкей і Саффо, творчість яких була вершиною ліричної поезії давньої Греції. Алкей був прибічником аристократії, брав участь у політичній боротьбі, за що був вигнаний з острова. У більшості віршів, які й сьогодні вражають музичністю, ширістю, поетичною майстерністю, він оспівує кохання. Саффо створила у Мітіленах школу для дівчат, де вони навчалися поезії, співу, грі на музичних інструментах. Свої вірші вона присвятила дружбі, коханню, радості, а девізом її творчості були слова: «Я люблю розкоші, красу й сонце!». Греки називали Саффо десятою музою.

Оспівуванню земних радощів, кохання присвятив свою творчість й Анакреонт з Теосу (570–478 рр. до н. е.) — останній з великих класиків еллінської ліричної поезії.

У VIII–VI ст. до н. е. у Стародавній Греції відбувається піднесення образотворчого мистецтва та архітектури. Для стародавнього грека гармонія, міра були не лише вихідними естетичними категоріями, але й принципами будови Космосу. Гармонійність була ще й критерієм людської краси. Не слід забувати, що для греків уявлення про красу людини асоціювалося з єдністю фізичної краси і позитивних моральних якостей. Гармонійність тіла розумілась як виявлення гармонії духу. Найпрекраснішим образом давньогрецького мистецтва була духовно і фізично досконала людина.

Гуманістичний ідеал був притаманний усім видам мистецтва. Зокрема в античній архітектурі розміри споруд та їх частин були домірні людини. Тому вони не пригнічували людей, а викликали в них упевненість у власних силах та життєрадісність.

Розвиткові архітектури сприяло бурхливе зростання міст. У VII ст. до н. е. з'являються будови з каменю. Переважно це храми, які були не лише культовими, але й громадськими спорудами. У процесі формування грецької архітектури виникають три основні архітектурні ордери: доричний, іонічний, корінфський. Доричний ордер застосовували, головним чином, на Пелопоннесі. Він відрізняється простотою і суворістю форм. Характерна особливість іонійського ордера — легкість, стрункість, декоративність. Не випадково греки порівнювали колони доричного ордера з могутнім воїном, а іонійського — з чарівною дівчиною. Колони корінфського ордера були ще більш витонченими. У грецькій архітектурі гармонійно поєдналися досконалість конструкцій з довершеністю художніх форм. Найбільш відомими храмами цього періоду були храм Аполлона в Корінфі, Гери — в Пестумі, Афіни — в Афайї на о. Егіна.

У скульптурі цього періоду головне місце посідає зображення людини. Грецькі художники намагаються правильно відтворити обриси тіла людини, навчитися передавати рух. Найбільш типовими були юнацька атлетична оголена фігура (курор) та жіноча одягнена (кора), зображені в урочистій позі, з чітко вираженими пропорціями тіла, старанними зачісками і сяючою усмішкою на обличчях з великими очима.

Живопис, головним чином, відомий нам з вазового розпису, в якому досягається життєвість, природність. Протягом всього VI ст. панує чорнофігурний розпис, на жовтій поверхні якого чорним лаком зображені фігури, а складки одягу продряпані по лаку. Найбільш відомими майстрами цього виду живопису були Амасіс і Ексекій з Аттики. Одним із найкращих творів Ексекія є амфора із зображеннями Ахілла, Аякса, Кастора і Полідевка. В кінці VI ст. виникає червонофігурний розпис, коли фігури залишаються в кольорі глини, а фон — чернолаковий. Нова техніка створила можливості для більш тонкої промальовки складок одягу, волосся, орнаменту. Одним із найкращих майстрів керамічного розпису цього стилю вважається афінянин Євфроній. Розпис на кратері «Боротьба Геракла з Антеєм» вражає не тільки досконалістю, але й глибокою емоційністю.

Намагання звести в систему, узагальнити наявні знання про навколишній світ були основою розвитку філософії. Головним питанням, яке хвилювало філософів того часу, було з'ясування першопричини світу, розуміння засад його існування, закономірності розвитку.

Засновником мілетської філософської школи вважається Фалес (625–547 рр. до н. е.). Він стверджував, що першоосновою світу є вода, з якої все виникає й на яку все перетворюється. Боги фактично не впливали на вічний круговорот води. Його послідовник Анаксимандр (610–540 рр. до н. е.) першоосновою світобудови вважав «алейрон» — невизначену,

вічну і нескінченну матерію, яка перебуває у вічному русі. Учень Анаксимандра Анаксимен (585–525 рр. до н. е.) першоосновою світу вважав повітря, яке, на його думку, породжує багатоманітність речей. Ідеї мілетської школи продовжував розвивати Геракліт з Ефесу (520–460 рр. до н. е.), автор відомого твору «Про природу». За Гераклітом, світ не створив ніхто — ні боги, ні люди. Він був, є і вічно буде живим вогнем, який закономірно спалахує і закономірно згасає. Все тече, все змінюється. В одну й ту ж річку не можна увійти двічі. Рух викликаний боротьбою протилежностей і ним зумовлений. Процес саморозвитку вогню ніхто не створив, він є вічним і нескінченним. У цих ідеях Геракліта були закладені зародки діалектики.

Давньогрецький філософ і математик Піфагор (580–500 рр. до н. е.) з о. Самос заснував філософську школу у м. Кротоні у Південній Італії. Згідно з філософією піфагорійців, світ складається з кількісних закономірностей, які можна вирахувати. Тому серед наук на перше місце вони ставили математику, яка розповсюджується не на матерію як субстанцію, а на її духовну сутність — число. Співвідношення їх гармонійне, гармонія притаманна світу. Заслугою піфагорійців є розробка математичних теорем, теорії музики, побудованої на числових співвідношеннях, встановлення ряду кількісних закономірностей у світі.

Ідеалістична лінія у філософії, започаткована піфагорійцями, була продовжена елейською філософською школою (м. Елея в Італії); її представники Парменід, Зенон Елейський, Мелісс висловили думку про незмінну сутність буття та ілюзорність змін, поставили питання про суперечливий характер руху.

Внаслідок перемоги над Перською державою, грецькі міста-поліси стали господарями Середземномор'я. Військова здобич, високі доходи від торгівлі, широке використання рабської праці сприяли розквіту всіх галузей культури.

Класичний період. У класичний період особливою розвитку набуває драматургія. Виникнення грецького театру було пов'язане з культом бога виноградарства та виноробства Діоніса. Свята на його честь супроводжувалися виставами, що розповідали про страждання, загибель та воскресіння Діоніса. Актори виступали в козячих шкурах і тому цей жанр дістав назву «трагедія», тобто «пісня козлів». З часом для вистав в Афінах, а пізніше і в інших містах Греції, були споруджені відкриті амфітеатри зі сценами — театри.

«Батьком трагедії» греки вважали великого драматурга афінянина Есхіла (525—456 рр. до н. е.). Він є автором близько 80 п'єс, з яких збереглися сім. Найбільш відома його трагедія «Прометей закутий». Вона розповідає про мужнього титана Прометея, який викрав у богів вогонь і дав його людям, за що був жорстоко покараний Зевсом. Образ Прометея став символом сили духу, незламної мужності. Молодшим сучасником Есхіла був Софокл (496–406 рр. до н. е.). До нас дійшли повні

тексти лише семи трагедій зі 120–140, що їх він написав. Головна ідея творів Софокла — безсилля людини перед долею, державною владою. Він зображав своїх героїв ідеальними людьми, які мужньо гинуть у зіткненні з безжальною долею. Найвідоміші його трагедії — «Антигона», «Едіп-цар». Родоначальником психологічної драми був Евріпід (480–406 рр. до н. е.). З численних творів, які він написав, збереглися сімнадцять, серед них трагедії «Медея», «Іпполіт», «Іфігенія в Тавриді», «Електра». Якщо Софокл, на думку греків, зображував людей такими, якими вони повинні бути, то Евріпід змальовував їх такими, якими вони є насправді. Людське життя, на його думку, залежить не від сліпої долі, а від характеру людини, вчинків, пристрастей, які можуть привести її до загибелі. Блискучим автором комедій був Арістофан (445–385 рр. до н. е.). У його комедіях висміюються полководці, демагоги — прибічники братовбивчих воєн, зокрема кровопролитної Пелопоннеської війни, що тоді точилася між грецькими полісами. Події часто переносяться у світ тварин, щоб посилити комічний ефект.

З прозаїчних жанрів у класичний період особливого розвитку набуває риторика — мистецтво складати і виголошувати промови. Демократичний лад, притаманний для більшості грецьких-міст полісів, зумовлював широку участь громадян у політичному житті, що вимагало вміння гарно, зрозуміло висловлювати свої думки, аргументовано та переконливо відстоювати свою позицію. Найвідомішими політичними ораторами були автор численних промов-памфлетів Ісократ (436–338 рр. до н. е.) та політичний діяч Демосфен (384–322 рр. до н. е.).

Серед філософських проблем у класичний період на перший план висувається проблема з'ясування сутності та місця людини у світі, продовжується розробка проблем буття, першооснови світу. Матеріалістичне трактування проблеми першооснови висунув Демокріт з Абдер (460–370 рр. до н. е.), розробивши послідовне і цілісне атомістичне вчення. Згідно з ним, Всесвіт, усе в природі складається з атомів, різних за формою та розмірами, які рухаються і створюють різні комбінації, внаслідок чого виникає багатоманітність речей. Все в світі, на думку Демокріта, пов'язане причинними зв'язками, немає нічого випадкового. Давньогрецькі софісти (Протагор, Горгій та ін.) вчили, що «людина є мірою всіх речей», а сутність речей залежить від їх зв'язків з людиною. Вони звертали увагу на особливості процесу пізнання, абсолютизували відносність істини.

Їх сучасник, великий філософ Сократ (470/469–399 рр. до н. е.), шлях до досягнення істини вбачав у самопізнанні: «Пізнай самого себе!». Найбільш привабливими рисами вчення Сократа були його заклики до морального самовдосконалення, віра в силу розуму, вроджену шляхетність людини. За критику недоліків демократичного ладу в Афінах влада звинуватила Сократа у непошані до богів і засудила філософа до страти. В останньому слові на суді Сократ сказав: «Убиваючи людей, ви не звільняєтесь від осуду. Такий спосіб захисту — ненадійний. Наба-

гато кращим є інший спосіб: не затикаючи рота іншим, намагатися самому бути якомога кращим». За вироком суду він мужньо випив келих отрути.

У галузі науки у цей час відбувається процес накопичення знань про навколишній світ, їх осмислення та узагальнення. Значного розвитку досягли астрономія, медицина, географія, механіка, історія. Великий внесок у медицину зробив давньогрецький лікар і дослідник природи Гіппократ (460–377 рр. до н. е.), який був переконаний, що лікар повинен лікувати не хворобу, а хворого, беручи до уваги його індивідуальні особливості, середовище, режим і характер захворювання. Історія того часу представлена іменами таких вчених, як Геродот і Фуکیدід. Геродот, або «батько історії» (485–помер між 430–425 рр. до н. е.), написав «Історію», головною темою якої є історія греко-перських воєн. У перших чотирьох книгах він викладав історію Греції, сусідніх з нею країн, що входили до складу Перської монархії, а останні п'ять — безпосередньо присвятив подіям греко-перських воєн. Він також подав докладні відомості про племена, що жили на території сучасної України. Фуکیدід (460–400 рр. до н. е.) у своєму творі «Історія» на основі власних спостережень та свідчень учасників висвітлив події Пелопоннеської війни. Він першим з істориків почав використовувати в дослідженнях історичні документи. Грецьке мистецтво в класичний період досягло найвищого розквіту. Весь духовний процес був очолений Афінами, які дали людству видатних митців у всіх галузях мистецтва. Під керівництвом скульптора Фідія (початок V ст. до н. е. — близько 432–43 рр. до н. е.) відбудовувався спалений персами афінський Акрополь. Його окрасою став Парфенон — храм Афіни Парфенос (арх. Іктін і Каллікрат). Це — периптер (чотиригранна споруда, оточена колонами) з мармуру, поставлений на сходи. Фронтони, метопи храму багато прикрашені рельєфами, що зображують сцени з міфів. За колонами на фризі Фідій зобразив урочисту процесію Великих Панафіней — свята на честь Афіни. В триумфальному кортежі все місто іде до храму, щоб піднести Афіні пеплум, спрядений афінськими дівчатами. У самому храмі стояла статуя Афіни зі слонової кістки і золота — одна з найкращих робіт Фідія. Парфенон, з огляду на досконалість техніки та красу, не має рівних у всій стародавній архітектурі.

Своєрідним і цікавим твором грецької архітектури класичного періоду є Ерехтейон на Акрополі — невеличкий тендітний храм з чарівним портиком каріатид, у якому капітелі колони виконані у формі фігур дівчат.

Скульптори переважно зображували богів, які, з точки зору еллінів, досконало відтворювали риси, що уособлювали божественність, тобто спокій, повагу, гідність. Твори митців V ст. до н. е. стали зразками — парадигмами для усіх пізніших художників. Найвидатнішими скульпторами були вже згадані Фідій та Поліклет (V ст. до н. е.). Найвидатнішими творами Фідія були статуї Афіни в Парфеноні та Зевса Олімпійського в Олімпії. Цар богів і людей зображений на розкішному троні зі ста-

туеткою богині перемоги Ніке у правій руці і з жезлом — у лівій. Велич постаті, шляхетне, привітне і доброзичливе обличчя Зевса, його божественний спокій, гармонійність всього образу справляли незабутнє враження. Для греків це був ідеал людини — гармонійне поєднання зовнішньої і внутрішньої краси, врівноваженість.

Поліклет, головний представник пелопоннеської школи в скульптурі, втілював у своїх творах спартанський ідеал людини — могутнього воїна, в якому поєднані ідеальна краса тіла з духовною силою й витримкою. Найбільш відомою скульптурою майстра є «Дорифор» — юнак зі списом.

У IV ст. до н. е. грецька скульптура тяжіє до витонченої досконалості, передачі індивідуальних особливостей характеру людини, відтворення почуттів, сильних емоцій. Замість величних постатей Зевса, Гери, Афіни все більше з'являється скульптур, які зображають юних і прекрасних богів — Діоніса, Аполлона, Гермеса, Ероса й насамперед Афродіту. Найвидатнішими скульпторами того часу були Скопас, Праксітель, Лісіпп. Про Скопаса (380–350 рр. до н. е.) греки казали, що він умів вдихнути життя в мрамур. Виразність, краса, рух властиві його творам, серед яких, наприклад, статуя вакханки. Екстаз, який охопив дівчину в несамопитому танку, виражений в складному, сильному русі. Скульптури Праксітеля (близько 390–330 рр. до н. е.), наповнені спокоєм і ліризмом, є втіленням юної краси й витонченості. В історії еллінського мистецтва Праксітель і Скопас вперше зобразили богиню краси Афродіту оголеною. Оригінал Праксітеля не дійшов до нашого часу, але є широко відомим з численних копій. Це — Афродіта Кнідська, найдосконаліше втілення ідеалу жіночої краси з точки зору стародавніх греків.

Одним із найвидатніших грецьких майстрів був Лісіпп — придворний скульптор Олександра Македонського. Йому приписують до 1560 статуй, але вони дійшли до нас лише у римських копіях. До найкращих творів митця належать фігури атлета Апоксиомена, відпочиваючого Гермеса. Найбільшу славу Лісіппу принесли статуї героїв і портрети, особливо портрет Олександра Македонського, в якому художник втілює яскраву індивідуальність великого полководця.

У V ст. до н. е. настав час великого перелому у грецькому живописі, переходу до об'ємного зображення. Найвідомішим живописцем того часу був Полігнот — автор картин міфологічного змісту. Це були багатофігурні композиції з елементами пейзажу, ілюзією глибини простору, тонкою передачею душевних переживань героїв. На жаль, жодна з них до нас не дійшла.

Культура еллінізму. Внаслідок військового походу Олександра Македонського в Персію, що продовжувався з 334 до 324 рр. до н. е., була створена величезна держава (від Дунаю до Інду і від Нубії до Середньої Азії). Однак існувала вона недовго: у 323 р. до н. е., після смерті Олександра, розпалась на кілька окремих царств. Найбільшими з них стали Єгипет на чолі з династією Птоломеїв, держава Селевкідів у Передній Азії,

Македонія, Пергамське царство, Віфінія, Бактрія. Період від початку походу Олександра Македонського на Схід до завоювання Римом Єгипту носить назву елліністичного (остання третина IV–I ст. до н. е.).

Для цього періоду характерним є розширення взаємозв'язків і взаємовпливів грецької та східних культур. Позбавившись полісної обмеженості, грецька культура вбирала у себе східні елементи, натомість східні культури збагатилися за рахунок досягнень культури грецької, найрозвиненішої культури того часу.

У зв'язку з широким розселенням греків на території держави Олександра Македонського, наданням і грекам, і місцевому населенню певного мінімуму прав, полісна ідеологія поступово змінюється космополітичною («космополітес» — громадяни світу). Розкидані по величезних просторах, греки відчували себе вже громадянами не певного полісу, а усього елліністичного світу. Відірваність людей від співвітчизників, численні перевороти, війни, розорення сприяли посиленню індивідуалізму. Водночас широко розповсюджується фаталізм — віра у повну підкореність людини долі. Усі ці зміни знайшли свій прояв у релігії, філософії, літературі.

У релігійних віруваннях яскраво проявився синтез грецької та східної культур. Поряд з культом богів-олімпійців у цей час поширюються культури східних і нових синкретичних божеств, що поєднували риси грецьких і східних богів. У Єгипті виникає культ бога-володаря світу, зцілителя Серапіса, елліни починають поклонятися Великій Матері богів — Кібелі, брати участь у містеріях на її честь. Повсюдно впроваджуються культури елліністичних царів з пишними храмами, обрядами на їх честь. У середовищі підкорених народів, особливо в Ірані та Іудеї, виникають вчення про скорий прихід божественних посланців — месій. Невпевненість у завтрашньому дні, складність і мінливість долі сприяли поширенню месіанських культів в елліністичному світі.

Поряд з існуванням філософських шкіл, що склалися у класичний період, тривав процес виникнення нових. Основну увагу звертають вони на проблеми етики, моралі, місця людини у світі. Серед них особливого значення набувають вчення стоїків та філософія Епікура. Засновником стоїцизму був Зенон (336–264 рр. до н. е.), який головне завдання філософії вбачав у етиці. На його думку, знання є лише засобом для надбання мудрості, вміння правильно жити; щастя — у свободі від пристрастей, у спокої душі, гідної покорі долі, бо усе в світі є закономірним і необхідним. Стоїцизм був дуже поширений в елліністичну та римську епохи, а його етика відіграла значну роль у виникненні ідеології християнства. Продовжувачем і послідовником матеріаліста Демокріта був Епікур (341–270 рр. до н. е.). Він розвинув атомістичну теорію, перший передбачив існування атомної маси. Спираючись на положення про довільне відхилення атомів, Епікур розробив концепцію, згідно з якою людина не є повністю рабом долі. Тому активність, мудрість можуть допомогти їй у досягненні щастя, яке полягає у скромному способі життя,

стриманості, філософських бесідах у колі друзів тощо. Людина (за Епікуром) повинна прагнути до атараксії — душевного спокою, вищого щасття мудреця.

Великими науковими і культурними центрами в елліністичний період стали міста Александрія, Пергам, Сіракузи, Антіохія. В Александрії була створена велика бібліотека, в якій налічувалося близько 700 000 тис. папірусних сувоїв. При бібліотеці існував Музейон (храм муз), де на кошті царів жили і працювали видатні вчені.

У літературі періоду еллінізму, як і у філософії, зростає увага до окремої людини, її переживань, проблем. Вона набирала більш камерного, інтимного характеру, виник новий жанр — твори для розважального читання. Особливим успіхом користувалась комедія, яка отримала назву новоаттичної. Головним чином, це побутова драма, або драма характерів. Основними її темами стали кохання, сімейне життя. Сюжети бралися з міфів, казок, але переносилися в умови сучасної авторам дійсності. Серед комедіографів найвідомішим був Менандр (342–близько 292 рр. до н. е.), автор твору «Відлюдник» та багатьох інших комедій, що не дійшли до нашого часу. Витонченість, легкий відтінок іронії, гумору є характерною рисою александрійської поезії «малих форм», найяскравішим представником якої був Каллімах (300–240 рр. до н. е.). Творцем жанру ідилії, автором пастуших поем, або буколів, у яких оспівувалося мирне життя на лоні природи, був поет Феокрит (III ст. до н. е.).

Швидке піднесення міст сприяло розвою архітектури, особливо мистецтва міського планування. Чіткою геометричною структурою відзначалась Александрія, Селевкія та інші міста. З'явилися численні громадські споруди: базиліки (торгові та судові будинки), гімнасії, палестри, стадіони, бібліотеки, терми, а також розкішні палаци царів, житлові будинки. З елліністичних пам'яток архітектури найбільш відомим є Пергамський вівтар, побудований на честь Зевса та Афіни.

У галузі скульптури у цей період вирізнялися три школи:

1. Родоська школа (III ст. до н. е. — початок II ст. н. е.). Характерною її рисою є підкреслений драматизм, зображення людей у стані емоційного напруження. Кращими творами вважаються дві скульптурні групи: «Лаокоон» та «Фарнезький бик». У скульптурі «Лаокоон» (скульптори Агесандр, Афінодор і Полідор) відтворений епізод, коли за наказом бога Аполлона змії напали на жерця Лаокоона та його синів. Цей твір як пластичне зображення фізичних і духовних мук, на думку фахівців, за глибиною мистецького задуму, за рівнем артистичної досконалості не має рівних в усьому скульптурному мистецтві.

2. Пергамська школа. На творчість її майстрів великий вплив мали видатні скульптори попереднього періоду — Лісіпп та Скопас. Патетичність, динаміка, складність композиції, протиставлення живих і мертвих, виразна міміка — ці провідні риси пергамської школи найяскравіше втілені у скульптурному фризі вівтаря Зевса і Афіни в Пергамі завдовжки близько 120 м. На ньому зображена запекла битва богів з гігантами.

3. Александрійська школа. Для неї характерна витонченість, камерність. Одним із найулюбленіших образів місцевих скульпторів є образ богині Афродіти, що набув у їх виконанні особливої чарівності з легким відтінком кокетливої легковажності. Найбільш відомими є скульптури Афродіти Медіцейської (скульптори Кефісодот Молодший і Тімарх), Афродіти з Кірена.

Значного розквіту досяг також живопис, зокрема пейзажний. Особливо популярними були види Нілу, міст.

Витончена і водночас барвиста, багатоманітна культура еллінізму, що поєднала у собі досконалість, класичну ясність і технічну бездоганність грецької та монументальність східних культур, стала заключним етапом у розвитку культури Давньої Греції. Культура Римської імперії виросла саме на основі культури еллінізму.

Культура Стародавнього Риму

У розвитку культури Стародавнього Риму можна виділити такі основні періоди: етрусський (XII–VIII ст. до н. е.), «царський» (VI–VIII ст. до н. е.), Римської республіки (510–31 рр. до н. е.), Римської імперії (31 р. до н. е.–476 р. н. е.).

Етрусська доба культури. У VIII ст. до н. е. високого культурного рівня досягла Етрурія, розташована в Середній Італії. Тут утворилася найдавніша цивілізація на Апеннінському півострові, створена етрусками. Жваві торговельні стосунки Південної Італії з грецькими колоніями та Карфагеном сприяли поширенню грецьких і малоазійських впливів, але в цілому культура етрусків мала виразний своєрідний характер. Головними божествами етрусків були верховні боги Вертумн і Тін, а також богині Уні та Мінерва. Етруски поклонялись також цілому пантеону добрих і злих демонів, душам померлих предків. На похоронних бенкетах знаті рабів примушували битися один з одним до смерті. На основі цього звичаю у римлян пізніше виникли бої гладіаторів.

У мистецтві етрусків домінувало прагнення до реалізму, особливо помітне в розписах гробниць та скульптурах тварин. Етрусська архітектура характеризувалася чітко розпланованими містами, численними гробницями, які нагадували будинки з чотирикатним дахом. В середині вони були прикрашені багатим розписом із зображенням бенкетів, полювання, спортивних ігор, боїв гладіаторів, сцен з грецьких міфів. Майстри оволодівали технікою зображення рухів, виразних жестів, побудовою складних композицій.

Етрусська скульптура створювалася з теракоти, бронзи, вапняку. Чудовими її зразками є великі саркофаги, на кришках яких зображені бенкетуючі чоловіки й жінки, статуї Аполлона, голови Сілена і менад, Химера — напівлев-напівдракон, і, звичайно, всесвітньо відома Капітолійська вовчиця.

Поступово у мистецтві посилюються трагічні, скорботні мотиви. На картинах бенкетів усі присутні нібито охоплені скорботою і меланхолією, зображення спортивних ігор, веселощів змінюють хороводи жахливих демонів, похмурі картини загробного світу. У мистецтві нібито відбивається занепад етрусського суспільства. В III ст. до н. е. Етрурія була завойована Римом і поступово припинила існування.

«Царський період» культури. Релігія, мистецтво, побут, традиції етрусків вплинули на культуру Риму, який у VI ст. до н. е. був залежним від Етрурії. Від етрусків до римлян перейшли окремі культури, релігійні обряди, типи житлових будинків з внутрішніми подвір'ями, мистецькі прийоми — зокрема відливка бронзової скульптури, мистецтво портрета.

В основі найдавніших римських релігійних вірувань лежав анімізм. Для римлянина світ був сповнений добрими і злими духами, богами і богинями, які опікувалися кожною дією, кожним кроком людини. Дім охороняли Пенати, двері — дволикий Янус, вогнище — Веста. Кожна людина мала свого генія — духа-охоронця, який був втіленням життєвої сили людини. Найвище положення в ієрархії богів посідали Юпітер — бог неба та Марс — бог війни. Богів римляни уявляли у безособовій формі, не встановлювали їм ідолів або скульптур, влаштовували лише вівтарі для принесення жертв. Найважливішим вважалось докладне виконання усіх культових приписів, а також порядку принесення жертв та виголошення священних формул. Тому у римлян швидко виник прошарок жерців — понтифіків, які докладно знали усі тонкощі культу і стежили за його дотриманням. До антропоморфізму — поклоніння богам у людському образі римляни перейшли у VI ст. до н. е.

Культура аристократичної республіки. Наприкінці VI ст. до н. е. в Римі була знищена царська влада і встановлена аристократична республіка. На відміну від грецьких полісів, вона мала виразно військовий характер, що з часом дало змогу їй захопити усі держави Середземномор'я. Внаслідок цього відбулося збагачення римської культури і, насамперед, релігії грецькими елементами. Доволі примітивна римська релігія з поклонінням безособовим духам, фактично без розвинутої міфології, вже не відповідала інтересам держави та духовним запитам її громадян. Тому поступово утворився пантеон 12 головних божеств: Юпітера — бога неба, дощу, грому, блискавки; Юнони — богині неба і шлюбу; Нептуна — бога морів; Мінерви — богині мудрості та ремесла; Марса — бога війни; Венери — богині плодів і кохання; Аполлона — бога сонця і мистецтв; Діани — богині місяця, полювання, покровительки тварин; Вулкана — покровителя ремесла; Вести — богині домашнього вогнища; Меркурія — бога шляхів і торгівлі; Церери — богині землеробства. На форумі були встановлені їх позолочені скульптури, на їх честь будувалися за грецьким зразком храми. Разом з богами римляни запозичили і грецькі міфи, дещо латинізувавши їх. Поряд з власними історичними легендами ці міфи стали невичерпним джерелом натхнення для римської літератури і мистецтва.

Починаючи з II ст. до н. е., у Римі почали поширюватися культури східних божеств. У 204 р. до н. е. був запроваджений культ малоазійської богині Кібели — Великої Матері богів. Крім культу Кібели, в Римі поступово були введені єгипетський культ Осіріса — божества природи, що вмирає й оживає, та культ іранського бога світла Мітри.

Серед філософських течій, що існували в елліністичному світі, найбільше поширення в Римі мали епікуреїзм та стоїцизм. Видатним послідовником Епікура був римський філософ та поет Тіт Лукрецій Кар (близько 96–55 рр. до н. е.). У поемі «Про природу речей» він розвинув філософське вчення Епікура, дав систематичний виклад античного атомістичного матеріалізму.

Провідними жанрами римської літератури у III ст. до н. е. були епос і драма. З епічних творів до наших часів збереглися лише уривки, краще збереглися твори видатних римських комедіографів Плавта і Теренція.

Тіт Макцій Плавт (250–184 рр. до н. е.) є автором 120 комедій, з яких до нас дійшли лише 17. Серед них «Хвальковитий воїн», «Осли», «Скарб» та ін. Він прославляв старовинні римські звичаї, трудівників, які живуть бідно, але чесно, висміював скнарість, хвальковитість, легковажність тощо. Музика і спів супроводжували комедії Плавта, робили їх схожими на сучасну оперету.

Публій Афер Теренцій (195–159 рр. до н. е.), автор 6 комедій, прагнув перш за все показати високі, благородні риси людини, її роздуми над вибором життєвого шляху. На відміну від Плавта, який зображав кохання як затьмарення, Теренцій перший в історії римської літератури виступив продовжувачем грецької традиції, зображуючи кохання як високе і шляхетне почуття. У деяких комедіях, як, наприклад, «Свекруха», у Теренція взагалі немає негативних персонажів, а комізм виникає внаслідок непорозуміння, що в кінці твору з'ясовується. Серед сучасників Теренцій прославився не тільки як драматург, але і як витончений стиліст, що писав бездоганною літературною мовою.

Гостра політична і соціальна боротьба, яка розгорнулася в Римі з другої половини II ст. до н. е., сприяла розвитку низки прозаїчних жанрів: публіцистики, памфлетів, промов, мемуарів, історичних коментарів. З-поміж них треба згадати трактати державного діяча і письменника Марка Порція Катона Старшого (234–149 рр. до н. е.), в яких він закликає римлян до мужності, наслідування доблесті предків, а також дає корисні поради щодо ведення господарства. Квінт Енній (239–169 рр. до н. е.) склав перший національний епос «Аннали», присвячений історії Риму до другої Пунічної війни. Він славить римську доблесть, оспівує гуманність, культуру, освіченість.

Особливо багато творів дійшло до нас з I ст. до н. е. Публіцистична та мемуарна література цього часу представлена такими славетними іменами, як Цезар, Саллюстій, Ціцерон.

Марк Туллій Ціцерон (106–43 рр. до н. е.) увійшов в історію як видатний оратор, філософ і письменник. Він залишив багато творів про ораторське мистецтво, а також філософські трактати, промови. Найбільшу

славу принесли йому промови на захист республіки, зокрема промови проти Катіліни та Марка Антонія. Ціцерон став засновником європейського ораторського мистецтва.

Лірична поезія була представлена в Римі творами Гая Валерія Катутла (84–54 рр. до н. е.). Він складав невеликі поеми на міфологічні сюжети, найвідоміші з яких «Аттис» та «Весілля Пелея і Фетіди», писав ліричні вірші й вперше в античній ліриці прославив кохання як могутнє почуття, що звеличує людину.

Мистецтво Риму періоду республіки формувалось під значним впливом етрусського та грецького мистецтва доби еллінізму. Особливо яскраво цей вплив проявився у портретній скульптурі та живописі. Характерною особливістю римського мистецтва була натуралістична точність зображення у портретах, практичність і водночас пишність архітектури, використання рельєфів, присвячених історичним подіям.

У цей період римляни будують, головним чином, споруди практичного призначення — міські мури, дороги, мости, акведуки, базиліки, складські приміщення, цирку. До нашого часу функціонує Аппієва дорога, побудована у 312 р. до н. е., водопровід Аква Аппіа завдовжки 16 км 617 м — критий канал, підсцями прорублений у скелі або складений з кам'яних плит і піднятий на підпорки, де цього вимагав рельєф місцевості. Значними громадськими спорудами в Римі були базиліки — великі прямокутні будови з великим залом, розділеним рядами колон на декілька приміщень. Збереглися рештки базиліки Еміліїв.

Центром торговельного і суспільного життя Риму був форум Рومانум — площа, навколо якої розташовувались культові та громадські споруди: Табулярій (державний архів), храм Сатурна, храм богині Конкордії, базиліка Юлія. Для римської культової архітектури типовим був храм Вести, що мав округлу форму з колонами. Своєрідними були й поховальні споруди — мавзолеї, колумбарії, які мали різноманітні архітектурні форми — у вигляді вежі, хлібного кошика, піраміди тощо.

Досить поширеною була портретна скульптура. Відповідно до культу предків, римляни замовляли зображення померлих. Для них характерні точність передачі рис обличчя, непорушний спокій. На початку I ст. до н. е. під впливом грецького мистецтва портрети набувають більшої натхненності та виразності, про що свідчить, наприклад, портрет Юлія Цезаря. Поряд з погрудними зображеннями мали поширення статуї, що відтворювали образи видатних полководців та політичних діячів на повний зріст.

Живописом римляни прикрашали стіни храмів. Тріумфальні процесії римських полководців супроводжували картини із зображенням битв, які потім виставляли в базиліках і храмах. Після завоювання Греції поширився декоративний розпис будинків, що імітував кольоровий мармур, а у 80 р. до н. е. з'явився новий стиль розпису. На мурах зображували пейзажі, сцени з міфів. Чудовою пам'яткою живопису I ст. до н. е. є розпис вілл, які були розташовані неподалік Помпеї і пізніше засипані попелом під час виверження вулкана Везувій.

Культура часів Римської імперії. Громадянські війни I ст. до н. е. завершилися встановленням імператорської влади. Поступово Римська держава стає імперією рабовласницької знаті Середземномор'я, поширюються і міцніють господарські зв'язки її різних частин, посилюються культурні впливи країн Південного Середземномор'я, особливо в галузі літератури, архітектури, скульптури.

У релігійних віруваннях східні культури, що існували в Римі у II ст. до н. е., набувають усе більшого поширення за часів імперії. Імператор Калігула спорудив храм єгипетської богині Ісіди в Римі на Марсовому полі. Імператор Клавдій скасував заборони стосовно культу Кібели, а імператор Коммод брав участь у містеріях на честь бога Мітри. Поряд зі східними культурами поширювалася халдейська астрологія, майже при кожному імператорові був наблизений астролог, порадами якого керувалися не лише в особистому житті, але й у державних справах. Культ імператорів мав офіційний характер, на їх честь зводили храми, ставили скульптури, приносили жертви так само, як і богам.

Серед освічених верств Римської імперії особливо популярною була філософія стоїцизму, представником якої був філософ, політичний діяч та письменник Луцій Анней Сенека (4 р. до н. е.–65 р. н. е.). Головними ідеями його творів були проблеми практичної філософії, вибору життєвого шляху, обґрунтування поведінки. Мудрець, на його думку, має мужньо приймати волю божества, гартувати душу у випробуваннях, вбачати етичну цінність життя у виконанні морального обов'язку. Свої філософські погляди Сенека виклав у трактатах «Про скороминущість життя», «Про блаженне життя» та «Моральних листах до Луцилія».

Видатним представником стоїцизму був Марк Аврелій (121–180 рр. н.е.) — імператор і філософ, який першоосновою усього вважав Бога як світовий розум. Обов'язок філософа, на його думку, — аскетизм, очищення через пізнання фатальної необхідності, яка панує над світом. Його головна книга — «До самого себе».

У III ст. н. е. виникла остання філософська концепція античного світу — неоплатонізм, творцем якої був філософ-ідеаліст, містик Плотін (близько 204–270 рр.). Хоча він і вважав свою систему продовженням платонізму, вона увібрала у себе елементи стоїцизму, неопіфагореїзму та синкретичної філософії Філона. Її серцевину становило вчення про містичну еманацию матеріального світу з духовного першоджерела. Вищу ланку еманации — «єдине» можна, на його думку, досягнути лише шляхом екстазу, а не пізнання. До неоплатоників належали такі філософи, як Прокл і Ямвліх. Філософія часів імперії стала своєрідним підсумком античної філософії, підготувавши ґрунт для середньовічної патристики та схоластики, визначивши основні напрями і тенденції їх розвитку.

Завоювання періоду імперії, а також пожвавлення торгівлі сприяли розвиткові наук, зокрема географії. У I ст. географ та історик Страбон (близько 63 р. до н. е.–близько 19 рр. н. е.) створив велику працю, де описав деякі країни, звернувши особливу увагу на Європу, Азію та Північну Африку.

В тому ж столітті римляни вперше досягли Цейлону, поживавися інтерес до вивчення морського і сухопутного шляху в Китай. Значні відкриття були зроблені під час походів римлян в Африку: описано флору та фауну її північно-західної частини, вивчено Ніл до району Нільських боліт.

Досягнення античної медицини звів у єдину систему Клавдій Гален (131–близько 201 рр.) — лікар і природознавець, автор близько 400 праць з анатомії та фізіології людини, терапії, фармакології, гігієни. Його дослідження мали великий вплив на розвиток європейської медицини доби Відродження і Нового часу.

Для римської науки часів імперії загалом характерне прагнення до енциклопедичності, узагальнення та систематизації набутих знань. Прикладом цього може служити «Природнича історія» державного діяча і письменника Плінія Старшого (близько 62–113 рр.), у якій йдеться про астрономію, фізику, географію, антропологію, зоологію, ботаніку, медицину, фармакологію, мінералогію, мистецтво тощо.

«Золотим віком» римської літератури називають I ст. до н. е. — поч. I ст. н. е. Він представлений іменами таких титанів, як Вергілій, Горацій, Овідій. Найвизначнішим твором видатного поета Марона Публія Вергілія (70–19 рр. до н. е.) вважається поема «Енеїда» — класичний зразок римської епопеї. Вона присвячена мандрам і діям троянського героя Енея — засновника в Італії нового царства, яке поклато початок Риму. «Енеїда» створена під великим впливом гомерівських поем, але є оригінальним, суто римським твором з відмінним поглядом на світ. Вона насичена драматизмом, особливо вражають сцени загибелі Трої, самогубства цариці Дідони, війни в Італії. Вергілій вперше в античній літературі розкриває весь трагізм долі людини, яка змушена підкорятися обов'язку, нехтуючи власними почуттями. Поема мала великий вплив на становлення європейської епічної поеми, на поезію Ренесансу та Нового часу. Твори Вергілія були надзвичайно популярні в Україні XVI–XVIII ст., вивчалися у братських школах, Києво-Могилянській академії, вплинули на розвиток української поезії. В бурлескному, гумористичному стилі, надавши обставновці та героям суто українського характеру, використав сюжет «Енеїди» І. Котляревський у своїй широковідомій поемі.

Поет Квінт Горацій Флак (65–8 рр. до н. е.) відомий як автор збірника віршів на злободенні й побутові теми «Еподи», сатир, ліричних віршів. Він створив дві книги «Послань», у яких виклав свої погляди на мистецтво, літературу.

Найславетнішим представником своєрідного жанру любовної елегії, що виникла в «Золотому віці», був Публій Овідій Назон (13 р. до н. е. – 18 р. н. е.). Його творам притаманна легкість, дотепність і досконалість. У другому періоді творчості Овідій створює дві великі поеми «Метаморфози» («Перетворення») та «Фасти». «Метаморфози» — епічна поема, поетичний переказ греко-римських міфів про перетворення людей у квіти, дерева, тварин. Поєднання фантастики з реальністю, виразність описів, витонченість поетичної мови властиві й іншим поемам Овідія.

Із прозаїчних жанрів цієї доби найбільш поширеними були історичні праці та романи. Найвидатнішим римським істориком був Тіт Лівій (59 р. до н. е. –17 р. н. е.), автор монументальної праці «Римська історія» із 142 книг. Починаючи від прибуття Енея до Італії, Тіт Лівій яскраво, захоплююче викладає історію Римської держави, змальовує величні постаті героїв старовини, славетних полководців республіки, створює образи ідеальних римлян — працелюбних, суворих, мужніх.

Історик і політичний діяч Публій Корнелій Тацит (58–117 рр. н. е.) відомий насамперед працями «Історія», «Аннали» про події періоду ранньої імперії від смерті Августа. Головним об'єктом його зображення були відносини сенату з імператорською владою, характери та вчинки імператорів.

Перу Гая Петронія (р. н. невідом. –п. 66 р. н. е.), римського аристократа, що прославився своїм вишуканим смаком, належить перший у європейській літературі роман «Сатирикон» із 20 книг. Головний герой роману — бродяга Енколпій проводить своє життя у мандрах по Італії. Розповідаючи про його пригоди, автор зображує сатиричну картину побуту римських рабовласників, висміює грубість, невігластво «нових багачів». Розважальний характер має роман письменника Луція Апулея (близько 125–180 рр.) «Золотий осел», у якому з гумором, у казковому стилі, розповідається про пригоди юнака, якого кохана помилково перетворює на осла. Ці два твори справили певний вплив на розвиток європейського роману.

В архітектурному мистецтві на зміну суворій простоті часів республіки приходять пишність і розкіш імператорського Риму. Створюються величезні храми, урочисті архітектурні ансамблі форумів. Знаменитими спорудами були форум Августа — площа, обведена муром, з храмом Марса на високому подіумі, форум Веспасіана та форум Нерви. Але найграндіознішою спорудою імператорського Риму вважається Колізей — амфітеатр на 50 тис. глядачів. Зовні він мав три яруси з арками, колонами тосканського, іонічного та корінфського ордерів, скульптурами, розташованими в арках. Ще одним досягненням в архітектурі став Пантеон — храм усіх богів, перекритий високим куполом діаметром 43,2 м. Цей храм і досі вражає ідеальними, доскональними пропорціями.

Скульптура часів імперії була представлена здебільшого портретними ідеалізованими зображеннями імператорів та членів їх сімей, нерідко у вигляді богів і богинь. Яскравим зразком мистецтва I ст. н. е. був вівтар Миру з багато декорованим скульптурним фризом, рельєфами із зображеннями богів, імператора з родиною, сенаторів. Довга стрічка рельєфу із зображенням епізодів походу римських військ на Дунай обвиває колоду Траяна в Римі.

Для настінних розписів цього часу властиві урівноважені композиції. Часто використовуються єгипетські, східні мотиви, зображення гірлянд з плодів, квітів. Сцени з міфів відрізняються холодною красою, статичністю.

Антична культура була колыскою майбутньої нової європейської культури. Європейські філософи, митці, науковці постійно зверталися до античної духовної спадщини як до творчого джерела.

В європейській історії були періоди, коли «повернення» до античності проявлялось особливо виразно, ставало провідним у розвитку культури. Це, передусім, стосується епохи Відродження, коли була зроблена спроба утвердити гуманістичний світогляд, цінність земного буття, ідеал досконалої гармонійної людини, а також періоду класицизму XVII–XVIII ст. з його прагненням до перебудови суспільства на раціональних основах, шануванням античних естетичних канонів.

Європейська культура успадкувала від античності не лише форму (образотворчі прийоми, спосіб філософствування, принципи поетики, літературні жанри тощо), але, перш за все, духовні засади. Як і за античної доби, центральною постаттю європейської культури часу Ренесансу знову стане Людина, людина в усій складності її матеріального й духовного буття. Особливо велику роль у розвитку культури відіграли успадковані від античності світоглядні принципи. Це, насамперед, раціонально-філософське ставлення до світу, прагнення до пізнання глибинних основ буття.

Європа постійно звертається до античності в пошуках гармонійного буття, ідеального та досконалого. Антична культура перевела в художні форми і образи високий гуманізм, гармонію між природою, вільною людиною та державою. Саме поєднання гуманізму, допитливості, раціоналізму з мистецькою досконалістю робить культуру античності одним із провідних духовних надбань людства.

ЛЕКЦІЯ 2

ДОСЛОВ'ЯНСЬКА КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Дослов'янська культурна традиція на теренах України: Трипільська культура. Скіфо-сарматська культура. Антична культура грецьких міст-полісів на території Північного Причорномор'я. Візантійська культура. Культура східних слов'ян

Культура Київської Русі: *Християнство і Київська Русь до 988 р. Запровадження православ'я і його вплив на формування і розвиток культури. Літературні джерела (фольклор, перекладна література, оригінальна література). Мистецтво (архітектура, живопис, музика та декоративно-ужиткове мистецтво)*

За свідченням культурологів, аналіз культурологічних, археологічних, історіографічних джерел, пам'яток історії та культури, які дійшли до нашого часу, дає підстави стверджувати, що починаючи з II тис. до н. е. і до кінця I тис. н. е., на землях, які нині належать Україні, відбувалась безперервна зміна численних поколінь багатьох народів, які освоювали і користувалися всіма здобутками культур своїх попередників, робили свій внесок у культурну спадщину, поступово розширюючи культурні та економічні відносини із сусідніми народами. Адже тільки у I тис. н. е. ці землі шість разів ставали ареною наступального руху різних народів.

Короткий огляд культурного життя деяких народів, що населяли автотонні українські землі протягом кількох тисячоліть до виникнення держави Київська Русь, як і характеристика візантійського мистецтва, мають відтворити не тільки шляхи культурного становлення, але й специфіку загальних культурних орієнтацій першої східнослов'янської держави.

Дослов'янська культурна традиція на теренах України

Трипільська культура. Історики стверджують, що землеробство вперше виникло в Україні у межиріччі Бугу та Дністра, коли на межі V та IV тис. до н. е. у Східній Європі розвинулися перші землеробські общини.

У 90-х рр. XIX ст. український археолог чеського походження В. Хвойко відкрив нову культуру, датовану IV–II тис. до н. е. і названу трипільською за назвою місця перших археологічних знахідок (село Трипільля на Київщині). Спершу її поширювали на територію Дніпровсько-Дністровського межиріччя. Згодом, коли румунські археологи поблизу села Кукутени розкопали стародавні людські поселення з подібними ознаками, ареал поширення людності цієї культури було розповсюджено на територію Дунайського басейну, Балканський півострів, острови Середземномор'я та Малої Азії, і вона отримала ще назву трипільсько-кукутенська культура. Виділяють три етапи її розвитку: 1) ранній — 3500–3000; 2) середній — 3000–2000, 3) пізній — 2000–1700 рр. до н. е.

Характерні особливості матеріальної культури трипільців такі: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд. Житло будувалося по колу, одне біля одного, середина кола залишалася незабудованою. Будинки споруджувалися каркасні, двоповерхові, проміжки між каркасом запліталися лозою та мастилися ззовні та зсередини товстим шаром глини. Розмір їх сягав 100–140 кв. м. Житло ділилося на кімнати, які опалювалися печами, побудованими з глини. У кожному будинку проживало по 20 осіб. Все поселення нараховувало по 500–600 мешканців. Центр селища використовувався як загін для худоби. Це були скотарсько-землеробські племена з колективною власністю на стада худоби.

Значного поширення у трипільців набуло виготовлення керамічних виробів побутового призначення — столовий та господарський посуд: миски, глечики, горшки, макітри, декоративна кераміка.

Художня культура трипільців обмежувалася декоративно-ужитковим мистецтвом та культовими статуетками і малюнками на камені та стінах печер. Вона відзначається високим художнім смаком та технікою.

Характерна ознака художнього оздоблення керамічних виробів — яскравий декоративний орнаментальний розпис. Форма орнаменту — прямі та хвилясті лінії, овали, змієподібні спіралі, які повинні були символізувати сонце, воду, людей, тварин, рослини. Вживалися 4 кольори орнаменту — чорний, білий, червоний та брунатний. Яскравими фарбами та різнокольоровим орнаментом розписувалися і стіни житлових помешкань.

Серед археологічних знахідок — численні статуетки, переважно жіночі, що доводить існування культу жінки у трипільському суспільстві. Жінка знаменувала культ родючості, була продовжувачем традицій предків. Статуетки мали культове значення. Виконані вони були у реалістичній манері, і за ними можна простежити етнічний тип трипільців.

В українському гончарстві, вишивках, килимах, різьбленні, розписах збереглося чимало типових елементів трипільського орнаментально-декоративного мистецтва. Деякі вчені висувають ідею «українського триполізму», «відчуття Трипільля» як споконвічної хліборобської властивості української душі, як інстинкту землероба-годувальника. За часів СРСР офіційна історична думка не визнавала трипільців предками ук-

раїнців, проте існує досить вагома система доказів визначної ролі трипільської культури у формуванні сучасного населення України (В. Хвойко, В. Щербаківський, Ю. Липа, Є. Маланюк, С. Мандебура, Ю. Шиллов та ін.). Про Трипілля як прадавню українську землю письменниця Д. Гуменна написала повість «Велике цабе».

До пізнього трипілля — усатівської культури (від назви села Усатове під Одесою, кінець III — початок II тисячоліття до н. е., розкопки провадив одеський археолог Михайло Болтенко) — відносяться кам'яні могильні плити із зображеннями людей, тварин і такі ж зображення на стінах печер.

Оминаючи спірну концепцію про етнічну ідентичність трипільців та українців, зауважимо однак, що трипільська культура була одним із джерел слов'янської взагалі, киеворуської та зокрема української культури.

Скіфо-сарматська культура. У скіфський період (VII–II ст. до н. е.) під іменем іраномовних племен скіфів, які населяли територію сучасної України, об'єднувалися численні місцеві племена. Вони утворили велике політичне об'єднання — Скіфію. Від скіфів залишилися величезні кургани, в яких вони ховали своїх царів. Разом із небіжчиком у могилу клали зброю, ювелірні вироби, забитих коней і рабів.

Найдавніші пам'ятки мистецтва того часу — різьблені платівки з кістки, виконані в «звіриному стилі». Із VII ст. до н. е. збереглися зразки скульптури («скіфські кам'яні баби»). Скіфське мистецтво IV–III ст. до н. е. відоме по знахідках з курганів Чортмлик, Куль-Оба, Солоха, Мелітопольський курган, Товста могила та ін.

Скіфське мистецтво відіграло велику роль у формуванні слов'янської культури. Воно було одним з джерел слов'янської мистецької спадщини.

Скіфи використовували усі форми посуду трипільців, прикрашеного геометричним узором. Основою скіфського декоративного мистецтва є зображення тварин. Згідно з висновками академіка української діаспори Омеляна Пріцака, українці наслідували від скіфів чоботи, білу сорочку, козацьку гостроверху шапку, пернач, сагайдак (рос. — *колчан*) тощо. Для скіфів були притаманні патріархат, культ сонця з його символом — колесом, флективна мова — словозміна, шляхом заміни закінчень.

З початком грецької колонізації в Причорномор'ї (VI ст. до н. е.) значний вплив на скіфів мала антична культура, про що свідчать археологічні знахідки в Неаполі Скіфському біля сучасного Сімферополя. Традиції скіфського мистецтва продовжували сарматські племена. Продовжувалася традиція зображення звірів в оздобленні посуду, з'являються композиції міфологічного змісту.

У художній літературі історія скіфів знайшла відображення у творах Н. Королеви («Скіфський скарб»), В. Владка («Нащадки скіфів»), І. Білика («Дарунки скіфів», «Скільки ж було скіфів?»), Ю. Хорунжого («Скіфова журба»), В. Чемериса («Ольвія»). Віршами скіфської тематики українських поетів І. Драча, М. Вінграновського, Д. Павличка та ін. супроводжується науково-популярний нарис відомого архео-

лога, скіфознавця Б. Мозолевського, який у 1971 році віднайшов велику царську пектораль (золото 958-ї проби, вага — 1150 г, діаметр — 30,6 см). Пектораль — це велика золота нагрудна прикраса, яку носили найвищі сановники стародавнього світу.

Антична культура грецьких міст-полісів на території Північного Причорномор'я. Справжнім джерелом для української культури стала антична культурна традиція, носіями якої були грецькі міста-поліси на узбережжях Чорного та Азовського морів — Тіра (нині Білгород-Дністровський), Ольвія в гирлі Південного Бугу, Херсонес (на території сучасного Севастополя), Феодосія, Пантікапей (сучасна Керч), Танаїс у гирлі Дону, Фанагорія на Кубані тощо. Вони почали утворюватися з VI ст. до н. е. і мали неабиякий вплив на місцеві народи Північного Причорномор'я.

Ці колонії були містками для зв'язків грецької метрополії зі степовим населенням, з яким здійснювався інтенсивний товарообіг, зокрема продуктами хліборобства та тваринництва. Натомість степове населення купувало предмети ремісницького виробництва. Вважається, що слов'янська молодь могла оселятися в містах-полісах і здобувати тут навички ремесла, мистецтва, будівництва, виробництва кераміки, зброї, ювелірних виробів тощо. Із праць грецького історика Геродота відомо, що грецькі впливи сягали далеко на північ аж за дніпровські пороги.

Пам'ятки мистецтва грецьких колоній дійшли до нас у формі скульптур місцевого та імпортованого виробництва, надгробних рельєфів на міфологічні та побутові теми, мармурових різьблених саркофагів, ювелірних виробів. Від античної грецької культури слов'яни запозичили також теракоти та фрески. Теракоти (від італійського — *опалена земля*) — неглазуровані керамічні вироби з випаленої кольорової пористої глини, головним чином, червоного, брунатного, кремового кольору — архітектурні деталі, облицьовані плити, посуд, вази. Фрески (від італійського — *свіжий*) — живопис фарбами, водяними або розведеними на вапняному молоці по свіжій вогкій штукатурці. Фрески застосовувалися для оздоблення культових споруд, церков, соборів, палаців. Фрески були відомі з 2 тис. до н. е. і були поширені в різних країнах світу.

Великий вплив античність мала на розвиток української культури. Певні античні впливи на культуру слов'ян Подніпров'я можна помітити вже в дохристиянські часи. Багато в чому схожими, близькими є народні звичаї, традиції, міфологія слов'янських племен і стародавніх греків. Саме ця близькість на ментальному рівні створила у більш пізні часи умови для швидкого і ґрунтовного засвоєння не лише форми, але й духу еллінської культури.

У часи Київської Русі християнство сприяло залученню прадавніх українців до духовної спадщини античного світу, зокрема його філософських ідей та мистецьких досягнень. Ми знаходимо підтвердження тому в галузі філософської думки («Ізборник Святослава»), літератури (літописи), мистецтва (фресковий живопис, білокамінне різьблення Галича тощо).

З творами античних філософів, істориків були добре обізнані діячі української культури доби Відродження І. Вишенський, брати Зизанії, Х. Філарет, Г. Смотрицький та ін.

Вплив античної духовної культури проявився у поширенні в Україні філософських течій неоплатонізму, і особливо пантеїзму, що є характерним для творів К. Транквіліона-Ставровельського, В. Суразького, Г. Сквороди. Вони були не просто наслідувачами і популяризаторами філософської спадщини античності, але й на її основі розробили оригінальні філософські системи і вчення. Ототожнення понять «світ», «природа», «Бог» стало характерним для подальшого розвитку української духовної культури, не лише високої, але й народної, що знайшло відображення в піснях, думах, баладах. Відчуття єдності світу, гармонійності буття наповнюють українську архітектуру, образотворче мистецтво, особливо доби бароко. Характерним прикладом можуть бути іконостаси, в яких урочисто поєднані земне та небесне.

Сюжети, образи античної філософії, міфології, літератури широко використовувалися в українському професійному мистецтві й літературі. На античні сюжети написані опери Д. Бортнянського, А. Веделя, славетна «Енеїда» І. Котляревського, поезії Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка. Надбання античної культури надихали українських архітекторів — достатньо згадати Софію Київську, Десятинну церкву, неповторні ампірні споруди Ніжина, український неокласицизм в архітектурі тощо.

Своєрідний і неповторний синтез давньої язичницької та античної культур став підґрунтям, на якому розвинулась українська культура, література, мистецтво, філософія з їх гуманізмом, цілісністю, зверненістю до людини, її розуму, загостреною увагою до етичних проблем, осмисленням світу через естетичне його сприйняття. Саме тому традиційний український народний одяг з його багатими прикрасами має багато спільного з грецьким народним одягом. Багато спільного відзначається й на рівні духовної культури. Греки полюбили музику, співи, святочні обряди. Аналогічні тенденції спостерігаються і в українців: нахил декорувати одяг, хатню обстановку тощо. Від греків виводять дослідники і український індивідуалізм, який був притаманний населенню Київської Русі, Козацької держави і став однією з причин драми в історії українського народу, коли він загубив свою державність і протягом багатьох століть не був спроможний її відновити. Античні корені української культури неодноразово підкреслювали українські письменники та поети, зокрема Юрій Липа (книга «Призначення України») та Євген Маланюк. «Степовою Елладою» ніжно нарекає Україну Маланюк у своїх віршах. Говорячи про античну спадщину, Маланюк стверджує, що Україна запозичила у греків індивідуалізм, схильність до філософії, мистецтва, миролюбність, на відміну від таких суто римських рис, як войовничість, пріоритет права (*dura lex, sed lex* — закон суворий, але це закон), які успадкували народи Західної, Середньої та Центральної Європи.

Візантійська культура. Держава Візантія існувала з кінця IV ст. до середини XV ст. (до 1453 року, коли Константинополь — її столиця — був захоплений турками), тобто на рубежі пізньої антики і середньовіччя; створена внаслідок поділу Римської імперії на Західну та Східну імперії та падіння Західної. Вона підтримувала концепцію всесвітнього римського панування, ідею світової монархії, світового імператора. Візантія є класичним прикладом держави, яка значно вплинула на розвиток світової цивілізації, але не залишила спадкоємців.

Візантія охоплювала землі Балканського півострова та Малої Азії, острови Егейського моря, Кіпр, Крит, Сирію, Палестину, Єгипет, Херсонес, Західну Вірменію, Грузію. Найбільшого розквіту досягла у середині VI ст. н. е. за імператора Юстиніана I (527– 565 рр. н. е.), коли були проведені важливі законодавчі й адміністративні реформи, а також активно розвивалися культура, ремесла, торгівля.

Особливості візантійської культурної традиції: 1) синтез західних та східних елементів культури; 2) урочистість, помпезність стилю. У Візантії набули поширення такі науки, як філософія, математика, медицина, історія; види мистецтв: архітектура, монументальний живопис (фрески, мозаїка, різьба по каменю, художні ремесла), музика (світська та духовна), література (проза і поезія). Візантійська література мала помітний вплив на розвиток літератури країн Європи, зокрема слов'янської. За висловом митрополита Іларіона, «Візантія — це праджерело нашої духовної культури». З прийняттям християнства в Київській Русі набувають поширення переклади богослужбової візантійської літератури, апокрифів, житій святих («Четьї-Мінеї»), повістей, ораторської прози тощо. На Русі було перекладено відомі хроніки Георгія Амартола, Георгія Синкела, Симона Логофета, Іоанна Малали, Василя Кесарійського, повість про життя і подвиги Олександра Македонського, епос про Дігеніса Акрита. Переписування, переклади та вивчення візантійської літератури сприяли виникненню власної літератури Київської Русі, яка збагатилася системою жанрів (житія, повчальні твори тощо). Візантійську літературу з українського боку досліджували І. Франко, О. Білецький, А. Білецький, Т. Чернишова та ін.

Візантійська культура безпосередньо вплинула на культуру Київської Русі (прийняття християнства, розвиток писемності, літописання, красного письменства, законодавства, архітектури, музики, іконопису тощо).

Культура східних слов'ян. Культура східних слов'ян синтезувала досягнення культур народів, що проживали до цього в ареалі їх розселення. Разом з тим, вона є самобутньою, оригінальною культурою, складовою частиною світової культури.

Найяскравіше культура слов'ян проявилася в зарубинецькій та черняхівській культурах і культурі антів. Жителі слов'янських городищ використовували природний ландшафт для спорудження своїх поселень, житло будували на високих берегах річок. Розміри поселень, як правило, були невеликі. В центрі зводилися укріплені фортеці, які використо-

увалися для захисту від ворога, проведення племінних зборів та культових обрядів. Археологічними дослідженнями виявлено багато городищ в українських землях: Київщина — 400, Волинь — 350, Поділля — 250, Чернігівщина — 150, Галичина — 100. У кожному племінному об'єднанні були городові центри: у полян — Київ, у сіверян — Чернігів, у древлян — Турів. Найбільшим серед них був Київ. Він мав вулиці, майдани. Другим за розмірами був Чернігів. Міста були центрами ремесла і торгівлі. Слов'яни володіли керамічним, ювелірним, скляним, шкіряним, збройовим виробництвом. Миски, глечики, горщики та інший столовий та господарський посуд виробляли на гончарному колесі. Ювелірні вироби виготовляли з бронзи, срібла, міді, золота. Бронзу застосовували для медичних інструментів — пінцетів та хірургічних ножів.

За релігійними поглядами, подібно до інших народів, слов'яни були язичниками, вони визнавали культ природи і культ роду, кожне плем'я мало своїх богів, але з часом відбулася їх уніфікація. На язических культурах східних слов'ян позначився розвиток у них сільського господарства та класових відносин.

У древніх слов'ян існувало багатобожжя, вони поклонялися багатьом богам. Головним богом був бог блискавки і грому Перун, Дажбог — бог добра, Велес — бог худоби, Сварог — бог вогню, Стрибог — бог вітру та бурі, Хорс — бог сонця. Широко був розповсюджений культ предків. У пошани були Боги роду — бог-Отець та Богиня-Мати.

Стародавні язическі культури слов'ян обожнювали сили природи — воду, вогонь, землю, рослини, звірів. Східні слов'яни поклонялися озерам, рікам, деревам, тваринам. Вони вважали, що в лісах та будинках живуть духи, в озерах, потоках та водоймах — русалки. Вони приносили їм в жертву хліб, худобу та іншу їжу. Культ природи викликав становлення різних обрядів і свят, пов'язаних зі змінами пори року — весни, літа, осені та зими. Вони перейшли і до християнських свят у вигляді різних обрядів: щедрування, колядування, купальські свята, масниця, веснянки тощо. В цих святах відбивався старовинний скотарський та хліборобський побут народу.

Культ роду проявлявся в обрядах, пов'язаних із народженням дитини, весіллям, смертю, похованням. Слов'яни вірили в життя після смерті і разом з небіжчиком клали в могилу їжу, зброю, прикраси. Над могилою насипали кургани і справляли тризну. До нашого часу дожив один із старовинних обрядів — відзначення дня смерті.

Сьогодні в Україні існує релігійна течія, апологети якої пропагують і закликають до повернення в лоно язичества — РУН-віра (Рідна українська народна віра). Вони також засуджують хрещення Русі князем Володимиром Великим.

Древні слов'яни любили співати, танцювати. Серед слов'янських кольорів домінують червоні, жовті, сині, зелені, блакитні тони.

У східнослов'янській культурі відбилися впливи народів, які проживали на території сучасної України, та сусідніх народів і племен. Разом

з тим, вона є самотутньою, оригінальною культурою, складовою частиною світової культури.

Культура Київської Русі

Християнство і Київська Русь до 988 р. Сьогодні досить важко змодельовати історичні перспективи розвитку людства на києворуських землях за відсутності на них світла християнського віровчення. Однак і ревні оборонці християнства, і їх опоненти — прихильники дохристиянської релігійної традиції — єдині в одному: запровадження християнства на Русі розширило її економічні зв'язки, сприяло бурхливому розвитку писемності, літератури та інших видів мистецтва. Нова релігія суттєво прискорила процес формування державної єдності Русі.

Християнство — одна з основних світових релігій поряд з ісламом, буддизмом та іудаїзмом. Виникло у I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії як релігія рабів і поневолених мас. З часом вона зазнала значних змін і стала релігією правлячих класів, а в деяких країнах — державною релігією.

Християнство увібрало уявлення та ідеї різних релігій, у першу чергу, іудаїзму, східних культів умираючих та воскресаючих богів — Адоніса, Осіріса, Аттіса, філософію греко-римського світу. З іудаїзму, суттєво трансформувавши, християнство запозичило кілька основних ідей: по-перше, монотеїзм, тобто визнання одного Бога; по-друге, месіанство, тобто ідею посланця Бога, який покликаний врятувати людей; по-третє, есхатологію, тобто ідею загибелі існуючого світу. Зв'язок нової релігії з іудаїзмом виявився і в тому, що Святе письмо християн — Біблія — включає як власне християнські твори, які утворили Новий Завіт, так і святі книги послідовників іудаїзму — Ветхий (Старий) Завіт. Християнство поділяється на чотири головні напрямки: давньосхідні церкви (Антиохійська, Олександрійська, Єрусалимська, Константинопольська), католицизм, православ'я, протестантизм.

У IV–XI ст. у зв'язку з різними умовами існування і конкурентною боротьбою між римськими єпископами і константинопольськими патріархами стався розкол християнства на два напрямки — католицизм та православ'я. Цей розкол остаточно оформився в 1054 р. після поділу християнської церкви на західну (католицьку) і східну (православну).

Християнізація слов'янських країн відбулася протягом IX–X ст.: Болгарія — 864 р., Чехія — 928 р., Польща — 966 р. Традиційно вважають, що завершенням тривалого процесу християнізації Русі було масове хрещення києворуського населення у 988 р., здійснене за наказом князя Володимира Великого (Святого).

Однак початки християнства на території Русі історики зіставляють ще з римськими часами в Херсонесі (Корсунь). Тут була розташована грецька церква. А на Вселенських соборах в Нікії (325 р.) та Константинополі (381 р.) серед присутніх були і єпископи Херсонеської

єпархії. Про християнство на Русі у більш пізні часи йдеться у договорі князя Ігоря з греками 944 р. У тексті згадуються руські послі-християни, які присягали на хресті, а також церква св. Іллі у Києві, можливо перша християнська церква на Русі.

Запровадження православ'я і його вплив на формування та розвиток культури. Офіційне запровадження християнства на києворуському терені — історична подія надзвичайної ваги, що обумовила появу заангажованих різних версій-глумачень її перебігу. Найбільш поширена з них стверджує, що князь Володимир під впливом божественного провидіння вирішив прилучити руських людей до вчення Христа. За його наказом були зруйновані ідоли язичництва Перун, Дажбог, Хорс та інші. Наступного дня відбулося хрещення людей у водах Дніпра. Князь Володимир звелів будувати церкви на тих місцях, де колись стояли язичницькі ідоли. Ці події описані у «Повісті временних літ». За іншими джерелами («Київський синопсис», Густинський літопис та ін.), хрещення Русі відбулося значно раніше — ще у IX ст., а саме за часів правління Аскольда. Завдяки запровадженню християнства на Русі, стверджують деякі вчені, Аскольд став першим «руським мучеником», зарахованим до сонму святих. Пізніше хрещення прийняла частина дружинників князя Ігоря, а у 955 р. його дружина — княгиня Ольга. Згодом, незадоволена дипломатичними відносинами з православною Візантією, вона посилає посольство до німецького короля Оттона I (912–973), засновника Священної Римської імперії із проханням надіслати на Русь свого єпископа та священників. Це узгоджувалося з прагненнями Риму до поширення свого впливу на Схід, але цьому бажанню не судилося збутися. Україна-Русь через декілька років стала православною, а після розпаду Візантійської імперії — її наступницею, що остаточно закріпило поділ християнства на дві основні самостійні гілки.

Незважаючи на доведену причетність княгині Ольги до християнства, її син князь Святослав залишився язичником і до православ'я так і не прилучився. Язичником був спочатку і внук Ольги, син Святослава, князь Володимир Святославич (980–1015). Згідно з язическими правилами він мав кілька жінок — гречанку, 2 чешки, 2 болгарки, багато наложниць. Дотримувався він й інших язических обрядів.

Але після того, як Володимир, прагнучи забезпечити надійний захист своєї країни від зовнішніх ворогів та завоювання союзників, розпочав програму внутрішнього її розвитку, він зрозумів, що одним із вагомих важелів для досягнення цієї мети є прийняття формальної релігії.

Серед численних легенд, пов'язаних із запровадженням християнства на Русі, є і розповідь про процес обрання князем Володимиром однієї релігії («Повість временних літ»). Однак вже викликає сумнів можливість та ймовірність самого процесу обрання релігії, оскільки якщо Русь і була «приречена» тільки на монотеїстичну релігію, то нею могло бути лише християнство візантійської традиції, християнство візантійського обряду. Вже тоді було очевидно, що релігія такого кшталту є абсолютно не-

обхідною, оскільки сприятиме укріпленню влади князя і зміцненню могутності Київської держави.

Задля досягнення такої загальнодержавної мети Володимир погодився на одруження з племінницею візантійського імператора Анною, процедура якого відбулася в Херсонесі-Корсуні. Після цього він приймає особисте хрещення, а в 988 р. провадить насильницьке хрещення населення всієї Русі. Нестор-літописець у «Повісті временних літ» дає зрозуміти, що кияни не були у захваті від цього рішення свого князя, але змушені були підкоритися доводам кричі князівської дружини. У Києві князь Володимир наказує побудувати кам'яну церкву на честь св. Богородиці, яка отримала назву Десятинної (989–996) через те, що на будівництво та утримання її відраховувалася десята частина прибутків князя.

Щоправда серед істориків існує цілком слухна думка про те, що на околицях Київської держави язичество ще довгий час нелегально сповідувалося руським населенням, що дає їм змогу говорити і про виникнення та існування так званого релігійного синкретизму, тобто двовір'я.

З прийняттям християнства культура Київської Русі піднялася на новий, більш високий щабель, значно зміцніли зв'язки з Візантією, а також із християнськими країнами Заходу, які, хоча й конкурували з православною Візантією, але чітко відрізняли християнство від поганства.

Просування християнства киеворуськими теренами позитивно вплинуло на розвиток освіти, мистецтва, літератури, науки. На краще змінився світогляд руського народу. Церкви та монастирі стали осередками культури. У зв'язку з тим, що Україна-Русь прийняла християнство із Візантії, до Києва приїхало багато грецьких священників, письменних людей, які сприяли поширенню грамотності та знань про весь світ, про минулі цивілізації. Ще вчора язичницька держава почала процвітати: були написані перші книги, відкриті школи, запроваджено грошову систему. З'явилася й українська емблема — тризуб, який був княжою і державною емблемою.

Велику роль у підвищенні культурного рівня населення відіграли монастирі, де велось літописання, створювалися бібліотеки, школи, малювалися ікони тощо. В Київській Русі існувало до 30 монастирів: в Києві — 17, в Галичі — 5, у Чернігові — 3, Переяславі — 2, Володимирі-Волинському та Тмутаракані — по 1. Першим і найбільшим був Києво-Печерський монастир (згодом — лавра), заснований у 1051 р. ченцями Антонієм та Феодосієм. Додаткову назву — «Печерський» — монастир отримав тому, що перші його поселенці мешкали в печерах на березі Дніпра. В XI ст. Лавра стала центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. Вона відіграла значну роль у розвитку освіти, науки, культури; у XVI–XVII ст. стала центром антиуніатської боротьби. Тут було створено «Повість временних літ», «Києво-Печерський патерик» та інші твори. Тут працювали Нестор-літописець, чернець-живописець Алімпій, чернець-лікар Агапіт та ін. Сучасний архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври важко уявити без дзвіниці, яка побудо-

вана у першій половині XVIII ст. Вона відхилена від вертикалі, як і знаменита Пізанська вежа. Ще за часів спорудження через нерівномірний осад ґрунту дзвіниця похилилася, і в 1740 р. було порушено справу проти архітектора І. Шеделя: його звинуватили у неправильному плануванні. Дзвіницю добудували, пізніше (1951) визначили відхилення, а 1987 р. зробили нові заміри. При висоті 96,52 м відхилення становить 60,3 см. Архітектори переконані, що падіння дзвіниці не загрожує.

Запровадження християнства як державної релігії відіграло величезну роль у консолідації феодальної держави. Християнство відображало ідеологію феодального ладу. Разом із позитивними якостями релігія виправдовувала соціальну нерівність і гноблення людей. Церква, яка згодом стала великим землевласником, надавала велику ідеологічну підтримку державі, щоб стабілізувати становище правлячого класу.

Перехід до християнства мав важливе значення і для підняття міжнародного престижу Київської Русі. Церква допомагала підвищити рівень культури, літератури, мистецтва, літописання та архітектури. З поширенням християнства візантійська література почала потрапляти на Русь. Таким чином, запровадження християнства допомогло поширенню писемності на Русі, наблизило Київ до європейських держав.

Разом з тим, прийняття християнства візантійського обряду мало і негативні риси: 1) відірваність від Заходу, 2) містицизм та 3) аскетизм.

Літературні джерела Київської Русі слід поділити на: 1) свідчення фольклору; 2) перекладну літературу; 3) оригінальну літературу.

До фольклору того часу належать обрядові пісні, календарні пісні, заговори та заклинання, казки, розповіді побутового та історичного характеру, легенди, прислів'я та приказки, загадки, биліни. Останні збереглися лише на півночі Русі, хоча розповідають про події, які начебто відбувалися у Києві. В Україні за роки ординської неволі ця фольклорна традиція була загублена.

Перекладна література — це література церковно-релігійного та християнського характеру, яку було завезено на Русь і перекладено зрозумілою киеворусичам мовою з метою забезпечення служби Божої відповідними канонізованими текстами. Найціннішим вивором перекладної літератури є Остромирове Євангеліє — одна з найвидатніших пам'яток давньоруської писемності. Містить євангельські легенди для читання у неділю та свята. Переписане у 1056–1057 рр., тобто за часів Ярослава Мудрого, із староболгарського оригіналу, як вважають, у Києві, для новгородського посадника Остромира. Написане уставом на 294 аркушах пергаменту. Оздоблене мистецьки виконаними мініатюрами та заставками. Зберігається у Санкт-Петербурзі, в публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна.

Серед літератури, яка прийшла на Русь і яку перекладали, досить часто були помітні повчання, тобто писання отців православної церкви — Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сірина. У XIX ст. повчання були перекладені народною українською мовою Т. Шевченком,

П. Кулішем, М. Шашкевичем. Значного поширення набули і збірники релігійного та релігійно-світського характеру, які склалися з текстів Святого Письма, писань отців церкви та деяких історичних відомостей. Серед тих, що дійшли до нашого часу, були і збірники князя Святослава, написання яких датовано 1073 та 1076 рр. До перекладної літератури належать і мінеї (життя святих за датами та місяцями їх народження), а також патерики (життя святих, основним принципом побудови яких обрано принцип відтворення діяння кількох святих у межах окремої країни чи певного регіону). Перекладну літературу суттєво доповнили збірники науково-історичного характеру, які охоплювали численні хронографи та невеликі за обсягом збірки-цитатники («бджоли»), в яких були зібрані думки-квінтесенції із Святого Письма, писань отців церкви та творів античних письменників. Про складність входження нової віри в душу язичника свідчить його прихильність до численних запозичених (з Візантії та Болгарії в XI–XII ст.) апокрифічних творів, які завдяки ще непевному становищу православного східнослов'янського християнства отримали на Русі широке розповсюдження. Апокриф (з грецької — *таємний, прихований*) — релігійний твір біблійної тематики, який не визнаний церквою, не канонізований нею, не рекомендований для користування, а дуже часто — суворо заборонений. Паралельно з ним на киеворуському терені з'являються й оригінальні апокрифи — східнослов'янські перекази на біблійні теми, про загробне життя. Апокрифічна літературна практика Русі не втратилася у століттях, а отримала продовження та розвиток у подальші часи. Так, у XIX ст. апокрифічні сюжети і мотиви мистецьки обробляли і науково опановували І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко.

Світське життя почасти забезпечувалося перекладними повістями візантійського походження, арабськими та індійськими казками, також творами природного та географічного змісту («Фізіолог», «Шестиднів», «Християнська топографія Козьми Індикоплова»).

Оригінальна література. У Київській Русі після прийняття християнства було чимало грамотних людей, але не тільки серед знаті та духівництва, але й серед простого люду. Про це свідчать берестяні грамоти, яких чимало розкопують археологи в Новгороді. Найстаріша з них датується XI ст.

У східних слов'ян писемність існувала ще до прийняття християнства. Збереглися давні рукописи, написані «руськими письменами». Пізніше була запроваджена слов'янська абетка, складена болгарськими просвітителами Кирилом і Мефодієм. Існувало два варіанти азбуки — глаголиця і кирилиця.

У монастирях створювалися перші письмові історичні праці, що називалися літописами (запис за роками). Літописання на Київській Русі розпочалося за зразком візантійських хронік. Перший літописний запис з'явився в 1039 р. Історичні записи вели ченці Києво-Печерського, Видубицького та інших монастирів.

Чернець-літописець Нестор до 1113 р. уклав «Повість временних (минулих) літ», в якій розповів про те, «відкіля пішла земля Руська, хто у Києві перший почав княжити». Ця пам'ятка є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства та Київської Русі. Нею було покладено початок історіографії Київської держави.

Літописи переписувалися, розмножувалися ченцями-переписувачами, які вносили коректуру, додатки, а окремі літописи об'єднувалися у літописні зведення. Вони потрапляли в інші монастирі, розповсюджувалися по всій країні. Однак численні нашествия татар, війни, пожежі, пограбування назавжди забрали їх у людства, і лише в деяких монастирях (переважно на Півночі та Заході) літописні зведення чудом збереглися; вони стали надбанням учених тільки у XVIII–XIX ст. На жаль, лише поодинокі примірники тих зведень дійшли до нашого часу. Так, «Повість временних літ» була виявлена в Іпатіївському зведенні, яке збереглося в Іпатіївському монастирі в Костромі, що був заснований 1330 року. Літопис зберігся у 5 списках початку XV ст. і співвідноситься з українським літописним зведенням кінця XIII ст. У ньому відтворено події XI–XIII ст., подано історичну хроніку, угоди Русі з греками, зразки перекладної літератури, легенди. Іпатіївське зведення складається з 3 частин: 1) «Повість временних літ» (від варягів до Володимира Мономаха); 2) Київський літопис (боротьба з половцями та розбрат між князями після смерті Володимира Мономаха); 3) Галицько-Волинський літопис (утворення, розквіт та занепад Галицько-Волинської держави). М. Грушевський говорив, що Іпатіївське зведення є справжнім архівом нашої літератури. Його використовували історики Карамзін, Соловйов, Погодін, Ключевський, письменники І. Франко («Захар Беркут»), В. Скляренко («Святослав», «Володимир»), П. Загребельний («Диво», «Євпраксія»), І. Кочерга («Ярослав Мудрий»), А. Хижняк («Данило Галицький») та ін.

Перлиною ораторської оригінальної літератури є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона — першого Київського митрополита, обраного за Ярослава Мудрого (1051) з-поміж автохтонних духовних отців. «Слово» — це уславлення мудрості та далекоглядності князя Володимира як хрестителя Русі та самого факту хрещення; написане між 1037 та 1043 рр. і виголошене на честь відкриття всесвітнього відомого Софійського собору у Києві.

Серед оригінальної киеворуської літератури особливе місце посідають дидактично-моралізаторські твори. Безперечно, вершиною серед них є «Повчання дітям» Володимира Мономаха (1096), яке складається з 3 частин: 1) релігійні правила; 2) поради для князя, 3) життєпис самого автора як приклад для дітей. Автор був високоосвіченою людиною, знав 5 мов, його гуманізм на 3–4 століття обігнав аналогічні твори західних авторів. Це був не тільки суто літературний твір, а й політичний маніфест, в якому автор проголошував ідеї громадянського миру в державі, необхідність її зміцнення.

Науково-географічний опис подорожі в Єрусалим через Царгород (1106–1108 рр.) за назвою «Житіє та ходіння Данила, руські землі ігумена» не тільки розвивав візантійську повістеву традицію зображення мандрів, а й значно розширював горизонти людського світобачення та світосприйняття.

На початку XIII ст. був укладений Києво-Печерський патерик — збірник розповідей про життя Києво-Печерського лаврського монастиря, в якому прославлено діяння талановитих ченців (зодчих, живописців), возвеличено подвижницьке буття святих лаврських отців, пропагується життєва необхідність єдності руської землі, показано взаємовідносини князів, феодальні міжусобиці тощо. Вперше він був надрукований у друкарні Києво-Печерської лаври у 1661 р. О. Пушкін свого часу називає Києво-Печерський патерик «преlestью простоты и вымысла».

Духом киеворуського життя просякнута сповідь дружинника, вигнаного з княжого двору, який просить вибачити йому його провинності і повернути назад із заслання («Слово Данила Заточника»). У «Слові» чимало роздумів про долі багатих і бідних, добрих і злих, розумних і дурних, а ідея возвеличення міцної княжої влади, як, власне, й ідеалізація постаті князя, є наскрізною ідеєю твору.

Однак найвидатнішим взірцем поетичної творчості на Русі 2-ї половини XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». Жанр твору остаточно не встановлено (поема, пісня, повість тощо). Невідомий автор з надзвичайною художньою силою описав трагічний стан Русі в епоху феодальної роздробленості. Сюжетом твору стала історія походу Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців у 1185 р. за часів галицького князя Ярослава Осмомисла (1152–1187). Сіверські князі були розгромлені і, разом з багатьма воїнами, захоплені в полон. Вся поема перейнята закликком до об'єднання русичів проти зовнішніх ворогів.

«Слово» насичене мажорним піднесеним інтонуванням, ознаки якого зникають з руської християнської літератури вже із середини XI ст. Замість нього з'являється релігійний екстремізм, проповідь загального відходу від світу, чернецьке убивання плоті, самоприниження людини, безвихідність, безсилля, загибель усіх надій. Дослідники припускають, що «Слово» було не єдиним твором такого життєстверджуючого спрямування.

Літературну пам'ятку було відкрито О. Мусіним-Пушкіним на початку 90-х рр. XVIII ст. у списку XVI ст., який, на жаль, не зберігся. Вперше надруковано у 1800 р. «Слово» досліджували М. Максимович, О. Потебня, І. Франко, Л. Махновець, М. Зеров та інші. На сучасну українську мову переспіви «Слова» зробили М. Максимович, С. Руданський, Ю. Федькович, І. Франко, Панас Мирний. На тему «Слова» О. Бородін написав оперу «Князь Ігор», М. Лисенко — музику до «Плачу Ярославни».

«Слово о полку Ігоревім» — відомий пам'ятник давньоруської середньовічної літератури. Він стоїть поруч з такими всесвітньо відомими епо-

сами, як «Давид Сасунський» (Вірменія, VII–X ст.), «Пісня про Роланда» (Франція, XII–XIII ст.), «Витязь в тигровій шкурі» Шота Руставелі (Грузія, XII ст.).

Вершиною правничої думки часу Київської Русі стала «Руська Правда» — збірник норм давньоруського права за князя Ярослава Мудрого (XI–XII ст.). Достатньо багато уваги у ньому приділяється правничим проблемам захисту життя та майна княжої дружини та слуг, становищу феодально залежних людей, розглянуто важливі аспекти кримінального, спадкового, зобов'язального прав тощо. Відомо понад 100 списків, які традиційно поділяються на три головні редакції: коротку (найдавнішу), розширену та скорочену (включає окремі норми закону «Руської Правди» Ярослава Мудрого, «Правду Ярославичів», «Устав Володимира Мономаха» тощо).

Мистецтво: архітектура, живопис, музика та декоративно-ужиткове мистецтво. Ще у VII–V ст. до н. е. стародавні греки будували на берегах Північного Причорномор'я міста на зразок Тіри, Ольвії, Херсонесу та Пантікапею, руїни яких збереглися і дотепер. Ці міста мали геометрично точне планування. В архітектурі будинків були використані елементи класичної грецької архітектури.

З VI–III ст. до н. е. міста на території сучасної України будували і скіфи; серед них столиця Скіфської держави Неаполь-Скіфський у Криму, неподалік від сучасного Сімферополя.

У Криму збереглися залишки давньоримських інженерних споруд (на зразок фортеці Чара). Пам'ятники візантійської архітектури збереглися в Херсонесі, Керчі та інших містах Півдня України (залишки замків та фортифікаційних споруд XI–XIV ст.). У V–VI ст. місцеві жителі Криму будували так звані печерні міста, наприклад Шуфут-Кале. Це місто було зведено у V–VI ст. неподалік Бахчисарая; воно мало оборонні стіни, брами, різноманітне за призначенням житло, господарські будівлі (наземні та печерні), мечеть, караїмські храми тощо.

Протягом першого тисячоліття н. е. східні слов'яни збудували багато міст та укріплень із земляними стінами (руїни давнього міста на Пилипенковій горі поблизу Канева, монастир біля міста Ромни тощо).

Перші великі міста Київської Русі з'явилися в IX–X ст. Багато фортець і культурних будівель було створено у самому Києві, у Чернігові та Переяславі.

Місто в Київській Русі складалося з трьох частин: 1) укріпленний центр (detinets); 2) так зване оточуюче місто, укріплене дерев'яною та земляною стіною; 3) ремісничі та торгові передмістя, розташовані поза міськими стінами.

Зовнішні вихідні ворота іноді вбудовувалися у стіну (Золоті ворота в Києві (1037); Ворота єпископа в Переяславі (1089)).

Головним будівельним матеріалом було дерево, і тільки кілька палаців та замків були побудовані з каменю та цегли. Розчин, який використовувався у будівництві, складався з вапна та води, змішаної з потовченим каменем.

Давньоруські зодчі зводили складні дерев'яні і кам'яні споруди, які вражали своїми розмірами, пропорційністю і красою внутрішньої оздобы. Символом розквіту Київської Русі стали Десятинна церква (989–996), Софійський собор (1017–1037), Золоті ворота (1037, реконструйовані у 80-х р. ХХ ст.), Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073–1078, підірваний вибухівкою у 1941 р., відбудований за умов сучасної незалежної України), Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря у Києві (1108–1113, підірваний у 1934–1935 рр. і відбудований наприкінці 90-х р. ХХ ст.).

Собори святої Софії, що нагадують собор святої Софії в Константинополі, були збудовані, крім Києва, ще у Новгороді та Полоцьку. Пам'ятниками хисту та таланту давніх руських архітекторів є Успенський собор Єлецького монастиря (ХІІ ст.), Спаський собор (1036), Борисоглібський собор (1123), П'ятиницька церква (кінець ХІІ–початок ХІІІ ст.) в Чернігові, княжий палац та Пантелеймонівська церква (1200) в Галичі, Успенський собор (1160) та церква святого Василя (кінець ХІІІ–початок ХІV ст.) у Володимирі-Волинському, залишки Успенської церкви у с. Крилосі біля Галича (ХІІ ст.) та ін.

Значна будівельна робота продовжувалася у Переяславі наприкінці ХІ ст. (церква святого Михайла та палац єпископа). У ХІІ ст., внаслідок розпаду Київської Русі на феодалні князівства, в Києві, Чернігові та Переяславі сформувалися місцеві архітектурні школи, кожна з власним стилем.

Будинки прикрашалися різьбленням по дереву і кості, настінною мозаїкою, фресками, різьбленими кам'яними деталями, іконами. Такі прикраси сьогодні можна побачити в Софійському соборі в Києві. Всередині храму стіни прикрашали фрески. Центральний купол і арки прикрашала мозаїка. У мозаїці Софійського собору використано близько 130 відтінків. Таким чином, розвиток архітектури дав поштовх поширенню живопису.

На царині стародавнього мистецтва відомо чимало пам'яток іконописного живопису, мініатюр (кольорових малюнків у літописах), багато виробів золотників, прикрашених малюнками й емаллю. Відомим було мистецтво київських ювелірів, майстрів тонкої обробки дорогоцінних металів. Майстерні вироби, особливо ювелірів, і взагалі високий технічний рівень виробів кустарного промислу показують напрямок, в якому розвивалася тогочасна киеворуська матеріальна культура.

Київська Русь віддавна славилася досвідченими ремісниками. Було відомо близько 60 ремісничих професій. Ремісники виготовляли знаряддя праці, вироби домашнього побуту. У домницях виплавляли метал. З нього кували лемеші, серпи, ножі, цвяхи, підкови, замки. Зброярі виготовляли шоломи, щити, списи, луки та стріли, мечі та шаблі, броню і кольчуги, які з'явилися на Русі на 200 років раніше, ніж у Західній Європі. Будували кораблі — невеликі судна з веслами і вітрилами, що вміщали

по 50–100 осіб. Гончарі випускали різноманітний посуд, прикрашений кольоровою поливою і різноманітним орнаментом; кравці — полотняний одяг для простих людей, а також княжий одяг.

Музика записувалася нотними знаками. Серед музичних інструментів були відомі дудки, сопілки, флейти, гуслі, лютні, бубни та ін. При дворах князів створювалися музичні ансамблі, а при церквах — хори. Професійні співаки широко використовували народний стиль із своєрідною символікою.

Культура Галицько-Волинської держави _____

Закономірним політичним і культурним спадкоємцем Київської держави, послабленої і спустошеної внаслідок золотоординської навали, стала Галицько-Волинська держава, що утворилася внаслідок об'єднання Галичини та Волині у 1199 р. князем Романом. Найбільшої могутності вона досягла у 30–60-ті рр. XIII ст. за часів правління князя Данила Галицького (1201–1264 рр.), який у 1254 р. дістав від римського папи титул короля. Вигідне географічне становище давало можливість Галицько-Волинській Русі встановити тісні економічні, політичні та культурні зв'язки з країнами Західної Європи, зокрема Німеччиною та Італією. Завдяки об'єднанню етнічно спільних українських земель у нове державне утворення саме тут створилися сприятливі умови для становлення й подальшого розвою національної культури.

Важливими осередками духовної культури Галицько-Волинської Русі були міста Галич, Луцьк, Звенигород, Володимир-Волинський, Перемишль, Холм і, особливо Львів. Саме через Львів проходив торговельний шлях з Німеччини, Чехії і Польщі до Києва і міст Волині, а також до гирла Дністра, Сурожа (Судака) та Кафи (Феодосії) в Криму.

Міста Галицько-Волинської Русі стали значними центрами літописання та книгописання. Найвизначнішою пам'яткою літератури цього періоду є Галицько-Волинський літопис (кінець XIII ст.), в якому відображені події політичного і культурного життя Галицько-Волинської Русі від 1201–1291 рр.

Літопис складався при дворі Данила Галицького, а згодом його племянника Володимира Васильковича. Одним із авторів першої частини літопису вважають княжого печатника Кирила.

У канцелярії князя Данила працювали писарі, що вели дипломатичне листування, готували тексти грамот, стиль яких у подальшому закріпився у Великому князівстві Литовському. Грамоти князя Юрія II, боярина-правителя Дмитра Детька, львівського воєводи Якші Блотишевського написані виразним письмом, їх текст складений за всіма середньовічними правилами, що регламентували написання документів.

До пам'яток писемності Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст. належать Христінопільський апостол, Бучацьке, Галицьке, Холмське Євангелія, переписані ченцем Васильком при дворі Лева Даниловича. У Га-

личі працював «мудрий книжник» Тимофій, книжник і філософ, волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги, мав велику бібліотеку, близько 36 книг заповідав церквам Волині. У м. Володимирі-Волинському була складена нова редакція Кормчої книги — збірки церковних та світських правових норм, що поширювалися в Україні та в Білорусії. Центрами переписування книг були Онуфріївський та Святоюрський монастирі у Львові. Зростанню ролі церкви у поширенні освіти сприяло утворення в 1303 р. Галицької митрополії, яка, незважаючи на її неодноразові скасування та відновлення, існувала у XIV ст.

Галицько-Волинська архітектура органічно поєднувала візантійсько-київську просторову композицію з елементами західноєвропейського романського стилю, що підтверджується наявністю пілястр, груп напівколон, аркатурних поясів тощо. На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства збереглося небагато. З монументальних будівель Львова можна назвати Миколаївську хрестовокупольну церкву з напівкруглою апсидою, П'ятницьку церкву, згодом перебудовану, а також костьол Хрестителя. Традиційно вважається, що його будував князь Лев Данилович для своєї дружини — угорки Констанції. До княжого періоду належать і такі шедеври архітектури Галичини та Волині, як білокам'яні храми в Перемишлі, церква Пантелеймона в Галичі (близько 1200 р.), Святоіванівський собор у Холмі, Спаський монастир поблизу Самбора (тепер Старий Самбір).

Видатними пам'ятками образотворчого мистецтва XIV ст. є ікони «Юрій Змієборець» з с. Станілі поблизу Дрогобича та «Архангел Михайл в діяннях», створена у селі Сторонна. Для них характерними є пластичність форм, відчуття простору, схильність до асиметричної побудови композиції, багата кольорова гама.

Про високий рівень живопису Галицько-Волинської Русі свідчать мініатюри, що збереглися в окремих рукописах того часу. Колористична вишуканість притаманна мініатюрам Галицького Євангелія (кінець XII ст.), які, на думку дослідників, за майстерністю виконання не поступаються візантійському малярству доби Палеологів.

Культура Галицько-Волинської держави мала великий вплив на подальший культурний розвиток України. Наприкінці XIV ст., коли окремі частини Галичини і Волині були загарбані польськими та литовськими феодалами, культурні традиції Галицько-Волинської Русі відіграли істотну роль у збереженні національної культури, сприяли формуванню ідеології, визвольної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.

Таким чином, культура Київської Русі досягла високого рівня. Вона розвивалася під впливом слов'янських та візантійських культурних традицій. Народ Київської Русі створив високу матеріальну і духовну культуру, яка посіла помітне місце у європейській культурі доби Середньовіччя.

ЛЕКЦІЯ 3

КУЛЬТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. КУЛЬТУРА ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ (XIV–XVI ст.), БАРОКО ТА КЛАСИЦИЗМУ (XVII ст.), ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА (XVIII ст.)

Культура європейського Середньовіччя: *Загальна характеристика. Папство і розвиток культури. Освіта, наука і мистецтво доби Середньовіччя*

Культура епохи Ренесансу (XIV–XVI ст.), бароко та класицизму (XVII ст.), доби Просвітництва (XVIII ст.): *А. Епоха Ренесансу (Соціальна база, характерні риси, періодизація доби Ренесансу. Передвідродження. Проторенесанс. Ранній Ренесанс. Високий Ренесанс. Пізній Ренесанс); Б. Культура бароко та класицизму (XVII ст.) (Основні риси бароко. Світоглядні основи мистецтва класицизму.); В. Доба Просвітництва (Філософія мистецтва доби Просвітництва. «Століття великих французьких геніїв». Музика Просвітництва.*

Епохою Відродження (Ренесанс) називають період розвитку європейської культури, який тривав між пізнім Середньовіччям та Новим часом. За своїм історичним положенням Ренесанс — перехідна епоха, однак за своїм культурним значенням він став вершиною, відносно якої згодом визначалася цінність будь-якого художнього явища.

Однак огляд мистецької спадщини доби Відродження та подальших культурно-мистецьких епох слід розпочати загальною характеристикою культури Середньовіччя, оскільки саме у ній були закладені основи майбутнього мистецтва «світлих часів», як ще справедливо називають майже чотири століття доби Відродження.

Культура європейського Середньовіччя

Загальна характеристика. Відповідно до сучасних уявлень, культура Середньовіччя охоплює майже тисячоліття (від V до XV ст.), тобто відповідно до країн Західної Європи культуру доби феодалізму. Соціальні передумови середньовічного суспільства визріли в надрах Римської імперії разом з посиленням ролі християнства. Тривалий час Середньовіччя було синонімом дикунства, темноти, невігластва та мракобісся. Його не без успіху протиставляли давно минулому періоду античності і наступному періоду Відродження. До речі, сам термін «середні віки» вперше був застосований гуманістами кінця XV ст.

Але попри всі справедливі негативні оцінки, Середньовіччю було при-
таманно і чимало позитивних якостей. Це була доба, коли зароджували-
ся нації, започатковувалося їх суспільне та культурне життя, формува-
лися національні літератури і національні мови, закладалися основи су-
часної європейської цивілізації. Без цього періоду годі уявити успіхи у
переосмисленні античної спадщини, подальший розвиток під час Рене-
сансу та Просвітництва.

Культурне життя середньовічної Європи значною мірою обумовлю-
валося християнством, яке вже у IV ст. стає державною релігією Риму.
На Сході, у Візантії, християнська церква істотно залежала від імпера-
торської влади. На Заході ж церква виконувала важливі політичні
функції і намагалася стояти над державною владою. Ці функції з IV ст.
привласнили римські єпископи, яких стали називати папами.

Занепад культури в період раннього Середньовіччя пояснюється тією
церковно-феодальною ідеологією, яка насаджувалася в житті нового суспільства церквою. Люди виховувалися в душі релігійно-аскетичного світо-
гляду: кожен віруючий у своєму земному житті повинен був готуватися до
перебування у вічному загробному світі, для чого церква рекомендувала
пости, молитви, покаяння. Людське тіло розглядалося як в'язниця для душі,
яку слід було звільнити для вищого блаженства. Аскетизм став офіційною
ідеологією, яку проповідували з церковних кафедр і пропагували на рівні
житійної літератури (житія святих). Релігійний світогляд швидко став панівним
на достатньо великому обширі: точні науки, які могли пояснити
природу багатьох явищ, ще не отримали розвитку, внаслідок чого все те,
що ніяк не пояснити, автоматично ставало грізним явищем, яке легко і гар-
монійно наповнювалося містикою пророцтв.

Папство і розвиток культури. Римські папи проводять активну полі-
тику в галузі культури, визначаючи її пріоритети та спрямування роз-
витку. Найбільш яскраво культурна діяльність римських пап виявилася
під час правління папи Григорія I (590–606 рр.). Він, на відміну від Кас-
сіодора, який заснував першу середньовічну майстерню письма і поєднав
у ній античність та християнство, був категорично проти мирного
співіснування різних ідеологій. «До чого вся ця марнота мирських знань,
— читаємо в його “Діалогах про життя італійських отців і про безсмертя
душі”, — яку користь можуть принести нам пояснення граматиків, котрі
здатні скоріше розбестити нас, ніж поставити на путь істини? Чим мож-
уть допомогти нам роздумування філософів Піфагора, Сократа, Пла-
тона й Арістотеля? Що дадуть пісні нечестивих поетів — Гомера, Вергі-
лія, Менандра — читаючим їх? Яку користь, запитую, принесуть хри-
стиянській родині Саллюстій, Геродот, Лівій, історики-язичники? Чи мож-
уть Гракх, Лісій, Демосфен і Туллій суперничати своїм ораторським
мистецтвом з чистим і ясним ученням Христа. В чому корисні нам вибаг-
ливі вигадки Флакка, Соліна, Варрона, Плавта, Цицерона?».

Намагання церкви контролювати без винятку всі аспекти духов-
ного життя позначилося на появі ересей (від грец. *hairesis*, яке озна-

чає «особливе віровчення») — релігійних віровчень, які не визнавали певних церковних догматів. Католицька церква вела з ними активну і жорстоку боротьбу. В авангарді цієї боротьби стояла інквізиція (від лат. *inquisitio*, що означає «розслідування») — підпорядкована римському папі судово-карна установа католицької церкви, яка була створена у XIII ст. для виявлення, запобігання та покарання ересі. Суд інквізиції був таємним, без участі сторін, судді були підзвітними тільки папі. На вогнищах інквізиції загинуло близько 5 млн. чоловік.

У культурному житті Заходу велику роль відіграли монастирі. Саме в середовищі ченців було найбільше освічених людей. Очевидно, найвідомішим з них був філософ Фома Аквінський (1225–1274), який сформулював п'ять доказів існування Бога і створив своєрідну енциклопедію католицького богослов'я «Сума теології», в якій всі питання пізнання природи і суспільства розглядалися в ортодоксально-католицькому дусі. У XIX ст. католицька церква проголосила його вічним авторитетом у галузях релігії, історії, права, політики та філософії.

Освіта, наука і мистецтво доби Середньовіччя. Римо-католицька церква швидко встановила монополію на інтелектуальну освіту. Вона успішно скористалася знаннями античності під час організації єпископських та монастирських шкіл, які були запроваджені для навчання майбутніх кліриків. Елементи античної системи освіти залишилися у вигляді так званих «семи вільних мистецтв», які за нових умов релігійної схоластики було поділено на дві частини: тривіум (три шляхи знання: граматики, риторика і діалектика) і квадріум (чотири шляхи знання: геометрія, арифметика, астрономія, музика). У XII–XIII ст. деякі з таких шкіл могли бути перетворені в університети; звісно, це проводилося лише за наявності висококваліфікованих викладацьких кадрів та неодмінної санкції римської курії. Серед найперших і нині найвідоміших університетів світу: Болонський (Італія, 1088 р.), Паризький (Франція, 1160 р.), Оксфордський та Кембриджський (Англія, 1167 та 1209). Наприкінці XV ст. в Європі нараховувалося вже 65 університетів. Вихідці з українських земель достатньо часто отримували знання у найпрестижніших університетах, а інколи навіть очолювали їх структурні підрозділи чи навіть цілий університет. Так, у 1481–1482 рр. ректором Болонського університету (Італія) був український вчений Юрій Котермак (Дрогобич) (1450?–1494). Народився Юрій Котермак у м. Дрогобичі (сьогодні це місто є районним центром Львівської області і має 900-літню історію). Він — перший доктор медицини в Україні. До посади ректора Болонського університету він був магістром Краківського університету, доктором університету в Падуї (1476), а з 1488-го року — професором університету в Кракові. У Римі видав книгу «Прогностична оцінка нинішнього 1483 р...». Це була перша друкована книга, видана українцем за кордоном. Набирав цю книгу відомий римський друкар Є. Зільберт накладом у 500 примірників. Книга містить цінні для того-

часного читача відомості з астрономії, географії, метеорології, медицини. До нашого часу дійшло тільки два її примірники.

Університетська наука називалася схоластикою (від грец. *scholastikos* — шкільний, вчений) і мала догматичний характер, спиралася на церковні авторитети, недооцінювала досвід як метод пізнання. Викладання повсюдно велося лише латинською мовою.

Наука доби Середньовіччя була переважно книжною справою, вона спиралася, головним чином, на абстрактне мислення. При безпосередньому зверненні до природи наука використовувала, як правило, методи спостереження, дуже рідко — експерименту. В середньовічній науці виділяють чотири великих напрямки. Перший — фізико-космологічний, ядром якого є вчення про рух. Другий — вчення про світло. Третій — науки про живе, тобто науки про душу. Четвертий — науки астрологічних та медичних знань. Специфічним феноменом середньовічної культури є алхімія — щось цілісне, яке поєднує у собі суто наукові узагальнення і буйну фантазію, раціональну логіку і часто неприховану міфологію.

Очевидно, що однією з найвидатніших університетських постатей доби Середньовіччя був англійський вчений-монах францисканського ордену Роджер Бекон (1214–1292), який виступив проти схоластики, неухильно доводив, що філософія повинна спиратися на досвід та експериментальні науки. У своїх творах, головним з яких була «Велика праця», Бекон висуває цілу низку дивовижних здогадів і передбачень, мріє про літальні апарати, підйомні крани тощо. Він знайшов способи виділення багатьох хімічних речовин, склав рецепт пороху. На його твори церква наклала анафему, а сам Бекон провів у в'язниці 14 років.

У XII–XIII ст. на хвилі розвитку університетської справи починає розвиватися й література. Особливе місце у ній посідає поезія вагантів (від сл. *vagants* — бродячі люди). Вільнодумна, бешкетна, жива, оптимістична, часто антиклерикальна, вона досить далека від аскетизму Середньовіччя. Тимчасом починають укладатися й героїчні епоси — своєрідні візитні картки національних ментальностей деяких народностей Європи. Французький епос представлений «Піснею про Роланда», а німецький — «Піснею про Нібелунгів». Літературу Середньовіччя важко уявити без французької лицарської поезії XI–XII ст., без куртуазної поезії трубадурів Лангедока, без куртуазного роману, форму якого вдало увів у світову літературу Кретьєн де Труа.

Провідне місце у мистецтві Середньовіччя належало архітектурі, де також проявилася велика роль церкви. З початку XI ст. поживалося культове будівництво. У межах раннього Середньовіччя домінував романський художній стиль, споруди відзначалися великими формами та масивністю. У XII ст. з'являється новий стиль — готичний. В основу конструктивної схеми соборів готичного стилю було покладено стрілчасті арки. Собори були багато оздоблені скульптурою, фресками, вітражами. Класичною спорудою готичного стилю є Вестмінстерське абатство у Лондоні.

Культура епохи Ренесансу, бароко та класицизму, доби Просвітництва

А. Епоха Ренесансу

Наприкінці XIV– на початку XV ст. в Європі почала формуватися нова культура, яка отримала назву культури Відродження (термін «Відродження» вперше запроваджено італійським художником та істориком мистецтва Джорджо Вазарі (1514–1574)), або Ренесансу. Епоха Ренесансу була пов'язана з корінними соціально-економічними зрушеннями у суспільстві, коли з середньовічного стану городян формується новий клас — буржуазія.

Соціальною базою Ренесансу стало населення італійських міст-комун, яке завдяки розвитку ремісничого виробництва та торгівлі стає для всієї Європи взірцем свободи та винахідливості. В цей період на перший план висуваються особистості, які своїм успіхом були зобов'язані не знатності предків та успадкованим багатствам, а власному розуму, підприємництву, знанням та праці. Європейська культура (освіта, наука, література, мистецтво) стає більш незалежною від церкви. З'являється суспільний інтерес до культури стародавньої Греції та Риму, розшукуються рукописи античних письменників, скульптурні роботи античних митців тощо.

Характерні риси культури Ренесансу: 1) світський характер; 2) гуманістичний світогляд; 3) відродження античної культурної спадщини.

Поняття гуманізм у філософському розумінні вживається у двох значеннях. У першому (широкому) — на означення системи ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. У другому (вузькому) — на означення прогресивного напрямку західноєвропейської культури доби Відродження, якому властива повага до розуму і гідності людини, до її прав на буденне земне щастя, на вільний вияв людських почуттів і здібностей. Гуманізм Ренесансу — це свідомість, для якої притаманні вільнодумство та світський індивідуалізм.

Хронологічні межі культури Ренесансу: а) в Італії — XIV–XVI ст., б) в інших країнах — кінець XV–XVI ст.

Традиційно виділяють 5 етапів Ренесансу в таких хронологічних межах:

1) Передвідродження — в XI–XII ст. (ще в хронологічних межах культури Середньовіччя) охопило Візантію, згодом поширилося на південно-слов'янські країни — Сербію, Македонію, Болгарію, а також Грузію та Вірменію. У Східній та Південно-Східній Європі не переросло у Відродження внаслідок несприятливих історичних умов — ординської навали та османського ярма.

2) Проторенесанс — Передвідродження в культурі Італії, XIII– перша половина XIV ст. (ще також у межах культури Середньовіччя).

3) Ранній Ренесанс — 1420–1500 рр.

4) Високий Ренесанс — три десятиліття кінця XV ст. до 1530 р.

5) Пізній Ренесанс — охоплює період з 40-х р. XVI ст. до перших років XVII ст.

Короткі характеристики кожного з етапів доби Відродження узагальнять притаманні їм особливості, чим, власне, й окреслюється сутність та значення кожного етапу.

Передвідродження. Середньовічна міська культура, яка передувала культурі Ренесансу, у зародку несла інтерес до відродження античності, гуманістичної етики, реалізму в мистецтві. Стадія, що передувала Відродженню і становила процес визрівання його культури у пізньому Середньовіччі, носить назву Передвідродження. Його визначальні риси: пробудження інтересу до античної спадщини, людської особистості, оточуючої людину реальності.

Проторенесанс. Культура Проторенесансу (термін «проторенесанс» запровадив швейцарський історик Я. Буркхардт (1818–1897)) затвердила відхід від символічних та алегоричних тенденцій Середньовіччя та переорієнтацію мистецтва на зображення реального світу та людини.

Серед найвідоміших постатей доби Проторенесансу Данте Аліг'єрі (1265–1321) — поет-гуманіст, якому належить визначне місце в літературі італійського Проторенесансу. Його збірка сонетів і прози «Нове життя» була першим автобіографічним твором європейської літератури. Найвидатніший твір Данте — «Божественна комедія», над яким він працював до кінця життя. Сюжет твору присвячений мандрам поета на тому світі і складається з 3 частин («Пекло», «Чистилище», «Рай»). Українською мовою твори Данте перекладали такі митці слова, як І. Франко, Л. Українка, М. Рильський, П. Карманський та ін.

Не менш привабливою постаттю є Франческо Петрарка (1304–1374) — італійський поет та філософ, якого вважають першим гуманістом Європи. Основний його твір — «Книга пісень» — складається з сонетів про кохання та віршів на політичні й клерикальні теми. Сонети присвячені Лаурі де Саді, любов до якої автор проніс через усе життя. Ця збірка започаткувала новий напрямок у тогочасній ліричній ренесансній поезії — петраркізм. Ряд філософських трактатів і більшість художніх творів написав латинською мовою. Українською мовою його твори перекладали М. Зеров, Д. Павличко та ін.

Чимало для становлення італійської літературної мови на народній основі зробив і Джованні Боккаччо (1313–1375) — всесвітньо відомий письменник-гуманіст, найвидатнішим його твором є збірник новел «Декамерон» (1350–1353, виданий 1471), який заклав основи європейської новели. У творчому доробку Боккаччо гідне місце посіли поема «Ф'єзоланські німфи», повість «Ф'яметта», науковий трактат з питань вільної світської поезики «Генеалогія богів». Ім'я Боккаччо серед інших поетів Відродження згадує Т. Шевченко в повісті «Варнак». «Декамерон» вперше перекладено українською мовою 1928 року.

Гідне місце серед живописців того часу посів Джотто ді Бондоне (1267–1337), італійський художник, скульптор і архітектор. З його твор-

чістю пов'язана нова реалістична концепція живопису. На картинах і фресках Джотто люди з біблійних сюжетів відзначаються мужністю, благородством, добротою.

Ранній Ренесанс. У цей час живопис та скульптура відокремлюються від архітектури, з якою вони становили раніше одне ціле і перетворюються у самостійні види мистецтва. Людська особистість, ця щоразу нова і незбагненна історія думок і почуттів, стає найголовнішою цінністю, вона породжує захоплення й зачарування, що й озвалося на рівні мистецького зображення.

Особливим мистецьким явищем Раннього Ренесансу стала Флорентійська школа митців, найвизначнішими представниками якої були Мазаччо, Донателло, Брунеллескі. Мазаччо (1401–1428) — один з основоположників реалістичного мистецтва Ренесансу. Найвизначнішою роботою Донателло (1386–1466) була бронзова статуя «Давид» (1430). Брунеллескі (1377–1446) — один із творців теорії перспективи. За його проектом збудовано купол Флорентійського собору (1420–1436).

Високий Ренесанс. Однак в історичному відношенні та за масштабами створених художніх цінностей непересічний вплив на розвиток світової культури мала доба Високого Ренесансу. На початковому його етапі особливо помітною була творчість італійського живописця Ботічеллі (1445–1510), який створював картини на релігійні та міфологічні теми, у тому числі «Весна» та «Народження Венери». До цього ж періоду відносяться і творчість німецького письменника-гуманіста Себастьяна Бранта (1458–1521), автора книги сатиричних віршів «Корабель дурнів» (1494).

Однак засновником мистецтва Високого Ренесансу вважається живописець, скульптор, теоретик мистецтва, архітектор, математик, фізик, астроном, фізіолог, анатом та інженер Леонардо да Вінчі (1452–1519). У своєму «Трактаті про живопис» він стверджував, що мистецтво і наука становлять дві сторони процесу пізнання природи. Його найважливіші художні твори: 1) фреска «Таємна вечеря» для трапезної монастиря Санта Марія делле Граціє в Мілані (1495–1497) і 2) всесвітньо відомий портрет молодої флорентійки Мони Лізи (1503), відомий також під назвою «Джоконда», за йменням її чоловіка Джокондо, який і досі вражає глядачів загадковою посмішкою (Лувр, Париж).

Титаном Високого Ренесансу був живописець і архітектор Рафаель Санти (1483–1520), який прожив лише 37 років, але залишив незгладимий слід у мистецтві. Вершиною його творчості стала картина «Сікстинська мадонна» (1515–1519), написана для церкви святого Сікста в м. П'яченці, де й знаходилася до 1754 р., коли була придбана королем Саксонії Августом III і експонована у Дрезденській картинній галереї.

Мистецькою кульмінацією епохи Високого Ренесансу і його завершенням була творчість скульптора, живописця, архітектора та поета Мікельанджело Буонаротті (1475–1564). У 1501–1504 рр. він виконує величезну статую Давида (5,5 м) з брили мармуру, яка була встановлена у Флоренції перед будинком міського самоуправління. З 1508 р., про-

тягом 4 років, без помічників розписує стелю і стіни Сікстинської капели Ватиканського палацу, загальною площею 600 кв. м., де тільки кількість фігур наближається до двох сотень. Однією з найвражаючих у цьому розписі є сцена Страшного суду. І, нарешті, для гробниць у капелі Медічі у Флоренції протягом майже 15 років він виконує мармурові фігури «Ранок», «Вечір», «День», «Ніч».

Серед активного культурно-мистецького життя часу Високого Ренесансу особливо вирізняється венеціанська школа живопису, до здобутків якої належать мистецькі доробки багатьох художників, а зокрема Тиціана та Джорджоне. Тиціан (1477–1576) — італійський живописець, глава венеціанської школи, автор картин «Любов земна і небесна» (1515), «Свято Венери» (1518), «Входження Марії до храму» (1534–38), «Венера перед дзеркалом» (1555), «Св. Магдалина» (60-ті р. XVI ст.). Видатним живописцем цього періоду, представником венеціанської школи був також і Джорджоне (1477–1510), автор картин «Юдіф» (1502) та «Спляча Венера».

Пізній Ренесанс. Наприкінці епохи Високого Ренесансу з'являються нові філософсько-естетичні течії, які закарбувалися у нетрадиційних для Ренесансу мистецько-культурних підходах до осмислення реального життя та людини в ньому. Так, Італія, яка була батьківщиною Відродження та його натхненницею, стала першою країною, де католицька реакція розпочала свій наступ на ренесансне вільнодумство, яке так прекрасно зафіксувалося в усіх видах та жанрах. Активізувалася діяльність інквізиції. Сумним провісником стрімкого завершення світлої доби став 1600 рік. Саме тоді на площі Квітів у Римі було спалено Джордано Бруно (1548–1600), автора філософського трактату «Про безконечність, Всесвіт і світи».

Однією із форм філософської думки Пізнього Ренесансу став макіавеллізм, який започаткував суспільний та державний діяч Флоренції, письменник та військовий теоретик Ніколо Макіавеллі (1469–1527). Філософію цього періоду Ренесансу важко уявити без утопізму, основні засади якого були закладені англійським гуманістом, державним діячем і письменником Томасом Мором (1478–1535), автором трактату «Утопія» та італійським філософом, поетом і політичним діячем Томмазо Кампанеллою (1568–1639), автором трактату «Місто Сонця».

Творчість французького письменника-гуманіста Франсуа Рабле (1494–1553), автора всесвітньо відомого сатиричного роману «Гаргантюа і Пантагрюель», свідчить не лише про занепад високих ренесансних ідеалів, але й про актуалізацію нового призначення художнього слова — нещадно висміювати те, що заважає духовному розвитку людства.

Іспанський письменник Мігель де Сервантес (1547–1616) у романі «Вигадливий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» створив образ Дон Кіхота, який водночас є символом ренесансної епохи, яка вже пережила апогей розвитку і в той час занепадала. Він, чия філософія ще тримається на світоглядних засадах доби Відродження, готовий змагатися з потворни-

ми проявами життя, однак вже за нових умов йому ніяк не реалізувати своє велике покликання. Тому його поривання і справжня велич сумно маліють перед символічно-реальними вітрянками.

Вершиною іспанської літератури Пізнього Ренесансу культурологи справедливо вважають творчість Лопе де Вега (1562–1635), засновника іспанської національної драми, автора понад 2000 п'єс (збереглося 474), в тому числі «Учитель танців» (1594), «Собака на сні» (1604), «Овеча криниця» (1613), «Валенсійська вдова» (1621), «Дівчина з глечиком» (1625–32), які й досі не сходять зі сцени.

Відчуття кризи звичних ренесансних засад творчості та світобачення позначилося і на творчості геніального Уїльяма Шекспіра (1564–1616), цього неперевершеного англійського драматурга, якого справедливо зараховують і до когорти поетів та акторів. Він відчуває, що на зміну ренесансному індивідуалізму, добі, що стверджувала гідність і велич людської особистості, неблаганний час висуває для мистецького «обожнення» вже іншу історичну реалію — групу однодумців, колектив, клан, клас. У такому протистоянні думок і почуттів, мистецьких симпатій та антипатій з-під пера Шекспіра з'являються 37 п'єс, 2 поеми і 154 сонети, в тому числі комедії «Приборкання норовливої» (1593), «Два веронці» (1594), «Сон літньої ночі» (1595), «Багато галасу даремно» (1597), «Віндзорські витівниці (кумасі)» (1598), «Дванадцята ніч» (1600), драми-хроніки «Річард III» (1593), «Генріх IV» (1597-1598), трагедії «Ромео і Джульєтта» (1595), «Гамлет» (1601), «Король Лір» (1605), «Макбет» (1606), «Антоній і Клеопатра» (1607) та ін.

Образотворче італійське мистецтво доби Пізнього Відродження представлено венеціанською школою живопису, яку сформували Тінторетто (1518–1594), Веронезе (1528–1588), автор святкових, світських за духом картин, панно, розписів, а також Караваджо (1573–1610), якого вважають основоположником реалістичного напрямку в європейському живописі, основоположником європейського натюрморту. Він — автор релігійних композицій («Покладення до гробу», 1602-04, «Мадонна з чотками», 1607), міфологічних («Вахх», 1592-93), робіт за народними мотивами («Дівчина з лютнею», 1595). В Одеському музеї західного та східного мистецтва експонується картина Караваджо «Взяття Христа під варту (Поцілунок Іуди Іскаріота)».

Представником маньєризму (від італ. *manera* — манера, стиль) — течії в західноєвропейському мистецтві XVI ст., яка засвідчила кризу гуманістичної культури Відродження і відзначалася гостротою художніх рішень — був Бенвенуто Челліні (1500–1574), блискучий скульптор, ювелір і письменник.

Гуманістичні ідеї Ренесансу знайшли відгомін і в творчості Альбрехта Дюрера (1471–1528), німецького живописця та графіка, основоположника мистецтва німецького Відродження, у творах якого образи людей реформаційної епохи насичені світлою силою та енергією («Портрет молоді людини», 1521; серія гравюр «Апокаліпсис»). Сучасником Дюре-

ра був Ганс Гольбейн Молодший (1497–1543), німецький художник, автор ілюстрацій до книги «Похвала Глупоті» Еразма Роттердамського, портрета Т. Мора (1527), серії гравюр «Образи смерті» (1524–1526).

Досить відомим серед плеяди тогочасних німецьких художників був Лукас Кранах Старший (1472–1553), німецький художник, який міфологічні та релігійні теми обрав за сюжетне тло численних своїх полотен, серед яких «Мадонна з немовлям під яблунею», «Венера і Амур», «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1504), а також портрет М. Лютера (1534).

Світлі традиції ренесансного гуманізму позначилися й на мистецькому доробку нідерландського живописця, гравера та малювальника Пітера Брейгеля (1525–1569), одного з основоположників фламандського і голландського реалістичного мистецтва. У його творчості традиції італійського живопису XVI ст. зазнали мистецького переосмислення під впливом національних нідерландських малювальних традицій та фольклору, а переплетіння гумору та фантастичного гротеску часто надавали полотнам певного ліризму та епічності («Сліпі», 1568). Своєрідною сторінкою голландського живописного Ренесансу стала творчість Франса Хальса (Гальса) (1580–1666), майстра психологічного портрета («Веселий п'яниця», 1627; груповий портрет офіцерів стрілецької роти св. Георгія, 1627). В експозиції Одеського музею західного та східного мистецтв зберігається дві картини Хальса — образи св. Матфія та Луки.

Ренесансні процеси гуманізації суспільства та мистецтва, антиклерикалізація сутності людської душі позначилися на творчості й деяких іспанських художників. Серед них всесвітньо відомий Ель Греко (1541–1614), грек за походженням, автор картин «Зцілення сліпого», 1572, «Поховання графа Оргаса», 1586, «Апостоли Петро і Павло», 1612, та Дієго Веласкес (1599–1660), придворний живописець короля Філіппа IV (з 1623), автор картин на релігійні, міфологічні теми («Вакх», 1630, «Венера перед дзеркалом», 1657), історичні сюжети («Здача Бреди», 1634–35), який також зображав сцени із народного життя («Сніданок», 1617, «Прялі», 1657, «Продавець води», 1618–20), на створенні гостро характерних портретів («Філіпп IV», 1636, «Граф Оліварес», 1640, «Папа Іннокентій X», 1650, «Інфанта Маргарита», 1659–60).

Культура епохи Ренесансу виробила і досить тривалий час ревно охороняла традиції гуманістичного погляду на людину і на реальний світ. Формування наукових основ гуманістичних знань, зародження експериментального природознавства, дивовижні експерименти на рівні художнього змісту та форми, утвердження прав світської культури на самостійний розвиток — все це стане відправним моментом для розвитку європейського мистецтва у наступні роки.

Б. Культура бароко та класицизму (XVII ст.)

Протистояння феодалізму та капіталізму спричинило революції та громадянські війни: 1) національно-визвольна війна в Нідерландах про-

ти іспанського абсолютизму 1566–1609 рр.; 2) англійська буржуазна революція 1640–1660 рр.; 3) громадсько-політичний рух (фронда) у Франції проти абсолютизму 1648–1653 рр.

Хоча в духовній сфері більшості країн продовжує панувати релігія, в XVII ст. в Європі відбувається наукова революція, яку традиційно пов'язують з діяльністю англійського фізика, математика і астронома Ісаака Ньютона (1643–1727); вершиною творчості якого була праця «Математичні початки натуральної філософії» (1687); нідерландського механіка, фізика, математика і астронома Христіана Гюйгенса (1629–1695), італійського фізика, механіка і астронома Галілео Галілея (1564–1642), німецького астронома Йоганна Кеплера (1571–1630), англійського лікаря і природознавця Уільяма Гарвея (1578–1626), англійського філософа та державного діяча Френсіса Бекона (1561–1626), французького філософа, фізика і математика Рене Декарта (1596–1650), англійського фізика, хіміка і філософа Роберта Бойля (1627–1691), голландського філософа Бенедикта Спінози (1632–1677), французького математика, фізика і філософа Блеза Паскаля (1623–1662) та ін. Розвиткові науки у XVII ст. сприяло відкриття Паризької академії наук та діяльність наукових товариств.

Світоглядні та моральні протиріччя епохи XVII ст. знайшли відбиток у конкуренції двох художньо-естетичних течій — бароко та класицизму.

Основні риси бароко. Бароко (від італ. *barocco* — вибагливий, дивний, химерний) — стилістичний напрямок у європейській культурі після кризи Ренесансу, якому була притаманна патетика, театральність, динамічність, протиставлення фантазії та реальності, використання антитез, метафор, гіпербол, екзотики, дивного і надзвичайного. Бароко поширилося на літературу і малярство, архітектуру і музику, театр і декоративно-ужиткове мистецтво, паркові ансамблі. Воно охопило Німеччину та Фландрію, Іспанію та Італію, Польщу і Францію, Австрію та Чехословаччину, Росію та Україну. Традиційно визначають такі хронологічні межі бароко: кінець XVI — середина XVIII ст.

Серед численних найяскравіших представників бароко зазвичай називають Пітера Рубенса та Рембрандта Гарменса ван Рейна. Пітер Рубенс (1577–1640) — фламандський живописець, який працював в Антверпені, а у 1600–1608 — в Італії. Його малярській творчості притаманні характерні для бароко патетика, піднесеність, урочистість і навіть помпезність. Сюжети картин присвячені релігійним та міфологічним темам («Союз Землі і Води», «Персей та Андромеда», «Суд Париса»). В Одеському музеї західного та східного мистецтва творчість Пітера Рубенса представлена картиною «П'яний Геркулес».

Видатним і оригінальним явищем культури була творчість геніального голландського художника Рембрандта Гарменса ван Рейна (1606–1669). Гра яскравих світлових відблисків та широких глибинних тіней — одна з найхарактерніших ідентифікаційних ознак полотен великого майстра. Серед найвідоміших робіт «Повернення блудного сина», «Даная», численні портрети.

У стилі бароко в Італії працював архітектор і скульптор Д. Берніні (1598–1680), автор колони на площі св. Петра в Римі, а також архітектор Ф. Борроміні (1599–1667).

Світоглядні основи мистецтва класицизму. Класицизм (від лат. *classicus* — зразковий) наприкінці XVII ст. виявляв свій внутрішній антагонізм до теорії та практики бароко. Цей художньо-естетичний напрям мав трьохсотрічну історію (з XVI ст. до 30-х рр. XIX ст.), але його розквіт припадає саме на XVII ст. Його визначальною рисою було звернення до зразків і форм античного надбання, яке вважалося ідеальним еталоном мистецтва. Естетика класицизму почала складатися ще в Італії в добу Пізнього Ренесансу, але як цілісна система сформувалася і проявилася у Франції періоду зміцнення абсолютизму XVII ст. У літературі і драматургії класицизмом позначилася творчість П'єра Корнеля (1606–1684), Жана Расіна (1639–1699), Жана Батіста Мольєра (1622–1673), байки Жана де Лафонтена (1621–1695), проза Франсуа де Ларошфуко (1613–1680), живописні полотна Ніколя Пуссена (1594–1665) та Клода Лоррена (1600–1682). Дух класицизму закарбувався і в архітектурних проектах палаців Версая, проектуванням та спорудженням яких згодом займалися архітектори Жуль Ардуен-Мансар (1646–1708), Луї Лево (1612–1670), Жак Анж Габрієль (1698–1782).

Важливою ознакою класицизму була ієрархія жанрів: 1) високі жанри (трагедія, ода, які відтворювали міфологічні та історичні події; героями були міфічні герої, монархи, полководці, святі); 2) низькі жанри (комедія, сатира, байка, які змальовували буденне життя і буденних людей).

Теорія та практика класицизму стали предметом детального вивчення у трактаті Нікола Буало (1636–1711) «Поетичне мистецтво» (1674).

Перлиною літератури доби класицизму стала творчість Жана Батіста Мольєра (справжнє прізвище — Поклен, 1622–1673). Французький драматург-комедіограф, актор, театральний діяч, реформатор сценічного мистецтва, з 1645-го все життя був актором, а з 1650-го — режисером своєї театральної трупи, будучи представником класицизму, не поділяв його становаї та естетичної обмеженості і спирався на традиції народної творчості. До основних творів Мольєра справедливо зараховують такі: «Кумедні манірниця», (1659), «Дон Жуан, або Камінний гість» (1665), «Мізантроп» (1666), «Тартюф, або Ошуканець» (1667), «Скупий» (1668), «Міщанин у дворянстві» (1670), «Удаваний хворий» (1673). Слово, проголошене зі сцени, спрямовувалося проти ханжества та лицемірства, обмеженості буржуа, забобон дворян, людських вад. Драматург часто зазнавав утисків з боку влади та церкви. Так, постановка «Дон Жуана» була піддана переслідуванням за атеїзм та вільнодумство. Комедії Мольєра мали великий вплив на подальший розвиток світової літератури та театру. Про геніальність французького комедіографа свідчить той факт, що комедії Мольєра не сходять зі сцени і нині.

В. Доба Просвітництва (XVIII ст.).

Філософія мистецтва доби Просвітництва. Під Просвітництвом прийнято розуміти ідейний та суспільний рух у країнах Європи та Америки, пов'язаний зі змінами в умовах життя у зв'язку з розкладом феодальних відносин та утвердженням відносин капіталістичних. Хронологічно ця епоха охоплює період між так званою англійською «славною революцією» та початком Великої французької буржуазної революції, тобто століччя між 1688-м та 1789-м роками.

Діячі Просвітництва боролися за встановлення у світі «царства розуму», яке, на їх думку, могло бути забезпечене розвитком науки. Серед просвітителів були матеріалісти та ідеалісти, прибічники раціоналізму (які визнавали розум основою пізнання світу та поведінки людей), сенсуалізму (які основою пізнання вважали відчуття) та віруючі в Бога.

Ідеологом англійського Просвітництва був філософ Джон Локк (1632–1704), шотландського — філософ Девід Юм (1711–1776) та філософ і економіст Адам Сміт (1723–1790), німецького — Іммануїл Кант (1724–1804), французького — Вольтер (1694–1778), Жан Жак Руссо (1712–1778), Дені Дідро (1713–1784), Шарль Монтеск'є (1689–1755), Поль Анрі Гольбах (1723–1789) та ін. Початок розвитку Просвітництва у Росії поклав М. В. Ломоносов (1711–1765). Українським просвітителем-гуманістом був філософ і поет Г. Сковорода (1722–1794).

За Д. Локком, до невід'ємних прав людини належать три основних права: на життя, свободу та власність. Право на власність у Локка тісно пов'язане з високою оцінкою людської праці. Погляди Локка близькі за духом до теорії вартості Адама Сміта. Він впевнений, що власність кожної людини є наслідком його праці. Правова рівність індивідів є необхідним і логічним наслідком прийняття його трьох основних прав. Право повинне забезпечити кожному можливість отримання вигоди, користі, зиску, але так, щоб при цьому забезпечити свободу та приватний інтерес усіх інших членів суспільства.

«Століття великих французьких геніїв». XVIII ст. справедливо називають «століттям великих французьких геніїв». Серед них — Вольтер (1694–1778), автор філософської повісті «Кандід, або Оптимізм» (1759), трагедії в стилі класицизму «Брут» (1731), сатиричної поеми «Орлеанська діва» (1735) та ін. Сучасником Вольтера був не менш величний Жан-Жак Руссо (1712–1778), який у трактатах та романах «Юлія, або Нова Елоїза» та «Еміль, або Про виховання» запропонував власну систему виховання людини.

Великою подією культурного життя середини XVIII ст. було видання «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», «Салони» Дені Дідро були першою формою критичної літератури з мистецтва.

Основним літературним жанром епохи Просвітництва був роман. Одними з перших прикладів просвітницької публіцистики стали романи Данієля Дефо (1660–1731) про Робінзона Крузо та Джонатана Свіфта

(1667–1754) «Мандри Гулівера». Просвітницьку реформу італійської драматургії та театру здійснював італійський драматург і творець національної комедії Карло Гольдоні (1707–1793), який написав 267 п'єс, в тому числі «Слуга двом панам» (1745–1753), «Хитра удовичка» (1748), «Трактирниця» (1753), мемуари та ін.

Концепція відтворення універсальної картини світу в обох вимірах: макрокосму (опис землі, планет, країни, природи та її явищ, тваринного та рослинного світу) та мікрокосму (людина з її вадами та достоїнствами, з непримиримою боротьбою в ній цих начал, про життя, смерть та заняття людини). Класичними зразками універсальної картини світу в поезії Проторенесансу можна назвати «Божевественну комедію» Данте Аліґ'єрі та «Декамерон» Джованні Боккаччо, Високого Ренесансу — «Корабель дурнів» Себастьяна Бранта, Пізнього Ренесансу — «Похвалу Глупоті» Еразма Роттердамського та «Гаргантюа та Пантаґрюель» Франсуа Рабле, епохи Просвітництва — «Мандри Гулівера» Джонатана Свіфта.

Музика Просвітництва. Наприкінці XVII–XVIII ст. формується нова європейська музична мова, яка стала панівною в XIX ст. У XVIII ст. центрами музичного життя стали Лейпциг та Гамбург. У Лейпцигу з 1723 р. працював Й. С. Бах. Йоганн-Себастьян Бах (1685–1750), німецький композитор і органіст, музичний геній якого озвався в усіх музичних жанрах, крім опери. Неперевершений майстер поліфонії. Автор понад 500 композицій, з них 320 світських і духовних кантат, ораторій, хорів. Писав меси, численні види інструментальної музики — прелюдії, фуґи, сонати, концерти. В своїх творах використовував музичний фольклор. Так, у збірнику прелюдій та фуґ «Добре темперований клавір» відчутні інтонації українського мелосу. Не менш помітною фігурою на європейському музичному Олімпі XVIII ст. був Георг Фрідріх Гендель (1685–1759), німецький композитор, який 50 років прожив у Лондоні, де й помер, але належить до музичної історії Німеччини, оскільки саме там отримав освіту і почав творче життя. Гендель — видатний майстер опери і творець ораторії класичного типу — написав понад 40 опер, 30 ораторій, творів для оркестру, органа, клавесина.

Значний вплив на музичне мистецтво Європи мала віденська класична школа, представлена такими її майстрами як Глюк, Гайдн, Моцарт, Бетховен.

Христоф-Віллібальд Глюк (1714–1787), за походженням чех, представник віденської класичної школи, реформатор опери XVIII ст. На основі серйозної італійської опери і французької ліричної трагедії створив музичну драму, відкинувши притаманну придворним спектаклям пишність, розважальність, самодостатню вокальну віртуозність. Опери Глюка, а їх понад 40, пройняті драматизмом, возвеличенням громадянської мужності. Серед найвідоміших творів опери «Орфей і Еврідіка» (1762), «Іфігенія в Авліді» (1774), «Іфігенія в Тавриді» (1779).

З мистецтвом доби Просвітництва пов'язане ім'я геніального австрійського композитора Франца Йозефа Гайдна (1732–1809), який особливо виявив свій музичний геній в роботі над удосконаленням класичних інструментальних жанрів: симфонія (104), квіртет (83), фортепіанна соната (52), ораторія, опери і меси тощо.

Ім'я ще одного видатного австрійського композитора ще за його життя символізувало диво людського генія. Вольфганг Амадей Моцарт (1756–1791), у музиці якого знайшли відображення ідеї німецького Просвітництва, використав досвід різних національних шкіл та традицій, модифікував традиційні оперні форми («Весілля Фігаро» (1786); «Дон Жуан» (1787); «Чарівна флейта» (1789). Моцартом за 35 років життя створено близько 20 опер, чимало інструментальних творів (близько 50 симфоній, понад 20 концертів для фортепіано з оркестром, для скрипки, флейти, 17 сонат для фортепіано, фантазії, пісні тощо і Реквієм). Свою виконавську майстерність він удосконалював з 4 років, з 5 років починає створювати перші композиції, а з 6 активно гастролював з концертами по Європі.

Прикметною творчою особистістю епохи Просвітництва став Людвіг ван Бетховен (1770–1827), німецький композитор, піаніст і диригент. Жив у Відні з 1792 р. В його творчості знайшли відображення ідеї Великої французької революції, оскільки твори пройняті революційною героїкою та оптимізмом. Створив героїчно-драматичний тип симфонізму (3-тя «Героїчна», 5-та симфонія, опера «Фіделіо», увертюри «Егмонт» до однойменної драми Гете, «Коріолан», низка інструментальних ансамблів, сонат, концертів). Повна глухота, яка настала в середині творчого шляху, не зламала його волі, навпаки, в цей період з'явилися найбільш глибокі твори. Бетховен написав 9 симфоній, 5 концертів для фортепіано з оркестром, скрипковий концерт, 16 струнних квіртетів, 32 сонати для фортепіано, в т. ч. «Патетична», «Місячна» (14-та), «Апасіоната». Апофеозом його творчості вважають 9-ту симфонію та «Урочисту месу» (1823). Активно використовував народну творчість, зокрема мелодії українських народних пісень. Обробив для голосу в супроводі фортепіано українську народну пісню «Їхав козак за Дунай».

Європейський живопис епохи Просвітництва представлений іменами Томаса Гейнсборо (1727–1788), англійського живописця-портретиста, Уїльяма Хогарта (1697–1764), англійського живописця, графіка, теоретика мистецтва, основоположника соціально-критичного напрямку в європейському живописі. Особливо він виявив себе як майстер сатиричного побутового жанру, оскільки обрав сатиру виражально-зображальною зброєю, яку спрямував на викриття пороків аристократії (серії картин «Кар'єра проститутки», 1730–1731, «Кар'єра марнотрата», 1732–1735).

Серед численних митців того періоду відомий і творчий доробок нині вєсвітньо відомого італійського живописця Алєссандро Маньяско

(1667–1749), для творів якого характерним є трагічне відчуття нікчемності людського життя перед стихійними силами, картини з життя солдат, ченців, циган. В Одеському музеї західного та східного мистецтва є кілька робіт Маньяско: «Гоління ченців», «Св. Ієронім», краєвид.

Європейська культура XIV–XVIII ст. подолала великий шлях поступового розвитку і стала взірцем для наслідування прийдешніх поколінь. Прекрасні традиції Ренесансу, бароко, класицизму, епохи Просвітництва сягали й українських земель, впливали на стан української національної культури й були світлим орієнтиром на шляху мистецького поступу автотонної більшості.

ЛЕКЦІЯ 4

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XVIII ст.

Релігійне життя в Україні у XV–XVI ст.: *Падіння Константинополя. Посилення впливу католицизму на західноукраїнські землі. Берестейська (Брестська) церковна унія 1596 р.*

Освіта як засіб захисту православ'я: *Братства. Братські школи. Острозька та Кисво-Могілянська колегії (академії)*

Початки книгодруку в Європі та Україні (XV–XVI ст.)

Мистецтво України (XIV–XVII ст.): *Полемічна література. І. Вишньський. Архітектура*

Культура України часу гетьманування Мазепи: *Характеристика «мазепинського» бароко. І. Мазепа — меценат культури*

Українське мистецтво XVIII ст.: *Живопис. Музика. Театр (вертеп). Українська паркова культура*

Релігійне життя в Україні у XV–XVI ст.

Падіння Константинополя. Посилення впливу католицизму на західноукраїнські землі. Берестейська (Брестська) церковна унія 1596 р. Захоплення Константинополя турками у 1453 р. призвело до того, що православний константинопольський патріарх опинився заложником мусульман. У 1589 р. в Москві було створено окремий Московський патріархат, який почав претендувати на управління усією східноєвропейською церквою. Все це, а також ускладнення справ української православної церкви, розхитування її внутрішньої дисципліни, досить потужні протестантські впливи, колонізація української еліти в другій половині XVI ст. спричинили глибоку кризу в українській церкві. За цих умов посилювався наступ католицизму на схід, який під гаслом об'єднання церков намагався поглинути православну церкву, повністю підкоривши її Риму. Цьому була присвячена і релігійна дискусія, започаткована в 70-х роках XVI ст. У лавах православних єпископів України стався розкол. Одна частина підтримувала об'єднання з католицькою церквою, інша виступала проти. Розділилися думки з цього приводу і серед українських магнатів. Хоча більша частина колишньої православної еліти перейшла в католицизм і швидко колонізувалася, деякі магнати (К. Острозький, А. Кисель) залишалися вірними православ'ю. Проти компромісного об'єднання на конкретній території двох релігій категорично виступали посполиті, тобто українське селянство, міські ремісники та торговці. На той час, коли Україна входила до складу Речі Посполитої і Польща вела

шалену полонізацію українського суспільства, унія означала позбавлення народу духовної свободи, мови, етнічної окремішності, надбань національної культури.

У червні 1595 р. частина православних українських єпископів підписали листа до папи Климента VIII про готовність укласти унію. Єпископи Кирило Терлецький та Іпатій Потій були учасниками переговорів з римською курією в грудні папською буллою “Magnus Dominus” було проголошено з’єднання. У жовтні 1596 р. у Бересті (Бресті) відбувся церковний собор, учасники якого розбилися на дві групи — за і проти з’єднання з Римом. Власне, відбулося два паралельні собори — прихильників унії та її противників.

Головою опозиції був князь Костянтин Острозький. Серед противників унії були єпископи Гедеон Балабан і Зіновій Копистенський, а також більша частина духовенства та шляхти. Однак рішення уніатського собору було прийнято. Його підтримав польський король Жигмонт III. Так було покладено початок Української греко-католицької церкви.

Берестейська (Брестська) унія та опозиція проти неї розщепили українську церкву та український народ і викликали довготривалу боротьбу. Розбрат поглибився внаслідок висвячення нових православних єпископів з ініціативи та за активного сприяння гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1620), а також під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та внаслідок Переяславської угоди (1654).

Освіта як засіб захисту православ’я _____

Братства. Братські школи. Народ України розпочав рішучу боротьбу проти унії. Багато українських міст стали важливими центрами опору проти наступу католицизму. Осередками боротьби проти католицизму в Україні стають братства.

Братства — релігійно-національні товариства, що їх створювали при церковних парафіях члени ремісничих та цехових організацій по містах України в XV–XVII ст., продовжували традицію середньовічних релігійних братств Західної та Східної Європи.

Міські братства були аналогічні цеховим корпораціям і мали свої статути. У спеціальних братських домах відбувалися сходки братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувалися колективні обіди. Члени братств ставили перед собою перш за все релігійно-благодійні завдання: дбати про православні храми та забезпечити їх обслуговування, влаштовувати громадські богослужіння, організувати братські обіди. Братства надавали матеріальну допомогу своїм членам, відкривали школи, друкарні, книгарні, бібліотеки, а найбільш заможні — шпитали-притулки для хворих і непрацездатних. Витрати покривали власною працею, за рахунок внесків, прибутків від нерухомого майна, продажу свічок та хмільного меду. Таким чином, основна мета братств полягала в практичній підтримці народної освіти,

була спрямована на відновлення чистоти національної релігії, на пропагування тверезого способу життя та милосердя.

Наприкінці XVI ст. братства розгорнули культурно-освітню діяльність, відкриваючи школи, бібліотеки і друкарні. Так, Львівське братство при церкві Успіння Богородиці (відоме ще з 1439 р.) — одне з найстаріших і найповажніших братств — наприкінці XVI ст. відкрило першу в Україні братську друкарню, запросивши до праці І. Федорова. В 1586 р. воно організувало Львівську братську школу. Її ректором був Іван Борецький (майбутній київський православний митрополит Іов — з 1620 р. і до смерті у 1631 р.). Тут викладали або вчилися майбутній київський митрополит Петро Могила, письменник, церковно-освітній діяч та друкар-видавець Кирил Транквіліон Ставровецький (пом. 1646), релігійний письменник Стефан Зизаній (1570–1605) та його брат, педагог, церковний діяч та перекладач Лаврентій Зизаній Тустановський (пом. 1633), майбутній митрополит київський часів Визвольної війни Сильвестр Косів та ін.

У 1615 р. в Києві на Подолі, на землі, яку подарувала дружина мазирського маршалка Лозки Гальшка Гулевичівна, засновано Київське братство. Цього ж року при ньому було створено і Київську братську школу. Першим ректором школи був колишній ректор Львівської братської школи І. Борецький (1615–1618), згодом Мелетій Смотрицький (1618–1620), Касьян Сакович (1620–1624) та ін.

Програми братських шкіл мали релігійний характер і передбачали вивчення мов (грецької, латинської, польської, старослов'янської), філософії, риторики, граматики. Викладачі школи стояли на захисті православ'я і вели боротьбу з католицизмом.

При братських школах створювалися бібліотеки. У бібліотеці Львівської братської школи було 9 різних видань творів Арістотеля, повна збірка творів Платона, інші філософські трактати.

Визначною пам'яткою староукраїнської мови того часу є Пересопницьке євангеліє. Переклад євангеліє «простою мовою» було розпочато у 1556 р. в монастирі на Львівщині, а завершено у 1561 у давньоруському місті Пересопниця (тепер — село Ровенської обл.). У цьому євангелії виразно відбито фонетичні, граматичні та лексичні риси живої української народної мови XVI ст. Оригінал його оголошено цінністю державного значення і зберігається в Національній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського. Після проголошення незалежності України Пересопницьке євангеліє застосовується на інавгурації нового Президента України — поклавши руку на книгу він присягає на вірність народу і державі. Зараз розглядається питання про його масове репринтне видання.

Острозька та Києво-Могилянська колегії (академії). Сучасна вища освіта в Україні має давні традиції. Ще у 1578 р. у м. Острозі було створено Острозький греко-слов'янський колегіум. В історичній літературі існують різні точки зору щодо категорії освіти, яку давала Острозька колегія. Деякі дослідники вважають, що це був середній навчальний за-

клад, інші називають його першим вищим навчальним закладом в Україні. Але серед вчених немає суперечок відносно надзвичайно високого рівня викладання.

Заснована Острозька колегія відомим меценатом української культури і захисником православ'я князем Костянтином Острозьким. Першим ректором був письменник і педагог Герасим Смотрицький (пом. 1594). Він брав активну участь у виданні І. Федоровим Острозької біблії. Професорами колегії були греки Діонісій Палеолог та Кирил Лукаріс, математик і астроном, професор Краківського університету Ян Лятос, письменник Іов Княгинецький (друг Івана Вишенського), брат Северина Наливайка Дем'ян Наливайко. Острозьку колегію закінчило чимало видатних людей тодішньої України: П. Конашевич-Сагайдачний, Іван Борецький, С. Наливайко та ін. Програма колегії передбачала заняття з граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії, музики, грецької, латинської та старослов'янської мов. В історії української освіти Острозька колегія мала непересічне значення: вона готувала викладацькі кадри для братських шкіл, підготувала чималий прошарок української еліти, яка потім посідала значні керівні пости в церковній ієрархії, Запорозькій Січі, у культурному житті України. Занепад Острозької колегії почався після смерті князя К. Острозького у 1698 р. Онучка князя віддала приміщення колегії єзуїтам, які створили там єзуїтську колегію.

У XVII–XVIII ст. величезний вплив на розвиток освіти в Україні та Росії мав Києво-Могилянський колегіум, створений Київським митрополитом П. Могилою у 1632 р. на базі Київської братської школи та Лаврської школи, створеної ним же у 1631 р. У 1701 р. Києво-Могилянський колегіум було перетворено в академію. Вона забезпечувала європейську академічну освіту. Дослідники справедливо вважають саме її першим вищим навчальним закладом в Україні та Росії. Адже Слов'яно-греко-латинська академія в Москві була відкрита лише у 1687 році, Московський університет — у 1755 р., а Петербурзький — у 1819 р.

Фундатором Києво-Могилянської академії є Петро Могила (1596–1647) — політичний та культурний діяч України, Молдавії та Румунії. Він походив з давнього та знатного молдавського роду. Освіту здобував у Львівській братській школі та в Західній Європі. У 1625 р. прийняв чернецький постриг. З 1627 р. — архимандрит Києво-Печерської лаври, з 1631 р. — митрополит Київський і Галицький. Переконав польського короля у необхідності легалізації православної церкви в Україні, яка переслідувалася поляками після Берестейської (Брестської) унії, а також у потребі передання їй деяких маєтків і церковних споруд (Софійського собору, Києво-Видубицького монастиря), захоплених уніатами. Поряд зі створенням Київського колегіуму він був організатором створення його філій у Вінниці, Крем'янці, Гощі; організував першу румунську вищу школу в Яссах у 1640 р. Понад 20 років очолював книговидавничу справу в Україні, Румунії та Молдавії. Автор книг, написаних слов'янською,

польською, латинською мовами. Діяльність П. Могили сприяла формуванню національної самосвідомості українського суспільства, визріванню ідей боротьби за національне визволення проти іноземного та релігійного гноблення. Роки його найбільш активної діяльності (30–40 рр. XVII ст.) увійшли в історію під назвою «могилянської епохи».

В основу організаційної структури Києво-Могилянської академії було покладено специфіку побудови внутрішнього розпорядку езуїтських колегій. Навчання тривало 12 років. Програма передбачала вивчення 7 вільних наук: граматики, риторики, поезики (піітики), філософії, математики, астрономії, музики. Навчання велося польською та латинською мовами. На початку XVIII ст. латина витісняється українською мовою, але вона ще довго вивчалася у школах України, що відповідало рівню європейської освіти. Запроваджуються також французька, німецька та давньоєврейська мови. На початку XVIII ст. були створені філії академії в Чернігові, Білгороді (згодом переведена до Харкова) та Переяславі.

Обґрунтовуючи необхідність вивчення латини, П. Могила говорив: «Латинська мова нам на те потрібна, щоб бідної Русі не називали глупою Руссю. Обманець говорить: “Учіться по-грецьки, не по латині”. Це добра рада, але корисна в Греції, не в Польщі, де латинська мова має найбільший успіх. Поїде бідака на трибунал, на сойм, на сеймик, на громадський або земський суд, без латини платить вини (судові карі). Без неї (латинської мови) нема ні судді, ні возного, ні ума, ні посла. Не треба нас підганяти під грека, стараймося за неї при латині так, що бог дасть, грека буде для свята, а латина для щоденного вжитку».

На початку існування Києво-Могилянської академії викладання мало передовий, прогресивний характер. Студенти вивчали не тільки томізм Фоми Аквінського, але й твори гуманістів — Еразма Роттердамського, Амоса Коменського, Гоббса, Декарта, Арістотеля, Спінози та ін. У різні часи в академії викладали визначні вчені того часу: Інокентій Гізель, Степан Яворський, Георгій Кониський, Феофан Прокопович.

Випускники Київської академії обіймали важливі державні та церковні посади в Російській імперії і внесли значний вклад у розвиток російської культури. Єпіфаній Славинецький (?–1675) був організатором та ректором першої греко-латинської школи в Москві (1653); Симеон Полоцький (1629–1680) був учителем дітей царя Олексія Михайловича, організатором Слов'яно-греко-латинської академії в Москві (1687) та типографії в Кремлі; Феофан Прокопович (1681–1736) — пропагандистом петровських реформ та главою російської православної церкви; драматург, поет, історик та композитор Данило Туптало (1651–1709) став митрополитом ростовським і увійшов в історію як Дмитро Ростовський; Стефан Яворський (1658–1722) був президентом Синоду; Олександр Безбородько (1747–1799) був канцлером Російської імперії; Ілля Безбородько (1756–1815) — сенатором.

Наприкінці XVIII ст. в умовах ліквідації української автономії, наступу російського царату на українську культуру академія поступово

втрачає своє значення. У 1780 р. згоріла бібліотека академії, що була найбільшою в Україні, у 1788 р. академія була позбавлена матеріальної підтримки, а в 1817 р. взагалі закрита як світський навчальний заклад і перетворена в духовну академію для підготовки вищих церковнослужителів російської православної церкви. Внаслідок цього центр культурного розвитку, який протягом XVII–XVIII ст. знаходився в Україні, переміщується в Росію, з Києва — в столицю імперії Петербург.

Початки книгодрукування в Європі та Україні (XV–XVI ст.)

Важливою подією культурного та політичного життя Європи середини XV ст. була поява книгодрукування. Друкарський верстат було винайдено німцем І. Гутенбергом у 1450 р. Перші книги він надрукував у Празі та Кракові.

Перша слов'янська книга була надрукована глаголицею і з'явилася у Венеції в 1483 р. Кількома роками пізніше у 1491 р. у Кракові з'явилися книги надруковані кирилицею. Видав їх також німець — Швайпольд Фіоль. Обидві книги були церковного змісту. У середньовічній Європі доля першодрукарів була нелегкою. Фіоля заарештувала краківська інквізиція, з якої йому пощастило звільнитися. Але друкарську працю йому заборонили, а надруковані книги спалили.

У 1517–1519 рр. у Празі білорусом Франциском Скориною був надрукований «Псалтир» та кілька інших книжок у перекладі білоруською мовою. Скорина навчався у Краківському та Падуанському університетах, де отримав ступінь доктора медицини, яка була найбільш шанованою у ренесансній Європі.

Першими російськими друкарями були Іван Федоров та Петро Мстиславець. У 1564 році вони надрукували в Москві першу в Росії друковану книгу «Апостол», яка складалася з частин Нового завіту. Наступного року вони встигли видати ще одну богослужбну книгу — «Часовник». Але у Московщині друкарська праця була оголошена чернецтвом як диявольський витвір — позначилася конкуренція з літописцями, яких видання друкованої продукції позбавляло сталого заробітку. Дикий натовп черні, підбурюваний ченцями, спалив друкарню, а Федоров та Мстиславець ледве уникнули наглої смерті і вимушені були рятуватися втечею з Москви. Після цього Федоров і Мстиславець прийняли запрошення литовського гетьмана Г. Хоткевича і створили нову друкарню в м. Заблудів, у Білорусії, біля Білостока. Там вони надрукували в 1568–1569 рр. «Євангеліє Учительное» та «Псалтир». Із Заблудова Мстиславець поїхав до Вільно, а Федоров — до Львова, де за допомогою львівського братства заснував першу друкарню в Україні. Тут у 1574 р. (тобто рівно через 10 років після видання першої книги у Москві) він видав нове видання «Апостола», а потім першу слов'ян-

ську «Азбуку». На запрошення відомого українського православного мецената князя Костянтина Острозького у 1581 р. він переїжджає до Острога, де засновує нову друкарню. Тут він друкує свою славетну книгу — повну слов'янську «Біблію» («Острозька біблія»). Помер Федоров у 1583 р. у Львові, де й похований.

Поряд з найстарішою друкарнею Львівського братства виникають друкарні у Стратині біля Львова, в Дерманському монастирі на Волині (1604), Крилосі під Галичем (1606), Рахманові на Волині (1619), у Луцьку (1628), Крем'янці (1638) тощо.

Найбільша друкарня була відкрита у Києво-Печерській лаврі у 1616 р. Перша книга, яка була там випущена, — «Часословець» — підручник для братських шкіл, згодом — «Псалтир». Лаврська друкарня тривалий час, аж до петровських репресій проти України після Північної війни, поряд з релігійною літературою випускала і світські видання: «Візерунок» (на честь українського церковного та освітнього діяча Єлисея Плетенецького (1622)); «Вірш на жалосний погреб зацного лицаря Петра Сагайдачного» (1622), «Лексикон» визначного українського лексикографа Памви Беринди тощо. Книгодрукування відіграло зігравав важливу роль у поширенні освіти в Україні.

Мистецтво України (XIV–XVII ст.) _____

Полемічна література. І. Вишенський. Внаслідок занепаду культурного процесу в Україні в XIII–XVI ст. безслідно зникло багато творів літератури княжої України, а те, що вціліло, збереглося лише у списках, які знаходилися в архівах монастирів, розташованих на землях майбутньої Московщини. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що вся література цього часу за духом є тільки великоросійською.

В умовах, які склалися в Україні після ординського нашествия, літературне життя могло існувати лише на західних окраїнах, у сусідстві з Білорусією. Оригінальних пам'яток залишилося мало, однак ідейно і стилістично вони продовжують літературні традиції Київської Русі.

У XIV–XVI ст. гальмом у розвитку української літератури була візантійська спадщина, яка на цей час догматизувала ідеї та форми літературних творів. Після падіння Константинополя (1453) візантійський вплив зникає. Але за два століття в Україні не було створено жодного літературного твору, який би заслуговував на увагу. Натомість інтенсивно розвивається фольклор, зокрема історичні думи та пісні, яких до цього часу український народний епос не знав. Тематика цих дум та пісень (турецько-татарський полон, втеча з неволі, смерть козака в степу, жорстокість турків) підтверджує, що створювалися вони саме в 2-й половині XIV — 1-й половині XV ст.

З останньої чверті XVI ст. (1580–1590) з'являється нова тематика літературних та наукових творів, так звана полемічна література, присвя-

чена релігійній дискусії між православ'ям та католицизмом. Про бурхливий її розвиток свідчить хіба що такий факт: за 100 років цього періоду на українському боці було створено в 10 разів більше оригінальних творів, ніж за 5 попередніх століть. Багатоманіття творів полемічного інтонування можна поділити на:

1. Науково-теологічні трактати та історико-політичні памфлети, відкриті листи, послання-диспути.

2. Майже вся художня література також мала полемічний характер і була спрямована проти католицизму.

3. Твори ораторського мистецтва, легенди, байки, поезія також наповнені полемічністю.

Полеміку розпочав польський єзуїт, письменник, лідер войовничого католицизму Петро Скарга. В трактаті «Про єдність церкви божої» (1577) він обгрунтовує законність королівської влади в Польщі та її панування в українських та білоруських землях. «Слов'яноруська мова непридатна для жодної науки, вона — мова мужиків», — пише він. Теологія та філософія, як прагне переконати Скарга, можуть розвиватися лише на основі латинської та грецької мов. Все населення України повинно об'єднатися навколо Папи та польського короля, порвати з руською вірою, національними традиціями і служити польській короні та католицькій Речі Посполитій. Його позицію підтримали прибічники унії, зокрема Київський митрополит Іпатій Потій. Згодом на позиції уніатства перейшли і деякі колишні прибічники православ'я, зокрема ректор Київської братської школи, вихованець Замойської та Краківської академії Касьян Саквич.

Проти Скарги та уніатів виступали ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, професор школи Ставропігійського братства у Львові Зизаній Тустановський, вихованець Острозької академії та західноєвропейських університетів Мелетій Смотрицький (син Г. Смотрицького, який потім став єпископом полоцьким, але після вбивства православними уніатського єпископа Кунцевича виїхав у Рим і став уніатом).

Антиуніатським твором є літературна пам'ятка «Пересторога», авторство якої приписують Іову Борецькому або діячу Львівського братства Юрію Рогатинцю.

Визначним письменником-полемістом цього періоду був Іван Вишенський (1550–1620). Народився в Галичині, деякий час жив у Луцьку, підтримував зв'язки з Львівським братством. У 1580–90 рр. переселився на гору Афон, прийняв чернецтво. В 90-х роках написав найвизначніші твори, спрямовані проти унії. Його перу належать полемічні послання до князя К. Острозького, П. Скарги. Не обмежувався боротьбою з католицизмом та унією. Виходячи із засад візантійського аскетизму, гостро критикував увесь тодішній церковний та світський лад і вимагав простоти старохристиянського братства, як здійснення царства Божого на землі. У своїх творах малював барвисті, часто гіперболічні образи морального занепаду еліти, зокрема духовної, протиставляючи їй простих

людей. Емоційне піднесення твору чергується з гострою сатирою, сарказмом. Накопичення порівнянь, епітетів, запитань і закликів, іронічне подання побутових деталей, словникове багатство, використання живої народної мови надавали творам Вишенського яскравості та ефектності. Стиль Вишенського наближався до найкращих зразків стилю бароко. Праці Вишенського були знайдені дослідниками у 1858 р., а вперше були надруковані М. Костомаровим у 1865 р.

Архітектура. У XIII–XIV ст. будівництво в Придніпров'ї припинилося, але продовжувалося на Волині, в Галичині, Закарпатті. Головним чином це були: 1) оборонні споруди — замки та фортеці (палац-фортеця у селі Меджибож Хмельницької обл.); 2) релігійні споруди — церкви та монастирі (Покровська церква — фортеця у селі Сутківці Хмельницької обл.; Троїцький монастир — фортеця, Рівненська обл.).

У XVI ст. у Львові силами італійських майстрів будуються значні архітектурні споруди в стилі ренесансу. Цей стиль прийшов в Україну з Італії через Угорщину та Словаччину, а також з Німеччини через Краків. До ренесансних будівель цього часу, які збереглися у Львові, належать Чорна кам'яниця (1577), башта Корнякти Успенської церкви (1578) висотою 66 м., каплиця Трьох Святих (XVI ст.), вірменський кафедральний собор (XIV–XVII ст.), Успенська церква (1591–1631) — на той час єдина українська церква в центрі Львова.

Культура України часів гетьманування І. Мазепи

Характеристика «мазепинського бароко». Друга половина XVII та XVIII ст. увійшли в історію мистецтва як другий після Київської Русі золотий вік української архітектури, коли панівним стилем стало українське, козацьке, «мазепинське бароко».

Нагадаємо, що бароко — стилістичний напрямок у європейській культурі після кризи Ренесансу, якому була притаманна патетика, театральність, динамічність, протиставлення фантазії та реальності, використання антитез, метафор, гіпербол, екзотики, дивного і надзвичайного. Йому також притаманні зовнішній блиск, парадність, декоративність. В Україні поряд з високим, аристократичним бароко, існувало народне — міщанське, селянське, козацьке. В стилі козацького бароко побудовані полкова канцелярія (так званий будинок Лизогуба) в Чернігові ((90-ті рр. XVII ст.), Києво-Могилянська академія (арх. Шедель, 1734–1740), Ковнівський корпус (арх. Ковнір, 1721–1772), Андріївська церква (арх. Растреллі, 1747–1753), церква св. Юра (арх. Меретин, 1745–1770).

Незважаючи на тридцятилітній період Руїни (1657–1687), в Україні все ж проводилося будівництво культових споруд (Миколаївський собор у Ніжині (1668), Троїцький собор Густинського монастиря (1671–1676),

собор Троїцького монастиря в Чернігові (1779–1789)). Але свого апогею культове будівництво досягло за час понад двадцятилітнього правління гетьмана Мазепи.

Іван Мазепа — меценат культури. Іван Мазепа (1640–1709) був розумною, освіченою людиною, мудрим державним керівником. Освіту здобув у Київському колегіумі та Варшавській єзуїтській школі. Прослухав курс лекцій в університетських центрах Західної Європи (Німеччина, Італія, Франція, Нідерланди). Опанував 8 мов (латинську, німецьку, французьку, італійську, польську, татарську, російську, українську). Ставши у 1687 р. гетьманом України, постійно піклувався про розвиток освіти, науки, культури. За його пропозицією Києво-Могилянська колегія була перетворена на академію, було засновано Чернігівський колегіум (1700). Мазепа усіяко підтримував творчість Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського та ін. Сам писав вірші, він є автором думи «Всі покою щиро прагнуть». Зібрав велику власну бібліотеку. Був щедрим меценатом, жертвував великі гроші на церкву та Київську колегію (любив там виступати, за висловом П. Орлика, «мовою Тита Лівія та Цицерона»), будівництво церков, малярські та оздоблювальні роботи. Після його правління лишилися величезні пам'ятки мазепинського бароко в Києві, Чернігові, Переяславі (Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693) та Микольський собор у Києві (1690–1696), Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1696–1698), Вознесенський собор у Переяславі (1695–1700), собор Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві (1689–1709), Покровський собор у Харкові (1689), Преображенський собор Мгарського монастиря поблизу Лубен (1684–1688) та ін. У 1691–1705 рр. у стилі бароко була реставрована Софія Київська.

До цього часу збереглися палати Мазепи в с. Іванівському Курської обл. У 1703 р. Петро I передав йому у володіння великі угіддя на кордоні України та Росії, де були засновані села Іванівське, Степанівка та Мазепівка. Палати в Іванівському — одноповерховий будинок з підвалом та високим фронтоном, що нагадує будинок Лизогуба в Чернігові, але більш простий в оформленні.

Серед відомих архітекторів того часу — Осип Старцев. Він, росіянин за походженням, один з перших іноземних архітекторів, хто приїхав працювати в Україну, сподіваючись саме тут повністю розкрити власний архітекторський талант. Осип Старцев побудував у Києві собор Братського монастиря (1693) та Микольський собор (1696), перейменованій у XIX ст. у Воєнно-Микольський собор (обидва зруйновані за радянської влади). Перед тим у Москві він збудував трапезну Симонина монастиря (1677–1680) та Крутицький терем (1693–1694).

Роки невтомної праці в Україні запам'ятав і Варфоломій Растреллі (1700, Париж — 1771), який традиційно працював у стилі наришкінського бароко. За його проектом у Києві побудовано Андріївську церкву (закладена у 1744 р. в зв'язку із приїздом імператриці Єлизавети Петрівни,

побудована 1749–1754). Будівництвом керував зодчий Мічурін (1700–1763); він брав участь у складанні генплану Москви (1734–1739), будівництві Сергієво-Троїцької лаври (1740). Висота церкви 60 м. Однокупольний храм, у кутах — декоративні башти на масивних стовпах. Внутрішня оздоба виконана в стилі рококо; її багатство доповнюють картини Антропова «Тайна Вечеря», «Успіння Богоматері», а також розпис царських врат. Серед відомих інших робіт В. Растреллі: Великий палац в Петергофі (1747–1752), Смольний монастир (1748–1764).

Відомим архітектором того часу був Бернард Меретин (кінець XVI ст. — 1759), український архітектор, німець за походженням, який, поєднуючи стиль рококо з рисами українського бароко, побудував собор св. Юра у Львові (1715–1770), ратушу в Бучачі (1751).

У першій половині XVIII ст. в Києві архітектор Йоган Шедель, німець за походженням, на замовлення Київського митрополита Рафаїла Заборовського побудував браму головного входу до митрополичого дому на території Софійського собору (брама Заборовського, 1746–1748), яка стала одним із класичних прикладів стилю українського бароко. Брама збереглася до цього часу і її можна побачити, якщо обійти будівлю Софійського собору ззаду, хоча сам вхід у 20-х рр. XX ст. було закладено цеглою. Шеделем також була побудована 96-метрова дзвіниця Києво-Печерської лаври (1731–1743), добудована дзвіниця Софійського собору (1744–1748), надбудова Київської академії на Подолі.

Плани забудов міст Катеринослава та Миколаєва створив російський архітектор, академік Петербурзької академії мистецтв (ПАМ), представник класицизму Іван Старов (1745–1808).

Український архітектор Степан Ковнір (1695–1786), кріпак Києво-Печерської лаври, побудував у стилі українського бароко Ковнірівський корпус (1721–1772), дзвіниці на Далеких та Ближніх печерах (1754–1762) Києво-Печерської лаври, церкву та дзвіницю у Василькові (1756–1758), дзвіницю Києво-Братського монастиря (1756–1759).

Інший український архітектор Іван Григорович-Барський (1713–1785), який також працював у стилі українського бароко, побудував будинок полкової канцелярії в Козельці (1760–1767), надбрамну церкву з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1750–1760), Покровську церкву (1766) та церкву Миколи Набережного в Києві (1772), яка зараз є резиденцією патріарха УАПЦ.

Українське мистецтво XVIII ст. _____

Живопис. Від часу катастрофічного зменшення ваги Києва як великого наукового та культурно-мистецького центру, що сталося внаслідок поступової, але невмолимої русифікації українських земель, починаючи від перших десятиліть XVIII ст., українські талановиті люди змушені були шукати інших місць, де можна було вільно розвивати Богом за-

повіданий хист. Чимала частина їх змушена була реалізовувати себе в країнах Європи, культурний рівень та мистецьке життя яких дозволяли це зробити. Немало їх опинилося і в Петербурзі, який від недавнього часу перебрав на себе ту ж роль у залаштуванні культури, освіти, мистецьких стилів і мод, яку у XV–XVII ст. успішно виконував Київ. Так, у столиці Російської імперії з'явився Дмитро Левицький (1735, Київ — 1822), син українського художника Григорія Левицького-Носа (1698, Полт. обл. — 1769), який згодом стане академіком ПАМ (1770), оскільки зроблене ним вражало навіть сучасників: намальовано понад 100 портретів (алегоричний портрет імператриці Катерини II, французького філософа Дені Дідро та ін.). Батько ж створив серію гравюр для друкованих видань Лаври, гравюри для видань на честь А. Розумовського, київського митрополита Р. Заборовського, брав участь у розписах Андріївської церкви.

Мандрівку чужиною пережив і Антін Лосенко (1737, Глухів — 1773), яскравий представник класицизму, академік (1772) і ректор Петербурзької академії мистецтв. Навчався у живописній школі Французької королівської академії, отримав там медаль за живописні твори, три роки перебував у Римі, пішки пройшов Німеччину, Нідерланди, Францію. Помер у 36 років. Серед найвідоміших творів Лосенка живописні жанрові полотна «Володимир та Рогнеда», «Процання Гектора і Андромахи», портрети Сумарокова, Волкова.

Змушений був шукати кращої долі і Володимир Боровиковський (1757, Миргород — 1825). Рання творчість Боровиковського ще пов'язана з Україною: йому належать фрескові розписи в Почаєві. У 1787 р. він переїхав до Петербурга. Був учнем Левицького, згодом сягнув небачених висот виконавської майстерності художника, за що його було обрано академіком ПАМ (1795). Активно працював у стилі класицизму, на рівні якого написав понад 160 портретів російських вельмож, осіб царського дому, жінок, іконостаси та розписи церков у Миргороді, Могильові, селах. Однак він залюбки працює і з сюжетами виразного побутового насичення («Селянка», «Вакханка», «Зима», «Катерина»). В. Боровиковському належать і створення перших у Петербурзі автолітографій (1815).

Музика. Музичному мистецтву періоду українського бароко притаманні багатоголосий спів і активний розвиток таких вокальних жанрів, як хоровий концерт, псалом, кант, романс, тематично орієнтованих на церковне та світське життя. Творчість композиторів Березовського, Бортянського та Веделя, випускників Глухівської співочої школи (створена гетьманом К. Розумовським у м. Глухові), — прекрасне підтвердження дивовижно стрімкого розвитку саме вокального мистецтва, яке опиралося на засади партесного співу (від лат. *partes* — голоси), тобто на стиль багатоголосся. У середині XVII ст. партесний спів з України потрапив до Росії, де проіснував до кінця XVIII ст.

Всесвітньо відомий, та, на жаль, мало знаний в Україні композитор Максим Березовський (1745, Глухів — 1777) спочатку навчався в

Київській академії, у 1765–1775 рр. вчився і працював в Італії (Болонья), де у 1771 р. його було обрано членом Болонської філармонічної академії. У 1773 р. в Ліворно поставлено його оперу «Демофонт». Ним було створено оперу «Іфігенія» та велику кількість інших творів, але через суспільну значущість і вплив численних заздрісників твори Березовського не виконувалися. Березовський — основоположник українського хорового співу в духовній музиці — у 1774 р. повернувся до Петербурга, але через інтриги покінчив життя самогубством. Напередодні третього тисячоліття французькі кінематографісти зняли повнометражний художній фільм про М. Березовського, видатного українця, якому вдалося на одному із конкурсів перемогти самого Моцарта.

Власний композиторський талант змушений був розвивати поза межами України і Дмитро Бортнянський (1751, Глухів — 1825) — великий композитор релігійної музики, диригент. Замолоду потрапив до хорової капели Петербурга, згодом був переведений до придворної капели. Навчався в італійського композитора в Петербурзі, потім — у Венеції. В Італії були створені й поставлені його опери на італійські лібрето: «Креонт» (1776), «Алкід» (1778), «Квінт Фабій» (1779). З 1796 р. — управитель придворною капелою, яка складалася виключно з українців. За своє життя написав понад 100 творів церковної музики, які зусилля П. Чайковського були віднайдені, систематизовані й видані 10-томним зібранням тільки у 1882 р.

Надзвичайно трагічною виявилася доля ще одного талановитого українського композитора, хорового диригента, співака — Артема Веделя (1767–1806). Закінчивши Київську академію, він керував церковними хорами в Москві, Києві, Харкові. Автор багатьох релігійних хорових концертів, які зазнали впливу з боку українських пісень-романсів, згодом виїжджає з Москви, де перебував не з власного бажання. Стає послухником Києво-Печерської лаври. Згодом Артема Веделя заарештовують зі звинуваченням в антиурядовій діяльності. Життя великого композитора закінчилося у в'язниці.

Театр. З першої половини XVII ст. в Україні з'являється ляльковий, маріонетковий театр — вертеп. Популярним він стає у другій половині XVIII ст. в добу занепаду Києво-Могилянської академії, коли лави вертепників поповнилися вихованцями академії, які, наслідуючи гуманістичні просвітительські ідеї великого українця Г. Сковороди (1722–1794), йшли популяризувати українську виставу — єдину на той час трибуну, що уможливлювала діалог з народом про болючі питання українського життя. Така форма контактування з народом була найбільш зручною з огляду на переслідування влади. Поширювали вертеп Україною переважно мандрівні дяки.

Вертепна вистава виразно поділялася на дві частини: релігійну і світську (трагічну і комічну). В такому поділі можна вбачати зразок колишньої академічної вистави, що складалася з поважної частини та інтермедій. Ляльки релігійної частини групуються навколо різдвяної дії, ляльки

ки світської, побутової частини мали національне забарвлення. Серед них виділяв постать Запорожець, лялька більш від інших і більш рухлива. З огляду на недавній розгром Січі це мало певний політичний акцент.

Вертепна скринька нагадувала поверховий будинок. Різдвяна дія відбувалася нагорі, а внизу йшли інтермедії. Вертеп явище цілковито українське, самобутнє, відмінне від російського побутового театру петрушки.

Українська паркова культура. Серед особливостей національної культури дещо одноосібно знаходиться українська паркова культура, представлена Софіївським парком (поблизу Умані; площа — 140 га, побудована графом Потоцьким наприкінці XVIII — на початку XIX ст.; серед численних паркових особливостей — бесідки, водоспади, мости, канали, скелі; зареєстровано близько 400 видів дерев та кущів) та Олександрійським маєтком власниці Білої Церкви польської княгині Олександри Браницької (Біла Церква; на березі р. Рось; будівництво розпочато у 1793 р. за планом садівника Мюффо, а закінчено у 1850 р.; зареєстровано понад 500 видів дерев та кущів).

У XIV–XVIII ст. культура України досягла значних успіхів і стала провідною у Східній Європі, вбираючи в себе найкращі європейські взірці та пристосовуючи їх до національних традицій.

ЛЕКЦІЯ 5

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОВОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У XIX ст.

Класицизм як напрямок розвитку мистецтва та літератури (XVIII — поч. XIX ст.): *Література доби класицизму. Живопис, скульптура та архітектура класицизму. Музика і театр*

Романтичне європейське мистецтво (поч. XIX ст.): *Світоглядні засади романтизму. Романтизм у літературі. Живопис. Музика доби романтизму. Романтизм у балеті*

Реалізм та натуралізм як художньо-мистецькі методи європейського мистецтва XIX ст.: *Філософія та естетика реалізму. Реалістична література. Реалізм і живопис. Реалізм і музика. Натуралізм*

Символізм: *Мистецька концепція символізму. Символізм у літературі. Живопис і символізм*

Імпресіонізм та постімпресіонізм: *Риси імпресіонізму як творчого методу. Література, живопис, скульптура та музика імпресіонізму. Постімпресіонізм*

Класицизм як напрямок розвитку мистецтва та літератури (XVIII – поч. XIX ст.)

Промислова революція, що розпочалася в 30–40-х рр. XVIII ст. в Англії, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. поширилася на Францію, а згодом і на інші країни Європи. Вона спиралася на розвиток прикладних, точних та природничих наук. Наукові відкриття в природознавстві сприяли успіхам машинобудування, хімічної промисловості, металургії, енергетики, транспорту. Було винайдено двигун внутрішнього згорання, паровоз, телефон, радіо, кіно. Промислова революція привела до перемоги в Європі капіталістичних відносин.

Разом з великими економічними зрушеннями промислова революція спричинила становлення нової європейської художньої культури. Саме в цей період сформувався романтизм, а згодом — критичний реалізм, імпресіонізм та інші мистецькі течії.

Однак на початку XIX ст. світоглядність творців ще знаходилася під впливом класицизму. Пригадаймо, класицизм почав складатися ще у XVIII ст., головним чином, у французькій культурі і відображав ідеї французького абсолютизму. Стиль класицизму передбачав чіткі критерії величного та низького, прекрасного та потворного, необхідність підко-

рення індивідуальних інтересів окремих осіб інтересам держави, інтересам суспільства, політичних або релігійних рухів. Він засновувався на ідеях раціоналізму, героїчних, моральних ідеалах, прагнув створення чистих, величних образів. З часом стиль класицизму деградував від революційності до консерватизму, йому стали притаманні утопізм, ідеалізація, академізм.

Література доби класицизму. У літературі класицизм виявився орієнтованістю на високі ідеали античності. Серед найвідоміших письменників тієї доби — Йоганн Вольфганг Гете (1749–1832), німецький поет і мислитель, засновник нової класичної німецької літератури. За умов відсталого роздробленого феодального Німеччини був борцем за самобутню національну культуру. Літературну діяльність розпочав з бунтарства як член літературного руху в Німеччині «Буря й натиск» (70–80-ті рр. XVIII ст.). До цього періоду належить почасти сентиментальний роман «Страждання молодого Вертера» (1774), ліричні вірші. У 1775 р. оселився у Веймарі. У 1776 р. став міністром при дворі герцога Карла-Августа. Через 10 років, у 1786 р., відмовившись від обов'язків міністра, виїхав до Італії. Повернувшись 1788 р. у Веймар, Гете вже не брав участі у придворному житті, але його світогляд різко змінився. Ідеї примирення з дійсністю, мрії про мирні суспільні реформи виражені у п'єсах кінця 80–90-х рр. «Іфігенія в Тавриді» (1787), «Герман і Доротея» (1797) та ін. Вершиною творчості у філософському осмисленні життя стала драматична поема «Фауст» (1808–1832), яку можна вважати підсумком європейського Просвітництва. Гете — автор праць з питань природознавства, головним чином, морфології тварин і рослин та фізики. Запровадив у науковий обіг сам термін «морфологія». Літературна та наукова спадщина Гете відіграла значну роль у світовій культурі. Вона приваблювала багатьох українців, з-поміж них І. Франко, М. Рильський, Д. Терещенко, Д. Загула.

Сучасником великого Гете був не менш відомий у світі Йоганн Фрідріх Шіллер (1759–1805), німецький поет, драматург та теоретик мистецтва Просвітництва. Разом з Лессінгом та Гете він був засновником німецької класичної літератури. Прагнення свободи, утвердження людської гідності, ненависть до феодальних порядків виражена в юнацьких драмах «Розбійники» (1781), «Підступність та любов» (1784). У драмі «Дон Каріос» (1787) втілює ідею політичної «реформи згори». У 1787 р. виїхав до Веймара. У 1789 р. став професором Йенського університету. З кінця 80-х років почався веймарський, або класичний період його творчості. Створив теорію «естетичного виховання», згідно з якою шляхом естетичного виховання можна досягти справедливого суспільного ладу. В історичних драмах і трагедіях «Валленштайн» (1797–1799), «Орлеанська діва» (1801), «Марія Стюарт» (1801) виступав як гуманіст, борець за суспільний прогрес.

Живопис, скульптура та архітектура класицизму. Мистецькі засади класицизму більш широко реалізувалися на рівні живопису.

Серед великої когорти художників, які у певний період творчості тяжили до засад класицизму був і Жак-Луї Давід (1748–1825), французький живописець, представник революційного класицизму: «Клятва Горациїв» (1784), «Брут» (1789). У роки Великої французької революції — організатор мистецького життя, писав портрети, історичні картини («Смерть Марата» (1793)). Згодом — автор пишних офіційних полотен, виконаних на замовлення найяскравіших осіб Європи («Коронація Наполеоном Жозефіни», 1805–1807).

Представником класичного академізму був і Жан-Огюст Енгр (1780–1867), французький художник, серед найвідоміших картин якого почесне місце посідає полотно «Апофеоз Гомера» (1827).

Велику і різноманітну мистецьку спадщину по собі залишив всесвітньо відомий іспанський живописець, гравер та офортист Франческо Гойя (1746–1828). Він — автор психологічних портретів герцогині Альби (1797), королівської сім'ї (1800), патріотичних полотен, серед яких і картина «Розстріл повстанців» (1808), жанрових картин, офортів «Капричос» (1793–1798, 80 аркушів), над якими він працював 5 років. Офорти Гойї — чи не найцікавіша сторінка його мистецького доробку, оскільки вони стали тим мікрокосмосом, у якому владарюють гостра соціальна сатира, звинувачення проти церкви, дворянства, королівської влади, осуд неучтва, забобонів, тупості. А скільки трагізму людського буття містить у собі цикл офортів під назвою «Лихоліття війни» (1810–1820). Життю та творчості великого іспанця присвятив свій роман «Гойя, або Тяжкий шлях пізнання» (1951) Ліон Фейхтвангер.

Надзвичайно цікаву сторінку європейського класицизму становлять творчі доробки російських художників — представників класицизму. Серед них — Олексій Венеціанов (1780–1847), один із основоположників побутового жанру в російському живописі. Це він створив першу приватну школу для кріпаків. Венеціанов брав активну участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва. Серед найвідоміших творів — «Жнива. Літо» (1820), «Орачі. Весна» (1820).

Російський живописець-портретист того часу Федір Рокотов (1735–1808) залишив по собі прекрасні оригінальні твори, найкращі з яких зберігаються у Третяковській галереї (Росія, Москва); це «Портрет невідомої в рожевому платті» (1770) та «Портрет поета Василя Майкова» (1765).

Не можна не назвати ім'я й Федора Бруні (1799–1875), російського живописця італійського походження (народився в Мілані), який сягнув вершин малярства, що й озвалося обранням його академіком Санкт-Петербурзької академії мистецтв. Ф. Бруні — автор картин «Смерть Камілли, сестри Горация» (1824), «Мідний змії» (1841), які принесли йому прижиттєву славу та визнання.

Законодавцем мод у світі живопису тривалий час був «Великий Карл» — так із захопленням називали сучасники дивовижного Карла Брюллова (1799–1852), художника, який працював у стилі класици-

му, романтизму і реалізму. У 1823–1835, 1850 рр. перебував в Італії, де удосконалював виконавську майстерність. Твори Брюллова — вічний пам'ятник його живописному генію: «Італійський ранок» (1823), «Вірсавія» (1832), «Останній день Помпеї» (1830–1833), «Амазонка» (1832), «Автопортрет» (1848), портрети Крилова (1839), Жуковського (1837–1838). Портрет В. А. Жуковського — основоположника російської романтичної поезії — Брюллов написав на замовлення, однак не якогось вельможі, а... власної душі: після завершення картину було розіграно у лотерею, а за отримані кошти було викуплено з неволі Т. Шевченка.

Світлою сторінкою російського живописного класицизму є творчість Олександра Іванова (1806–1858), російського живописця, який впродовж 1831–1858 рр. перебував в Італії. Йому належить поетичне трактування принципів класицизму. Працюючи над натурою, досяг чималих творчих успіхів у плернерному живописі («Шлях на Ап'єні на заході сонця», 1845). Філософська проблема духовного відродження людини стала основою монументального полотна «З'явлення Христа народу» (1837–1857), а також великої кількості етюдів.

На рівні скульптури культурно-мистецький стиль класицизму представлений творчістю Готфріда Шадова (1764–1850), німецького скульптора, представника просвітницького класицизму. Він — автор монументальної і водночас декоративної композиції на Бранденбурзьких воротах у Берліні (1789–1794). У творчому доробку Шадова чимало виконаних бюстів, однак найвідоміший серед них — всесвітньо відомий бюст великого Гете.

Окрасою класичного мистецтва того часу були Бертель Торвальдсен (1770–1844), датський композитор і скульптор, а також Антоніо Канова (1757–1822), італійський скульптор, автор надгробка папі Клименту XIII (1792), міфологічної статуї «Амур і Псіхея» (1793).

Визначним російським представником класицизму у скульптурі традиційно називають Петра Клодта (1805–1867), автора 4 кінних груп на Анічковому мосту (1833–1850), пам'ятника Миколі I на Ісакіївській площі та Крилову у Літньому саду в Санкт-Петербурзі, пам'ятника князю Володимирі Великому в Києві (1850–1853).

Класицизм в архітектурі найбільш яскраво проявився в Росії на початку XIX ст., коли в Західній Європі він уже втратив популярність. У Росії йому були притаманні чіткість та геометрична логічність планування. Матвію Казакову (1738–1812) належить забудова Москви, зокрема Колонний зал Дому Союзів; Карлу Россі (1775–1849) — забудова Петербургу, зокрема Михайлівський палац (Російський музей, 1819–1825), Двірцева площа з аркою Головного штабу, Олександринський театр (театр ім. Пушкіна, 1828–1832). Андрій Вороніхін (1759–1814) збудував Казанський собор у Петербурзі (1801–1811), Гірничий інститут (1806–1811); Андреян Захаров (1761–1811) — будинок Адміралтейства в Петербурзі (1806–1823).

Музика і театр. У музиці класицизм представлений творчістю незабутнього чарівника Жака Оффенбаха (справжнє ім'я та прізвище — Якоб Ебершт, 1819–1880), французького композитора, одного з основоположників класичної оперети. У 1850 р. відкрив театр Буфф-Паризьєн, на сцені якого були поставлені такі оперети Оффенбаха, як «Орфей у пеклі» (1858), «Прекрасна Єлена» (1864), «Паризьке життя» (1866), «Перікола» (1868), «Дочка тамбурмажора» (1879), опера «Казки Гофмана» (1881). Вони не сходять зі сцен найвідоміших театрів світу і сьогодні.

Класицизму в театрі був притаманний урочистий, статичний стиль вистав, розмірене читання віршів.

Романтичне європейське мистецтво **(поч. XIX ст.)**

Світоглядні засади романтизму. До середини XIX ст. класицизм виводився в буржуазний академізм і втратив своє первісне значення. Йому на зміну прийшло мистецтво доби романтизму.

Романтизм — ідейний і художній напрямок, який виник в літературі, мистецтві та гуманітарних науках європейських країн наприкінці XVIII — на початку XIX ст. і домінував у першій третині XIX ст. Він був реакцією розчарування у наслідках буржуазних революцій XVIII ст., протестом проти національного пригнічення, політичної реакції. Стан, в якому опинилася Європа після наполеонівських війн, був далекий від «царства розуму», про яке мріяли філософи-просвітители XVIII ст., ідей свободи, рівності, братства — лозунгів Великої французької революції. Розвиток промислового капіталізму, науковий прогрес принесли лише нові соціальні контрасти, духовне спустошення особистості, невіру в можливість людини. Романтизм протистояв пригніченню особистості, проголошував боротьбу за самовдосконалення, громадянську свободу та незалежність. Представники романтизму ідеалізували національне минуле, цікавилися культурними традиціями народу, фольклором, намагалися створити універсальну картину світу. Разом з тим, для романтизму притаманні настрої безнадії, мотиви «світової скорботи». На рівні мистецтва романтизм найбільш яскраво виявив себе в літературі, образотворчому мистецтві, музиці, театрі.

Романтизм у літературі. Перлиною світової романтичної літератури є творчість Генріха Гейне (1797–1856), німецького поета та публіциста. Його ліричні вірші 20-х рр. зібрані в «Книзі пісень» (1827). У «Подорожніх картинах» (4 т., 1826–1831), які були оглядом тогочасної Німеччини та Європи, а також у широко відомій поемі «Німеччина. Зимова казка» (1844) вже окреслився шлях його переходу на засади реалізму. У 1831 р. переїхав до Парижа, де жив до смерті. Критикував Липневу монархію, реакційний романтизм, церкву, ідеалістичну філософію.

Романтичну літературу тієї доби важко уявити без присутності у ній Ернеста Теодора Амадея Гофмана (1776–1822), німецького письменника, композитора, художника. У його творчості філософська іронія та вишукана фантазія щасливо сполучилися з критичним сприйняттям реальності, сатирою на німецьке міщанство та феодальний абсолютизм. Гофман — один з основоположників романтичної музичної естетики та критики. Він — автор однієї з перших романтичних опер «Ундіна» (1814). Поетичні образи, створені Гофманом, були настільки своєрідними й оригінальними, мали таку дивну енергетику, що навіть через роки не втратили своєї привабливості і надихнули Шумана на створення балету «Крейслеріана», Чайковського — до створення балету «Лускунчик» («Щелкунчик»), а Оффенбаха — до написання оперети «Казки Гофмана».

Завжди привертала до себе увагу літературна спадщина французького письменника Франсуа Шатобріана (1768–1848), якого традиційно представляють реакційним романтиком. Мотиви відчаю на сторінках його творів сполучаються з критикою буржуазного індивідуалізму. Проповідь же християнського подвижництва стала дидактичною настановою його книги «Геній християнства» (1802). Літературною цінністю є мемуари Шатобріана «Замогильні записки» (1848–1850).

Однак Титаном європейського та світового романтизму справедливо вважають французького письменника, поета, драматурга Віктора Гюго (1802–1885). Його передмова до драми «Кромвель» (1827) стала маніфестом французьких романтиків. Популярність, а згодом і визнання принесли йому п'єси «Ернані» (1829), «Маріон Делорм» (1831), «Рюї Блаз» (1838). У всесвітньо відомому історичному романі «Собор Паризької Богоматері» (1831) Гюго зафіксував свої антиклерикальні переконання. Поетичні твори не тільки не позбавляють його любові французів, а навіть суттєво додають до неї. Справді піднесення національного духу спричинюють появи збірників, громадянської лірики 30-х рр.: «Східні мотиви» (1829), «Осіньні листя» (1831), «Після сутінків» (1835). Після бонапартистського 1851 р. перевороту, який задушив республіку, Гюго впродовж 19 років жив в еміграції. Випустив політичний маніфест «Наполеон Малій» (1852) та збірку сатиричних віршів «Відплата» (1853). Гюго активно працює на нові романтики і створює прекрасні соціальні романи «Знедолені» (1862), «Трудівники моря» (1866), «Людина, що сміється» (1869), які пройняті щирим співчуттям до простолоду. У 1870 р. повертається до Парижа, бере участь у франко-прусській війні. Свого часу надавав допомогу і комунарам, хоча ідей Паризької комуні не поділяв. Йому належить історичний роман часів Великої французької революції «93 рік» (1874), збірка поезій «Грізний рік» (1872), цикл поем «Легенда віків» (1859–1883), в яких Гюго рішуче виступив проти деспотизму, тиранії, мілітаризму. В творчості Віктора Гюго українська історія часів гетьмана І. С. Мазепи отримала мистецьку оцінку (вірш «Мазепа»).

Сучасником великого Віктора Гюго був майстер новели, французький письменник-романтик Проспер Меріме (1803–1870). Всесвітню славу йому

принесли новели «Матео Фальконе» (1829), «Гаманго» (1829), «Коломба», «Кармен» (1845), драматична хроніка «Жакерія» (1828), роман «Хроніка часів Карла IX» (1829). Цікавився історією, культурою та побутом слов'янського світу, перекладав російських класиків ХІХ ст., створив розвідки з української та російської історії («Богдан Хмельницький», 1863, «Українські козаки та їхні останні гетьмани», 1854, драматичний твір «Лжедмитрій», 1852, стаття про М. Гоголя, 1851).

Європейську романтичну літературу не уявити без Олександра Дюма (батько, 1802–1870), французького письменника, автора романтичних драм, трилогії «Три мушкетери» (1844), «Двадцять років потому» (1845), «Віконт де Бражелон» (1848–1850), «Королева Марго» (1845), «Граф Монте-Крісто» (1845–1846). До європейської літератури увійшов і Олександр Дюма (син, 1824–1895), французький письменник, найвідомішими творами якого стали роман і однойменна п'єса «Дама з камеліями». Згодом на основі п'єси «Дама з камеліями» геніальний композитор Дж. Верді створить оперу «Травіата».

Найяскравішим представником англійського і європейського романтизму став Джордж Гордон Байрон (1788–1824), поет, учасник національно-визвольного руху в Італії та Греції. У поемі «Паломництво Чайльд Гарольда» (1812–1818) створив образ романтичного бунтаря-індивідуаліста, типового розчарованого героя постнаполеонівського періоду. Цей твір знаменував виникнення революційної течії в англійському романтизмі. Українська тематика у творчості Байрона представлена поемою «Мазепа».

Не менш помітною постаттю серед європейських поетів-романтиків був Персі-Біші Шеллі (1792–1822), англійський поет, виразний представник революційного романтизму. У 1818 р. через переслідування за атеїстичні і революційні погляди назавжди залишив Англію і переселився до Італії. У поемах «Королева Маб» (1813), «Повстання ісламу» (1818), філософській драмі «Визволений Прометей» (1820), трагедії «Ченчі» (1819), а також у ліричних творах виступав проти соціальної несправедливості, проповідував загальну рівність, виражав ідеї утопічного соціалізму. Він — автор природознавчих творів. Його творчість була популярною серед тогочасної української інтелігенції, а згодом українською мовою деякі його поезії переклав І. Франко.

Не втратилася у століттях і творчість Едмона Ростана (1868–1918), французького поета і драматурга, автора героїчної комедії «Сірано де Бержерак» (1897), в якій створено романтизований образ французького поета ХVІІ ст., що повстав проти підлоти, блюзнірства.

Родоначальник детективної літератури, автор романів «Вбивство на вулиці Морг» (1841), «Золотий жук» (1843) американський письменник-романтик Едгар Аллан По (1809–1849) став предтечею нового художньо-мистецького методу — символізму.

Романтична література слов'янських народів представлена творчістю Адама Міцкевича (1798–1855), польського поета, у творчості якого на-

мітився перехід від революційного романтизму до реалізму. Широку славу у світі та визнання автору принесли поеми «Гражина» (1823), «Дзяди» (1823–1832), «Конрад Валенрод» (1827), «Пан Тадеуш» (1834). У 1824–1829 рр. Міцкевич був висланий з Польщі і перебував в Росії, відвідав Київ, Одесу (лютий–листопад 1825 р., чекав обіцяного місця в Рішельєвському ліцеї, яке йому не надали), Єлисаветград, Харків, подорожував Кримом, де й написав відому поетичну збірку «Кримські сонети» (1826).

Основоположником російської романтичної літератури справедливо вважають Василя Жуковського (1783–1852), поета, автора балад «Людмила», «Світлана». До когорти визнаних поетів-романтиків належить Кіндрат Рилєєв (1795–1825), російський поет-декабрист, автор історичних «Дум», поем «Войнаровський», «Наливайко», і геніальний Михайло Лермонтов (1814–1841), російський поет, автор поеми «Демон», яка є символічним втіленням ідеї бунту особистості проти несправедливого і негуманного устрою світу.

Живопис. Французький романтичний живопис представлений творчістю Теодора Жеріко (1791–1824), одного з перших представників романтизму (автор картин «Поранений кірасир» (1814), «Пліт Медузи» (1818–1819); Ежена Делакруа (1798–1863), представник прогресивного французького романтизму (найвідоміші твори: «Різня на Хіосі» (1823–1824), «Свобода на барикадах» («28 липня 1830 року», 1830), портрети Ф. Шопена, Жорж Санд).

Англійський романтичний живопис представлений творчістю Джозефа-Меллорда-Уільяма Тернера (1775–1851), автора творів на історичні та міфологічні теми («Дідона будує Карфаген», 1815, «Мол в Калє», 1802–1803, «Снігова буря», 1842).

Російську ж малювальну школу романтизму репрезентує творчість Ореста Кіпрєнського (1782–1836), живописця та художника-портретиста. Серед найвідоміших робіт — портрети Батюшкова (1815), Жуковського (1816), Хвостової, графині Катерини Ростопчиної (1809), хлопчика Челищева, О. С. Пушкіна (1827), «Автопортрет з пензлями за вухом» (1808–1809), Автопортрет (1828).

Музика доби романтизму. Романтичний контекст тогочасної музики складається з прекрасних доробків багатьох композиторів. Серед них — Роберт Шуман (1810–1856), німецький композитор та музикальний критик, автор фортепіанних та вокальних циклів, опер та ораторій.

Своєю музикою та деякою дивакуватістю запам'ятався сучасникам феноменальний Гектор Берліоз (1803–1869), французький композитор та диригент, автор «Фантастичної симфонії», «Траурно-тріумфальної симфонії» та Реквієму.

Німецький композитор, диригент, письменник Ріхард Вагнер (1813–1883) здійснив реформу оперного мистецтва, створив жанр музичної драми. Його опери засновані на безперервному симфонічному розвитку музики («безкінечна мелодія» з системою лейтмотивів). Він — автор опер

«Феї» (1834), «Рієнци» (1840), «Летючий голландець» (1841), «Тангейзер» (1845), «Лоенгрін» (1848), оперної тетралогії «Перстень Нібелунгів» («Золото Рейну», «Валькірія», «Зігфрід», «Загибель богів», 1854–1874), «Трістан та Ізольда» (1859), «Нюрнберзькі мейстерзінгери» (1867), «Парсіфаль» (1882). Вагнер — автор публіцистичних та музично-естетичних праць «Мистецтво та революція», «Художній твір майбутнього», «Опера та драма» та ін.

Значно розширив обрії романтизму і Ференц Ліст (1811–1886), угорський композитор, піаніст, диригент, творець нового напрямку в піанізмі, надав фортепіано оркестрового звучання: перетворив його із салонного в інструмент масової аудиторії. Ліст — автор ораторії «Фауст-симфонія» (1857), йому належать 13 програмних одночастинних симфонічних поем, у тому числі симфонічної поеми «Мазепа», 19 угорських рапсодій, етюдів, вальсів, культової музики (був абатом) тощо. Очоловав у Веймарі так звану Веймарську школу. Він — один із засновників (1875) та перший президент Академії музики у Будапешті. Виступав з концертами в Одесі.

Назавжди стала частиною скарбниці світової музики творчість Фрідріка Шопена (1810–1849), польського композитора та блискучого піаніста, неперевершеного майстра фортепіанної музики, автора 2 концертів, 3 сонат, 4 балад, численних етюдів та пісень.

Російське композиторське мистецтво цього часу представлене творчістю Михайла Глінки (1804–1857), основоположника російської національної класичної музики, романтизму та реалізму в музиці. В його творчості поєднано багатство народної музики та досягнення композиторської майстерності. Глінка — автор всесвітньо відомих опер «Життя за царя» («Іван Сусанін», 1836), «Руслан і Людмила» (1842), оркестрових творів («Вальс-фантазія», 1839; «Арагонська хота», 1845; «Ніч у Мадриді», 1848; «Камаринська», 1848), вокальної лірики («Не пой, красавица», «Я помню чудное мгновенье», «Заздравная чаша»). Він неодноразово бував в Україні в маєтку Тарновських у Качанівці на Чернігівщині, написав пісні на слова українського поета Віктора Забіли «Гуде вітер вельми в полі», «Не щечечи, соловейко».

Сучасником великого Глінки був Олександр Даргомижський (1813–1869), російський композитор, один з основоположників критичного реалізму в російській музиці, автор опер «Есмеральда» (1841), «Русалка» (1855), «Кам'яний гість» (1872), драматичних («Старий капрал») та сатиричних пісень («Черв'як», «Титулярний радник»), симфонічної фантазії «Малоросійський козачок» (1864), багатьох романсів.

Романтизм у балеті. Європейський балет зародився в Італії. Цьому сприяли традиції античного та середньовічного мистецтва. На рубежі другої третини ХІХ ст. у Франції сформувався романтичний балет, який отримав поширення у всій Європі. З утвердженням романтизму панівне становище у балетній виставі зайняла танцівниця, розвинулася техніка стрибка, техніка танцю на пуантах. Відомою балериною була італійка

Марія Тальоні (1804–1884), яка у 1827–1835 рр. виступала в Паризькій опері, 1837–1842 рр. — у Петербурзі, згодом — у Лондоні. Італійська школа балету була покладена в основу підготовки російського національного балету. На сцені Санкт-Петербурзького Маріїнського театру з 1847 р. працював танцівник і балетмейстер Маріус Петіпа (1818–1910). В Росії він поставив понад 60 балетів, серед яких «Дочка фараона», «Баядерка», «Цар Кандавл». Вершиною його творчості було співробітництво з П. Чайковським та О. Глазуновим.

Романтизм в архітектурі не мав власної школи, але в XIX ст. швидко розвивається промислова архітектура. З кінця 30-х рр. XIX ст. починається період еkleктики в архітектурі, який тривав до кінця XIX ст. і пройшов кілька етапів: 1) 30–60 рр. — захоплення готикою, італійським Ренесансом, бароко та рококо; 2) 70–90 рр. — на перший план виходить функціональна та технічна доцільність (промислові й адміністративні будинки, вокзали, доходні будинки, театральні-концертні споруди).

Реалізм та натуралізм як художньо-мистецькі методи європейського мистецтва XIX ст.

Філософія та естетика реалізму. Реалізм — художній стиль, що полягає в правдивому, об'єктивному та всебічному відображенні дійсності. Термін вживається з середини XIX ст. Найвищий етап у розвитку класичного реалізму, який пов'язаний з піднесенням визвольного руху в Європі, називають критичним реалізмом. Виник він у Франції та Англії за умов апофеозу буржуазного ладу й зосередився на розвінчанні таких вад буржуазного суспільства, як соціальна нерівність, егоїзм, лицемірство, користолюбство та здирство. Твори критичного реалізму стверджували гуманізм та соціальну справедливість. Реалізм виявився тим художньо-мистецьким «храмом», до якого, внаслідок розвитку філософського та творчого мислення, прямувало багато з тих письменників, які починали свій шлях у мистецтві, будучи романтиками.

Реалістична література. Реалізм у французькій літературі. Окрасою справді реалістичної літератури стала дивовижна за величиною творчість Оноре де Бальзака (1799–1850), письменника-реаліста, перший реалістичний роман якого мав назву «Шуани» (1829). З 1829 р. написав ряд творів, об'єднаних загальним задумом у багатотомну епопею «Людська комедія», що являла собою реалістичну картину життя і побуту французького суспільства і відтворювала гострі суперечності капіталізму. Із задуманих 143 творів Бальзак написав 97, у тому числі романи «Гобсек» (1830), «Шагренева шкіра» (1830–1831), «Євгенія Гранде» (1833), «Батько Горіо» (1834), «Втрачені ілюзії» (1837–1843), «Кузина Бетта» (1846), «Розкіш і злидні куртизанок» та ін. У 1847 р. Бальзак перебував у

с. Верхівця Бердичівського р-ну в маєтку графині Евеліни Ганської, написав тут драму «Мачуха», повість «Присвячена», а також замітки про подорож в Україну. У 1850 р. у Бердичеві відбулося їх вінчання.

Не менш значущою постаттю французького реалізму (літературознавці завжди акцентують на цьому увагу) є Гюстав Флобер (1821–1880). Його романи «Мадам Боварі» (1857), «Виховання почуттів» (1869) відтворюють провінційний та паризький менталітет, інтелектуальне та моральне виродження буржуазії, цинізм політиків. Сюжет відомого історичного роману Флобера «Саламбо» (1862) побудований на подіях, якими було наповнене життя старовинного Карфагена. Після Паризької комуні 1871 р., яку письменник сприйняв негативно, в його творчості посилилися інтонації скепсису та песимізму. Проблема суто буржуазної культури присвячено роман «Бувар і Пекуше» (1881). Блискучий стиліст, тонкий знавець людської психології, Флобер вагомо вплинув на розвиток реалізму у світовій літературі.

Окрасою французької та світової літератури стала творчість Фредеріка Стендаля (Анрі-Марі Бейль, 1783–1842), автора соціально-реалістичних романів. У романах «Червоне і чорне» (1830), «Люсьєн Левен» («Червоне і біле», 1834–1835) Стендаль досліджує проблеми життя Франції періоду Липневої монархії. Часи політичної реакції після наполеонівських війн лягли в основу роману «Пармський монастир» (1839). Всебічний талант Стендаля позначився і на літературознавчому дослідженні «Расін і Шекспір» (1823–1825), яке відразу стало маніфестом реалістичної школи. Його перу належать «Історія живопису в Італії» (1817), «Життя Россіні» (1823), подорожні нотатки, цикл новел. Стендаль брав участь у поході Наполеона на Росію. Після повернення імператора письменник протягом 1814–1821 рр. перебував в Італії, де зблизився з карбонаріями. У 1831 р. Стендаль — французький консул в Італії.

Французьку реалістичну літературу важко уявити без світлої постаті Альфонса Доде (1840–1897), автора сатиричної трилогії «Дивовижні пригоди Тартарена з Тараскона» (1872–1890), в якій письменник створив всевітньо відомий тип мілкого буржуа-хвалька.

Реалізм в англійській літературі. Англійський реалізм ХІХ ст. представлений кількома надзвичайно відомими іменами. Серед них — Уільям Мейкпіс Теккерей (1811–1863), автор найбільш знаного у нас роману «Ярмарок гонористості» (1848), у якому письменнику вдалося переконливо показати типові вади буржуазного суспільства.

Широкого визнання Чарльз Діккенс (1812–1870), англійський письменник, здобув саме на ниві реалізму. Шалену популярність йому принесли роман «Посмертні записки Піквікського клубу» (1837), соціальні романи «Олівер Твіст» (1838), «Життя і пригоди Ніколаса Нікклбі» (1839), «Життя і пригоди Мартіна Чезлвіта» (1844), «Домбі і син» (1848), «Давід Копперфілд» (1849–1850), «Холодний дім» (1853), «Тяжкі часи» (1854), «Крихітка Дорріт» (1857), «Наш спільний друг» (1865), «Таємниця Едвіна Друда» (1870), памфлет «Американські нотатки» (1842) та ін.

У статтях та численних виступах захищав і розвивав принципи реалізму Джон Голсуорсі (1867–1933), англійський письменник, автор сатиричного роману «Острів фарисеїв» (1904), п'єс із гострими соціальними конфліктами («Срібна скринька», 1906; «Боротьба», 1909). Центральне місце у творчості Голсуорсі посідають цикли романів про долю буржуазної сім'ї «Сага про Форсайтів» (1906–1921), «Сучасна комедія» (1924–1928), «Кінець глави» (1931–1933).

Не перестають хвилювати навіть і сьогодні твори, написані незабутнім Джорджем Бернардом Шоу (1856–1950), англійським драматургом і публіцистом, одним із засновників Фабіанського товариства (створене у 1884 р. для реформування капіталістичного суспільства в соціалістичне шляхом реформ, назване за іменем римського полководця Фабія Максима). Створив жанр драми-дискусії, в центрі якої зіткнення ворожих ідеологій, безкомпромісне вирішення соціально-етичних проблем. В основі творчого методу Шоу — парадокс, який сприймається як мистецький засіб знищення догматизму й упередженості. Геніальному драматургу належать п'єси, які й сьогодні не сходять зі сцен театрів світу. Це — «Будинки вдівця» (1892), «Професія місіс Уоррен» (1894), «Учень диявола» (1897), «Цезар і Клеопатра» (1899), «Пігмаліон» (1913), «Дім, де розбиваються серця» (1919), «Візок з яблуками» (1929). Шоу — автор численних наукових та критичних статей про музику і театр.

Класик науково-фантастичної літератури англійський письменник Герберт Джордж Уеллс (1866–1946) у романах «Машина часу» (1895), «Невидима людина» (1897), «Війна світів» (1898) спирався на найновіші природничо-наукові концепції. Проблеми науки та техніки він пов'язував з вирішенням соціальних та моральних проблем. У 1920 та 1934 рр. відвідав СРСР, зустрічався з В. І. Леніним; спогади про зустріч з ним лягли в основу книги «Росія в імлі» (1920). Уеллс проповідував ідеї реформування капіталістичного суспільства шляхом передачі влади в руки технічної інтелігенції.

В американській літературі XIX ст. працювало декілька письменників, творчість яких ґрунтувалася на світоглядних засадах та мистецьких принципах реалізму. Серед них — Уолт Уйтмен (1819–1892), поет, який у віршах та поемах стверджував ідеали гуманізму, свободи, боротьби проти рабства (кращі поезії об'єднані у збірку «Пагінци трави» (1855)) та Теодор Драйзер (1871–1945), письменник-реаліст, автор всесвітньо відомих романів «Сестра Керрі», (1900), «Дженні Герхардт» (1911), «Трилогії бажання» («Фінансист» 1912, «Титан» 1914, «Стоїк» 1947), «Геній» (1915), «Американська трагедія» (1925).

У 2-й пол. XIX ст. критичний реалізм був пануючим напрямком серед творчих спрямувань тогочасної російської літератури. Його основи були закладені ще у перші десятиліття XIX ст. великим О. Пушкіним (1799–1837), геніальним М. Лермонтовим (1814–1841) і дивовижним М. Гоголем (1809–1852).

Родоначальник нової російської літератури Олександр Пушкін (1799–1837) впродовж короткого, але такого насиченого подіями творчого життя пройшов шлях від романтизму першого періоду творчості до реалістичного мистецтва. У творчому доробку найпомітнішими і найдосконалішими є поеми «Кавказький бранець», «Бахчисарайський фонтан», «Цигани», «Борис Годунов», «Євгеній Онегін», «Мідний вершник», «Повісті Белкіна».

Класиком російської реалістичної літератури традиційно називають Льва Толстого (1828–1910), автора популярних у світі романів з російського життя: «Війна і мир» (1863–1869), «Анна Кареніна» (1875–1877), «Воскресіння» (1889–1899), трилогії «Дитинство» (1861), «Отроцтво» (1852–1854), «Юність» (1852–1854).

Російська література — мистецьке явище світового рівня — поступово набула такого високого визнання й оцінки, маючи серед чималої когорт талановитих літераторів кількох безсумнівно геніальних письменників. Один із них — Федір Достоєвський (1821–1881). Закінчивши Санкт-Петербурзьке військово-інженерне училище, згодом почав захоплюватися ідеями утопічного соціалізму, а за участь у гуртку Петрашевського його було заарештовано й засуджено до страти, яку замінено каторгою (1850–1854), а потім й військовою службою (1854–1859). Літературну діяльність розпочав 1844 р. Літературний геній Достоєвського позначився романами «Бідні люди» (1846), «Білі ночі» (1848), «Дядечків сон» (1859), «Зневажені і скривджені» (1861), «Записки з мертвого будинку» (1861–1862), «Злочин і кара» (1866), «Ідіот» (1868), «Біси» (1871–1872), «Брати Карамазови» (1879–1880).

Помітний слід залишив по собі Іван Тургенєв (1818–1883), майстер психологічного аналізу, визначний стиліст сучасності. Серед найвідоміших творів — «Записки мисливця» (1847–1852), романи «Рудін» (1856), «Дворянське гніздо» (1859), «Напередодні» (1860), «Батьки і діти» (1862), «Дим» (1867), «Новина» (1877), «Поезії в прозі», мемуари «Літературні та життєві спогади». Свого часу був у дружніх стосунках із Т. Г. Шевченком (аж до смерті останнього), а також чимало зробив для популяризації серед російського читача оповідань Марко Вовчок.

Прикметним явищем критичного російського реалізму стала мистецька спадщина незабутнього реаліста-сатирика Михайла Салтикова-Щедрина (1826–1889), без якої, як свідчили його сучасники, неможливо зрозуміти історію Росії другої половини XIX ст. Гострота думки й активна життєва позиція стали причиною арешту, а протягом 1848–1856 рр. він перебував на засланні у Вятці. З 1862 р. співробітничав у журналі «Современник», а з 1878 р. — відповідальний редактор журналу «Отечественные записки». Один із геніальних творів Щедрина «Історія одного міста» — вершина комізму і сміливість думки — гостро висміює і царську бюрократію, і покірний народ. Критика абсурдності кріпацтва, а також вселенської брехні, яка вже є невід'ємною частиною суспільного усталеного порядку, — таким є ідеологічний контекст роману «Пани Головлєви» (1875–1880).

Російська літературна естетика подарувала світу ще одну дивовижну творчу особистість. Це — Антон Чехов (1860–1904), геніальний прозаїк та драматург. У 1884 р. закінчив медичний факультет Московського університету. З 1892 р. жив у с. Меліхово під Москвою, а з 1899 р. — у Ялті. Помер у Німеччині, де знаходився на лікуванні. Похований у Москві. Друкуватися почав ще з 1880 р. За коротке життя майстер слова зумів відобразити майже всі сторони російської дійсності 80–90-х рр. XIX ст. За кількістю тем, які він порушив, Чехову немає рівних серед найушлавлених російських письменників. А чотири найвідоміші п'єси Чехова — «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» — сформували поняття про нове мистецьке явище, яке дуже швидко отримало назву «театр Чехова». Життя і творчість великого письменника і громадянина були тісно пов'язані з Україною.

Реалізм і живопис. До французької живописної реалістичної школи належать Оноре Дом'є (1808–1879), автор соціально-побутових карикатур, у яких висміював правлячу верхівку буржуазії, скульптурних та мальовничих творів, Гюстав Доре (1832–1883), графік, який створив ілюстрації до класичних творів світової літератури («Гаргантюа і Пантагрюель» Рабле, «Пекло» Данте, «Дон-Кіхот» Сервантеса, Біблії), Жан-Франсуа Мілле (1814–1875), живописець-реаліст, представник «барбизонської школи» (група французьких живописців-пейзажистів, що працювали в 30–60 рр. XIX ст. у с. Барбизон поблизу Парижа і відіграли значну роль у формуванні французького реалістичного пейзажу), найвідоміші твори якого «Сіяч» (1850), «Збирачки колосків» (1857), а також Гюстав Курбе (1819–1877), який проголошував і утверджував демократичні та реалістичні принципи в мистецтві («Каменярі», «Віяльниці», «Море біля берегів Бретані»), портрети Бодлера (1849), Берліоза (1850)).

На противагу помпезному академічному живопису періоду Другої імперії творчість Мілле та Курбе була присвячена простим трудівникам, а самі художники виявилися провісниками імпресіонізму, з яких почався новий етап у розвитку європейської художньої творчості.

Родоначалником критичного реалізму в російському живописі вважається Павло Федотов (1815–1852), автор відомих реалістичних полотен «Вдова» (1851–1852), «Свіжий кавалер» (1846), «Сніданок аристократа» (1849–1850), «Сватання майора» (1848), «Анкор, ще анкор!» (1851–1852).

Реалістичний напрямок російської малювальної школи найбільш яскраво представили художники-передвижники, що входили до Товариства пересувних художніх виставок, створеного у 1870 р. Ідейними натхненниками та організаторами його були І. Крамської, Г. М'ясоєдов, В. Перов, М. Ге, а також пропагандист-критик Стасов (1824–1906). Розірвавши з академізмом, передвижники звернулися до правдивого зображення життя та історії народу, рідної природи, розвінчували самодержавні порядки Росії, пережитки кріпацтва. З 1871 по 1923 рік вони влаштували 48 виставок у різних містах Російської імперії.

Російський живописець-передвижник Григорій М'ясоєдов (1835–1911) у творах (найвідоміші з них «Земство обідає» (1872), «Жнива» (1887) показав безправне становище селян у пореформеній Росії. В середині 90-х рр. оселився в Полтаві, де малював українські пейзажі, портрети селян.

Російський живописець-передвижник Василь Перов (1834–1882) реалістично переконливо показав вади тогочасного російського суспільного життя (картини «Приїзд станового на слідство» (1857), «Сільський хресний хід на Великдень» (1861), «Позаду таверни на околицях» (1868), «Проводи покійника» (1865), «Трійка» (1866)). Перову належать відомі портрети драматурга О. М. Островського (1871) та прозаїка Ф. М. Достоєвського (1872).

Зразком та окрасою російського живописного реалізму є творчість Олексія Саврасова (1830–1897), живописця-передвижника, одного із родоначальників російського реалістичного пейзажу («Граки прилетіли», 1871); Володимира Маковського (1846–1920), живописця-передвижника, автора побутових картин («На бульварі», 1886–1887); Костянтина Маковського (1839–1915), живописця-передвижника, автора побутових картин («Діти, що біжать від грози», 1872); Абрама Архипова (1862–1930), живописець-передвижник, народний художник РРФСР (1927), найвідоміші твори: «По річці Оці», (1890), «Пралі» (1901), «Дівчина з глечиком» (1927); Федора Васильєва (1850–1873), живописця; був близьким до передвижників, автора емоційних пейзажів «Відлига» (1871) та «Мокрий луг» (1872).

Традиції російської живописної реалістичної манери розвивали і Василь Верещагін (1842–1904) — живописець, автор правдивих батальних картин на теми війни в Туркестані 1871–1874 рр., Вітчизняної війни 1812 р.; до найвідоміших належать твори «Апофеоз війни» (1871), «Двері мавзолею Тімура (Тамерлана)» (1871–1872); художник трагічно загинув під час вибуху панцерника «Петропавловськ» у Порт-Артурі; Іван Шишкін (1832–1898) — живописець-передвижник, графік; йому належать дивовижні пейзажі російської природи; серед найвідоміших твори: «Дуби. Вечір» (1887), «Жито» (1878); Василь Поленов (1844–1927) — живописець, передвижник, композитор, організатор народного театру; його пленерні пейзажі («Московський дворик», 1878), побутові картини («Хвора» 1886), історичні картини й нині вражають простотою задуму і феноменальною манерою виконання).

Вагому мистецьку спадщину залишив по собі Валентин Серов (1865–1911) — живописець, графік; член мистецького товариства «Світ мистецтв». До його найвідоміших творів мистецтвознавці традиційно відносять полотна «Дівчина з персиком» (1887), «Дівчина, осяяна сонцем» (1888), «Міка Морозов» (1901), портрет Єрмолової (1905), історичну композицію «Петро I» (1907), а також пізні твори, виконані в стилі модерн: «Іда Рубінштейн» (1910), «Викрадення Європи» (1910), «Байки Крилова». У цей же час творить і Василь Суріков (1848–1916) — живописець-передвижник, славу якому принесли такі відомі історичні твори, як «Ра-

нок стрілецької страти» (1881), «Меншиков у Березові» (1883), «Боярина Морозова» (1887), «Перехід Суворова через Альпи» (1899); жанрові картини («Здобуття снігового містечка» (1891)). Відомий своїми творами Віктор Васнецов (1848–1926) — живописець, передвижник, автор численних жанрових картин і монументальних полотен на теми російської історії: «Альонушка» (1881), «Після побоїща» (1880), «Богатири» (1881–1898); йому належать і розписи Володимирського собору в Києві. Вражає творчість Ісаака Левітана (1860–1900) — живописця-передвижника, фундатора «пейзажу настрою»: «Березовий гай», «Свіжий вітер. Волга» (1891–1895), «Березень» (1895), «Озеро. Русь» (1900), «Ніч над вічним супокоем» (1894), «Владимирка» (1892), «Золота осінь» (1895), «Літній вечір» (1900).

Реалізм і музика. Небачених вершин сягнуло оперне мистецтво XIX ст., яке дивовижно розвинулося завдяки генію Джузеппе Верді (1813–1901), італійського композитора, автора 26 опер, з-поміж яких першими були опери романтичного та історико-героїчного звучання: «Сицилійська вечірня» (1854), «Бал-маскарад» (1859). Оперы «Сила долі» (1861) та «Симон Бокканегра» (1857) присвячені проблемам національно-визвольного руху в Італії. Серед відомих опер, створених у 50-ті роки, опери «Ріголетто», «Трубадур», «Травіата», «Бал-маскарад». Згодом Верді створює оперу «Дон Карлос» (1867) за драмою Шіллера, а в 1870 р. виходить всесвітньо відома опера «Аїда», написана автором на замовлення єгипетського уряду до дня відкриття Суецького каналу, в якій використано елементи великої опери з розвинутими ансамблями, масовими сценами, урочистими маршами, балетом. Верді належить музична драма «Отелло» (1886) та комічна опера «Фальстаф» (1892) на сюжети Шекспіра, а також «Реквієм», присвячений пам'яті поета Мандзоні.

Наприкінці XIX ст. в італійській опері склався новий напрямок веризму (від італ. *vero* — правдивий). Це — реалістичний напрямок у літературі, оперній музиці, живописі, в основі якого мистецьке відтворення важкого життя трудящих, особливо селян.

Яскравими представниками веризму є Джакомо Пуччіні (1858–1924) — італійський композитор, автор 12 опер, серед яких «Манон Леско» (1892), «Богема» (1895), «Тоска» (1899), «Чіо-Чіо-Сан» (1904); Руджеро Леонкавалло (1858–1919) — італійський композитор, один із основоположників веризму, автор близько 20 опер, у т. ч. «Паяци» (1892), а також Жорж Бізе (1838–1875) — французький композитор, автор опер «Шукачі перлин» (1863), «Іван Грозний» (1865), «Кармен» (1874) за П. Меріме, «Перська красуня» (1866), «Джаміле».

У XIX ст. склалася і російська національна музична школа. Традиції М. Глінки продовжили композитори «Могучої кучки», яку створив Мілій Балакірев (1837–1910), автор увертюри, симфоній, фантазій, романсів, пісень.

Помітне місце на тогочасному російському музичному Олімпі займав Цезар Кюї (1835–1918), за фахом — військовий інженер, автор 10 опер,

зокрема «Банкет під час чуми» (1901) за О. Пушкіним, численних романсів, пісень, фортепіанних та скрипкових п'єс, оркестрових творів, автор критичних праць, статей про збірники українських пісень.

Дивовижний талант Модеста Мусоргського (1839–1881). Його творчість вже тоді була предметом гарячих суперечок між прихильниками нового і традиційного у музичній практиці. Однак незаперечним є те, що деякі твори Мусоргського, а саме опера «Борис Годунов» (1869, друга редакція 1872) за О. Пушкіним, «Хованщина» (1872, завершена Римським-Корсаковим), «Сорочинський ярмарок» (1874, завершена Ц. Кюї), пісні, хори, вокальні балади поповнили світову музичну скарбницю. Мусоргський активно використовував українські народні мелодії, адаптуючи їх музичні малюнки до власного бачення мелодійної колористики («Утоптала стежечку», «Зелений барвінок», «Гопак», «На Дніпрі»).

Тогочасне російське композиторство не уявити без постаті Олександра Бородіна (1833–1887), композитора і вченого-хіміка, автора опери «Князь Ігор» (1869), створеної за мотивами «Слова о полку Ігоревім». Після його смерті оперу доопрацювали Римський-Корсаков і Глазунов. Бородіну також належать дві симфонії, зокрема «Богатирська» (1876). Прикметною ж сторінкою російської композиторської справи стала творчість Миколи Римського-Корсакова (1844–1908), автора 15 опер, у т. ч. «Псковитянка» (1873), «Золотий півник» (1909), «Садко» (1897), «Царева наречена» (1899), симфонічних творів (симфонії, «Іспанське капричіо», «Шехерезада»), близько 80 романсів та ін. Римський-Корсаков — визнаний майстер симфонічного інструментування. Помітне місце у творчості композитора посіла українська тематика (опери «Травнева ніч», 1880, «Ніч перед Різдом», 1895).

Однак вершиною російської музики ХІХ ст. став мистецький доробок Петра Чайковського (1840–1893), російського композитора, українця за походженням, автора славнозвісних опер «Євгеній Онегін» (1878), «Пікова дама» (1890), балетів «Лебедине озеро» (1876), «Спляча красуня» (1889), «Лускунчик» («Щелкунчик», 1892), численних симфоній, концертів, романсів, фортепіанних п'єс. П. Чайковський майже щороку кілька місяців жив в Україні, написав багато творів на українську тематику (пісні на слова Шевченка, опери «Черевички» та «Мазепа»; на українському мелодійному контексті ґрунтується його 2-га (українська) симфонія). В Одесі був у 1887 та 1893 рр., готував програму симфонічного оркестру та виставу «Пікової дами». Актори театру П. Саксаганського піднесли йому вінок з надписом «Смертні — безсмертному», на що Чайковський відповів вінком геніальній актрисі М. Заньковецькій з надписом «Безсмертній — від смертного».

Огляд російського музичного мистецтва ХІХ ст. був би не повним без навіть короткої інформації про відомого композитора, диригента та педагога Олександра Глазунова (1865–1936), автора 3 балетів, у т. ч. «Раймонда» (1897), 8 симфоній, симфонічних поем, фантазій, сюїт, концертів, камерно-інструментальних та вокальних творів.

Натуралізм. Натуралізм — художня течія, яка ставила за вимогу відображення об'єктивного, точного, безпосереднього людського характеру, реальності. Особлива увага зверталася на навколишнє середовище, яке розумілося як безпосереднє побутове оточення людини. Зародився й оформився як течія у Франції в останній третині XIX ст.

Натуралізм у літературі представлений мистецькою спадщиною Еміля Золя (1840–1902) — французького письменника, автора 20-томної серії романів «Ругон Маккари» (1871–1893), в якій зображено усі прошарки французького суспільства («Черевко Парижа», «Пастка», «Жерміналь», «Розгром»). Натуралізм представлений також творчістю братів Едмона (1822–1896) та Жуля Гонкурів (1830–1870) — французьких письменників, авторів романів «Жерміні Ласерте» (1864), «Мадам Жервезе» (1869), досліджень з історії мистецтва Франції, мемуарів «Щоденник Гонкурів» (9 тт., 1887–1896), який справедливо вважається літописом літературно-театрального життя Парижа; Герхарда Гауптмана (1862–1946) — німецького письменника, теоретика німецького натуралізму та соціального критицизму, лауреата Нобелівської премії 1912 р., автора драм «Перед сходом сонця» (1889), «Пацюки» (1911), «Перед заходом сонця» (1932).

Натуралізм у живописі особливо виразно представлений творчістю Константена Менє (1831–1905), бельгійського скульптора і художника, який увійшов в історію світового мистецтва як майстер картин з народного життя.

Натуралізм у скульптурі репрезентувався доробком Еміля Бурделя (1861–1929), французького скульптора, який у творчості тяжів до використання досвіду грецької антики та середньовічного мистецтва. Серед найвідоміших його творів — «Геракл» (1909), портрет Енгра, пам'ятник А. Міцкевичу в Парижі (1909–1929).

Слід зазначити, що натуралістичний напрямок у мистецтві був далеко неоднозначним і мав по суті кілька натуралістичних відгалужень. Отож, поряд з реалістичними рисами в багатоманітному мистецтві існували і радикально натуралістичні тенденції доби декадансу, якому були властиві риси безнадійності, аморальності, занепаду.

Символізм

Мистецька концепція символізму. Символізм у літературі. Символізм — літературна течія, що зародилася у Франції у 60–70-х рр. XIX ст., мистецька суть якої полягала в художньому вираженні свого «я» за допомогою символів, які здатні поєднувати земне, емпіричне, тимчасове з іншими світами, з глибинами духу і душі, з вічним та абсолютним.

На думку багатьох символістів (Генрік Ібсен, Федір Сологуб), символ є магічною силою перетворення життя і порятунку світу. Російські

символісти (М. Мінський, Д. Мережковський, Ф. Сологуб, З. Гіппіус, В. Иванов) мріяли про злиття мистецтва та релігії.

Серед найяскравіших представників символізму в літературі особливо виділяються мистецькі постаті Поля Верлена (1844–1896), французького поета, одного із засновників символізму; в його поезії переважали мотиви смутку, релігійної містики, образність, ліризм; Стефана Малларме (1842–1898), французького поета, поезія якого насичена мотивами самотності, безсилля перед життям; Артюра Рембо (1854–1891), французького поета, одного з ранніх представників символізму, автора віршів, присвячених Паризькій комуні (поезія Рембо — це світ надзвичайно тонких почуттів, який знаходиться на межі поетичного зіткнення реалістичних тенденцій з алогічністю); Райнера Рільке (1875–1926), австрійського поета, який у ліриці пройшов шлях від імпресіонізму та філософської символіки до стилю т. зв. «предметної образності» (головна тема творчості — спроба перебороти трагічну самотність через любов, єднання з іншими людьми та природою).

Дух символізму зафіксовано і на рівні світової драматургії. Передусім це стосується творчості Моріса Метерлінка (1862–1949), бельгійського поета і драматурга, Нобелівського лауреата за 1911 р., автора п'єси «Синя птиця» (1908).

Символіка як специфічний світ мислення, розуміння й пояснення навколишнього деякий час була притаманною і Генріку Ібсену (1828–1906), норвезькому драматургу, одному із засновників національного норвезького театру. Йому належать романтичні драми на сюжети скандинавських саг, історичні п'єси періоду піднесення національно-визвольного руху Норвегії 50-х рр. («Фру Інгер з Естрота» (1857), «Войовники в Гельгеланді» (1858) та ін). А філософсько-символічні драматичні поеми «Бранд» (1866) та «Пер Гюнт» (1867) спрямовані проти буржуазної дійсності 70–80-х рр. Особливою викривальною гостротою виділяються соціальні реалістичні драми Ібсена «Ляльковий дім» («Нора», 1879), «Примари» (1881), «Ворог народу» (1882). Драми «Дика качка» (1884), «Гелда Геблер» (1890), «Будівничий Сольнес» (1892) засвідчили посилення рис психологізму та символізму, що зближують їх з неоромантичним мистецтвом кінця XIX ст. Ібсен закликав до емансипації особистості, в чому бачив єдиний порятунок від лицемірної буржуазної моралі.

Початок російського «срібного віку» припадає на 1894 р., коли вийшла перша книжка віршів «Росіяни символісти», більшість з яких належить В. Брюсову. Валерій Брюсов (1873–1924), російський поет, основоположник російського символізму, автор віршів, історичних романів. Другою ключовою постаттю на небосхилі символічної російської поезії був Олександр Блок (1880–1921), поет, який, знаходячись ще в полоні ідей символізму, запропонував власну нетривіальну картину бачення революції (поеми «Дванадцять», «Скіфи» (1918)). У творчості Дмитра Мережковського (1866–1941) особливе місце посідають науково-публіцистичні твори-трактати, в яких автор пропонує власне бачення літератур-

них і навкололітературних проблем. Так, брошура «Про причини занепаду та про нові течії сучасної російської літератури» (1893) стала маніфестом російського декадансу. Перу Мережковського належить роман «Христос і Антихрист» (трилогія, 1895–1905), пронизаний релігійно-містичними ідеями. Заслуговує на увагу і дослідження «Л. Толстой і Ф. Достоевський» (кн. 1–2, 1901–1902). Події 1905–1907 рр. окреслили поле проблем антиреволюційного памфлету «Прийдешній (Грядущий) хам» (1906). Мережковський — автор історичних п'єс «Павло І» (1908), «Царевич Олексій» (1920), кількох романів.

Поетичний бомонд російського «срібного віку» представлений Костянтином Бальмонтом (1867–1942; поет і перекладач; з 1920 р. — емігрант), Зінаїдою Гіппіус (1869–1945; поетеса, прозаїк, критик; у 1920 р. емігрувала), Федором Сологубом (1863–1927; прозаїк та поет, перу якого належить роман «Дрібний біс» («Мелкий бес», 1905), а також переклад російською мовою «Кобзаря» Т. Шевченка), Андрієм Белим (1880–1934; прозаїк та поет, автор роману «Петербург» та надзвичайно цікавих мемуарів), Іннокентієм Анненським (1855–1909), поетом, творчість якого характеризується емоційною напругою, тонким психологізмом. Анненський — блискучий перекладач, серед найвідоміших — переклади трагедій давньогрецького драматурга Евріпіда.

Живопис і символізм. У російському живописі символісти заявили про себе у 1904 р., коли у Саратові відбулася виставка під назвою «Рожева троянда», в якій взяли участь В. Борисов-Мусатов, М. Врубель, М. Сар'ян. У 1907 р. в Москві ці художники організували виставку «Блакитна троянда». У подальшому вони брали участь у виставках журналу «Золотое руно», який видавався на гроші мецената М. Рябушинського. Згодом до них приєдналися художник К. Петров-Водкін, композитор О. Скрябін.

Помітний та досить оригінальний слід залишив по собі литовський живописець та композитор Мікалоюс Чюрльоніс (1875–1911), автор перших литовських симфонічних поем. Символічні казкові картини, світлі фантазії та життєстверджуючі музичні ритми склали основу циклів «Соната Сонця», «Соната Весни» (1907). Символічний першопочаток творчості чітко проступає в доробку Кузьми Петрова-Водкіна (1878–1939), російського живописця, картини якого свідчать про вплив на автора російських іконописних традицій. Серед найвідоміших символічних творів «Купання червоного коня» (1912), де побутова сценка отримує історичне узагальнення, та романтично-патетичні твори «1918 рік в Петрограді» (1920), «Смерть комісара» (1928).

Імпресіонізм та постімпресіонізм _____

Риси імпресіонізму як творчого методу. Імпресіонізм — художній стиль, принципова суть якого міститься в словах Едуарда Мане — «митець

прагне лише до того, щоб передати свої враження (*impression*), виник у Франції наприкінці 60-х рр. XIX ст. і зафіксував основні підсумки розвитку світового образотворчого мистецтва XIX ст. Перша виставка картин тих, кого згодом зарахують до числа імпресіоністів, датована 1874 р., а восьма й остання — 1886 р., тобто всього 12 років. Їх об'єднувала відраза до салонного академізму, вони прагнули боротися за право передавати світ таким, яким його бачить художник. Для цього розробили систему пленеру, працювали на відкритому повітрі, наповнили полотна яскравим сонячним світлом, багатством фарб природи.

Література, живопис, скульптура та музика імпресіонізму. Імпресіонізм у літературі належним чином представлений творчістю Гі де Мопассана (1850–1893), французького письменника-новеліста, автора збірки новел «Заклад Тельє» (1881), «Мадемуазель Фіфі» (1882), «Дядечко Мілон» (1883), а також популярних і сьогодні романів «Життя» (1883), «Любий друг» (1885), «Монт-Оріоль» (1886), «П'єр і Жан» (1887–1888).

Не менш помітною постаттю в імпресіонізмі є Кнут Гамсун (справжнє прізвище — Педерсен, 1859–1952), норвезький письменник. У психологічних романах «Голод» (1890), «Містерії» (1892), «Пан» (1894), «Вікторія» (1898) показав індивідуалістичний бунт особистості проти обивательського середовища. Роман «Соки землі» (1917) присвячено землеробам. П'єса «Біля воріт царства» (1895) пройнята антидемократичними тенденціями. Лауреат Нобелівської премії 1920 р.

Говорити про імпресіонізм як про окремих і реально існуючий стиль світового образотворчого мистецтва дали можливість художники, які колись стали під прапори почуттів, одягнутих у кольори та світло. Серед них і Едуард Мане (1832–1912), французький живописець, один з основоположників імпресіонізму; він переосмислював образи та сюжети старих майстрів у дусі сучасності («Сніданок на траві», «Олімпія», 1863), прагнув свіжості та гостроти сприймання навколишнього світу («Сніданок у майстерні», 1868, «Бар Фолі-Бержер», 1881–1882), а у 70-х звернувся до світлого пленерного живопису («Аржантей», 1874). Запам'ятався і блискучий Клод Моне (1840–1926), французький живописець, один із засновників імпресіонізму, автор всесвітньо відомих полотен «Скелі в Бель-Іль» (1884), «Бульвар капуцинок у Парижі» (1873), «Стіг сіна в Жіверні» (1889), «Руанський собор опівдні» (1894), «Куток саду в Монжеронг» (1876–1877), «Дама в саду» (1867) тощо. З особливим захопленням мистецтвознавці говорять про полотна французького живописця Огюста Ренуара (1841–1919) «Оголена» (1876), «Портрет актриси Жанни Самарі» (1877), «Дівчата в чорному» (1880–1882), «Дівчина з віялом» (1881), «В саду» (1875), «Пейзаж» (1902).

Імпресіоністичний підхід до відображення дійсності з-поміж багатьох справжніх майстрів пензля вирізняв Едгара Дега (1834–1917), французького живописця, графіка і скульптора (найвідоміші твори: «Танцівниця у фотографу» (1878), «Голубі танцівниці», (1899), «Жінка, що причісуєть-

ся» (1876)); Каміля Піссаро (1830–1903), французького живописця, автора відомих творів «Бульвар Монмартр у Парижі» (1897), «Оперний проїзд у Парижі» (1898), «Рілля» (1874), «Площа французького театру в Парижі» (1898); Альфреда Сіслея (1839–1899), французького живописця, автора творів «Берега річки в Сен-Маммезі» (1884), «Вітряний день у Веню» (1882), «Містечко Вільнев-ла-Гарені на Сені» (1872); Костянтина Коровіна (1861–1939), російського живописця (з 1917 р. жив у Парижі; йому належать пейзажі і натюрморти в стилі імпресіонізму, а саме: «Кафе в Ялті» (1905), «Париж вночі. Італійський бульвар» (1908)); Ігоря Грабаря (1871–1960), російського живописця та мистецтвознавця, автора картини «Березневий сніг» (1904), редактора «Історії російського мистецтва», автор монографій про Серова і Рєпіна.

Імпресіонізм у скульптурі представлений творчістю Огюста Родена (1840–1917), французького скульптора, який красу і шляхетність людини вважав непересічними цінностями, гідними закарбування у камені («Мислитель»), а також деякими творами Павла Трубецького (1866–1938), російського скульптора, автора пам'ятника Олександрю III в Санкт-Петербурзі (1909).

Імпресіонізм у музиці репрезентований творчими доробками Клода Дебюссі (1862–1918), французького композитора, основоположника музичного імпресіонізму, домінантою творчості якого є програмова інструментальна музика, яку композитор супроводжує мовною програмою, що конкретизує сприйняття, оскільки сюжети багатьох програмових творів пов'язані з літературними творами; Моріса Равеля (1875–1937), французького композитора, якому належать творчі відкриття в галузі музичної мови (гармонії, ритму, оркестрування), а також опери, балети, концерти.

Постімпресіонізм. Постімпресіонізм як різновид імпресіонізму, який поєднував у собі деякі фрагменти мистецьких концепцій неоімпресіонізму, символізму, французького модерну, озвався у творчості Поля Сезанна (1839–1906), французького живописця, у натюрмортах, пейзажах і портретах якого переважають градації чистого кольору, чітка композиційна побудова; Вінсента ван Гога (1853–1890), французького живописця, у творчості якого мистецтвознавці виділяють два періоди, останній (з 1888 р.) характеризується тим, що у творчості переважають трагічні образи, контрасти кольорів, хворобливо експресивний стиль («Нічне кафе», «Пейзаж в Овері після дощу»); Поля Гогена (1848–1906), французького живописця, одного з головних представників постімпресіонізму, який був близький до символізму та стилю модерн; частину життя провів на о. Ява, де відтворював життя та легенди жителів Океанії.

Протягом ХІХ ст. європейська література та живопис досягли свого найвищого розвитку. Однак на початку ХХ ст. дедалі відчутніше почали проявлятися елементи розпаду та розкладу цікавих мистецьких стилів та течій.

ЛЕКЦІЯ 6

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIX–ПОЧАТКУ XX ст.

Реформа та розвиток освіти: *Характери реформи. Створення університетів. К. Ушинський та М. Пирогов. Нові факти етноциду (Валуєвський циркуляр та Емський указ)*

Українська наука XIX ст.

Національна література XIX – поч. XX ст.: *І. Котляревський. Т. Шевченко. Українська література в 2-й пол. XIX ст. – поч. XX ст.*

Український театр XIX – п. XX ст.: *Початки становлення українського професійного театру. М. Кропивницький і «Театр корифеїв». «Молодий театр» Леся Курбаса*

Мистецтво України XIX ст.: *Музика. Живопис (живопис Т. Шевченка, передвижники, малювальні школи), скульптура, класицизм в архітектурі, українські садиби*

Реформа та розвиток освіти

Характер реформи. На початку XIX ст. царський уряд провів у Росії реформу освіти. Була запроваджена така структура навчальних закладів: 1) церковнопарафіяльні школи; 2) районні школи; 3) гімназії (середні навчальні заклади, що готували до вступу в університет); 4) університети. Особлива увага і відповідні асигнування надавалися останнім двом групам.

У першій чверті XIX ст. були створені привілейовані навчальні заклади — ліцеї, що поєднували середню і вищу освіту (Кременецький ліцей на Волині (1805), Рішельєвський ліцей в Одесі (1817), гімназія вищих наук князя І. Безбородька в Ніжині (1820)). Кременецький ліцей був закритий після польського повстання 1830–1831 рр., Рішельєвський було перетворено у Новоросійський (Одеський) університет, Ніжинський — у педінститут.

Створення університетів. У 1805 р. було відкрито Харківський університет. Ініціатором його заснування був український вчений-економіст Василь Каразін. Василь Каразін (1773–1842) — український вчений, винахідник, просвітник, громадський діяч. Походив з козацького роду та роду грецьких колоністів. Освіту здобув у харківському приватному пансіоні та Гірничому інституті в Петербурзі. Його перу належать наукові праці з кліматології, агрономії, метеорології, гірничої справи. Він був винахідником парового опалення, технології добування селітри тощо.

Сучасники назвали його «українським Ломоносовим». Він склав також ряд проектів суспільно-економічних реформ у Росії, перетворення її в конституційну монархію, ліквідації кріпацтва. Був радником та вчителем Олександра I, але в 1820 р. його було ув'язнено у Шліссельбурзьку фортецю. Останні роки життя провів у родовому маєтку (с. Кручик) на Слобожанщині.

У 1834 р. був створений Київський університет. Його першим ректором став М. Максимович. Михайло Максимович (1804–1873) — учений-природознавець, історик, фольклорист, археолог, мовознавець та громадський діяч, член Петербурзької академії наук. Народився на Черкащині. Освіту здобув у Новгород-Сіверській гімназії та Московському університеті; у 1833 р. став професором цього університету. В історичних творах критикував норманську теорію, стверджував, що три східнослов'янські мови мають спільні витоки. Листувався з М. Гоголем, особливо щиро приятелював із Т. Шевченком.

Перед Харківським та Київським університетами царський уряд поставив завдання проведення русифікаторської політики в Україні. Однак насправді обидва університети стали центрами зміцнення та розповсюдження української культури.

Крім привілейованих чоловічих навчальних закладів, виникають заклади жіночої освіти, т. зв. «інститути шляхетних дівчат». Протягом 1812–1838 рр. подібні центри освіти для дівчат були створені у Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі та Києві. Для дітей дворянства існували приватні школи.

Видатний український і російський педагог Костянтин Ушинський (1824–1871) вважав, що освіта повинна готувати дітей до життя і праці, прищеплювати їм почуття обов'язку перед людьми і здійснюватися рідною мовою. Вказував на керівну роль школи й особи вчителя у вихованні дітей. Був поборником класно-урочної системи навчання, врахування вікових і психологічних особливостей дітей. Серед основних праць такі книги для читання: «Рідне слово», «Дитячий світ», «Хрестоматія», «Людина як предмет виховання», численні методичні посібники для вчителів.

Відомий російський хірург, анатом, освітній діяч і педагог Микола Пирогов (1810–1881), який у 1856–1861 рр. був попечителем Одеського і Київського навчальних округів, визнавав необхідність поширення освіти серед широких мас населення. За його підтримки в 1859 р. в Києві була відкрита перша недільна школа для дорослих. Такі школи були створені в Харкові, Полтаві, Одесі й інших містах України. Т. Шевченко склав буквар для цих шкіл, що був надрукований у Петербурзі в 1861 р. Однак царський уряд в умовах наростання революційного і національно-визвольного руху в Україні злякався поширення освіти серед нижчих шарів населення, і ці школи поступово були закриті.

У другій половині XIX ст. певна демократизація суспільства позначилася й на демократизації освіти. Так, школи для дітей дворянства пе-

ретворюються в школи для середніх класів. Важливу роль у створенні сільських шкіл відіграло земство. Однак царський уряд гальмував розвиток земської освіти і сприяв поширенню мережі церковно-парафіяльних шкіл, що були підпорядковані православним священикам.

Нові факти етноциду (Валуєвський циркуляр та Емський указ). Ні на день не припинявся наступ царату проти української культури. Після польського повстання 1863 р. вийшло таємне розпорядження царського уряду про заборону друкування літератури українською мовою — сумнозвісний Валуєвський циркуляр 1863 року. Його автор — царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв — заявив, що «української мови ніколи не було, немає і не може бути». Циркуляр — один із проявів шовіністичної політики царського самодержавства, спрямований на посилення національного гноблення українського народу.

Продовженням політики російського уряду проти української культури та мови був Емський указ — таємний указ царя Олександра II, виданий в Емсі (Німеччина) у травні 1876 р., який забороняв друк і поширення книжок українською мовою та використання іншого правопису, окрім офіційного московського («ярижки»). Не допускалося ставити українські п'єси та влаштовувати публічні читання українською мовою, друкувати українські тексти до музичних нот. Указ називали також «указом Юзефовича» — за іменем помічника попечителя Київської шкільної округи, який, будучи ворогом українського руху, брав активну участь у підготовці та виданні цього документа. Було закрито прихильну до українців газету «Киевский телеграф», усунуто з роботи низку професорів Київського університету, обмежено книговидання, заборонено ввозити літературу з Галичини тощо.

У Східній Галичині, що входила до складу Австро-Угорської імперії, середня освіта також не була українською і провадилася в основному польською мовою. Для українських дітей існували переважно початкові школи.

На початку XIX ст. за умов економічного розвитку запроваджується спеціальна середня і вища освіта (комерційна вища школа з навігаційними класами в Одесі, морський клас у Херсонській гімназії, школи виноградарства і виноробства в Криму тощо). Наприкінці XIX ст. з'являються ремісничі та сільськогосподарські середні школи, училища для підготовки вчителів.

З поширенням капіталізму відбувається подальший розвиток вищої освіти. Головними центрами підготовки вчителів, лікарів, юристів та спеціалістів інших професій були Харківський, Київський і Новоросійський (Одеський) університети, Ніжинський історико-філологічний інститут, Львівський і Чернівецький університети в Західній Україні.

Індустріальних і сільськогосподарських фахівців готували Харківський ветеринарний інститут, Харківський технологічний інститут, Київський політехнічний інститут, Катеринославське вище гірниче училище, Львівський політехнічний інститут, Ветеринарно-медична академія у Львові тощо.

Українська наука XIX ст.

Українські вчені XIX ст. зробили значний внесок у розвиток світової науки. Центрами наукових досліджень були Харківський, Київський, Одеський університети. Видатними організаторами математичної освіти в Україні, авторами підручників і монографій були Т. Осиповський, М. Остроградський, В. Буняковський, М. Ващенко-Захарченко, О. Ляпунов. В Одеському університеті в 70–90 рр. працював фізик М. Умов — автор теоретичних досліджень у галузі хвильових процесів магнетизму.

У Київському, Харківському, Одеському, Львівському університетах і Миколаївській астрономічній обсерваторії проводилися астрономічні дослідження. Миколаївська обсерваторія брала участь у міжнародному співробітництві по створенню зоряної карти неба і зоряного каталогу. У Києві деякий час працював визначний астроном Ф. Бредихін, який народився у Миколаєві.

Значний внесок у розвиток хімічної науки в Україні зробили В. Каразін, М. Бекетов та ін., фізики та електротехніки — професор Віденського, Празького університетів Празької політехніки Іван Пулюй. Вчені схильні до думки, що Пулюй раніше Рентгена відкрив ефект променів, які згодом (вже після Рентгена) отримують назву «рентгенівських променів». Разом з П. Кулішем він здійснив перший переклад Біблії українською мовою.

Наприкінці XIX ст. в Україні почали провадитися систематичні мікробіологічні дослідження. У 1886 р. І. Мечников разом із Я. Бардахом та М. Гамалією створили в Одесі першу в Україні й Росії і другу у світі, після Пастерівського інституту в Парижі, бактеріологічну станцію (сьогодні — Одеський науково-дослідний інститут вірусології й епідеміології ім. І. І. Мечникова). Через якийсь час такі станції були створені у Харкові та Києві (сьогодні — Київський науково-дослідний інститут епідеміології, мікробіології та паразитології і Харківський науково-дослідний інститут мікробіології, вакцинації та сироватки). На початку XX ст. у Катеринославі був створений санітарно-бактеріологічний інститут (сьогодні — Дніпропетровський науково-дослідний інститут гастроентерології).

Ці інститути досліджували інфекційні хвороби людини і тварин, створювали медичні сироватки — вакцини. Дослідники Д. Заболотний, А. Карпинський, В. Бардах вивчали мікробіологічні процеси, що відбувалися в земному ґрунті, воді, повітрі. Було зроблено значний внесок у розвиток теорії та практики боротьби з інфекційними захворюваннями.

Розвиток фізіології в Україні пов'язаний з ім'ям російського натураліста І. Сеченова, який певний час працював в Одеському університеті та Маріїнській гімназії. З Україною пов'язана чимала частина життя анатома і хірурга М. Пирогова.

Значного розвитку в XIX ст. в Україні досягли гуманітарні науки: історія України, етнографія, археологія, мовознавство, фольклористика.

Усьому світу відомі імена українських істориків М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького, археологів В. Хвойка, М. Веселовського, етнографа Ф. Вовка, сходознавця А. Кримського, мовознавців О. Потебні, М. Сумцова та ін.

Національна література XIX ст. _____

Українську літературу на початку XIX ст. репрезентували І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, засновник сучасної української літератури і літературної мови — поет, художник Тарас Шевченко.

Формування нової літератури в Україні проходило за умов посилення національного і соціального гноблення. Страждаючи від репресій царського режиму, українська література продовжувала розвиватися в дусі демократичних традицій попередніх сторіч. Створення нової української літератури було тісно пов'язано з національно-визвольним рухом і боротьбою за реалізм і народність.

І. Котляревський. Важливу роль у створенні нової української літератури відіграв Іван Котляревський (1769–1838), що відтворив сучасну йому українську дійсність у поемі «Енеїда», п'єсі «Наталка-Полтавка». «Енеїда» була написана за мотивами однойменного твору римського поета I ст. до н. е. Вергілія, в якому йшлося про мандрівки троянця Енея. Котляревський фабульну (подієву) основу поеми Вергілія переніс на український ґрунт, показав побут і характери різних шарів українського суспільства. У вигляді богів сатирично змальовані поміщики, чиновники, духівництво. За пригодами соратників Енея проглядається доля запорізьких козаків, що у 1775 р. були вигнані російською імператрицею Катериною II із Запорізької Січі та вимушені були розпочати багаторічні мандри по світу. Створення цього твору збігається з новими прогресивними віяннями у світі внаслідок Великої французької буржуазної революції. Політичне значення «Енеїди» Котляревського зазвичай замовчувалося.

Котляревський тривалий час був на військовій службі. У 1818–1821 рр. працював директором Полтавського театру. Його п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» увійшли до золотого фонду українського театрального репертуару.

Т. Шевченко. Початок формування нової української літератури завершила творчість Т. Шевченка (1814–1861), яка відкрила нову еру в розвитку суспільного і культурного життя українського народу. Син українських селян-кріпаків, Т. Шевченко рано осиротів, був пастухом, батраком сільського священика, згодом був привезений своїм поміщиком Енгельгардом до Петербургу, закінчив там Академію мистецтв. Друзі Шевченка організували його викуп з кріпацької неволі. Відомий російський художник, викладач Академії мистецтв Карл Брюллов написав портрет

письменника В. Жуковського. Живописне полотно великого художника було розіграно в лотерею, а виручені гроші витрачено на викуп Т. Шевченка (1838).

Однак доля поета і художника виявилася жорстокою. У 1847 р. за участь у таємному Кирило-Мефодіївському товаристві його було заарештовано, а потім відправлено солдатом у далеку Оренбурзьку губернію без права писати і малювати. Суворий вирок містив слова самого російського імператора — відправити у солдати за те, що «складав вірші на малоросійській мові самого обурливого змісту». У засланні Т. Шевченко пробув 10 років і був звільнений тільки по смерті царя Миколи І.

Однак, незважаючи на суворі заборони, Т. Шевченко продовжував і в засланні писати вірші та малювати. У своїх творах він затаврував кріпосництво, російське самодержавство, прославляв боротьбу українського народу за національну, соціальну свободу і незалежність, оспівував боротьбу народів Кавказу проти російського імперіалізму тощо. У своєму «Заповіті» (1845) Т. Шевченко відкрито закликає народ до насильницького повалення самодержавства і кріпосництва. Його перша книжка віршів «Кобзар», яка була опублікована в 1840 р., і поема «Гайдамаки» мали величезне значення і підняли Т. Шевченка до рівня пророка української нації.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. на західноукраїнських землях особливо-го розголосу набула діяльність охоронців українського слова та культури, учасників літературного угруповання «Руська трійця». До нього входили М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, які багато уваги приділяли збиранню та вивченню народної творчості (етнографічний альманах «Русалка Дністрова»).

До української та російської культури належить постать «великого сміхотворця» Миколи Гоголя (1809–1852). М. Гоголь — козацько-старшинського походження, нащадок полковника Остапа Гоголя часів Хмельниччини — писав російською мовою є найвизначнішим представником «української школи» в російській літературі. Батько його, Василь, керував домашнім театром українського мецената Д. Трошинського (с. Кибиці). Після навчання у Ніжині переїхав до Петербурга, служив при канцеляріях, викладав історію в Санкт-Петербурзькому університеті, а в 1836 р. виїхав за кордон, де й жив до 1849 р., деякий час перебував в Україні. Автор творів виразно української тематики («Вечера на хуторі близ Диканьки», «Тарас Бульба», «Миргород» та ін.), а також всесвітньо відомих творів «Ревизор», «Мертвые души». М. Гоголь збирав матеріали до російсько-українського словника.

Українська література 2-ї половини XIX ст. Розвиток української літератури в 2-й пол. XIX ст. відбувався за умов дії сумнозвісних Валувського циркуляра і Емського указу, які суттєво обмежували, а більшістю параграфів просто позбавляли українську мову права на існування та функціонування. Однак, незважаючи на це, у 2-й пол. XIX ст. все ж з'являються імена нових письменників, правдами-неправдами видаються нові твори. Серед цих творів — оповідання з народного життя письменниці Мар-

ко Вовчок (1834–1907), перший в українській літературі історичний роман П. Куліша (1819–1897) «Чорна Рада», антикріпосницька повість «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького (1838–1918), роман Панаса Мирного (1849–1920) «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

У своїх повістях, віршах Іван Франко (1856–1916) описував життя селян, робітників, інтелігенції Галичини, що знаходилася під владою Австро-Угорської імперії. Йому належить чимало публіцистичних і літературно-критичних статей українською, польською і німецькою мовами. А його драма «Украдене щастя» — перлина української психологічної драматургії — і досі йде на сценах театрів України. Так, Одеський український музично-драматичний театр ім. В. Василька восени 2002 р. запропонував версію нового прочитання цієї драми (реж. О. Богомазов). В історії українського кіномистецтва є декілька вдалих спроб екранізації «Украденого щастя».

Відомою поетесою і письменницею була Леся Українка (1871–1913). У своїх поетичних творах вона розглядала важливі філософсько-історичні й естетичні проблеми. Українське село напередодні й у період революції 1905–1907 рр. змалювали у своїх творах М. Коцюбинський (1864–1916), В. Винниченко (1880–1951), В. Стефаник (1871–1936) та ін. Багато хто з цих письменників перекладав українською мовою художні твори світової літератури.

Український театр XIX – поч. XX ст. _____

Початки становлення українського професійного театру. В першій половині XIX ст. в Україні з'явився перший професійний театр. Спершу це були мандрівні акторські групи. Потім з'являються перші театральні приміщення, що приймають у себе гастролерів і дають сцену для власних театральних труп. У 1818 р. Іван Котляревський очолив професійний театр у Полтаві. На цій сцені були вперше поставлені його п'єси «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник». У Харківському театрі починає свою роботу Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843), який пише для харківської сцени комедії «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик». Разом із п'єсою Т. Шевченка «Назар Стодоля» ці п'ять п'єс започаткували «золотий фонд» української драматургії. Вони й сьогодні не сходять зі сцен українських театрів, що є свідченням їх художньої досконалості та мистецької привабливості.

Серед кращих акторів українсько-російських труп цього часу був кріпосний актор Михайло Щепкін (1788–1863). Його гру високо цінував Т. Шевченко. Із Щепкіним його пов'язувала особиста дружба і кріпосне минуле, як і з американським актором-негром, що був рабом — Айрой Олдріджем, який гастролював у Росії. У 1858 р. Т. Шевченко написав портрети обох цих акторів.

М. Кропивницький і «театр корифеїв». З 1882 р. широку популярність в Україні здобула Єлісаветградська театральна труппа, на чолі якої стояли Марко Кропивницький (1840–1910), Михайло Старицький (1840–1904) та Іван Тобілевич (1845–1907) (згодом відомий драматург і актор І. К. Карпенко-Карий). Ця труппа ставила п'єси українською та російською мовами. Репертуар театру суворо регламентувався імперськими розпорядженнями та законами. Так, дозволено було ставити тільки ті драматичні твори, в яких розглядаються виключно проблеми українського села. Ця обставина теж впливала на формування репертуарної політики — ставилися драматичні твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, які були і доскональними з драматургічної точки зору, і тематично зосереджувалися навколо сільської проблематики. Постановки ж п'єс із життя інтелігенції, на теми української історії та переклади українською мовою закордонних драматургів заборонялися. Часто виступи українських труп залежали від дозволу місцевого начальства. У Придніпров'ї (Київщина, Полтавщина, Катеринославщина) українським гастролуючим трупам доводилося працювати в таких умовах аж до революції 1905 року.

М. Кропивницький був реформатором українського національного театру, розвивав його у шевченковому дусі, використовуючи багатство українського фольклору і результати етнографічних досліджень (національний одяг, предмети побуту, українські пейзажі, декорації і т. п.). Постановки були музичними і супроводжувалися піснями і танцями. Вони проклали дорогу українській опері. Труппа М. Кропивницького з успіхом гастролувала в багатьох містах і регіонах Росії (Петербурзі, Москві, містах Поволжя і Кавказу, Кишиневі, Варшаві).

Після 1885 р. склад труппи змінювався багато разів. Головні актори залишали труппу М. Кропивницького, створювали власні театральні колективи. З одного боку, це послаблювало «театр корифеїв», розпорошувало його сили. З іншого боку, це приводило до збільшення театральних колективів в Україні, що озивалося поширенням української культури серед широких мас населення. Прекрасною сторінкою розвитку українського драматичного акторства є сценічні образи, створені геніальною актрисою Марією Заньковецькою (1854–1934). Ця група акторів отримала назву «корифеїв українського театру» або «театру корифеїв».

На початку ХХ ст. в українській драматургії з'являються нові тенденції, пов'язані з класовою диференціацією села, розвитком капіталізму, посиленням класової боротьби. Ці тенденції знайшли відображення у п'єсах І. Карпенка-Карого «Хазяїн», «Сто тисяч» та ін.

«Молодий театр» Леся Курбаса. У 1916 р. було створено Молодий театр, керівником якого став Лесь Курбас (1887–1942). Він шукав нові форми сценічної дії, використовуючи досвід європейського модернового театру. Така сценічна естетика Л. Курбаса, нова і незвична для тогочасної української театральної справи, викристалізувалася у постановках п'єс Софокла, Бернарда Шоу, Леоніда Андрєєва, Лесі Українки, в

інсценізації поем Т. Шевченка «Ян Гус», «Гайдамаки» (драматичний переспів цих поем Л. Курбас підготував сам).

Мистецтво України XIX ст. _____

Музика. Українські композитори Семен Гулак-Артемівський (1813–1873), Петро Ніщинський (1832–1896) і основоположник національної української класичної музики Микола Лисенко (1842–1912) зробили великий внесок у розвиток української реалістичної музики. Лисенко був засновником першої в Україні Київської театральної-музичної школи, відкритої у 1904 р.

Національна опера створювалася під впливом українського музично-драматичного театру. Перша українська опера — «Запорожець за Дунаєм» композитора і співака С. Гулака-Артемівського. Наприкінці XIX ст. композитор Петро Сокальський (1832–1896) створив опери «Мазепа» і «Майська ніч» за мотивами оповідань М. Гоголя.

П. Ніщинський підготував музичну партитуру «Вечорниця» до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля». Після закінчення Афіньського університету він отримав ступінь магістра наук і з 1860 р. жив в Одесі, а згодом в Ананьєві, де викладав у гімназії російську та грецьку мови, писав музику, збирав хори та керував ними. Він також є автором перших перекладів українською мовою творів Софокла та Гомера, а грецькою мовою переклав «Слово о полку Ігореве».

Одним із перших композиторів-професіоналів у Галичині був Михайло Вербицький (1815–1870). В 1863 р. він написав музику на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», яка нині є Державним гімном України. М. Вербицький — один із перших композиторів, який намагався поєднати вірш Т. Шевченка «Заповіт» з українським мелосом.

У XIX ст. українська музика розвивалася під впливом творчості російської «Могучої кучки» (композитори М. Балакірев (керівник), М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, О. Бородин, Ц. Кюї). Багато російських композиторів (М. Глінка, П. Чайковський, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков та ін.) склали романси й опери на українські теми («Майська ніч», «Ніч під Різдво» М. Римського-Корсакова, «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, «Мазепа» і «Черевички» П. Чайковського).

Українські мелодії використовували у своїй творчості Л. Бетховен, Й. С. Бах, Ф. Ліст («Українські балади», «Скарга», симфонічна поема «Мазепа»), Ф. Шопен та ін.

Перший оперний театр в Україні було відкрито в Одесі в 1809 р. У Києві та Харкові оперні трупи виникли в 60–70 рр. XIX ст. Національна українська опера стала можливою тільки після народження українського професійного драматичного театру (1882 р.).

Український народ дав світовій музичній культурі таких широко відомих майстрів, як співачка Соломія Крушельницька (1873–1952), компо-

зитор і диригент Олександр Кошиць (1875–1944), що виступали в Італії, Польщі, Франції, Америці та інших країнах.

Живопис (живопис Т. Шевченка, передвижники, малювальні школи), скульптура, класицизм в архітектурі, українські садиби.

Живопис. Центром підготовки художників у Росії була Академія мистецтв, створена в Петербурзі у 1757 р. Багато її випускників були вихідцями з України, у тому числі художник А. Лосенко і скульптор І. Мартос, портретисти Д. Левицький та В. Боровиковський.

Тенденція класицизму, що панувала в Академії, знайшла вираження в скульптурних пам'ятниках, що були встановлені в українських містах (надгробок фельдмаршалу П. Рум'янцеву-Задунайському в Києво-Печерській лаврі (1804–1805), пам'ятник дюку де Рішельє в Одесі (1823–1828), автором яких був прославлений український і російський скульптор, академік І. Мартос (1790–1835). У Москві йому належить пам'ятник К. Мініну та Д. Пожарському (1818).

Двадцять років прожив в Україні видатний російський кріпосний художник В. Тропінін, який створив серію портретів українських селян Поділля. Учнями видатного російського художника, представника класицизму, академіка К. Брюллова, були Д. Безперчий, А. Мокрицький, І. Сошенко, а також Т. Шевченко.

Пензлю Т. Шевченка належать портрети сучасників, серія гравюр «Мальовнича Україна», акварелі та малюнки, зроблені у засланні (серія «Притча про блудного сина», «Покарання шпіцрутенами», портрети місцевих жителів Киргизії). Після повернення із заслання Т. Шевченко за свої роботи одержав звання академіка по гравіюванню на міді. Широко відомий і автопортрет Шевченка, в якому знайшла відбиток глибока духовна драма поета і художника.

Творчість Шевченка-художника вплинула на багатьох живописців. Російський художник Лев Жемчужников написав портрет «Кобзар на дорозі», створив альбом ескізів на українську тематику, назвавши його шевченківською назвою — «Мальовнича Україна». Цей альбом вийшов як додаток до журналу «Основа» (1861–1862).

Свою творчість присвятив Україні ще один російський художник — Іван Соколов (1823–1910). Його діяльність припадає на 50–60 рр. У 1858 р. він знайомиться з Т. Шевченком у Петербурзі, згодом Т. Шевченко виконав офорт з картини Соколова «Приятелі». Соколов подовгу жив в Україні, а у 80-х рр. зовсім переїхав до Харкова, де жила його мати. З 1854 р. на виставках щороку експонуються твори художника. Багато з них присвячені українській тематиці.

Костянтин Трутовський (1826–1893) народився на Харківщині, закінчив Петербурзьке інженерне училище у 1845 р. (рік закінчення Т. Шевченком навчання в Академії мистецтв), стає репетитором з рисунка та архітектури при училищі й одночасно відвідує класи Академії мистецтв. У 1850 р. він повертається в Україну. Майстер жанрового живопису. Тематика картин різноманітна: життя і побут українського села, сюжетні

картини сатирично-викривального антипоміщицького характеру. Він писав: «Скільки нерозроблених сюжетів у Малоросії для художника, як для такого, що зображує сцени, так і для видописця. Усіх тягне до Італії, добре, звичайно, пожити і повчитися там, але не годиться художникові обмежитись італійськими сценами, коли в Росії є чудові краєвиди та місця».

Передвижники. Великий вплив на творчість українських художників мала діяльність російського Товариства пересувних виставок, членами якого стало багато українських митців. Виставки їхніх картин у другій половині XIX ст. щорічно демонструвалися в багатьох містах України, привертаючи пильну увагу громадськості. Вони мали великий естетичний та політичний вплив на сучасників.

Маловальні школи. В цей же час в Україні були створені перші малювальні школи: у 1865 р. — в Одесі, у 1869 р. — у Харкові, в 1875 р. заснована Київська малювальна школа М. Мурашка. Одеську малювальну школу закінчили К. Костанді, П. Нілус, Б. Едуардс, П. Волокідін, Є. Буковецький, І. Бродський, М. Греков, О. Шовкуненко та ін.

Товариство південноросійських художників створено в Одесі у 1890 р. Воно об'єднало багатьох українських живописців під гаслами передових ідей передвижників. У мальовничих полотнах М. Кузнецова, К. Трутовського, К. Костанді, К. Пимоненка, П. Нілуса, Є. Буковецького, Н. Ладиженського, Т. Дворнікова відображено життя українського села після реформ 60–70-х років, соціальні, національні та релігійні конфлікти, побут робітників та інтелігенції. Крім соціально-побутової тематики, їхньому пензлю належать численні українські пейзажі і портрети сучасників. Період діяльності Товариства південноросійських художників — одна з найяскравіших сторінок українського живопису.

Українська тематика знайшла відображення у роботах відомого російського художника Іллі Рєпіна, що народився в Україні, на Харківщині, у сім'ї військових поселенців. Широку популярність у світі одержала його картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану», що відбила реальний факт із життя ушавленого кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. При написанні цієї картини І. Рєпіна консультував український історик, фахівець з історії запорозького козацтва Дмитро Яворницький, який до всього ще й позував І. Рєпіну, коли тому потрібен був типаж для постаті писаря.

Поетичні українські пейзажі малювали А. Куїнджі («Місячна ніч на Дніпрі», 1880 р.), І. Айвазовський. Останній жив у Криму, в Феодосії. Він широко відомий у світі як автор картин на морську тематику. У будинку, де жив художник, зараз знаходиться музей І. Айвазовського. Його картини виставлені в художніх музеях Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Одеси і багатьох інших міст України й Росії.

Тонким ліризмом і поетикою перейняті полотна Сергія Васильківського, його пейзажі та романтичні сюжети на теми українського козацтва. З 1888 р. він мешкає у Харкові, у 1901–1908 рр. виконав розписи бу-

динку Полтавського земства. Разом із відомим художником М. Самокишем створив альбоми «З української давнини», «Мотиви українського орнаменту».

З народного життя черпав своє натхнення Микола Пимоненко (1862–1912), учень Київської малювальної школи (1878–1882) та Академії мистецтв (1882–1884). Серед найулюбленіших тем — побут, праця, звичаї українського селянства, драматичні сюжети («Проводи рекрутів», «Конокрад», «Жертва фанатизму»). Кращим полотнам властива колоритність створення художнього образу («Брід», «Перед грозою», «Збирання сіна на Україні»).

Одним із видатних українських живописців початку ХХ ст. був Олександр Мурашко, який став відомим завдяки своїй історичній картині «Похорон кошового» (1900), а також психологічно точним портретам. Він перший з українських художників, чії картини почали виставлятися за кордоном (виставки в Парижі, Мюнхені, Амстердамі, Венеції, Берліні). Його картини експонуються і зараз у музеях та приватних зібраннях Амстердама, Женеви, Нью-Йорка. Під впливом подорожей за кордон О. Мурашко позбувся реалістичної манери передвижників, властивої першому періоду творчості, і на початку 1910-го року стає на шлях імпресіоністичного зображення світу. Відповідно до цього сюжетність відійшла на другий план, натомість найбільшу увагу він звертає на колористичне розв'язання теми. Був убитий на вулиці Києва у 1919 р. за невідомих обставин.

До імпресіоністів належала і молода талановита українська художниця Марія Башкірцева, яка жила в Італії та Франції, товаришувала з багатьма тогочасними художниками та письменниками, була закохана у Гі де Мопассана (залишився щоденник та листи до нього), але через захворювання на туберкульоз у 24-річному віці пішла з життя. До імпресіонізму починають схилятися І. Похитонов, К. Бокшай, А. Куїнджі та учень І. Репіна Ф. Красицький, відомий історичною композицією «Гість із Запорожжя».

О. Мурашко був одним із засновників і професорів Української академії мистецтв у Києві в 1918 р., яка у 1922 р. була перетворена в інститут.

Скульптура. Українська монументальна скульптура другої половини ХІХ ст. представлена широко відомим пам'ятником Богданові Хмельницькому в Києві скульптора М. Микешина, що довго був візитною картою столиці України. Пам'ятник російському полководцю О. Суворову в Очакові (1907) створив одеський скульптор Борис Едуардс, пам'ятник І. Котляревському (1903) і М. Гоголю (1913–1915) у Полтаві — Леонід Позен.

Демократичні та реалістичні тенденції в мистецтві Галичини представляли художник-мистецтвознавець Іван Труш (1869–1941) (пейзажі Придніпров'я, Буковини, портрети письменників І. Франка, В. Стефаника, Л. Українки, композитора М. Лисенка), Олекса Новаківський (1872–1935), що був засновником художньої школи у Львові, й Олена Кульчиць-

ка (1877–1967), автор гравюр з життя західноукраїнського селянства і картин на антивоєнні теми.

Класицизм в архітектурі. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. офіційним стилем в архітектурі України був класицизм. Активну участь брали у спорудженні будинків і плануванні нових міст в Україні російські зодчі І. Старов, А. Захаров, А. Мельников, В. Стасов. На землях Північного Причорномор'я, звільнених від турок і кримських татар, виростають нові міста: Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Одеса, Севастополь. У древніх українських містах (Київ, Чернігів, Харків, Полтава, Суми) споруджується багато адміністративних і комерційних будівель, дворянських клубів, офіційних резиденцій, соборів та ін.

На початку XX ст. в архітектурі України був дуже поширений стиль модерну. Найбільш характерний приклад цього стилю — будинок залізничного вокзалу в Києві (1912–1914), архітектор О. Вербицький. Деякі архітектори продовжували працювати в класичних традиціях (будинок Державної публічної бібліотеки Академії наук у Києві, Політехнічний інститут у Львові, будинок колишнього Педагогічного музею в Києві, в якому в 1917 р. засідала Центральна Рада).

Оригінальним пам'ятником архітектури є будинок Полтавського земства (сьогодні — обласний історико-краєзнавчий музей), який був побудований за проектом архітектора Василя Кричевського (1872–1952) у 1905–1909 рр. із використанням форм українського козацького бароко і фольклорних мотивів у зовнішньому і внутрішньому оформленні будинку. В 1903 р. на конкурсі В. Кричевський одержав премію за проект цього будинку. В оформленні внутрішніх інтер'єрів будинку брав участь художник Сергій Васильківський (1854–1917). В. Кричевський, як і його брат Федір, був малярем, а також художнім керівником в оформленні багатьох театральних вистав та кінофільмів.

Українські садиби. Серед найвідоміших українських садиб цього періоду слід назвати маєток відомого українського мецената XIX ст. В. Тарновського Качанівка (кліматичний лісовий курорт у Чернігівській обл.; у Качанівці в різні часи бували М. Гоголь, Т. Шевченко, Марко Вовчок, М. Глінка, П. Чайковський та ін.), Сокиринці (маєток українського мецената П. Галагана), хутір «Надія» у Кіровоградській обл. (садиба акторської сім'ї Тобілевичів).

Україна, продовжуючи залишатися частиною російської імперії та часто зазнаючи з боку царського уряду утисків та обмежень щодо функціонування мови та розвитку культури, у XIX — на початку XX ст. все ж таки створила свою культуру, яку і тоді і зараз гідно репрезентують література, театр, музика, живопис, архітектура та інші види мистецтва.

ЛЕКЦІЯ 7

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ У ХХ ст. _____

Загальна характеристика тенденцій розвитку культури у ХХ ст.:
Культура і доба науково-технічного прогресу. Криза духовності. Внутрішні протиріччя між «творцем» та «споживачем» за умов масової культури

Модерністське мистецтво ХХ ст.: *Філософія модернізму (авангардизму). Експресіонізм. Примітивізм. Модерн. Фовізм. Кубізм. Футуризм. Дадаїзм. Поп-арт. Абстракціонізм (супрематизм, неопластицизм, ташизм). Сюрреалізм у живописі, літературі, кіно*

Література ХХ ст.: *Національні літератури у постатях і творах (Франція, Німеччина, США, Швеція, Данія, Італія, Індія, Чилі, Бразилія). Науково-фантастична література*

Перші десятиліття світового кіно

Загальна характеристика тенденцій розвитку культури у ХХ ст. _____

Культура і доба науково-технічного прогресу. ХХ століття — століття гострих протиріч, глибоких соціальних конфліктів, розчарувань і разом з тим надій всього людства, століття невпинних пошуків нових, більш досконалих шляхів розвитку людського суспільства. За складнощами історичних процесів ХХ ст. суттєво відрізняється від попередніх періодів розвитку суспільства, про що свідчить і культура цієї доби. Культура ХХ ст. являє собою широкі і барвисті мистецьку панораму, яка охопила всі художні смаки й уподобання мешканців Землі. Вона не тільки зафіксувала, а й сама стала незаперечним свідченням колосальних зрушень в науці та техніці. Однак те, без чого вже не уявити сучасну цивілізацію (оволодіння енергією атома, польоти в космос, комп'ютеризація життя, поява нових технологій в усіх галузях та сферах людського життя тощо), надзвичайно розширивши можливості людини, відсунуло на задній план колись різноманітне й багате її духовне життя. Отож, можемо стверджувати, що науково-технічна революція почасти обумовила виникнення та поширення кризи духовності.

Криза духовності стала можливою внаслідок відчуження окремої людини і цілих людських мас від культурних надбань своєї нації та усього людства, внаслідок відсунення духовних цінностей на периферію свідомості та повсюдної перемоги і панування стереотипів масової псевдокультури.

Загальна криза духовності призвела до занепаду художньої культури, підкоривши її умовам та вимогам індустріального, постіндустріального і технотронного суспільства. Саме звідси беруть початок безперервні пошуки нових мистецьких можливостей для образного осмислення дійсності, для розширення діапазону авторського сприйняття і трактування світу. Так, видатний гуманіст ХХ ст. російський та український живописець, театральний художник, археолог, письменник та ініціатор руху на захист пам'яток культури Микола Реріх (1874–1947) про трагедію культури на планетарному рівні свого часу писав: «Ми повинні визнати, що за останні роки європейська культура розтрошена. В гонитві за тим, що не судилося людству, зруйновані шаблі підйому, які зводилися світовою культурою тисячоліттями».

Внутрішні протиріччя між «творцем» та «споживачем» за умов масової культури. Прикметною і новою рисою культури ХХ ст. є те, що суспільство масового машинного виробництва розглядає людину не тільки як творця, але й споживача. При цьому загальні риси творця та виробника знаходяться у непримиренному антагонізмі. Творець — видатна, непересічна, особа — вже не викликає до себе звичного і природного інтересу; зі своїми творчими підходами до осмислення реального життя він може вступити у протиріччя із загальноновизнаною думкою, традицією чи порядком. Споживач же став найбільш «обожненим» об'єктом у суспільстві машинного виробництва, оскільки саме він, купуючи предмети щоденного вжитку, кожного разу знову стає «потенційним інвестором» для виготовлення нових зразків «штампованої» матеріальної та духовної культури, адже його характеризують такі риси: а) у своїй масі споживач має уніфіковані, тобто однакові потреби; б) запити і вимоги його є помірними, що є дуже важливим, оскільки за такої обставини товари, які виготовляються для задоволення помірних і подібних вимог споживача, можна тиражувати у безмежно великій кількості.

На тлі такого прихованого конфлікту між творцем і споживачем виникає т. зв. «масова культура», знову ж таки орієнтована на споживача, оскільки вона сама по собі — продукт масового, індустріального, урбанізованого суспільства. Серед її головних соціальних функцій такі: інтеграція людей в існуючу систему суспільних відносин, переключення уваги з проблемного усвідомлення реального життя на видовищне сприйняття розважальної масової продукції («хліба та видовищ»). Масова культура має на меті викликати емоційну розрядку та гру уяви, увести людину в світ мрій і в той же час створити ілюзію причетності її до вирішення актуальних проблем сучасності.

За умов масової культури утримують статус елітарного мистецтва ті види діяльності, які, як правило, особливо не потребують інтелекту та художнього смаку. Вони тільки імітують художню діяльність. Це більша частина творів авангарду, абстракціонізму, поп-арту тощо. На жаль, за умов масової культури відбувається і деградація мистецтва елітарного — тиражування шедеврів, заміна картин ілюстраціями, ізоляція мистецтва від повсякденного життя людини і зосередження його, як правило, лише в

музях, на вернісажах, виставочних залах тощо. Засоби масової інформації (ЗМІ) серйозно впливають на перерозподіл особистого часу людини, відтягуючи на себе левову його частку, чим позбавляють людину активності в обранні відповідної суспільної позиції. Сталося несподіване: телебачення — колись диво людського інтелекту — перестало бути джерелом підтримки самого інтелекту. Дійсно, найбільшу загрозу для суспільства становлять низькопробні мистецькі вироби, що знижують рівень суспільної свідомості, і серед них карколомні детективи, фільми жахів, спрощені мелодрами, «мильні опери», музика біологічного, тваринного характеру тощо.

Детектив не випадково став основним жанром масової культури. Герой нового епосу — захисник приватної власності. Функцію національного американського епосу виконує вестерн. Але більшість творів цих жанрів — бездарні ремісницькі вироби, де злочин стає самоціллю, насильство — головним і єдиним засобом вирішення усіх проблем, секс — єдиний можливий шлях стосунків між чоловіком і жінкою тощо.

Модерністське мистецтво ХХ ст. _____

Філософія модернізму (авангардизму). Головна ідеологічна орієнтація елітарного мистецтва — філософія екзистенціалізму, з його культом виключної особи, духовної свободи, культурної відносності. Незалежно від раціональної чи ірраціональної спрямованості того чи іншого елітарного мистецтва воно пов'язане з наукою, як основою духовного виробництва. Істотною рисою мистецтва ХХ ст. була його концептуальність, коли метою митця є не створення шедевра, а винайдення нової концепції світу, нового, незвичного, парадоксального погляду на стан речей. Це розуміє, цього потребує і вимагає й споживач мистецької продукції. Саме в пошуках нових алгоритмів відчуття та мислення найчастіше приходять люди на виставки, в театри, концертні зали та бібліотеки.

Авангардизм (як синонім часто використовується термін «модернізм») — умовна назва художніх рухів та світосприйняття художників ХХ ст., яким притаманний потяг до корінного оновлення художньої практики, розриву із загальноприйнятими принципами та традиціями, в тому числі з реалізмом, пошуки нових, незвичних засобів вираження форми та змісту творів, відношень художників із життям. Таким загальним засадам авангардизму відповідають мистецько-світоглядні платформи багатьох і багатьох літературно-художніх течій, таких, як експресіонізм, кубізм, футуризм, дадаїзм, сюрреалізм, «потік свідомості», «новий роман», «драма абсурду» тощо.

Експресіонізм. Термін «експресіонізм» вперше було використано в 1911 р. стосовно творчості доволі різних художників, таких, як Поль Сезанн (1839–1906), А. Матісс (1869–1954) та ван Гог (1853–1890). Експресіонізм (від лат. *expressio* — вираження) — напрямок у літературі та мистецтві першої чверті ХХ ст., який проголосив, що єдиною реальністю є суб'

ективний духовний світ людини, а його відображення має бути головною метою мистецтва. Експресіонізм став формою протесту митця проти моральної потворності реального світу; його характеризують почуття безпорадності перед імперативною ходою історії, перед неминучими війнами, загальною її приреченістю перед світовими катаклізмами. Суб'єктивні установаки призводили до ірраціональності образів, деформації реального життя, гротескного зображення дійсності. Частина експресіоністів стала на шлях створення вкрай модерністських, у тому числі абстрактних творів. Інші (зокрема німецький художник Е. Барлах) наближалися до реалізму. Ернст Барлах (1870–1938), німецький скульптор, графік та письменник, твори якого пройняті гуманізмом, антимілітаристськими почуттями і особливою емоційною напругою. До таких творів Барлаха належить і пам'ятник загиблим у соборі Магдебурга (1929).

Школа європейського експресіонізму представлена творчістю письменників Г. Кайзера, В. Газенклевера, Ф. Верфеля, художників М. Бекмана, Ж. Гроса, О. Дікса, Е. Л. Кірхнера, О. Кокошки, кінорежисерів Р. Віне, Ф. В. Мурнау, композиторів т. зв. «нової віденської школи» А. Шонберга, А. Берга, А. Веберна, архітекторів Г. Пельцига, Б. Таута. Так, Арнольд Шонберг (1874–1951) — австрійський композитор, диригент, педагог, яскравий представник експресіонізму, вважається засновником атональної музики та додекафонії. Рятуючись від нацистської сваволі, він, професор Пруської академії мистецтв (Берлін), у 1934 році тікає до США. Серед найвідоміших його творів — симфонічна поема «Пеллеас і Мелізанда», музична драма «Щаслива рука», опера «Моїсей і Аарон».

Російський експресіонізм орієнтувався на примітивізм міської або ярмаркової народної свідомості, наслідуючи лубкові твори. Колір, лінія та вигнута поверхня стають не головним засобом зображення, а головним змістом твору. Перше місце серед цих творів посідає натюрморт (Р. Фальк, А. Лентулов), друге — пейзаж. Єдиним нейтральним середовищем усіх мистецьких смаків стає світ народного побуту. Світоглядні основи деяких художників-експресіоністів згодом зазнали певних змін, внаслідок чого їх мистецькі смаки тяжіють до засад кубізму та фовізму. Це передусім торкається деяких учасників «Бубнового валета». «Бубновий валет» — об'єднання московських художників (1910–1916), які вели пошук у галузі живопису та пластики в стилі творчості Поля Сезанна, фовізму та кубізму, активно зверталися до традицій російського лубка та народної іграшки, усіляко намагалися вирішити проблеми побудови форми за допомогою кольору.

До мистецького об'єднання належали Роберт Фальк (1886–1958), живописець, автор численних натюрмортів, пейзажів, портретів; Аристарх Лентулов (1882–1943), живописець, один із засновників «Бубнового валета», у 1910 р. намагався використати можливості лубка та ікони, щоб надати живопису національного характеру; Петро Кончаловський (1876–1956), живописець (батько російської дитячої письменниці Наталії Кон-

чаловської, дружини С. Михалкова), один із засновників «Бубнового валета», автор портретів, пейзажів, натюрмортів та жанрових картин «Бузок» (1933), «Натюрморт зі склянкою» (1933), «Агави» (1916); Ілля Машков (1881–1944), живописець, один із засновників «Бубнового валета», заслужений діяч мистецтв, автор пейзажів, натюрмортів, портретів (найвідоміші твори — «Натюрморт. Сині сливи. Фрукти на блюді» (1910), «Московський натюрморт. Дичина та м'ясо» (1924)); Олександр Купрін (1880–1960), живописець, член-кореспондент Академії мистецтв, член-засновник «Бубнового валета», автор декоративних натюрмортів, пейзажів, індустріальних пейзажів.

Примітивізм. Примітивізм мистецтва кінця ХІХ — початку ХХ ст. був дуже близьким до творчих засад і естетичних норм «мистецтва примітиву» — мистецтва первісного суспільства та народної творчості, традиційного мистецтва культурно відсталих народів. Нечуваний інтерес і схильність митців до стилізації народного та традиційного мистецтва спричинила творчість Поля Гогена, в якого сучасна європейська цивілізація викликала відразу, внаслідок чого він тікає з Парижа у Бретань, а потім на острови Полінезії. Життя тубільців, екзотична природа Таїті та Маркільських островів в особі Гогена отримали свого натхненного оспівувача.

У стилі примітивізму працюють майстри народно-декоративного розпису Ніко Піросманашвілі (1862?–1918), грузинський художник-самоук; малював вивіски для духанів-їдалень, картини на теми селянського побуту («Весілля в Кахетії», «Кахетинський епос»), із життя мешканців старого Тбілісі («Духанщик», «Двірник»), анімалістичні копозитції («Лев», «Орел»), портрети, натюрморти; Марія Примаченко (1909–1997), майстер декоративного розпису, народний художник УРСР, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1966); її орнаментальні композиції застосовуються в настінних розписах, вишивках, кераміці, книжкових ілюстраціях; найголовніші твори: цикл малюнків «Звірі в Болотні» (1935–1966), цикл «Людам на радість» (1960–1966), розписи «Трава» (1936), «Чубарики на квітах» (1959), «Козацька могила» (1962), численні ілюстрації до дитячих книжок.

У світі в цей час паралельно існує і романтичний культ «наївного», ще не понівеченого цивілізацією мистецтва, якому притаманна загальна і одночасно принципова відмова від будь-яких загальноприйнятих норм художньої культури, — «бунт проти загалу». Одним із найяскравіших представників «наївного» мистецтва був Михайло Ларіонов (1881–1964), російський живописець; його мистецький доробок — це пейзажі в стилі імпресіонізму та фовізму, примітивні композиції; саме йому приписують створення т. зв. «променизму» — ще одного суб'єктивно означеного варіанта абстрактного мистецтва. Картина М. Ларіонова «Венера», яка начебто пальцем намальована на фарбованій панелі, стала справжньою мистецькою сенсацією на виставці «Москва — Париж» у 1981 р.

Модерн. Чимало митців на всіх континентах стали під прапори модерну (фактично означає «найновіший», «сучасний»), тобто під прапори

стилю європейського та американського мистецтва кінця XIX — початку XX ст., представники якого, прагнучи подолати еклектику художньої культури XIX ст., використали нові техніко-конструктивні засоби, вільне планування, своєрідний архітектурний декор для створення незвичних підкреслено індивідуалізованих архітектурних споруд. Образотворчому та декоративному мистецтву модерну притаманний символізм. Зодчі на хвилі обоження світоглядних засад модерну захоплюються вигадливими формами, застосовують насичений орнаментальний декор, кольорові панно, нові будівельні матеріали — метал, скло, бетон, кераміку. До створення нового мистецтва, до його виокремлення з-поміж решти стилів та течій причетний Анрі Тулуз-Лотрек (1864–1901), французький живописець і графік, автор плакатів та композицій на теми побуту паризької богеми; згодом повернувся до забутої імпресіоністами лінії, прийшов до сполучення контурного малюнка та кольорової плями, протиставлення лінії та об'єму.

Художники російського модерну повертаються до історичної тематики, але історія тепер виглядає як розважальна прогулянка, як гра, а не як важкий тягар долі. Так, епохою Петра зачаровані В. Серов, О. Бенуа, а епоха Людовіків привернула увагу К. Сомова, Є. Лансере. Слід зазначити, що модерну також притаманне захоплення культурою Сходу. Художники модерну полюбляють підкреслювати штучність своїх творів. Серов та Тулуз-Лотрек сполучають об'ємне зображення із незавершеностю контурного малюнка.

Фовізм. Фовізм (франц. *fauvisme*, від *fauve* — дикий, хижий) — одна із течій французького живопису початку XX ст. Фовістів (А. Матісс, А. Марке, Ж. Руо, А. Дерен) на певний час об'єднало загальне тяжіння до емоційної сили художнього зображення, до стихійної динаміки письма, інтенсивності відкритого кольору та гостроти ритму. В пейзажах, інтер'єрних сценах, натюрмортах фовізм озвався узагальненнями обсягів та простору. Одним із лідерів фовізму справедливо вважають Анрі Матісса (1869–1954), французького живописця, графіка, майстра декоративного мистецтва. Картини Матісса, його вітражі, гравюри, літографії ясні за композицією, виразні та чисті за кольором, стверджують красу та радість буття («Танок», 1910, «Червоні риби», 1911).

Кубізм. Кубізм (від франц. *cubisme*, від *cube* — куб) — авангардистська течія в образотворчому мистецтві першої чверті XX ст., яка розвинулася у Франції та інших країнах (П. Пікассо, Ж. Брак). Художники-кубісти дотримувалися думки, що в основі будь-якого предмета знаходяться прості геометричні об'єми, тому у своїх картинах вони пропонували глядачам сприймати предметний світ як дивовижне поєднання простих геометричних форм. Зрозуміло, що пізнавальні й образотворчі функції мистецтва зведені нанівець, бо у пошуках об'ємно-пластичних першоелементів речей кубісти, по суті, відмовляються від відтворення своєрідності предметів, від образу людини, від передачі почуття та ідеї, від пізнання реального змісту життя. Натомість на перший план висуну-

то формальні експерименти, конструювання об'ємних форм на площині, виділення геометричних фігур (куб, конус, еліпс, циліндр), розкладення складних форм на найпростіші.

Одним з основоположників і яскравих представників кубізму є Пабло Пікассо (1881–1973), іспанський та французький живописець, графік, скульптор-кераміст. Народившись в Іспанії, Руїс-і-Пікассо (справжнє прізвище художника) отримав там фундаментальні знання та вміння з малярства, а з 1904 р. він перебуває у Франції. До найвідоміших творів Пікассо мистецтвознавці зараховують такі роботи: «Дівчинка на кулі» (1905). Своєрідність методу Пікассо, який полягає в умисному заостренні контрастів, помічених у житті, особливо яскраво виражена на цьому полотні: дівчинка видається незахищеною на тлі, яке утворюють предмети навколишнього світу, і разом з тим вона безтурботно смілива; сум і приреченість, які живуть у тілі нерухомого і масивного атлета, на якусь мить пом'якшуються — їх освітила грайлива посмішка дівчинки. «Мати і дитина» (1922) — на полотні живуть тривога й бажання юної матері, відтворені через спонтанність руху, який захищає долю тендітного створіння. «Герніка» (1937) — у цій картині відображено протест проти зруйнування Герніки, маленького міста басків, знищеного німецькою авіацією. Панно (28 м²) зберігається в Музеї сучасного мистецтва в Нью-Йорку. Відомий також твір Пікассо «Голуб миру» (1947).

Серед кубістів помітною є творча доля і Жоржа Брака (1882–1963), французького живописця, одного із засновників кубізму, автора багатьох декоративно-вишуканих композицій, найвідоміша серед яких «Дівчина з гітарою» (1913).

Футуризм. Футуризм (від лат. *futurum* — майбутнє) — авангардистський напрямок європейського мистецтва в 10–20-х рр. ХХ ст., учасники якого намагалися створити мистецтво майбутнього, повністю заперечивши традиції культури, особливо її моральні та художні цінності. Мистецький акцент припадав на культивування урбаністики (естетика машинної індустрії та великого міста), на поєднання документального матеріалу та фантастики, що, скажімо, в поезії озвалося навіть розладами натуральної мови. Футуризм — світоглядно широкий і надзвичайно строкатий філософський конгломерат: під прапорами футуризму знайшли собі притулок полярні ідеологічні тенденції, починаючи від фашистських (Ф. Марінетті — в Італії) і завершуючи комуністичними (В. Маяковський, В. Хлебніков, Д. Бурлюк).

Серед найвідоміших російських поетів-футуристів — Велемир Хлебніков (1885–1922). В останній період його творчості посилюється і вже більш відчутним є тяжіння до створення нової міфології та мови майбутніх людей; доля на деякий час пов'язала Велемира Хлебнікова з Україною, що озвалося широким представництвом української тематики у поетичному доробку митця. Ігор Сіверянін (1887–1941) очолював декадентську групу «еґофутуристів» (мистецькі принципи лягли в основу

збірки «Ананаси в шампанському» (1914); після 1917 р. емігрував до Естонії, де й похований); Давид Бурлюк, (1882-1967) — поет та художник, один із засновників російського футуризму (з 1920 р. в еміграції).

Дадаїзм. Дадаїзм (франц. *dadaïsme*, від *dada* — дерев'яний коник, у переносному значенні — незв'язна мова малюка) — модерністська літературно-художня течія 1916–1922 рр., яка сформувалася в Швейцарії на знак протесту проти Першої світової війни. Дадаїзм запам'ятався чітко окресленим і надзвичайно вираженим ірраціоналізмом, нігілістичним антиестетизмом, своєрідним художнім хуліганством, що на предметному рівні виражені через захоплення дадаїстів беззмістовними сполученнями слів, звуків (у поезії), каракулів, випадкових предметів (у малярстві). Після війни французькі «абсолютні дадаїсти» оголосили мистецтво вільним від будь-яких соціальних функцій; німецькі ж «політичні дадаїсти» рішуче виступили проти мілітаризму та буржуазного ладу. Серед представників дадаїзму — французькі художники М. Дюшан, Ж. Аріп та ін.

Поп-арт. Поп-арт (від англ. *pop-art* — загальнодоступне мистецтво) — модерністська художня течія, що виникла в другій половині 1950 р. у США та Великобританії. Концептуальна основа поп-арту обумовлює категоричну відмову від усталених і традиційних методів живопису та скульптури, а натомість має пропагуватися культивування навмисно випадкових сполучень побутових предметів та механічних копій (фото, муляж, репродукція), уривків масових друкованих видань (реклама, промислова графіка, комікси).

Абстракціонізм (супрематизм, неопластицизм, ташизм) як анархічний виклик-відповідь на суспільні смаки виник у 1910 р., і особливо поширився у 40–60 рр. Абстрактне мистецтво або абстракціонізм (від лат. *abstractus* — відсторонений у нереальне) — напрямок у мистецтві ХХ ст., представники якого відмовляються від зображення реальних предметів та явищ у живописі, скульптурі та графіці. Заперечуючи будь-які пізнавальні завдання художньої творчості, вони фактично «автономізували» свій мистецький доробок, чим свідомо збільшили відстань до найближчих від них крайніх за проявом течій модернізму. Деякі течії абстракціонізму (супрематизм, неопластицизм) використані в архітектурі, створювали упорядковані конструкції з ліній, геометричних фігур та об'ємів, інші (ташизм) намагалися проілюструвати стихійність, несвідомість творчості в динаміці плям та об'ємів.

Серед основоположників світового абстракціонізму — Василь Кандинський (1866–1944), російський живописець і графік, один із організаторів Товариства абстракціоністів «Синій вершник». З 1921 року жив за кордоном (Німеччина, Франція). Найвідоміші твори: «Дами в криноліні» (1909), «Імпровізація № 7» (1910), «Композиція № 10» (1939) та ін.

Фундатором неопластицизму (мистецька течія, в основі якої лежить творча орієнтація на укладання абстрактних композицій з прямокутних фігур, пофарбованих в основні кольори спектру) є нідерландський живописець, один із засновників групи «Стиль» Піт Мондріан (1872–1944).

Супрематизм (від лат. *supremus* — найвищий) — мистецька різновидність абстракціонізму, яку в 1913 р. заснував К. Малевич. В основі творчого методу супрематиків — сполучення пофарбованих простіших геометричних фігур (квадрат, коло, трикутник), а також «архітектони» — накладання на площину об'ємних форм. Казимір Малевич (1878–1935), російський та український живописець. Протягом 1895-1896 рр. навчався в Київській малювальній школі М. Мурашка. До найвідоміших творів Малевича мистецтвознавці зараховують такі картини: «На сінокосі» (1909), «Чорний квадрат» (1913), «Супрематизм. Жовте і чорне» (1916), «Дівчина з червоним дрезком» (1932), «Сінокос» (1909).

Сюрреалізм у живописі, літературі, кіно. Сюрреалізм (франц. *surrealisme* — той, що знаходиться поза і над реальністю) — модерністський напрямок у мистецтві ХХ ст., який основним джерелом мистецтва оголосив саме сфери підсвідомості (інстинкти, сни, галюцинації), а його методом — розрив логічних зв'язків, а також заміну їх суб'єктивними асоціаціями. Серед найвідоміших сюрреалістів-живописців Марк Шагал (1887–1985), французький живописець і графік, який народився в Росії, він автор фантастичних, ірраціональних творів, серед яких чимало тих, які розробляють фольклорні та біблійні теми; Сальвадор Далі (1904–1991), іспанський живописець, основний представник сюрреалізму, його картини відзначаються високою технікою виконання, за змістом — дивні фантазмагорії, в яких автор надає видиму достовірність протиприродним ситуаціям та сполученням предметів.

Література сюрреалізму, концептуальність якої хоча була дещо віддалена від засад живописного сюрреалізму, репрезентована генієм Франца Кафки (1883–1924), австрійського письменника, творчість якого часто пов'язують з експресіонізмом. У повісті «Перетворення» в систему людських відносин введено молоду людину, яка перетворюється в гігантську комаху, в творі показані злам психології та світосприйняття. Однак основоположником сюрреалізму в літературі є французький письменник А. Бретон. Деякий час сюрреалістами себе вважали Л. Арагон, П. Елюар, Ж. Превер.

Виникнення сюрреалізму в кіно пов'язане з діяльністю французького «Авангарду». Таку назву мав напрямок кіномистецтва, який виник у 1918 р. Не маючи чіткої світоглядної програми і вважаючи основним оновлення саме кіноформи, режисери надавали перевагу засобам кіновирозності (реж. Л. Бюнюель, Ж. Дюлак). Взірцями сюрреалізму в елітарному кіно є фільми Федеріко Фелліні («Вісім з половиною») та «Репетиція оркестру») та Андрія Тарковського («Солярис», «Дзеркало», «Сталкер»).

Література ХХ ст.

Разом з тим культура ХХ ст. продовжувала і традиції, започатковані попередніми поколіннями митців у ХІХ ст. Так продовжував розвиватися та удосконалюватися реалізм, який, окрім звичної для літератури по-

переднього століття форми критичного реалізму, окреслив і мистецькі за-сади нового реалістичного методу, що виник у країнах соціалістичного табору і мав назву «соціалістичний реалізм». Не зник з мистецької аре-ни і романтизм.

Національні літератури у постатях і творах (Франція, Німеччина, США, Швеція, Данія, Італія, Індія, Чилі, Бразилія).

Французька література ХХ ст. представлена багатьма всесвітньо ві-домими письменниками. Серед них — Анатоль Франс (1844–1924), ав-тор філософсько-алегоричного роману «Острів пінгвінів» (1908). Глибо-ке і щире зацікавлення духовним світом людини виявляє Ромен Ролан (1866–1944). У 1904–1912 рр. він друкує один із найвідоміших творів — великий роман «Жан Крістоф». Це — детальна розповідь про життя та-лановитого музиканта, який, народившись у бідній сім'ї, надзвичайно важко підіймався до вершин мистецтва. Жан Крістоф — новий герой для французької літератури, людина дії, інтелігент, який шукає шлях до на-роду. Особливу роль у формуванні французької літератури відіграв Анрі Барбюс (1873–1935), автор знаменитої книги про Першу світову війну — роману «Вогонь» (1916); у «щоденнику взводу», а А. Барбюс саме так визначив жанр роману, відображене щоденне життя солдат і щоденні їх мука і смерть. Гуманістична теза «я у відповіді за все» визначила зміст творчості Антуана де Сент-Екзюпері (1900–1944), автора своєрідних ро-манів-хронік «Південний поштовий» (1929), «Нічний політ» (1931), «Планета людей» (1939). Духовним заповітом людству стала чарівна казка «Маленький принц» (1943). Французьку літературу ХХ ст. не уяви-ти без магічної постаті Жана Поля Сартра (1905–1980), письменника і філософа. Він — активний учасник французького руху Опору (1941–1944). Під час війни та після неї створює ряд найважливіших творів, се-ред яких «Буття і ніщо» (1943), «Критика діалектичного розуму» (1960) та ін. Сартр — автор антифашистських п'єс, незакінченої тетралогії «До-роги свободи» (1945–1949), численних праць з проблем теорії та історії літератури. Нобелівський лауреат (1964). Широкого визнання та попу-лярності набули ліричні романи Франсуази Саган (1935) «Здрастуй, сум» (1954), «Чи любите ви Брамса?» (1959), «Небагато сонця у холодній воді» (1969), «Зникаючий профіль» (1974), збірник новел «Оksamитові очі» (1975) та ін.

Серед письменників, творчі доробки яких є ключовими у німецькій літе-ратурі ХХ ст., слід назвати Генріха Манна (1871–1950), письменника-ро-маніста, автора романів «Учитель Унрат» (1905), «Вірнопідданий» (1914), історичних романів «Юність Генріха IV» та «Зрілість Генріха IV» (1935–1938); Томаса Манна (1875–1955), автора романів, повістей, новел; світо-ву славу йому приніс роман «Будденброки» (1901); Ліона Фейхтвангера (1884–1958), який увійшов до світової літератури як талановитий майс-тер історичного роману («Потворна герцогиня», 1923; «Єврей Зюсс», 1920–1922), хоча йому належать твори, в основу яких автором покладені події, свідком яких він був сам: романи «Успіх» (1930), «Сім'я Оппенгейм»

(1933), «Вигнання» (1939); Бертольда Брехда (1898–1956), драматурга і реформатора театру, автора драматичних творів «Тригрошова опера» (1928), «Матінка Кураж та її діти» (1939) та ін.

Разом із Теодором Драйзером та Уолтом Уїтменом американську літературу на початку ХХ ст. представляв Джек Лондон (справжнє ім'я та прізвище — Джон Гріффіт, 1876–1916), автор збірників оповідань «Північна Одісея», «Казки південних морів», роману «Залізна п'ята» (1908). Трагічній долі письменника, навіть коли він нарешті досяг слави та багатства, присвячена одна з найкращих книг Лондона — роман «Мартін Іден» (1909). Всесвітньо відомий письменник могутнього і своєрідного таланту Ернест Хемінгуей (1899–1961) у своїх оповіданнях та романах стриманий і небагатослівний; такими ж постають і герої його відомих книг: романів «Фієста» (інша назва — «І зійде сонце», 1926), «По кому передзвін» (1940), «За рікою у затінку дерев» (1950). Він — учасник боротьби іспанських республіканців проти диктатури Франко та німецьких фашистів; події та дух тієї війни лягли в основу численних нарисів, репортажів, п'єси «П'ята колона» (1938), роману «Прощай, зброя!» (1929). Повість-притча «Старий і море» (1952), яка є гімном людській мужності, стала вагомим аргументом у присудженні Ернесту Хемінгуею Нобелівської премії за 1954 р. Уявлення про американську літературу ХХ ст. суттєво доповнюють мистецькі доробки Ленгстона Х'юза (1902–1967), поета та прозаїка, автора книги «Сімплі висуває рахунок»; Уільяма Фолкнера (1897–1962), автора романів, повістей, оповідань, серед яких вершина творчості — трилогія «Сільце» (1940), «Місто» (1957), «Особняк» (1959); Джона Апдайка (1932 р. н.), найвідоміший роман — «Кентавр» (1963); Курта Воннегута (1922 р. н.), автора науково-фантастичних романів «Колиска для кішки» (1963) та «Бійня № 5, або Хрестовий похід дітей» (1969); Карсон Маккалерс (1917–1967), американської письменниці, перу якої належать романи «Серце — самотній мисливець» (1940), «Учасниця весілля» (1946), «Годинник без стрілок» (1961); Джерома Селінджера (1919 р. н.), найвідоміший роман «Над прірвою у житті» (1951).

Світову літературу ХХ ст. доповнюють твори, авторами яких є шведська письменниця Сельма Лагерльоф (1858–1940), найвідоміші її твори: «Анна Смерд», «Перстень Льовеншельдів», збірка новел «Гноми та люди», фантастична казка «Дивні мандрі Нільса Хольгерссона по Швеції»; датський письменник Мартін Андерсен Несе (1869–1954), автор збірки оповідань «Тіні», романа-епопеї «Пелле-завойовник», роману-трилогії «Мортен Червоний» (1945–1957); італійський письменник Васко Проталіні — автор повісті «Вулиця складів» (1941), романів «Повість про нещасних закоханих» (1947), «Метелло» (1955); індійський письменник Рабіндранат Тагор (1861–1941), автор тритомного збірника оповідань «Гальпа Гучно», дванадцяти романів та повістей (романи «Падіння», «Гора»), десятків збірників віршів, п'єс, публіцистичних статей, філософсько-релігійних та літературознавчих праць, шкільних підруч-

ників. У 1913 р. Р. Тагор першим з індійських письменників отримав Нобелівську премію. Значний внесок у розвиток світової літератури зробили чилійський поет Пабло Неруда (1904–1973), бразильський романіст Жоржі Амаду (1912 р. н.), автор творів «Жубіаба» (1935), «Підпілля свободи» (1952), «Габріела, гвоздика та кориця» (1958), «Старі моряки» (1961), «Крамниця чудес» (1961), англійська письменниця Агата Крісті (1891–1976), автор 85 романів, численних п'єс, повістей та новел, яка працювала на ниві класичної детективної літератури.

Науково-фантастична література. У ХХ ст. широкого розвитку набула й науково-фантастична література, яку представляють твори англійських письменників: Герберта Уелса («Машина часу», «Війна світів», «Перші люди на Місяці», «Людина-невидимка», «Острів доктора Моро») та Артура Кларка («Місячний пил», «Піски Марса», «Велика глибина», «Космічна одісея 2001 року»); американських письменників Рея Бредбері («Марсіанські хроніки», «Золоті яблука сонця», «451° за Фаренгейтом»), Айзека Азімова («Я — робот», «Сталеві печери», «Кінець вічності»); французького прозаїка Франсіса Карсака («Прибульці нізвідки», «Робінзони космосу», «Втеча Землі»); російських фантастів: О. Толстого («Аеліта», «Гіперболоїд інженера Гаріна»), В. Обручева («Плутонія», «Земля Саннікова»), О. Беляєва («Голова професора Доуеля», «Людина-амфібія», «Людина, що знайшла своє обличчя»), братів Аркадія та Бориса Стругацьких («Країна багряних хмар», «Стажисти», «Далека райдуга»), І. Єфремова («Туманність Андромеди»); поляка Станіслава Лема («Магелланова хмара», «Солярис», «Непереможний», «Едем»).

Музичне мистецтво ХХ ст. _____

Зарубіжне музичне мистецтво ХХ ст. навіть при поверховому огляді вражає багатоманітністю та строкатістю напрямків і стилів, намаганням композиторів докорінно змінити мову музики. Найбільш чітко у творчості композиторів помітні три взаємопов'язані тенденції: звернення до музики докласичної епохи, до позаєвропейських музичних культур та до не досліджених раніше шарів стародавнього музичного фольклору. Ігор Стравінський (1882–1971) — один із найвеличніших композиторів ХХ ст. Він належав до неокласиків — так називали музикантів, які стилізували композиційні прийоми класичної музики. В музиці неокласиків милозвучність витісняється сухуватістю, жорсткістю; мелодія втрачає свою колишню пластичність.

Такою ж привабливою, як і старовинна, стала музика таємничого Сходу з його пишною екзотикою, яскравими фарбами. У творчості французького композитора Олів'є Мессіана (1908–1979) знаходять відображення різноманітні лади та ритми музики Індії. Захоплення позаєвропейською музикальною культурою позначилося і на творчості Андре Жоліве (1905–

1975). Додаючи до своїх партитур екзотичні ударні інструменти, використовуючи незвичні для європейського вуха лади, наспіви, ритми, Жоліве не тільки прагне до зовнішньої яскравості, але й переслідує більш серйозну мету — взаємозбагатити та наблизити музичні культури Сходу та Заходу.

На розвиток музики ХХ ст. значно вплинув джаз, який набув особливого поширення у 20-ті роки. Джазова музика, яка сформувалася на основі складного сплетіння африканського, креольського та англо-кельтського фольклору, дала композиторам можливість користуватися гострими синкопованими ритмами, оригінальними тембрами. Найвідомішим представником симфонічного джазу був американський композитор Джордж Гершвін (1899–1937).

Останні десятиліття ХХ ст. суттєво змінили обриси музичної світової культури. Пошуки оновленої музикальної мови призвели до виникнення нових напрямків та запаморочливих для того часу експериментів — трансформації звука, записаного на магнітну плівку, звукових комбінацій тощо. Крики, шуми, вигуки, фрагменти побутової музики — такою була основа т. зв. «конкретної музики». Німеччина стала батьківщиною електронної музики (звуки почали отримувати за допомогою електронних синтезаторів та генераторів). Так композитор поступово перетворився в такого собі інженера-оператора, який керує електронними машинами, а не оркестром.

У цей час особливого значення набуває рок-культура, представники якої, а це учасники десятків і десятків рок-груп на всіх континентах, часто висловлювали чітку мистецьку позицію в розв'язанні численних проблем людства («Бітлз», «Роллінг Стоунз», «Карз», «Лед Зепелін» та ін.).

Перші десятиліття світового кіно

28 грудня 1895 року у «Великому кафе» на бульварі Капуцинок у Парижі брати Луї (1864–1948) та Огюст (1862–1954) Люм'єри вперше публічно показали деякі свої фільми. Уже за кілька тижнів апарат та фільми з'явилися в Петербурзі, Москві, Римі, Відні, Берліні, Індії, Австралії, Єгипті. У 1896 р. француз Жорж Мельєс (1861–1938) придбав апарат Люм'єрів і зрозумів, що за його допомогою можна творити справжні дива. Він — родоначальник ігрового кінематографа. Анде Дід (1884–1931), якого знімав Мельєс, створив перший комічний образ. Однак його перевершив фантастичний комік Макс Ліндер (1883–1925), творчість якого вплинула на весь подальший розвиток кінокомедії. Наступна епоха американського кіно 20-х рр. пов'язана з творчістю блискучої актриси Мері Пікфорд (справжнє ім'я та прізвище — Сміт Гледіс Мері, 1893–1979), найвеселішого і наймужнішого з усіх кіногероїв — Дугласа Фербенкса (1883–1939) та Великого Артиста кіно Чарлза Спенсера Чапліна (1889–1977).

Російський кінематограф перших десятиліть ХХ ст. представлений відомими на весь світ іменами кінорежисерів та акторів. Серед них режисер Олександр Ханжонков (1877–1945), винахідник об'ємної мультиплікації Владислав Старевич (1882–1965), режисер Яків Протазанов (1881–1945), актор Іван Мозжухін (1888–1939), незабутня й геніальна Віра Холодна (1893–1919), режисери Сергій Ейзенштейн (1898–1948), Всеволод Пудовкін (1893–1953), Олександр Довженко (1894–1956) та ін. Починаючи з 20–30-х рр., кіномистецтво стало найпопулярнішим серед інших видів мистецтва. Інтерес людей до нього не зменшився і в подальші десятиліття, навпаки — зріс, особливо тоді, коли на різних континентах почали знімати професійні фільми, значущість яких вже визначив не тільки попит глядача, а й численні кінофестивалі, конкурси.

Розвиток та формування світової культури ХХ ст. відбувалися за умов складних суспільно-політичних процесів, результатами яких стали численні революції, створення та розпад соціалістичної системи, дві світові війни, радикальні зміни у філософії та світоглядній орієнтації мешканця планети. Культура серед того хаосу — це культура протиріч, побудована на суб'єктивізації бачення форми та змісту, це культура, що зросла на мистецьких експериментах, це культура безперечних перемог і втрат.

ЛЕКЦІЯ 8

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЗАНЕПАД (1917–1939 рр.)

Дві українізації: *Українське національне відродження періоду національних змагань 1917–1919 рр. (УНР, Гетьманської держави, УНР-Директорії). Радянська українізація та культурна революція*

Наука та освіта України у 20–30-ті рр.: *Природничі та медико-природничі науки. Соціально-економічні науки. Історико-філологічні науки*

Художня культура українського Розстріляного Відродження: *Література Розстріляного Відродження (символізм, футуризм, неокласицизм, «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Плуг»). Початки «соціалістичного реалізму». Українська література в екзилі*

Національне мистецтво 20–30-х рр.: *Живопис. Скульптура. Архітектура. Музика. Театр. Кіно*

Проблеми релігійного життя в Україні у 20–30-ті рр.

Дві українізації

Українське національне відродження періоду національних змагань 1917–1919 рр. (УНР, Гетьманської держави, УНР-Директорії). Національна революція в Україні привела до колосального злету національного самоусвідомлення народу, духовного піднесення її інтелігенції, посіяла надії на краще майбутнє, відновлення української державності, розквіт української культури.

Українські уряди, які виникли в цей час (УНР, Гетьманської держави, УНР-Директорії), у надзвичайно складних політичних та економічних умовах прагнуть послідовно проводити політику українізації, яка полягала у: а) підтримці української мови; б) розвитку української середньої та вищої освіти; в) книгодрукуванні; г) збільшенні мережі наукових закладів, музейних установ, бібліотек, мистецьких об'єднань тощо.

Але надзвичайно малий строк діяльності цих урядів і брак коштів не дали відновити втрачені традиції та створити міцну основу для культурного розвитку нації. Так, за 4 місяці своєї влади (28 листопада 1917 — 29 квітня 1918) за умов жорстокої політичної та військової боротьби Центральна Рада спромоглася лише створити Міністерство освіти (міністр В. Прокопович), яке склало плани українізації школи, нові навчальні плани для них, проекти створення українського університету в

Кам'янці-Подільському, народних університетів у Києві, Харкові та Одесі, Педагогічної академії та Академії мистецтв у Києві. Деякі з цих проектів почали втілюватися в життя. Створено перші українські гімназії (восени 1917 р. їх нараховувалося вже 53), відкрито українські видавництва, видано майже 700 назв українських книжок, виходило 63 українські періодичні видання. Слід також зазначити, що українізація державних установ та школи зустріла відчайдушну протидію старого чиновництва, викладачів гімназій та вузів, деяких батьків, а міністерські запити-анкети викликали саркастичні відповіді провінційних установ. Це також затримало реалізацію планів уряду та міністерства. Але саме в цей час було закладено підвалини подальших успіхів у галузі культури Гетьманського уряду, а також, зрештою, основні засади майбутньої радянської українізації.

За 7,5 місяців гетьманської влади (29 квітня — 14 грудня) була продовжена культурницька політика Центральної Ради. Восени 1918 р. в Україні вже працювало майже 150 українських гімназій, у жовтні відкритися українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, започатковано створення Державного українського архіву, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Української національної бібліотеки, Українського театру драми та опери, Державної капели під керівництвом О. Кошиця, Українського державного симфонічного ансамблю під керівництвом композитора та диригента О. Горілого (Горєлова).

Чимале значення надавалося збереженню традицій національної науки, зміцненню її позицій та суспільної ваги. Зусиллям гетьманської влади було проголошено створення Української академії наук (згодом — ВУАН, тобто Всеукраїнська академія наук, нині — НАН України, тобто Національна академія наук). Її попередником справедливо називають Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке виникло у Львові у 1893 р. внаслідок реорганізації Літературного товариства ім. Т. Шевченка, заснованого у 1873 р.; НТШ мало три секції (історико-філософську, філологічну, математико-природничо-медичну) і видавало «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Літературно-науковий вісник», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології та антропології», «Пам'ятки української мови і літератури», «Матеріали до української бібліографії». Активну участь у діяльності секцій брали М. Грушевський, І. Франко, О. Маковей, М. Павлик, В. Левицький. У зв'язку з репресіями радянської влади НТШ як науковий центр припинило свою діяльність. Відроджене у США, Німеччині (тоді — ФРН), Франції, Канаді та Австралії в 1947 р. При НТШ в Америці були створені Університет українознавства, Історико-військовий інститут, Асоціація слов'янських наукових об'єднань. У Львові НТШ відновила роботу тільки з 1989 року.

Урочисте відкриття Академії відбулося 24 листопада 1918 р. На посаду президента Академії гетьман П. Скоропадський запросив М. Грушевського, але з політичних міркувань той відмовився. Тоді наказом геть-

мана президентом був призначений В. Вернадський, який у цей час перебував в Україні, рятуючись від більшовицької революції, і дав згоду очолити першу в Україні наукову академічну установу. Водночас були створені і три наукові відділи академії: фізико-математичний, соціально-економічний та історико-філологічний. Уряд призначив президію академії (головний керівний орган) та перших академіків (по три на кожне відділення): М. Василенко, А. Кримський, О. Левицький, Д. Багалій, М. Петров, С. Єфремов, М. Туган-Барановський, М. Сумцов та ін.), решту академіків мала обирати сама Академія.

Радянська українізація та культурна революція. Падіння національних урядів і перемога радянської влади в Україні призвели до того, що всі досягнення в галузі українізації були визнані контрреволюційними, націоналістичними та ворожими. У 1919 р. та на початку 1920 р. досить частими були випадки, коли вживання української мови та вбрання у вишивану сорочку вважали вагомими аргументами для звинувачення в петлюрівщині, внаслідок чого людину могли просто розстріляти. Але масове поширення повстанського руху в Україні примусило більшовиків змінити власну стратегію національної політики в Україні (й не тільки тут). Вони були переконані, що тимчасова відмова від «червоного терору», зміна агресивності та войовничості умисним потуранням національним ідеям та загравання з лідерами національних рухів обов'язково відгукнуться в Україні спокоем, який так був необхідний більшовицькій Москві, бо вона сама стала центром внутрішньопартійної боротьби. Отож з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок національному рухові (мова про активне запровадження української мови в школах, пресі та решті ділянках культурного, економічного, партійного життя) в Україні розпочався процес, який легально отримав назву українізації (в інших національних республіках закріпилася назва «коренізація»). А розпочалася вона з Декрету 1923 року «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ». Інтенсивних темпів набрала українізація у 1925 р., коли під тиском української частини КП(б)У були усунені з посад секретарів ЦК Е. Квірінг і Д. Лебедь, які виступали проти будь-яких поступок українській культурі. Слід зазначити, що радянська українізація повторювала курс національних урядів, хоча вже під новими, марксистськими прапорами, і повинна була створити ілюзію національного характеру радянської влади в Україні. Насправді, імперська Москва не збиралася впроваджувати цей курс «всерйоз та надовго». Націонал-комуністи в Україні, наївно повіривши в довгочасність цієї політики, ретельно взялися запроваджувати її в життя.

Внаслідок українізації відбулися значні зрушення у шкільництві, культурних установах, пресі. Якщо у 1922 р. українських газет майже не було, то в 1933 р. їх стало 375 (з-поміж 426) з накладом 3,6 млн. примірників, а вся книжкова продукція була українізована на 83 %. Позитивними були також спроби поширити українізацію поза кордони Украй-

ни (Курщина, Воронежчина, Саратовщина, Казахстан). Цей період не без підстав часто називають «добою культурного відродження». За радянської влади було досягнуто певних успіхів у галузі освіти та науки. Було ліквідовано неписьменність, запроваджено обов'язкову загальну, а згодом середню освіту, безкоштовне навчання, до навчання залучені діти незможного населення. Але масовість навчання супроводжувалася зниженням його якості, негативною була тотальна ідеологізація всього культурного життя, в тому числі освіти.

Радянська українізація пройшла три етапи: 1) етап розгортання українізації (1923–1925); 2) етап найвищого піднесення (1925–1928); 3) етап «згорання» українізації, або «постишевщина» (1928–1933). Її послідовно здійснювали наркоми освіти УРСР Г. Гринько (1920–1925), О. Шумський (1925–1927), М. Скрипник (1927–1933).

В кінці 20-х рр. почалося згорання українізації, в якій Сталін (він тільки недавно остаточно переконався в надійності своїх позицій на партійно-керівному Олімпі) побачив зміцнення тенденцій на посилення самостійності України. У цей час були ліквідовані такі літературні організації, як ВАПЛІТЕ, «Літературний ярмарок», почалося переслідування неокласиків, було ліквідовано Українську автокефальну церкву, розгромлено Українську академію наук, вислано до Москви М. Грушевського (1931), спецорганами сфабриковано справу СВУ (Спілки визволення України). Остаточно українізація була припинена у січні 1933 р. з призначенням П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У. Протягом 1933–1934 рр. більшість діячів українізації була ліквідована, або вони самі заподіяли собі смерть (М. Хвильовий, М. Скрипник та ін.). У місцях компактного проживання українців у республіках СРСР були відразу закриті українські школи і вузи, ліквідовано україномовну пресу, видавництва. На території Росії вони й досі не відновлені. З подачі українського літератора Ю. Лавріненка (1905–1987), автора антології «Розстріляне Відродження» (Париж, 1959) та близько 300 публікацій, період цей увійшов в історію, як період «Розстріляного Відродження».

Наука у 20–30-ті рр.

Представники тогочасного наукового ареопагу, який, фактично, знаходився в стінах ВУАН, зробили значний внесок у розвиток світової науки.

Природничі та медико-природничі науки. Так, серед науковців, які займалися природничими науками, найбільш помітними були Володимир Вернадський (1863–1945), засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології; з 1909 р. — академік Російської АН, професор Московського університету; у 1918 р. очолив Комісію для вироблення законопроектів про заснування Української академії наук в Києві і став її першим президентом; у 1921 р. повертається з України в Росію, де протягом 1922–1939 рр. працює директором Радієвого інституту в Ленінграді; в 1923–1926 рр. чи-

тав лекції в Празі та Сорбонні (Париж); був членом багатьох академій. Помітна постать Олександра Палладіна (1885–1972), біохіміка, засновника української біохімічної школи, академіка ВУАН з 1929 р., президента ВУАН протягом 1946–1962 рр. Чималий внесок у науку і Володимира Кістяківського (1865–1952), фізика-хіміка; у 1918 р. працював у Києві, де його було обрано академіком ВУАН; славу як науковцю йому принесли праці з електрохімії, колоїдної хімії, теорії розчинів, корозії металів.

Серед академіків ВУАН були Лев Писаржевський (1874–1938), хімік, який займався проблемами електронної хімії, працював над електронною теорією каталізу; Сергій Реформатський (1860–1934), хімік-органік, проф. Київського університету, автор блискучого підручника «Початковий курс органічної хімії»; Володимир Яворський (1876–1942), хімік-органік; створив київську наукову школу органіків; Микола Крилов (1879–1955), математик, у центрі його наукових інтересів — математична фізика, нелінійна механіка; Дмитро Синцов (1867–1946), математик, академік ВУАН з 1939 р.

Визначними постатями української науки були також академіки ВУАН Євген Патон (1870–1953), вчений у галузі електрозварювання та мостобудування; Володимир Липський (1863–1937), ботанік, вивчав рослини Середньої Азії, Кавказу, України, працював у Санкт-Петербурзі, Києві, був директором Одеського ботанічного саду; обіймав посаду президента ВУАН протягом 1922–1928 рр.; Олександр Фомін (1871–1935), ботанік, автор праць із флористики, систематики рослин Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу, України.

Інтенсивно розвивалися медико-природничі науки. Їх стрімкий злет став можливим внаслідок наполегливої праці біолога Миколи Кащенко (1855–1935); у центрі наукових пристрастей — проблеми ембріології, гістології, а також аспекти акліматизації рослин, академік ВУАН з 1918 р.); Володимира Гамалії (1859–1949); він мікробіолог та епідеміолог, науково довів вірусну природу чуми ВРХ, займався проблемами імунітету (з 1940 р. — почесний член АН СРСР); мікробіолога та епідеміолога Данила Заболотного (1866–1929), був ректором Одеської медичної академії; у 1929 р. організував Інститут мікробіології, був президентом ВУАН; найголовніші праці присвячені вивченню чуми, холери, сифілісу, газової гангрени, дифтерії, черевного та висипного тифу, дизентерії; особисто керував численними науковими експедиціями, часто виїздив для вивчення чуми в Індію, Аравію, брав участь у ліквідації чуми в Шотландії; Олександра Богомольця (1881–1946), патофізіолога; у 1931 р. створив Інститут експериментальної біології та патології, Інститут клінічної фізіології; у 1906 р. закінчив Новоросійський університет, де працював під керівництвом Підвисоцького, Тарасевича, Вороніна; до 1911 р. — асистент, приват-доцент кафедри загальної патології Новоросійського університету; академік ВУАН з 1929 р.; протягом 1930–1946 рр. обіймав посаду президента ВУАН; Володимира

Філатова (1875–1956), офтальмолога; з 1921 р. — професора Одеського медичного інституту; з 1936 р. — директора Українського експериментального інституту очних хвороб та тканинної терапії; академіка ВУАН з 1939 р.; Миколи Стражеска (1876, Одеса–1952), терапевта, кардіолога, діагноста, академіка ВУАН з 1934 р.; Авксентія Корчак-Чепурківського (1857–1947), гігієніста та епідеміолога; академіка ВУАН з 1921р.).

Соціально-економічні науки. Розвиток соціально-економічних наук став можливим за титанічної праці таких вчених, як Кость Воблий (1876–1947), економ-географ, автор першого підручника «Економічна географія України» (1919); протягом 1942–1947 рр. був директором Інституту економіки; у 1928–1930 рр. К. Воблий — віце-президент ВУАН; Михайло Птуха (1884–1961), економіст, статистик, демограф; академік ВУАН з 1920 р.

Історико-філологічні науки в Україні вийшли на якісно нові рубежі завдяки здобуткам талановитих вчених, серед яких Дмитро Багалій (1857–1932), історик, автор праць «Історія Слобідської України», «Нарис історії української історіографії», «Український мандрівний філософ Скворода» (свого часу був членом комітету по створенню ВУАН; академік ВУАН з 1918 р.; перший голова історико-філологічної секції); Агатангел Кримський (1871–1942), філолог, сходознавець, автор творів «Історія Персії та її писемності», «Хафіз та його пісні», «Персидський театр», «Історія Туреччини та її писемності»; один з організаторів ВУАН та її беззмінний вчений секретар; Микола Василенко (1877–1935), правник, автор численних праць з історії України та історії права; співпрацював із журналами «Киевская старина», «Записки общества Нестора-Летописца» (його було обрано приват-доцентом Київського університету, але позбавлено права викладати; член колегії Генерального Суду (1918); міністр освіти за гетьмана Скоропадського; брав участь у створенні ВУАН; з 1918 р. — академік ВУАН, голова соціально-економічного відділу; у 1924 р. на процесі Центру Дії засуджений на 10 років, але амністований, усунений з ВУАН у 1929 р). Помітний слід у науці залишили Михайло Слабченко (1882–1952), історик (народився під Одесою, закінчив Новоросійський університет; проходив стажування у Парижі; автор 4-томної «Організації господарства України від Хмельниччини до світової війни», професор Одеського інституту народної освіти, академік ВУАН з 1929 р.; арештований і репресований у справі СВУ); Олександр Оглоблін (1899–1992), історик, історіограф та археограф, автор понад 1000 наукових праць (під час нацистської окупації протягом короткого часу був бургомістром Києва; після завершення війни опинився в еміграції в США; В. Юринець (філософ; народився в Галичині; навчався у Львівському університеті, Відні, Парижі, Берліні; в Парижі здобув звання доктора філософії, а у 1925 р. очолив Інститут філософії, згодом викладав філософію у вузах Харкова; у світі відомий працями з історії філософії, особливу увагу приділяв гегельянству та фрейдизму). Чимало у цей

час було зроблено і на ниві національної фольклористики й етнографії. Особливої наукової ваги набули наукові розвідки Миколи Сумцова (1854–1922), фольклориста, етнографа, літературознавця; (академіка ВУАН з 1918 р.); Володимира Гнатюка (1871–1926), фольклориста, етнографа (академіка ВУАН з 1924 р.); Андрія Лободи (1871–1931), фольклориста, етнографа, літературознавця (академіка ВУАН з 1922 р.; очолював Етнографічну комісію ВУАН).

Художня культура українського Розстріляного Відродження

Література Розстріляного Відродження (символізм, футуризм, неокласицизм, «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Плуг»). Дивовижним мистецьким явищем світового рівня стала українська національна література, основні сили якої зосередилися у Києві та Харкові. До 1933 р. в Україні існували доволі сприятливі умови для еволюції різних літературних напрямків та стилів, для вільного розвитку літературних талантів. Слід зазначити, що розгортання літературної справи відбувалося в час бурхливого й мистецьки неоднозначного розвитку світової літератури, однак (на цьому варто особливо наголосити) естетика українського художнього слова новітньої доби характеризується орієнтованістю і на виразно національні літературні традиції минулого. Мистецькі уподобання, різні естетичні смаки, відмінності у баченні перспектив розвитку нації та літератури озвалися фактично одночасною появою чималої кількості літературних течій. Серед них — символізм.

Основні теоретичні засади символізму вибудовуються навколо думки про те, що реальний світ пізнати не можна, однак шлях, яким можна наблизитися до істинного його пізнання, є; і шлях цей — система мистецьких узагальнень, тобто система символів. Пригадаймо, що основоположниками символізму (а виник він у Франції в 70-х рр. XIX ст.) були Поль Верлен, С. Малларме. В Росії символізмом захоплювалися В. Брюсов, К. Бальмонт, О. Блок, А. Бєлий, Д. Мережковський, Ф. Сологуб. В Україні — О. Олесь, М. Вороний, Г. Чупринка, М. Філянський, О. Кобилянська, Д. Загуг, Я. Савченко, М. Терещенко, П. Тичина, В. Ярошенко. Вони, а також інші шанувальники символічного мистецтва у 1919 р. організували групу «Музагет».

Певного поширення в Україні набув і футуризм. В його основі, пригадаймо, лежить формалістичний напрямок зображення дійсності (від латинського *futurum* — майбутнє); він категорично протилежний реалізму, оскільки передусім акцентує увагу на пошуках нових мистецьких форм, уможливорює і відкриває необмежений (часто — аж до повної профанації високого призначення мистецтва) простір для синтезу поезії, музики, скульптури; серед основних культів-фетишів — культ техніки зображення, а також культ боротьби з провінціалізмом та відсталістю. Як куль-

турно-мистецький метод склався напередодні і в роки Першої світової війни. Головним теоретиком футуризму вважають італійця Ф. Марінетті. До футуристичного світу Росія щедро додала чимало прізвищ безперечних геніїв: брати Бурлюки, В. Маяковський, І. Северянін, В. Хлебніков. Футуристичне світосприймання поширилося й в Україні, де озвалося у творчості М. Семенка, Г. Шкурупія, М. Ірчана, М. Терещенка, М. Бажана, Ю. Яновського. Вони створили творче об'єднання «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), яке існувало у 1922–1923 рр., а згодом було перетворено в «Комункульт» («Комуністична культура»). Остання реформа в межах об'єднання завершилася зміною назви — «Нова генерація».

Певна частина українських літераторів опинилася під знаменами неокласицизму, основні теоретичні засади якого базувалися навколо стилізації форм античного класичного мистецтва, італійського Відродження, класицизму, культивування т. зв. «чистого мистецтва». Серед найвідоміших українських літераторів-неокласиків — М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бурггардт (Юрій Клен).

Ті письменники, які свою творчість і себе асоціювали з пролетарської епохою, з епохою переможців, створили союз пролетарських письменників за назвою «Гарт», що проіснував протягом 1923–1925 рр., лідером якого був В. Еллан-Блакитний. До складу «Гарту» входили П. Тичина, І Микитенко, В. Сосюра, Іван Ле. Значна віддаленість деяких письменників від духу загального радянського пролетаризму, а часто просто підозріле ставлення до радянщини об'єднали їх у ВАПЛІТЕ («Вільна академія пролетарської літератури»), яка, проіснувавши впродовж 1925–1928 рр., стала найвідомішим літературним об'єднанням тогочасної України.

ВАПЛІТЕ очолював письменник, публіцист Микола Хвильовий (справжнє прізвище — Фітільов, 1893–1933). Будучи членом компартії, він рішуче виступав проти національної політики московської влади, кривавого «червоного терору». Одним із перших письменників ще на початку 20-х рр. усвідомив антинародний характер влади більшовиків. Серед найвідоміших його творів: книжка оповідань «Сині етюди», роман «Вальдшнепи», «Санаторійна зона», «Іван Іванович», памфлети серії «Камо грядеши», «Думки проти течії». Закінчив життя самогубством. Значна частина «ваплітян» орієнтувалася на досвід західноєвропейської культури (це прагнення згодом оформилося в гасло-символ «Геть від Москви! Орієнтація на психологічну Європу»), стояла на засадах творення принципово нової української літератури, відкидала масовий характер підтримуваних комуністичною партією пролетарських організацій. М. Яловий, А. Любченко, М. Куліш, М. Бажан, І. Дніпровський, О. Досвітній, Г. Епик, М. Йогансен, І. Сенченко, О. Копиленко, П. Панч, Ю. Смолич, П. Тичина, Ю. Яновський — це прізвища літераторів, які були в авангарді ВАПЛІТЕ. Однак уже в 1926 р. «сепаратистська» (про-західноєвропейська) діяльність ВАПЛІТЕ на ниві літератури була підда-

на партійній критиці. Відтоді впродовж 1926–1928 рр. в Україні точиться полеміка світоглядів навколо питань про майбутнє літератури. Невтішним підсумком цієї полеміки став вихід із ВАПЛІТЕ М. Хвильового, М. Ялового, О. Досвітнього. Нещадній критиці було піддано роман Хвильового «Вальдшнепи»; частина журналу «Вапліте» (почав виходити з 1927 р.) з продовженням роману конфіскована в типографії; у 1928 р. організація самоліквідувалася.

Письменники, які тяжіли до зображення проблем села, а серед них найвідомішими були С. Пилипенко, А. Головка, П. Панч, утворили союз селянських письменників «Плуг» (1922–1932).

Зародження «соціалістичного реалізму». На початку 30-х рр. чимало письменницьких організацій існувало і в Росії: ВАПП (Всеросійська асоціація пролетарських письменників), Спілка селянських письменників, ЛЕФ, «Молода гвардія». Однак таке літературне різноманіття вже почало драгувати ідеологів від партії. У 1932 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) про перебудову літературно-художніх організацій, яка проголосила об'єднання усіх письменників в єдину Спілку радянських письменників. У травні 1932 р. на сторінках «Літературної газети» вперше прозвучала назва нового художнього методу — «соціалістичний реалізм». Голова спілки письменників І. Гронський писав: «Маси вимагають від письменника художньої ширості, правдивості, революційного соціалістичного реалізму». Послугування цим методом, як показала згодом літературна практика, дуже часто символізувало зраду і самого себе, і своїх ідеалів, і свого таланту, однак забезпечувало відносну стабільність успіху та більш-менш реальні гарантії спокійного життя. У жовтні 1932 р. в будинку М. Горького відбулася зустріч Сталіна з письменниками, де він назвав їх «кінженерами людських душ». На початку 30-х років термін «соціалістичний реалізм» став основним. Згодом літературознавці та критики, такі собі ідеологи від літератури, чітко окреслили і нерозривну єдність трьох складових соціалістичного реалізму: партійність, соціалістичний гуманізм, народність.

Українська література в екзилі. Однак слід зазначити, що багато українських письменників після поразки національної революції опинилися за кордоном. У Франції працював Володимир Винниченко. В Чехословаччині — Олександр Олесь (Кандиба). Тут склалася ціла «празька школа» молодих українських літераторів, до якої входили Олег Ольжич (син Олександра Олесь), Олена Теліга, Євген Маланюк, Оксана Лятуринська, Улас Самчук, Юрій Клен (Освальд Бурггардт), Леонід Мосендз, Юрій Липа.

За плечима багатьох з них залишився історичний досвід військової та державної поразки та гіркота емігрантських поневірянь. Але не безпомічний плач за нездійсненою державністю над гетьманськими чи УНРівськими руїнами, над жалюгідно-жебрацьким становищем емігранта без надії на переможне повернення на Батьківщину, перспектива якого між двома світовими війнами була дійсно нереальною, а оптимістична віра у кінцеву перемогу, українства — ось що було при-

таманне творчості цієї групи українських письменників та поетів, якій Д. Донцов дав влучне визначення «трагічних оптимістів». Головним стрижнем, що об'єднував їх світогляд і мистецтво, була українська державність.

Національне мистецтво 20–30-х рр. _____

Живопис. У 20-ті рр. в Україні паралельно існували два напрямки живопису: а) представники старої генерації живописців, які відстоювали збереження українського національного стилю в мистецтві; б) нове покоління митців, які ставили перед собою завдання створення нової пролетарської культури. Досить бурхливе суспільне життя, відмінності у поглядах на зміст та призначення мистецтва вплинули на формування кількох творчих об'єднань живописців. Серед них Товариство художників ім. Костанді (Одеса, 1922–1929 рр.) — об'єднання художників-реалістів та аматорів мистецтва, засноване на творчих принципах передвижників. З-поміж окреслених завдань товариства — обов'язкова пропаганда знань про мистецтво та їх популяризація. Активними учасниками товариства були П. Волокидін, О. Шовкуненко, Є. Буковецький, але, оскільки світоглядні засади більшості з них не відповідали принципам більшовизму, то Товариство художників ім. Костанді було «самоліквідовано». Асоціація художників Червоної України (Київ–Харків, 1926–1932 рр.) сформувалася на принципах революційного реалізму; у 1930 р. перетворена у Всеукраїнську асоціацію пластичних мистецтв, а згодом — у Всеукраїнську асоціацію пролетарських художників. Асоціація революційного мистецтва України (1925–1932 рр.) протистояла Асоціації художників Червоної України, відстоювала право на створення монументального мистецтва в національних традиціях, на підтримку модерністських пошуків. Серед членів асоціації були як представники старшого покоління художників (Бурачек, Прохоров), так і молодь (Михайло Бойчук, Іван Падалка, Василь Касьян, Василь Седляр, Софія Налепінська-Бойчук, Олександр Довгаль, Оксана Павленко та ін). Частина з них мала чудову європейську освіту, пройшла професійний вишкіл в академічних мистецьких закладах Парижа, Кракова, Мюнхена. Так, М. Бойчук (1882–1937), художник-монументаліст; один із основоположників Української академії мистецтв; репресований у 1937 році, помер у сталінському таборі; був творцем тогочасного іконописного стилю у живописі. Він органічно поєднав впливи середньовічного візантійського мистецтва та інших монументальних стилів Ранняго Ренесансу з елементами українського національного орнаменту, мозаїки та фрески, іконопису та портретного живопису XVII–XVIII ст. Майже всі «бойчукісти» (а саме так називали численних учнів та прибічників творчості М. Бойчука) згодом були репресовані, а їх численні монументально-декоративні роботи та фрески знищені. Серед них і розписи Луцьких казарм у Києві

1919 р., і оформлення українського павільйону на I Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві у 1923 р., і фрескові розписи Київського художнього інституту, і монументальні фрески інтер'єрів Першого селянського санаторію ім. ВУЦВК на Хаджибейському лимані в Одесі, і фрески одеського Будинку преси та ін.

Скульптура. Творчість українських скульпторів у 20–30-ті рр. формувалася за умов надзвичайної ідеологізації суспільного життя. Більшовицька влада в центрі та на місцях, замовляючи численні скульптурні зображення, а, як правило, це скульптури пролетарів, революціонерів тощо, вже тоді намагалася закарбувати у свідомості простолюду ідею вічності більшовизму, несхитності його ідеалів, величність його подвигу. У конкурсі ж на проект пам'ятника Шевченкові на могилі в Каневі (1926 р.) всі 22 проекти комісія відхилила. Подібна ситуація склалася і під час підбиття результатів Міжнародного конкурсу на пам'ятник Шевченкові в Харкові (1930 р.) — жоден проект не прийнято, а на скульпторів-проектантів посипалися звинувачення в етнографізмі, хуторянському просвітництві, академізмі, натуралізмі. На повторний конкурс, який відбувся у 1933 році, було запропоновано 33 проекти. Знову були відкинуті найкращі проекти, виконані такими блискучими митцями, як Іван Кавалерідзе, Федір Кричевський, Анатолій Петрицький, Василь Касьян, Бернард Кратко. Прийнято ж було проект Матвія Манізера (1891–1966), російського радянського скульптора, який брав активну участь у реалізації ленінського плану монументальної пропаганди. Пам'ятники Т. Шевченкові (за проектами М. Манізера) були побудовані у Харкові у 1935 р., у Києві та Каневі — у 1939 р.

Серед тогочасних українських скульпторів, які залишили по собі значний творчий здобуток, помітне місце займає Бернард Кратко (1884–1960), професор Академії мистецтв (1919 р.), а згодом (з 1925 р.) професор Київського художнього інституту. Серед найвагоміших його робіт портретибюсти Т. Шевченка, М. Заньковецької, М. Бойчука. У 1937 р. його було репресовано і заслано до Середньої Азії. По завершенню Великої Вітчизняної війни створив кілька значних скульптурних зображень (скульптура «Шахтарі», пам'ятник Свердлову в Єнакієвому).

Українську культуру ХХ ст. важко уявити без багатогранного таланту дивовижного Івана Кавалерідзе (1887–1978), скульптора та кінорежисера. Його незаперечному і справжньому таланту належать пам'ятники княгині Ользі в Києві (1911), Шевченкові та героям революції в Ромнах (1918), Шевченкові в Сумах (1920), Сковороді в Лохвиці Харківської області (1922), Шевченкові у Полтаві (1926), Сковороді в Сковородинівці Харківської області (надмогильний). В 50-ті рр. він активно працює над створенням стилізованих скульптурних груп «Голстой та Горький», «Горький та Шаляпін», «Шаляпін у ролі Дон-Кіхота», «Бучма в ролі Миколи Задорожного», «Б. Хмельницький посилає коззарів на села».

Особливо значущими є його досягнення у галузі українського кіно. Йому, кінорежисеру, цікаво було конструктивно стилізувати кіномову, опираючись саме на історичну тематику. Такі мистецькі уподобання Кавалерідзе-кінорежисера закарбувалися у фільмах «Злива» (за мотивами поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка (1929 р.)), «Перекоп» (1930 р.), «Коліїщина» (1933 р.), «Прометей» (1936 р.), які він поставив на Одеській кіностудії. Однак всі вони були засуджені як націоналістичні та формалістичні, внаслідок чого режисер змушений був наступні фільми знімати в етнографічно-спрощеному стилі («Наталка Полтавка», 1936; «Запорожець за Дунаєм», 1937). Після війни зазнав різкої критики з боку М. Хрущова, тому що не виконав розпорядження про евакуацію і залишився в окупації. У 1958 р. за власним сценарієм зняв фільм «Григорій Сковорода», а в 1961 р. — фільм «Повія» (за однойменним романом П. Мирного) з Л. Гурченко в головній ролі.

Українську національну скульптуру в екзилі гідно репрезентував Сергій Литвиненко (1899–1964). Він активно розвивав талант скульптора та живописця, навчаючись у Краківській академії мистецтв та Парижі (1924–1925 рр.). Згодом почав працювати у Львові. У чині хорунжого служив в армії УНР. У 1944 р. спочатку виїхав до Німеччини, пізніше (у 1949 р.) — до США. У Нью-Йорку організував Літературно-мистецький клуб (1949 р.), був одним із засновників і першим головою Об'єднання митців-українців в Америці (1952 р.). С. Литвиненко — автор пам'ятника на могилі І. Франка у Львові (Личаківське кладовище, 1933), пам'ятника І. Франкові у Глен Спеї (США), скульптурних портретів митрополита А. Шептицького, І. Мазепи, українських письменників, художників, політиків. Йому належать композиції «Гетьманівна», «Праця», «Жінка», «Втома», «Розлука», «Сліпий скульптор» та ін. Мистецтво С. Литвиненка формувалося під впливом школи Родена, Бурделя. Портретні роботи пройняті духом імпресіонізму, а в пам'ятниках роботи Литвиненка чіткіше проявляється монументальність доби класицизму.

Архітектура. Українська архітектура перших десятиліть ХХ ст. розвивалася у двох напрямках: а) пошуки сучасної національної архітектури на основі традицій бароко; б) конструктивізм. Конструктивне начало спочатку підтримувалося комуністичною партією, оскільки воно стало вагомим аргументом тогочасних виступів проти архітектурного академізму, невиправдані еkleктики багатьох споруд. Однак уже в 1932–1933 рр. конструктивізм (у «чистому вигляді») привселюдно було оголошено ворожим стилем і натомість запроваджено офіційно новий і єдино вірний напрямок в архітектурі — поєднання конструктивізму з псевдомонументалізмом.

Серед найвидатніших архітекторів цього періоду в Україні — Дмитро Дяченко (1887–1942). Він виступав проти конструктивізму, пропагував українські барокові форми; був першим директором Архітектурного інституту в Києві (1918 р.); автором комплексу будівель Української

сільськогосподарської академії, який вважається класичним прикладом нового напрямку в архітектурі. Роботи Дяченка в 30-ті роки викликали жваву дискусію, яка завершилася офіційним осудом, тому в 1937 р. архітектор змушений був переїхати в РРФСР, де його було репресовано. Олександр Вербицький (1875–1958) — професор Київського художнього інституту, академік Академії архітектури УРСР. Працював у стилі українського бароко з елементами конструктивізму, побудував будинок Київського вокзалу (1928–1933), елеватор в Одесі. Павло Альошин (1881–1961), спираючись на українські архітектурні традиції, побудував будинок Педагогічного музею в Києві (1909–1913), згодом будинок Центральної Ради, будинок Ольгінської гімназії (1914–1927), головний корпус АН України. Володимир Заболотний (1898–1962) — президент Академії архітектури УРСР; побудував будинок Верховної Ради УРСР (1936–1939).

Музика. Починаючи з 1923 р. у Києві існувало Товариство ім. Леонтовича, до складу якого входили визначні українські композитори Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, В. Косенко, М. Вериківський та ін. У 1928 р. товариство було перетворено на Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ), яке об'єднало майже всіх видатних композиторів того часу. У 1932 р. ВУТОРМ було ліквідовано і замінено новоствореною Спілкою композиторів УРСР.

Українське музичне мистецтво того часу було представлене творчістю Левка (Льва) Ревуцького (1889–1977) — автора фортепіанних творів, кантат (кантата-поема «Хустина»), симфоній, найвідоміша — Друга симфонія), багатьох концертів, хорових та сольних обробок українських народних пісень; йому належить редакція опера М. Лисенка «Тарас Бульба». З 1934 р. він — викладач Київської консерваторії. Помітна постать Бориса Лятошинського (1895–1968), йому належать опери «Золотий обруч» за повістю І. Франка «Захар Беркут», п'ять симфоній, симфонічні балади, три симфонічні поеми, хори, обробки пісень, музика для п'єс та кінофільмів. У творчому доробку Віктора Косенка (1896–1938) — симфонічні поеми, сонати, фортепіанні п'єси, увертюри, концерти, обробки пісень. Відомий як автор першого українського балету «Пан Каньовський» (1931 р.) Михайло Вериківський (1896–1962), він також автор опер («Сотник», 1939 р. ; «Наймичка», 1943 р.), симфонічних композицій, вокально-симфонічних творів, хорів, пісень.

Театр. До періоду активізації української суспільної думки та часу перших спроб національного державотворення в Україні існував лише один український постійний стаціонарний театр М. Садовського в Києві (був створений у 1907 р. на основі мандрівної трупи з Полтави, до складу якої входила і блискуча актриса Марія Заньковецька). Однак уже в 1918 р., завдяки зусиллям та за сприяння національних урядів, тільки в Києві працюють три театри: Державний драматичний театр, Державний народний театр П. Саксаганського, «Молодий театр» Леся Курбаса та Гната Юри, які орієнтувалися на західноєвропейський театр модерну.

Видатним організатором української театральної справи та режисером-реформатором національного сценічного мистецтва вважається Лесь Курбас (1885–1942). Він увійшов в українське мистецтво і як актор, теоретик театру, драматург, публіцист і перекладач. Курбас, син галицького актора, студював філософію у Віденському та Львівському університетах. Однак згодом серйозно захопився театральним мистецтвом. Пошук нових сценічних форм, акцент на вирішальній ролі режисерського задуму, майстерне виконання ролей, схильність до інсценізацій творів української та світової класики — цим наповнений його мистецький світ під час роботи в «Молодому театрі». Ці традиції отримали продовження і в заснованому ним у 1922 р. театрі «Березіль» (Київ–Харків), якому притаманні були деякі аспекти експресіонізму, конструктивізму, широке використання національної лірики, захоплення сатирою. У 1933 р. Лесь Курбас був звинувачений у націоналізмі, формалізмі, відриві від сучасної дійсності, від російського театру; репресований і засланий на Соловки, де й прийняв мученицьку смерть. Лише у 1957 році його було реабілітовано. А у 1935 р. його дітище — театр «Березіль» — було перетворено у театр ім. Т. Шевченка, режисером якого став відомий актор Мар'ян Крушельницький.

Саме у цей час блискучий актор Гнат Юра організував у Вінниці театральну трупку, яка у 1926 р. перебирається до Києва. Сьогодні — це відомий далеко за межами України театр ім. І. Франка.

У 1925 р. в Одесі створено перший на Півдні України стаціонарний український театр, режисерами якого на етапі становлення були М. Терещенко, В. Василько. Вибагливий одеський глядач був у захопленні від дивовижної акторської гри Наталі Ужвій, Поліни Нятко, Юрія Шумського.

Велику популярність серед глядачів здобули театри робітничої молоді та дитячі театри.

Особливо стрімкого темпу набув розвиток тогочасної української національної драматургії, представленої творами для сцени Івана Дніпровського, Якова Мамонтова, Мирослава Ірчана, Івана Микитенка, Миколи Куліша, Олександра Корнійчука, Івана Кочерги.

Справжніми центрами музично-драматичного мистецтва стали оперні театри Одеси, Харкова, Києва, Вінниці, Дніпропетровська. На їх сценах нев'янучу славу здобули такі оперні співаки, як Іван Паторжинський, Марія Литвиненко-Вольгемут, Оксана Петрусенко, Зоя Гайдай.

Кіно. У 20-ті роки на певний час столицею українського кіно стає Одеса. Після створення (1922 р.; Харків) Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), саме в Одесі, на базі кількох колишніх приватних кіноприймств виникає Одеська кінофабрика ВУФКУ (з 1929 р. — Одеська кінофабрика «Українфільм»; з 1938 р. кінофабрика отримала сучасну назву). Аж до створення у 1928 р. кінофабрики в Києві це було єдине велике кінооб'єднання в Україні. Тут працювали видатні кінорежисери Петро Чардинін (Красавчиков) (1873–1934), Володимир Гардін (1877–

1965), Георгій Тасін (Розов) (1895–1956), дебютували як кінорежисери Олександр Довженко (1894–1956), Іван Кавалерідзе (1887–1978), Лесь Курбас (1887–1942), знімалися актори Амвросій Бучма, Наталя Ужвій, Юрій Шумський, Іван Замичковський та інші.

За 25 років роботи на Одеській кінофабриці Петро Чардинін створив понад 200 кінострічок. Ним були поставлені такі картини, як «Розповідь про семеро повішених» (1920), «Магнітна аномалія», «Тарас Шевченко» (1926), «Тарас Трясило» (1927), «Червінці», «Хазяїн чорних скель», «Черевички» (1928). П. Чардинін відкрив талант молодого А. Бучми, доручивши йому головну роль Тараса Шевченка в однойменному фільмі. Один із фільмів Чардиніна «Укразія» про антантівську інтервенцію в Одесі демонструвався у 1925 р. на Міжнародній виставці в Парижі. Це перший український фільм, що вийшов на екрани Західної Європи.

Не менш значущою постаттю тогочасного українського кінематографа був і Володимир Гардін, який поставив в Одесі фільми «Остап Бандура», «Поміщик», «Слюсар і канцлер», «Отаман Хміль» (1924) за сценарієм Льва Нікуліна. Вагомими творчими здобутками в режисурі стали фільми Георгія Тасіна «Ордер на арешт», «Джиммі Хіггінс», «Кармалюк», «Нічний візник» (1929, з А. Бучмою та І. Замичковським), «Назар Стодоля», «Велика гра». Як кінорежисер пробував себе в Одесі видатний український театральний режисер і актор Лесь Курбас. Він поставив фільми «Шведський сірник», «Макдональд», «Вендетта», «Арсенальці» (з А. Бучмою у головній ролі).

На Одеській кіностудії в 1926 р. зняв свій перший фільм «Вася-реформатор» О. Довженко (1894–1956). Потім з'явилися фільми «Ягідка кохання» (1926), «Сумка дипкур'єра» (1927), «Звенигора» (1928, сценарій Й. Йогансена, художнє оформлення В. Кричевського), «Арсенал» (1929). Свої подальші кінострічки О. Довженко знімав уже в Києві.

З 1926 р. на студії кінорежисером працює Володимир Вільнер, постановник фільму «Беня Крик» (за сценарієм І. Бабеля; у головній ролі — Юрій Шумський). Тут починав творчу кар'єру Микола Охлопков (1900–1967), згодом відомий режисер московських театрів. Ним були поставлені фільми «Митя» і «Проданий апетит».

Разом з О. Довженком над фільмами «Вася-реформатор», «Ягідка кохання», «Арсенал» працював кінооператор Д. Демуцький (1893–1954), син українського фольклориста, хорового диригента і композитора Порфирія Демуцького (1860–1927). У Довженка в фільмі «Арсенал» працював асистентом згодом відомий радянський кіносценарист Олексій (Люся) Каплер (1904–1979). У 1940 р. Олександр Файнциммер поставив в Одесі фільм «Танкер Дербент» (за однойменною повістю Юрія Кримова), який тривалий час вважався радянською кінокласикою.

У багатьох фільмах знявся А. Бучма («Укразія», «Вендетта», «Тарас Шевченко», «Арсенальці», «Макдональд», «Микола Джеря», «Нічний візник», «Назар Стодоля», «Арсенал», «Джиммі Хіггінс», «Тарас Трясило», «Проданий апетит», «Напередодні»). Як режисер він поставив тут

фільм «За стіною». Плідно працював в Одесі і видатний український актор Юрій Шумський (кінофільми «Вася-реформатор», «Тарас Шевченко», «Беня Крик», «Борислав сміється», «Буря», «Напередодні», «Нічний візник»). У фільмах «Тарас Трясило», «Назар Стодоля» грала дивовижна театральна актриса Наталя Ужвій, яка тоді працювала в Одеській Держдрамі (нині — Одеський український музично-драматичний театр ім. В. Василька).

В Одесі відбувалися зйомки багатьох фільмів, які ставили московські кінорежисери. Так, у 1925 р. на екрани країни вийшов кінофільм С. Ейзенштейна «Броненосець “Потьомкін”», який увійшов до десятки кращих фільмів світового кінематографа і став візитною карткою кінематографічної Одеси.

Київська кінофабрика ВУФКУ створена в 1928 р. Тут зняв найвідоміші свої фільми О. Довженко. Серед них — кінострічка «Земля» (1930), яка на Всесвітній виставці в Брюсселі у 1858 р. була визнана однією з 12 кращих фільмів світу. Тут було створено і перший український кольоровий фільм «Сорочинський ярмарок» (1939). В історії кіностудії, яка носить ім'я Олександра Петровича Довженка, є чимало цікавих творчих сторінок, пов'язаних зі створенням кінострічок «Щорс» (1939; реж. О. Довженко), «Велике життя» (1939; реж. Л. Луков), «Богдан Хмельницький» (1941; реж. І. Савченко).

Проблеми релігійного життя в Україні у 20–30-ті рр. У травні 1920 р. Всеукраїнська православна церковна рада у Києві проголосила автокефалію і скликала у 1921 р. Всеукраїнський Церковний Собор. Він висвятив Василя Липківського (1864–1938) на архієпископа та призначив митрополитом Київським. Цим було покладено початок Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У 1926 р. вона мала 32 єпископи, 3000 священників, 20 єпархій, 2800 приходів, 6 млн. прихожан.

Радянська влада, оголосивши війну голоду, який поширився у Поволжі, провела конфіскацію церковних будівель та церковних коштовностей (золоті та срібні лампади, свічники, чаші, митри з коштовними каменями, панагії, дзвони). Лише 1 % від вартості конфіскованого церковного майна пішов на закупівлю хліба, решта ж осіла в більшовицькій партійній скарбниці. Уже з 1922 р. більшовики спочатку запроваджують, а потім значно посилюють контроль над усіма церквами. У 1926 р., внаслідок втручань більшовиків, заарештовують Липківського — київського митрополита. Замість нього призначають Миколу Борецького, якого у 1930 р. теж заарештовують (у справі СВУ). У 1930 р. Надзвичайний Церковний Собор у складі кількох єпископів та 40 священників ухвалив рішення про самоліквідацію УАПЦ, а з 1935 р. вона остаточно ліквідована. Кінець 20-х–30-ті рр. — це період варварського знищення храмів. Серед понівечених і сплюндрованих церковних будівель — Михайлівський золотoverхий собор, Десятинна церква,

Братський монастир на Подолі, Микольський собор. Тисячі сільських церков перетворені на клуби та склади. У 1937 р. з 2000 приходів в Україні не залишилося жодного.

Внаслідок національної революції 1917–1919 рр., за діяльності українських національних урядів, розпочався новий етап національного відродження в Україні. Він тривав і протягом першого десятиліття радянської влади. Українізація, запроваджена українськими національними урядами, а згодом радянська українізація, сприяли народженню національного ренесансу, який охопив усі галузі української культури. Однак на початку 30-х років розпочалися жорстокі репресії проти української інтелігенції, тотальний наступ на українську культуру. Національне відродження перетворилося у «Розстріляне Відродження», оскільки фантастичні культурні досягнення українізації були зведені нанівець.

ЛЕКЦІЯ 9

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 40–90-х рр. XX ст. ТА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Українська культура 40–50-х рр.: *Українська культура під час війни. Повосінне десятиліття та «ждановщина». «Ждановщина» й Україна*

Стан української культури під час «хрущовської відлиги»: *Загальна характеристика «хрущовської відлиги». Тимчасова лібералізація культурного життя в Україні, її наслідки. Створення нового культу. Русифікація. Антицерковна кампанія*

Форсований наступ на українську культуру за часів стагнації (поч. 60–поч. 80-х рр.): *Подальша ідеологізація життя. Українське кіно. Нова хвиля русифікації. Репресії та поширення дисидентства серед інтелігенції*

Стан культури України незалежної

Українська культура 40–50-х рр.

Українська культура під час війни. З початком Великої Вітчизняної війни всі українські культурні установи, визначні представники наукової, технічної, творчої інтелігенції в обов'язковому порядку мали евакуюватися на схід. Так, до Уфи (столиця Башкирії) були евакуйовані АН УРСР, мистецькі союзи та спілки письменників, композиторів, художників, Київська опера. Інститут електрозварювання академіка Є. Патона було евакуйовано на Урал, Інститут чорної металургії — до Свердловська, Інститут офтальмології, яким керував В. Філатов, — до Ташкента тощо. Академіка А. Кримського, 70-річчя якого урочисто святкували на початку 1941 р., незважаючи на його похилий вік та хворобу, вивезли силоміць, а потім кинули до в'язниці, де він і помер.

Вищі навчальні заклади у повному складі, тобто викладачі зі студентами, теж мали евакуюватися. Так, Київський та Харківський університети перемістилися до Казахстану, Одеський університет спочатку направили на Північний Кавказ, а згодом — до Туркменії (Байрам-Алі), Київський та Харківський медінститути — до Самарканда. На базі кадрів Київського медичного інституту створено Челябінський медичний інститут.

В евакуації опинилося чимало українських письменників: М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, Л. Первомайський, Ю. Яновський, О. Копиленко, Іван Ле та ін. Зрозуміло, що за умов такої жорстокої війни, в їх творчості переважала воєнно-патріотична тематика (О. Кор-

нійчук — п'єси «Партизани в степах України», «Фронт», І. Кочерга — драматична поема «Ярослав Мудрий», М. Бажан — поема «Данило Галицький»). Деякі письменники пішли на фронт як військові кореспонденти (О. Довженко, М. Бажан, О. Корнійчук, його дружина В. Василевська та ін.).

З України до Сибіру та Середньої Азії було евакуйовано 35 театрів. Київська кіностудія потрапила до Ашгабада, Одеська — до Ташкента. За скрутних умов в евакуації були зняті кінострічки «Олександр Пархоменко» (реж. Л. Луков, 1943 р.), «Як гартувалася сталь» (за романом М. Островського), «Райдуга» (реж. М. Донської, за романом В. Василевської, 1944 р.), «Нескорені» (за оповіданням Б. Горбатова, 1945) та інші. О. Довженко здійснив зйомки документальних стрічок «Битва за нашу Радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні» (1943).

Вплив культу особи Сталіна на кіномистецтво спочатку проявлявся подекуди, з часом набув рис імперативності, неодмінності, категоричності, обов'язковості та постійності. Спочатку Сталін не з'являвся особисто на екрані, а тільки згадувався («Розгром Юденича», 1941 р.). Однак у 1942 р. він фігурує не тільки в «Обороні Царицина» та «Олександрі Пархоменку», але й у фільмі про легендарного вождя монгольського народу «Його звали Сухе Батор». Актор Чіаурелі, який спеціалізувався на зображенні величі та мудрості Сталіна, вражав афоризмами, через що оточення обожнювало його.

Сценарій О. Довженка «Україна в огні», який Сталін спочатку сприйняв схвально, потім було піддано розгромній критиці, а автора — шельмуванню. Однією з причин, про що О. Довженкові натякнули, було те, що у сценарії не йшлося про вирішальну роль Сталіна у перемозі над ворогом. Виступаючи на Політбюро у січні 1944 р., Сталін говорив, що у повісті «ревізується ленінізм, ревізується політика нашої партії з основних керівних питань. Кіноповість О. Довженка містить грубі помилки антиленінського характеру — це відвертий випад проти політики партії».

У фільмах воєнних років за вказівкою Сталіна пропагувалася ідея швидкої та легкої перемоги над фашизмом. Ворога показували карикатурно, лякливим, слабким, взагалі позбавленим людських рис. Такою була картина І. Пир'єва «Секретар райкому», прем'єра якої відбулася на жовтневі свята 1942 р. і мала великий суспільний резонанс, а також фільм М. Калатозова «Непереможні».

Під час німецької окупації українська культура в усіх її формах (наука, освіта, література, мистецтво) опинилася, власне, як і весь український народ, перед загрозою повного знищення. Вищі навчальні заклади зачинено, музеї пограбовано, на базі театрів утворено заклади для розваги окупантів з відповідним репертуаром. Інтелігенція, яка потрапила під окупацію, мусила перебиватися випадковими заробітками, щоб вижити. Лише в Одесі, яка стала центром румунської провінції Трансільстрія, працював румунізований університет, театр опери та балету, з

Румунії приїздив на гастролі російський шансон'є Петро Лещенко, однак про українську культуру не могло бути й мови. Румунські ідеологи, зокрема професор Яського університету Олександр Болдур, доводили, що вся територія Трансністрії заселена русифікованими румунами і завдання нової влади полягає в тому, аби повернути це населення до лона рідної румунської мови і культури.

Деякі діячі творчої інтелігенції не встигли чи не хотіли евакуюватися і при відступі німецької армії, резонно боючись репресій з боку сталінського режиму (деякі з них вже встигли відсидіти в концтаборах до війни), подалися на захід. Вони утворили другу хвилю української еміграції. Серед них були відомі художники брати Василь та Федір Кричевські, актор Йосип Гірняк, літератори Іван Багряний, Іван Кошелівець, Тодось Осьмачка, Юрій Шевельов (Ю. Шерех), Юрій Лавріненко, Оксана Ляуринська та ін.

Повоєнне десятиліття та «ждановщина». Перемога над фашистською Німеччиною посіяла у народі ілюзії про послаблення режиму в СРСР, демократизацію суспільства, викликала певне піднесення національної активності мас та інтелігенції, але всі ці сподівання були марними. Сталін вважав, що перебування мільйонів людей на окупованій території, вплив німецької та націоналістичної пропаганди в Україні та Прибалтиці вимагають додаткових заходів по зміцненню комуністичної ідеології. Пам'ятаючи історичний досвід імперської влади часу декабризму, який розвинувся на тлі перемоги Росії у Вітчизняній війні 1812 р., Сталін хотів запобігти такому розвитку подій і вирішив за старим своїм сценарієм застосувати превентивні заходи проти ймовірної загрози серед партійного апарату (Мінгрельська та Ленінградська справи), військових (опала маршала Г. Жукова, закордонне відрядження маршала К. Рокосовського, справа маршала авіації О. Новикова), а особливо інтелігенції. Це обумовило нову хвилю репресій, боротьби з націоналізмом, космополітизмом, ідеологічних кампаній 1946–1948 рр., які отримали назву «ждановщина» (за прізвиськом секретаря ЦК ВКП(б) з ідеології А. Жданова, який за дорученням Сталіна очолював цю кампанію).

Ця політика знайшла відображення у постановках ЦК про журнали «Звезда» та «Ленинград», про репертуар драматичних театрів, про кінофільм «Велике життя», про оперу В. Мураделі «Велика дружба». Йшлося про аполітичність, безідейність, вульгарність, формалізм у художній творчості. Нищівній критиці було піддано увесь доробок популярної поетеси Анни Ахматової та відомого фейлетоніста Михайла Зощенка. Справжнє прізвище Ахматової — Горенко, вона народилася в Одесі. Її чоловіком був блискучий російський поет Микола Гумільов, розстріляний НК у Петрограді у 1921 р.

У доповіді Жданова про Ахматову та її творчість говорилося так: «А. Ахматова являється одним из представителей безыдейного реакционного литературного болота. Она принадлежит к так называемой группе акмеистов, вышедшей в свое время из рядов символистов, и является одним

из знаменосцев пустой, безыдейной аристократической поэзии, абсолютно чуждой советской литературе. Акмеисты представляли из себя крайне индивидуалистическое направление в искусстве. Они проповедовали теорию «искусства для искусства», «красоты ради самой красоты», знать ничего не хотели о народе, о его нуждах и интересах, об общественной жизни. Что поучительного могут дать произведения Ахматовой нашей молодежи? Ничего, кроме вреда».

На відміну від аристократичної Ахматової, Зоценко належав до фаворитів партійного керівництва та пересічного радянського громадянина. Його перше оповідання було опубліковано у 1921 р. До цього часу він встиг пройти дві війни — Першу світову та громадянську, переніс важке поранення, працював шевцем, актором, телефоністом, співробітником карного розшуку. Без його оповідань та фейлетонів важко уявити радянську країну 20–30 рр.

На його адресу Жданов сказав: «Зоценко, как мещанин и пошляк, избрал своей постоянной темой копание в самых низменных и мелочных сторонах быта. Можно ли дойти до более низкой степени морального и политического падения, и как могут ленинградцы терпеть на страницах своих журналов подобное пакостничество и nepотребство? Только подонки литературы могут создавать подобные «произведения». Зоценко с его омерзительной моралью выворачивает наизнанку свою пошлую и низкую душонку. Насквозь гнилая и растрепанная общественно-политическая и литературная физиономия Зоценко... Какой вывод следует из этого? Пусть убирается из советской литературы».

Згодом такому ж остракізму було піддано і роман О. Фадєєва «Молода гвардія» та однойменний кінофільм С. Герасимова, другу серію фільму С. Ейзенштейна «Іван Грозний», музичні твори композиторів Д. Шостаковича та С. Прокоф'єва. У цей час було заарештовано та відправлено до таборів ГУЛАГу чимало яскравих представників творчої інтелігенції. Кількість репресованих поповнили актори Л. Русланова, Т. Окуневська, В. Федорова та ін.

Невдовзі ця політика була розповсюджена і на наукову інтелігенцію: в 1947–1951 рр. відбулися так звані «дискусії» з історії філософії, біології (сесія «ВАСХНІЛ», яка призвела до монополізації в біологічній науці поглядів псевдовченого Т. Лисенка та його оточення), фізіології, політекономії, мовознавства. В останніх двох дискусіях особисту участь взяв Сталін. Вченим інкримінувалося послаблення партійності в науці, розрив з практикою, буржуазними та ворожими були оголошені, а згодом і розчавлені генетика та кібернетика. Репресій у той час зазнало багато визначних вчених.

У літературі всебічно розглядалася проблема типового, тобто малося на увазі не те, що переважає в житті, а те, чому, згідно з бажанням і баченням партійного керівництва, має належати майбутнє. У сфері кіно, внаслідок суворої ідеологічної цензури, настав так званий період «малокартиння»: в 1952 р. всі кіностудії країни випустили тільки 24 повно-

метражних кінофільми, причому переважали фільми-біографії, фільми-вистави та патріотичні картини («Костянтин Заслонов», «Рядовий Олександр Матросов», «Подвиг розвідника», «Повість про справжню людину» Олександра Столпера (1948), «Молода гвардія» С. Герасимова (1948) тощо). Антиамериканську спрямованість у душі «холодної війни» мала більшість театральних вистав.

А на Заході в цей час володарем кіноглядача були режисери італійського неореалізму Лукіно Вісконті, Роберто Росселіні, Вітторіо де Сіка, де Сантіс, сценарист та теоретик кіно Чезаре Дзаваттіні, які знімали чудові фільми про війну, післявоєнне влаштування Італії і були сповнені гумору, оптимізму, гуманності.

«Ждановщина» і Україна. Політика політичного пресингу та репресій була розповсюджена і на Україну. Починаючи з 1946 р., у рамках загальносоюзного ідеологічного наступу проти інтелігенції, в Україні комуністична партія розпочала широкомасштабну акцію цькування українських діячів культури під гаслом чергової боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Серед тих, проти кого спрямовано «караючий меч держави», були відомі українські письменники та поети Максим Рильський, Юрій Яновський, Володимир Сосюра. У 1951 р. в газеті «Правда» було піддано жорстокому розгрому вірш В. Сосюри «Любіть Україну», написаний ще під час війни у 1944 р. Автора примусили написати принизливе каяття. У 1948 р. за збірку віршів «Щоб сади шуміли», де було цей вірш надруковано, Сосюра отримав Сталінську премію. Зазнали цькування Андрій Малишко, літературознавці Олександр Білецький, Олександр Дорошкевич, визначний кінорежисер та драматург Олександр Довженко (за сценарій кінофільму «Україна в огні»), композитор Кость Данькевич (за оперу «Богдан Хмельницький»).

У серпні 1947 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У про загрозу українського буржуазного націоналізму, засуджено «Історію України» (за ред. М. Петровського, 1943 р.), «Нариси історії української літератури» (за ред. Маслової та Кирилюка, 1945 р.), журнали «Вітчизна» та «Перець», М. Рильський за твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави», передмову до першого тому «Поезій», Ю. Яновський за роман «Жива вода», І. Сенченко за повість «Його покоління», В. Сосюра за вірш «Любіть Україну», О. Довженко за кіносценарій «Україна в огні», композитори Кость Данькевич за оперу «Богдан Хмельницький», Герман Жуковський за оперу «Від усього серця».

Заходи сталінського режиму були спрямовані на денационалізацію культурно-ідеологічних процесів, викорінення національної свідомості та заміну її «інтернаціональним комуністичним світоглядом», недвозначно забарвленим великодержавним російським шовінізмом. Звужувалася сфера вживання української мови, вона повністю витіснялася з наукового обігу. Зменшувалася кількість українських шкіл, викладання у вузах переводилося на російську мову. О. Субтельний писав, що «це був похоронний дзвін по скромному повоєнному ренесансу української культури».

Крім української інтелігенції, з 1948 року чергова хвиля репресій була поширена на єврейську інтелігенцію, яку звинувачували у сionізмі, космополітизмі, плазуванні перед капіталістичним Заходом, буржуазним способом життя тощо. Сфабриковано процес Єврейського антифашистського комітету (ЄАК), за яким було заарештовано і розстріляно 24 діячі єврейської культури, 18 із них — з України. Серед репресованих — засновник єврейської радянської поезії Давид Гофштейн, автор багатьох перекладів з Шевченка, Франка, Л. Українки, Рильського, Тичини, Сосяри, а також Ірма Друкер, Ноте Лур'є, Мойсей Альтман. Голова ЄАК відомий актор і режисер Соломон Міхоелс (Вовсі) загинув у 1948 р. у Мінську за загадкових обставин. У квітні 1953 р. Л. Берія у листі Г. Маленкову поклав відповідальність за це на колишнього міністра держбезпеки В. Абакумова, який після свого арешту визнав, що виконував пряму сталінську директиву. Цькувалися україномовні письменники та літературознавці єврейського походження Леонід Первомайський, Ілля Стебун (Абрам Кацнельсон), Євген Адельгейм, Леонід Санов (Смульсон), Олександр Борцагівський та ін. Все це дає підстави говорити про державний антисемітизм, який існував у цей час в Радянському Союзі.

Стан української культури під час «хрущовської відлиги»

Загальна характеристика «хрущовської відлиги». Смерть Сталіна та розвінчання культу його особи М. Хрущовим на XX з'їзді партії (1956 р.) поклали початок новому етапу в культурному розвитку всіх народів СРСР, який отримав назву «відлиги» (за повістю Іллі Еренбурга «Оттепель», 1954). Відкривалися десятки нових літературних журналів, театрів, перекладалися і друкувалися до цього заборонені іноземні автори, з'явилися художні твори радянських письменників великого громадського звучання («Не хлібом єдиним» В. Дудінцева, «Один день Івана Денисовича» О. Солженіцина, «Доктор Живаго» Б. Пастернака, «Нащадки Сталіна» Є. Євтушенка, «Доля людини» М. Шолохова, «Тьоркін на тому світі» О. Твардовського, художні мемуари І. Еренбурга «Люди, роки, життя» тощо). У 1958 р. були скасовані одіозні постанови ЦК з питань ідеології 1946–1948 рр.

Великих успіхів досяг кінематограф. За 3 роки після XX з'їзду в прокат надійшло 360 повнометражних картин. Серед них музично-сатиричний фільм Е. Рязанова «Карнавальна ніч», картини на морально-побутову тематику: «Справа була в Пенькові» С. Ростоцького, «Дім, в якому я живу» Л. Куліджанова, «Дев'ять днів одного року» М. Ромма (1962); революційна та військова тематика представлена фільмами «Ходіння по муках» Г. Рошалья, «Тихий Дон» С. Герасимова (1957–1958), «41-й» та «Балада про солдата» Г. Чухрая (1959), «Комуніст» Ю. Райзмана (1959, сценарій Є. Габриловича), «Летять журавлі» М. Калатозова (1957), «Іва-

нове дитинство» А. Тарковського (1962), «Доля людини» С. Бондарчука (1959) тощо.

Розквіт радянського кінематографа відбувався одночасно з дивовижним розвитком світового кіномистецтва, яке тоді було репрезентоване «ноюю хвилею» французького кіно (режисери Годар, Андре Рене, Ф. Трюффо, Клод Шаброль), групою «вільного кіно» в Англії, творчість якої була спрямована проти соціальної нерівності (Андерсон, Рейс, Річардсон), мистецькими пошуками італійців Федеріко Фелліні, Антоніоні, шведа Ингмара Бергмана, американців Стенлі Кубріка, С. Поллака, А. Пенна та Краймера (фільм «Цей безумний, безумний, безумний світ»), японця Акіри Куросави, поляків Анджея Вайди (фільми «Канал», 1957, «Попіл та алмаз», 1958 — зі Збігневом Цибульським у головній ролі), Єжі Кавалеровича («Цього не можна забути», 1957, «Фараон» за романом Б. Пруса, 1966), Єжі Гофмана («Пан Володівський», 1969 та «Потоп», 1974, за романами Г. Сенкевича — з Ольбрихським у головній ролі; наприкінці 90-х рр. він створив фільм за романом Сенкевича — «Огнем і мечем»).

Тимчасова лібералізація культурного життя в Україні, її наслідки. Деяка лібералізація культурного процесу на початку «хрущовської відлиги» проходила і в Україні, однак не такими темпами, як це відбувалося в Росії. Було започатковано видання нових журналів, про які досі не доводилося навіть і мріяти: «Український історичний журнал», «Українське літературознавство», відновлено журнал «Всесвіт» (заснований ще 1925 р.), який друкував перекладні твори, в тому числі ті найцікавіші твори західних письменників, які ще не перекладалися російською мовою. Розпочалася підготовка до видання «Української Радянської Енциклопедії», яка була відповіддю на вихід за кордоном у 50-ті роки 3-томної «Енциклопедії українознавства». Було перевидано «Словник української мови» Б. Грінченка. З'являються багатотомні видання «Історія української літератури», «Історія українського мистецтва», «Історія міст і сіл України».

У зв'язку з реабілітацією кібернетики у 1957 р. у Києві було засновано комп'ютерний центр, згодом перетворений в Інститут кібернетики АН України, який очолив академік А. Глушков.

Значні зрушення відбулися в галузі літератури. Сформувалося покоління «шістдесятників», людей з антитоталітарним мисленням — поети Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Сингаївський, Віталій Коротич, Василь Стус, літературознавці та критики Іван Дзюба й Іван Світличний, прозаїки Євген Гуцало, Юрій Мушкетик, Роман Іваничук, Микола Руденко, публіцисти Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, художники Панас Заливаха й Алла Горська, твори яких виходили далеко за рамки соціалістичного реалізму, підносячи українську літературу та мистецтво на щаблі світової культури.

У зв'язку з реабілітацією жертв сталінських репресій, повернулися з таборів та заслання 25 письменників: Зінаїда Тулуб, авторка засудженого історичного роману «Людолови», відомий літературознавець Євген Шаблійовський, автор нарисів з історії української літератури, письменники Борис Антоненко-Давидович, Наталя Забіла, Олександр Ковінька, Василь Мисик, Іван Багмут та ін. Посмертно були реабілітовані та повернуті в літературу і мистецтво письменники, художники, актори «розстріляного відродження», розпочалося друкування їхніх творів, з'являються наукові дослідження їх творчості.

В умовах загального піднесення відбувається творче відродження патріархів української літератури, які десятки років змушені були працювати на замовлення партії та приховувати справжні думки та погляди: П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра (повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа», хоча навіть за умов «відлиги» не все вдалося надрукувати), М. Стельмах («Кров людська не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда»), О. Гончар («Тронка»), А. Малишко, Л. Первомайський, П. Загребельний, Г. Тютюнник (роман «Вир»).

Молодь створює свої творчі клуби: «Супутник» у Києві (1959), на чолі якого стояв Лесь Танюк, членами його були студенти театрального інституту, консерваторії, літератори, художники. У Львові створено аналогічний клуб «Пролісок», який очолював М. Косів. Невдовзі вони були ліквідовані представниками влади.

Деякі зрушення відбулися і в галузі українського кінематографа, хоча і не такі вражаючі, як в Росії. На той час в Україні працювало три кіностудії (Київ, Одеса, Ялта). Новим явищем в українському радянському кіно були одеські фільми Марлена Хуцієва та Ф. Миронера «Весна на Зарічній вулиці» (1956), «Спрага» Є. Ташкова (1959), а також «Іванна» В. Івченка (1960), «Сон» В. Денисенка (1964).

Створення нового культу. Русифікація. Антицерковна кампанія. Однак період «відлиги» не був однозначним. М. Хрущов не збирався відступати від основних комуністичних засад, догм та методів. Розпочавши з критики культу Сталіна, він швидко перейшов до власного культу, заборон та репресій проти творчої інтелігенції, які почалися вже з другої половини 1958 р. Знову почалося вульгарне втручання в художню майстерню митця, нав'язування особистих некомпетентних смаків та оцінок, насадження комуністичного пуританства, полювання за буржуазними відьмами, роздування опудала буржуазної ідеології.

У грудні 1962 р. Хрущов відвідав художню виставку в московському Манежі і піддав нищівній критиці творчість сучасних художників, засуджуючи абстракціонізм та формалізм, вимагаючи від митців суворо дотримуватися принципів соцреалізму. Після цього відбулася серія зустрічей Хрущова і голови ідеологічної комісії ЦК Л. Ільчова з творчою інтелігенцією з нищівними доповідями, хамським осмикуванням, недовзначними погрозами. Якщо Сталін застосовував до письменників визна-

чення «інженери людських душ», Хрущов пішов ще далі, називаючи їх «автоматниками партії».

У 1958 р. була знищена книга молодого поета Д. Павличка «Правда кличе». На республіканській нараді активу творчої інтелігенції у квітні 1963 р. у формалізмі звинувачено М. Вінграновського, Л. Костенко, І. Драча. Нових нападів зазнали Л. Первомайський та С. Голованівський. У липні 1963 р. було зроблено спробу зірвати вечір пам'яті Л. Українки в Центральному парку культури та відпочинку Києва. У травні 1964 р. трапилася безпрецедентна подія — при загадкових обставинах сталася пожежа в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві, внаслідок якої згоріли фонди відділу україніки — майже 600 тис. одиниць зберігання. Того ж року було закрито Київський клуб творчої молоді. Зі спілки художників були виключені Алла Горська та Людмила Семикіна за створення вітражів у Київському університеті з зображенням протестуючого Шевченка. Сам шестиметровий вітраж було по-варварськи знищено, як свого часу знищувалися монументальні полотна та вітражі М. Бойчука. Дещо пізніше такої самої долі зазнала 200-метрова композиція скульптурних рельєфів «Стіна пам'яті» художників А. Рибачука та В. Мельниченка на Байковому кладовищі.

Непослідовними, обмеженими та демагогічними виявилися реформи в галузі суспільних наук, зокрема у подоланні історичної схеми «Короткого курсу історії ВКП(б)», яка лежала в основі усієї радянської історіографії. Незважаючи на критику культу Сталіна та реабілітацію безпідставно репресованих, повної правди так і не було сказано. Фальсифікованою залишалася і вся історія України.

Замість часткової дерусифікації університетів, проведеної восени 1955 р., з 1958 р. почалася повальна русифікація всіх вищих навчальних закладів. Цей процес охопив і середні школи. В 1960 р. в обласних містах російські школи становили 72 %, в інших містах — 84 %. З 1964 р. всі міські школи стали російськими. Однак реформування освіти мало і позитивні наслідки: скасування роздільного навчання, створення шкіл робітничої та селянської молоді, інтернатів, відміна платні за навчання у старших класах, політехнізація школи, створення системи ПТУ замість шкіл ФЗН. На 50-ті роки припадає розквіт педагогічної діяльності директора Павлиської середньої школи Кіровоградщини В. Сухомлинського, який став відомим завдяки своїм педагогічним творам-роздумам.

Ще у 1957 р. розпочалася нова (після 30-х років) хвиля масованого наступу на церкву, внаслідок якої в Україні було ліквідовано майже половину всіх існуючих парафій, монастирів, семінарій.

Безпосередньою відповіддю на репресивні заходи хрущовського керівництва проти інтелігенції була поява дисидентського руху, який охопив творчу молодь, студентство України і був органічною частиною загальносоюзного дисидентства.

Форсований наступ на українську культуру за часів стагнації (поч. 60–поч. 80-х рр.) _____

Подальша ідеологізація життя. Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964 р., який зняв Хрущова і замінив його Брежнєвим, мав реставраторський характер. Головною ідеологією стає неосталінізм. Проводиться обережна реабілітація сталінізму, висувуються вимоги зважених оцінок минулого, боротьби проти плюндрування нашої історії, ревізійнізму. Поширюються концепції розвинутого соціалізму (1967), загострення ідеологічної боротьби, необхідності організації контрпропаганди, насаджується новий культ Брежнєва (твори «Відродження», «Мала Земля», «Цілина»), проводяться урочисті святкування ювілеїв, запроваджуються цензурні перепони, ідеологічний контроль тощо.

Перші вісім років після зняття Хрущова проходили під знаком ліквідації його перекручень, у тому числі й у національній політиці. У 1968 р. було усунуто секретаря ЦК КПУ Андрія Скабу, який сприяв русифікації, і призначено більш ліберального Федора Овчаренка. Перший секретар Компартії України Петро Шелест у 1970 р. видав книгу «Україно наша Радянська», де писав про історичну автономність України, прогресивну роль козацтва, закликав берегти, як найдорожчий скарб, українську мову. Він відстоював інтереси України у межах СРСР, рівноправність народів, виступав проти комплексу «старшого і молодшого брата», був прибічником економічного паритету республік, проти зменшення інвестицій в Україну. Разом з тим, Шелест був фанатичним прибічником комуністичної ідеї та жорсткого ідеологічного контролю за суспільством і в першу чергу за діяльністю творчої інтелігенції. Коли вийшов роман Олесь Гончара «Собор» (1968), в якому автор виступив проти руйнування історичних пам'яток церковної архітектури, він був підданий нищівній партійній критиці, а з ним і всі ті, хто став на його захист.

Українське кіно. Деякий час продовжував працювати у дузі «відлиги» і український кінематограф. На екрани країни вийшли фільми, зняті на центральних студіях: «Батько солдата» (реж. Резо Чхеїдзе, 1965), «Ніхто не хотів помирати» (реж. Жалакявічус, 1966); фільми Козинцева: «Гамлет» (1964) та «Король Лір» (1971), «А зорі тут тихі» (реж. Россоцький, 1973), «Звільнення» (реж. Озеров, 1971), «Калина червона» (реж. Шукшин, 1973), «Міміно» (реж. Данелія, 1977), «Сходження» (реж. Шепітько, 1979), «Сибіріада» (реж. Михалков-Кончаловський, 1979), «Велика Вітчизняна» (реж. Р. Кармен, 1979).

В Україні розпочинається друга хвиля українського поетичного кіно — продовження традицій Довженка, Кавалерідзе, Савченка. На студію ім. Довженка прийшли молоді сценаристи — поети І. Драч, М. Вінграновський, Д. Павличко, Л. Костенко, актори Іван Миколайчук, Кость Степанков, Лариса Кадочнікова, Богдан Ступка, Микола Гринько, Микола Олялін та ін. Вони сприйняли «хрущовську відлигу» як сподівання

на можливість українського ренесансу і створили високу духовну ауру, що сприяла виникненню високохудожніх творів.

Саме в цей час були створені фільми «Тіні забутих предків» (реж. Параджанов, 1965; отримав Другу премію на 7-му Міжнародному кінофестивалі в Аргентині, а всього — близько 150 різних номінацій на міжнародних кінофорумах), «Вірність» (реж. Тодоровський, 1965), «Камінний хрест» (реж. Осика, 1968), «Захар Беркут» (реж. Осика, 1972), «Комісари» (реж. Машенко, 1969), «Білий птах з чорною ознакою» (реж. Ільєнко, 1970; у 1971 р. отримав Золотий приз Міжнародного московського кінофестивалю), «Криниця для спраглих» та «Вечір на Івана Купала» (реж. Ільєнко; у 1989 р. ці фільми мали успіх на Міжнародному кінофестивалі у Сан-Франциско), «У бій ідуть одні старики» (реж. Биков, 1974), «Ати-бати йшли солдати» (реж. Биков, 1976), «Вавилон-XX» (реж. Миколайчук, 1979).

Нова хвиля русифікації розпочинається зі святкування 50-річчя утворення СРСР (1972). Нав'язується химерна концепція цілковитого злиття націй та утворення нової історичної міжнаціональної єдності — радянського народу. У 1978 та 1983 рр. ухвалено постанови ЦК про посилення вивчення російської мови в школах, які трагічно озвалися на вивченні національних мов у країні.

Розгортається новий виток боротьби проти буржуазного націоналізму. Було знято з посади П. Шелеста і піддано розгромній критиці його книгу. Шалену боротьбу проти націоналістичних відьом в Україні очолює секретар ЦК з ідеології В. Маланчук та голова КДБ В. Федоренко.

Були заборонені твори Миколи Руденка, Сергія Плачинди, Валерія Харчука. На російську мову переходять більшість журналів республіки, фактично російськомовним стає видавництво «Наукова думка», проводиться русифікація Академії наук, закрито Інститут суспільних наук у Львові, знищується українознавство як наука, проводиться методичне і цілеспрямоване цькування українознавців, яке традиційно завершується звільненням їх з роботи (Олена Апанович, Ярослав Дзига, Іван Бутич, Микола Родько, Петро Воробей та багато-багато інших). У 1975 р. поновлено цензурування «Кобзаря» Шевченка. Послідовному замовчуванню та цькуванню піддано скульптора, живописця, графіка, етнограф та збирача творів народного мистецтва Івана Гончара. Українське поетичне кіно було визнано архаїчним, відірваним від життя, а ім'я О. Довженка згадували з осторогою. На багато років, внаслідок ідеологічної цензури, потрапили на полицю деякі зняті кінофільми (серед них «Криниця для спраглих», «Комісари»). А дискримінація з боку держави та партійних структур щодо української мови та культури дуже швидко призвела до того, що чимала частина інтелігенції перестала розмовляти і писати українською мовою.

Репресії та поширення дисидентства серед інтелігенції. Розпочинаються хвилі арештів та серії політичних процесів (1965–1966, 1972–1973, 1977–1978). У 1970 р. у м. Василькові (поблизу Києва) за загадкових обставин загинула Алла Горська (1929–1970); живописець; працювала

у галузі станкового та монументального живопису; організатор і член Клубу творчої молоді (60-ті рр., Київ), окрім творчості, проводила розшуки місць поховань розстріляних НКВС людей. У 1979 р. у Брюховецькому лісі під Львовом по-звірячому жорстоко було вбито молодого талановитого композитора Володимира Івасюка, автора широко відомої пісні «Червона рута».

На заваді повного повернення до старих порядків стала інтелігенція Радянського Союзу, з думкою якої нове керівництво партії та уряду вже не могло не рахуватися. У вересні 1965 р. на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» в Києві відбулася справжня демонстрація протесту проти арештів інтелігенції. Творча інтелігенція надсилає низку листів до ЦК партії з політичними вимогами («Лист-78», 1966 р.; «Лист 139», 1968). Самвидавом поширюються праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Лихо з розуму» В. Чорновола, «Приєднання чи воз'єднання?» історика М. Брайчевського.

Однак до позитивних змін в українському культурному житті було ще далеко. Їх передчуття виникнуть лише у роки т. зв. «перебудови». Реальні ж зміни почалися тільки наприкінці 80-х рр., у зв'язку з ренесансом національної свідомості та зі створенням незалежної України.

Стан культури України незалежної

Після утвердження незалежності держави на розвитку української літератури та мистецтва позначається плюралізм, сама думка про можливість існування якого у тоталітарному суспільстві була ірреальною. Пануючим стилем творчого життя стає авангардизм, який сьогодні імперативно насаджується творчими угрупованнями, подібно до того, як свого часу партія насаджувала соціалістичний реалізм.

Високий рівень політизації суспільства призвів до того, що в галузі літератури найбільшого поширення набула публіцистика.

З'явилися молоді літератори, які намагаються по-новому вирішувати літературні проблеми, прагнуть йти в ногу зі світовим літературним процесом. Це — дочка Ліни Костенко О. Пахльовська, О. Забужко, Ю. Андрухович, К. Москалець, Є. Пашковський та ін. Жанр історичної романістики на початку 90-х рр. розвивають Ю. Мушкетик, Р. Федорів, а Р. Іванчук у романі «Орда» успішно продовжив традиції художнього історизму, започатковані й розвинені П. Кулішем, А. Кащенком, Б. Лепким. Поет М. Вінграновський написав яскравий роман «Наливайко».

Повертаються в Україну твори українських емігрантів — Є. Маланюка, У. Самчука, В. Барки, І. Багряного, Ю. Тарнавського та ін.

Поступово заповнюються «білі» та «чорні» плями в історії, розкрита правда про штучний голодомор 1932–1933 рр., який був геноцидом проти українського народу, переоцінена роль національних героїв України П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи та ін. До

широкого вжитку науковців увійшли українознавчі твори П. Куліша, М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, М. Хвильового та ін.

Великого авторитету набуває у світі Міжнародний конкурс піаністів ім. Горовиця, який заснований і проводиться у Києві.

Отримала визнання творчість Г. Синиці — одного із засновників нового напрямку монументального живопису. «Українська національна колористична школа», яку почасти він і створив, протягом кількох десятиліть замовчувалась.

Розвиток українського театрального мистецтва тісно пов'язаний з новаторськими пошуками режисерів Р. Віктюка, Б. Шарварка, творчість яких отримала світове визнання. Р. Віктюк починав у Львові, згодом створив власний театр у Москві (серед найвідоміших театральних робіт спектаклі «Мадам Батерфляй» за п'єсою американського драматурга Хуанга та «Лоліта» за романом В. Набокова). Сучасне театральне мистецтво України репрезентують такі режисери-новатори, як О. Жолдак, О. Богомазов, І. Одинокій.

Україна перетворилася у визнаний центр хореографічного мистецтва, тоді як ще кілька десятиліть тому це була прерогатива Москви, Ленінграда та хіба що Пермі. З 1994 р. в Україні проводиться Міжнародний фестиваль імені ушавленого французького танцюриста українського походження Сержа Лифаря, який свого часу був художнім керівником паризької Гранд-Опера. Далеко за межами України стали відомі імена Інни Дорофєєвої та Вадима Писарева.

За роки незалежної України небаченого розвитку досягла українська естрада, яка заснована на національних музичних та пісенних традиціях та широко користується українською мовою, про що не можна було навіть мріяти в роки формування «єдиного советского народа, для которого русский язык являлся языком межнационального общения». Великою популярністю серед українства користуються Софія Ротару, Таїсія Повалій, Ірина Білик, Василь Зінкевич, Алла Кудлай, Іван Попович, Павло Зібров, Лілія Сандулеса, Іво Бобул, Руслана. Останнім часом голосно заявили про себе рок-гурти: «Океан Ельзи», «ВВ», «Танок на майдані Конго», «Грін Грей», у творчості яких виразні українські традиції мелосу набули сучасного звучання.

Великого значення набуває і проблема реституції — повернення в Україну з Росії, Німеччини, Польщі, Румунії та інших країн вивезених свого часу культурних цінностей. За допомогою українських дипломатів повернуто в Україну особисті речі В. Винниченка, архів О. Ольжича. Згідно з положеннями конвенції (Гаага, 1954) підлягають поверненню законним власникам всі художньо-історичні цінності, вивезені під час Другої світової війни.

Із проголошенням незалежності в Україні поновлюють роботу УГКЦ (Українська греко-католицька церква) та УАПЦ (Українська автокефальна православна церква). У 1991 р. до України з Рима повертається патрі-

арх Іван, кардинал Мирослав Любачівський. Греко-католикам повернуто собор св. Юра, який знову став резиденцією УГКЦ. У 1990 р. у Києві відбувся Всеукраїнський собор відновленої УАПЦ, який обрав патріархом УАПЦ митрополита Мстислава (Скрипника) з титулом «Патріарх Київський та всієї України». Того ж року у Софійському соборі відбулася його інтронізація. У 1990 р. Архієрейський собор Руської православної церкви надав статус екзархату українській православної церкві з назвою «Українська православна церква» (УПЦ). Екзарх України отримав титул митрополита Київського і всієї України. Того ж року грамоту про незалежність УПЦ вручено митрополиту Філарету. Але навесні 1992 р. останній розірвав стосунки з Москвою і проголосив себе головою Київського патріархату УПЦ. Того ж року на Всеукраїнському православному соборі відбулося об'єднання УПЦ та УАПЦ в єдину УПЦ-Київський Патріархат на чолі з Мстиславом. Цей Собор скасував акт 1686 р. про переведення Київської митрополії до Москви. Після смерті у 1993 р. Мстислава церкву очолив патріарх Володимир (колишній дисидент Василь Романюк), а після його раптової та загадкової смерті у 1995 р. — Філарет. Похорон Володимира відбувався за умов протистояння нового керівництва церкви та влади і супроводжувався порушеннями громадського порядку на Софійському майдані. УАПЦ знову відкололася від УПЦ Київського Патріархату. Таким чином, в Україні діє три православні церкви (УПЦ Московського Патріархату, УПЦ Київського Патріархату, УАПЦ) та католицька УГКЦ (або УКЦ). Протириччя між ними часто призводять до міжконфесійних конфліктів.

Сучасний стан розвитку української культури свідчить про те, що стара тенденція фінансування культури за залишковим принципом, яка започаткувалася ще за соціалізму, і сьогодні, на жаль, продовжує залишатися сумною реальністю. Мало того, за останні роки вона набула всеохоплюючих катастрофічних розмірів. У декілька разів скоротилися тиражі періодичних видань. Випуск українських книжок знизився до рівня, якого він не сягав у найгірші часи сталінізму. Брак коштів призводить до перепрофілювання або закриття багатьох освітніх установ культури. Під загрозою повного знищення опинився український кінематограф. Справді загрозливих форм для української духовності набуло поширення західної, особливо американської поп-культури (зокрема через телебачення) з її розгулом насильства, сексу, аморальності, бездуховності, проти чого вже багато років ведуть боротьбу громадськість та уряди багатьох європейських країн. Для молоді української держави, яка фактично заново створює власну політичну та економічну системи, намагається відродити національні цінності та пріоритети, зрештою державну українську націю, таке неконтрольоване поширення низькопробної іноземної (сучасної американської та російської) культурної продукції становить серйозну загрозу для національної культури. Однак, не слід втрачати надії й звитяги, оскільки піднесення української культури за умов незалежності, просування її до європейсь-

ко-культурно-освітніх цінностей неминуче, адже український народ протягом віків створив самобутні цінності, які щедро вкладав у світову скарбницю цивілізації.

Післявоєнний період української культури був неоднозначним. Він проходив в умовах боротьби за незалежність, за право на художню творчість без ідеологічного контролю та обмежень. Омріяна у віках незалежність протягом останніх років, на жаль, ще не створила умови для вироблення стрункої та реально працюючої державної культурної програми, хоча перші спроби у даному напрямку вже зроблено. Подальший розвиток справді національної української культури повинен відбуватися у світлі того, що культура, як і ті, що за посадою і за покликом серця повинні перейматися її проблемами, не можуть дозволити собі бути грубими, вульгарними. Культура, якщо вона дійсно потрібна державі, має творитися, оберігатися й зміцнюватися не тільки Богом заповіданими талантами, а й щоденною людською мудрістю та далекоглядністю, толерантністю й наполегливістю. Очевидно, що тільки у такий спосіб ми наблизимося до ідеалу у цій нелегкій, але такій відповідальній роботі.

НАЙГОЛОВНІШІ КУЛЬТУРНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ

- 988 — прийняття християнства в Києві.
989–996 — будівництво Десятинної церкви.
990–992 — заснування митрополії в Києві.
1015–1054 — князювання Ярослава Мудрого.
1016 — створення «Руської правди».
1017–1037 — будівництво Софійського собору. При Софійському соборі створена перша на Русі бібліотека.
1037 — збудовано Золоті ворота.
1051 — заснування Києво-Печерської лаври.
1051 — висвячення київським митрополитом Іларіона — першого негрека.
1051 — «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона — похвала Володимирі Великому і Ярославу Мудрому.
1054 — завершення розколу християнства на православ'я та католицизм.
1056–1057 — «Остромирово Євангеліє».
1073–1078 — будівництво Успенського собору Києво-Печерської лаври.
1096 — «Повчання дітям» Володимира Мономаха.
1108–1113 — будівництво Михайлівського золотоверхого собору Михайлівського монастиря.
1113 — «Повість временних літ».
1185 — «Слово о полку Ігореве».
1187 — перша літописна згадка терміну Україна.
1250 — заснування Львова.
1439 — засновано Львівське братство при церкві Успіння Богородиці.
1550–1620 — Іван Вишенський.
1556–1561 — «Пересопницьке Євангеліє».
1564 — заснування друкарні І. Федорова в Москві.

- 1573** — заснування друкарні І. Федорова у Львові.
- 1574** — І. Федоров надрукував перші в Україні книги «Апостол» та «Буквар».
- 1578** — заснування Острозької колегії.
- 1580–1581** — «Острозька біблія» І. Федорова, надрукована в Острозькій типографії.
- 1583** — помер І. Федоров.
- 1586** — заснування Львівської братської школи.
- 1596** — Берестейська унія.
- 1596–1647** — Петро Могила.
- 1615** — заснування Київського Богоявленського братства та братської школи.
- 1632** — заснування Києво-Могилянської Колегії.
- 1661** — заснування Львівського університету.
- 1685** — перехід української православної церкви під зверхність Московського патріархату.
- 1687** — заснування Слов'яно-греко-латинської академії в Москві.
- 1687–1709** — гетьманування І. Мазепи.
- 1710** — затвердження Конституції Пилипа Орлика.
- 1722–1794** — Г. С. Сковорода.
- 1755** — заснування Московського університету.
- 1757** — створена Академія мистецтв у Петербурзі.
- 1769–1838** — І. П. Котляревський.
- 1798** — надрукована «Енеїда» І. Котляревського.
- 1805** — заснування Харківського університету та Кременецького ліцею.
- 1809** — в Одесі відкрито перший в Україні оперний театр.
- 1814–1861** — Т. Г. Шевченко.
- 1817** — заснування Рішельєвського ліцею в Одесі.
- 1819** — засновано Петербурзький університет.
- 1834** — заснування Київського університету.
- 1837** — у Будапешті видано «Русалку Дністрову».
- 1840** — надруковано «Кобзар» Т. Шевченка.
- 1850–1860** — створення товариства російських композиторів «Могутня кучка».
- 1861–1862** — видання в Петербурзі першого українського громадсько-політичного та літературного журналу «Основа» українською мовою.
- 1863** — Валуєвський циркуляр.
- 1863** — М. Вербицький написав музику на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна».

- 1865 — заснування Новоросійського університету в Одесі.
1865 — заснування малювальної школи в Одесі.
1870 — створення Товариства пересувних художніх виставок у Росії.
1875 — заснування малювальної школи М. Мурашка у Києві.
1876 — Емський указ.
1886 — заснування Одеської бактеріологічної станції.
1887 — споруджено оперний театр в Одесі.
1890 — засновано Товариство південноросійських художників в Одесі.
1892 — створено Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові.
1904 — засновано Київську музично-драматичну школу М. Лисенка.
1917 — відкриття Української академії мистецтв у Києві.
1918 — відкриття Української академії наук.
1922 — створення в Києві театру «Березиль» Леся Курбаса.
1923–1933 — радянська українізація.
1925 — заснування Одеської держдрами.
1925–1928 — літературна дискусія.
1926–1929 — робота О. Довженка на Одеській кінофабриці ВУФКУ.
1930 — процес СВУ.
1933 — самогубство Скрипника та Хвильового.
1946–1948 — ідеологічні кампанії, «ждановщина».
1947–1951 — псевдонаукові сталінські дискусії.
1956 — початок хрущовської «відлиги».
1964 — пожежа в Державній бібліотеці АН у Києві.
1965 — перша хвиля арештів дисидентів.
1970 — загибель художниці Алли Горської.
1979 — загибель композитора Володимира Івасюка.
1989 — ухвалення Закону про державний статус української мови.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАТЬ

1. ВСТУП

1. Дайте визначення поняття «культура». На які дві частини можна його поділити?
2. З яких елементів складається духовна культура?
3. Дайте визначення поняття «художня культура».
4. Дайте визначення поняття «мистецтво». Що таке просторове (часове, просторово-часове) мистецтво?
5. Яка відмінність між образотворчими та необразотворчими родами мистецтва?
6. Які мистецькі жанри виникли синтетично?

2. ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУР СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ. АНТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Які стародавні цивілізації ви знаєте?
2. У чому полягає специфіка співвідношення «людина — світ» у трактуванні староегипетської культури?
3. У чому полягає специфіка співвідношення «людина — світ» у трактуванні старогрецької культури?
4. Якими специфічними рисами характеризується давньоримська культура?
5. Який вплив мала культура стародавніх цивілізацій на розвиток української національної культури?

3. ДОСЛОВ'ЯНСЬКА КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Дайте характеристику трипільської культури. Коли вона існувала? За якими матеріальними знахідками ми можемо судити про художню культуру людей трипільської культури? Які характерні ознаки декоративно-ужиткового мистецтва трипільців?

2. Які матеріальні знахідки говорять про мистецтво скіфів? Яку роль воно відіграло у формуванні слов'янської культури? Що дає змогу говорити про мистецьку спадковість поколінь?

3. Що запозичили слов'яни від античної грецької культури? Що таке теракоти і фрески?

4. Якими головними рисами відрізняється антична культурна спадщина від римської?

5. Коли існувала Візантійська імперія і в чому проявився її вплив на розвиток культури Київської Русі?

6. Які особливості візантійської культурної традиції?

7. Які були релігійні вірування давніх слов'ян?

8. Які народні обряди дісталися нам у спадок від язичества?

9. На якій українській території вперше з'явилося християнство?

10. Хто з лідерів Київської держави вперше прийняв християнство?

11. Коли і ким було проведено хрещення Русі?

12. Яку роль у поширенні культури відіграли монастирі?

13. В чому історичне значення прийняття на Русі християнства візантійського обряду? Які його позитивні та негативні риси?

14. Назвіть засновників Печерського монастиря, відомих ченців-літописців, ченців-малярів, ченців-лікарів.

15. Яка структура та зміст «Повчання дітям» Володимира Мономаха?

16. Яке значення має літопис «Повість временних літ»?

17. Яке значення має «Слово о полку Ігоревім» у світлі світового епосу?

18. Яке значення мала «Руська Правда»?

19. Досягнення культури Київської Русі за часів Ярослава Мудрого.

20. Яке місце і значення культури Київської Русі в контексті світової культури?

21. Які найвідоміші архітектурні споруди були створені у Київській Русі в X–XII ст.?

22. У чому полягає значення культури Галицько-Волинської держави?

4. КУЛЬТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. КУЛЬТУРА ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ (XIV–XVI ст.), БАРОКО ТА КЛАСИЦИЗМУ (XVII ст.), ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА (XVIII ст.)

1. Які головні принципи художньої культури епохи Відродження?

2. Які (характерні риси) хронологічні рамки Ренесансу?

3. Дайте визначення гуманізму.

4. Охарактеризуйте особливості культури кожного з етапів Ренесансу.

5. Назвіть художників епохи Відродження.

6. Вкажіть на особливості англійської та іспанської літератури доби Пізнього Відродження.

7. В чому полягає суть бароко?

8. Дайте характеристику світоглядних орієнтацій культури доби класицизму.

9. У чому полягає історична обумовленість епохи Просвітництва?

10. Чим пояснити відмінність поглядів представників Просвітництва європейських країн?

5. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XVIII ст.

1. Яку роль відігравав католицизм в Україні в XV–XVI ст.?

2. У чому суть Берестейської унії, коли вона відбулася?

3. Яку роль відіграв гетьман П. Конашевич-Сагайдачний у галузі української культури?

4. Хто були перші книгодрукарі в Європі?

5. Хто був першим книгодрукарем в Україні? Перші друкарні та видані книги.

6. Яке значення мало книгодрукування для поширення освіти, наукових знань, культурного розвитку суспільства?

7. Яка роль братських шкіл у розвитку культури в Україні? Коли були створені Львівська та Київська братські школи? Хто був першим ректором останньої?

8. Хто був першим ректором Острозької колегії? Коли вона була створена?

9. Історичне значення діяльності митрополита П. Могили.

10. Яке значення мала творчість Березовського, Бортнянського, Веделя?

11. Спільне та особливе українського бароко порівняно з надбаннями світового мистецтва.

12. Дайте характеристику творчості художників Левицького, Лосенка, Боровиковського.

13. Дайте характеристику вертепу.

14. Який слід в українській культурі залишив по собі Г. Сковорода?

6. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОВОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У XIX ст.

1. Назвіть та дайте характеристику основних художніх стилів XIX ст.

2. Коли склався класичний стиль мистецтва?

3. Назвіть найвідоміших представників класицизму в літературі (музиці, живописі, архітектурі).

4. В яких історичних умовах виник романтизм?

5. Яка відмінність романтизму від класицизму?

6. Де зародився європейський балет?
7. У чому особливість реалізму як творчого методу?
8. Назвіть основні риси натуралізму.
9. У чому полягає мистецька концепція символізму?
10. Яких представників імпресіонізму ви знаєте?

7. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Яка роль В. Каразіна у розвитку вітчизняної науки та створенні Харківського університету?
2. Що ви знаєте про Валуєвський циркуляр та Емський указ?
3. Яке значення мало створення бактеріологічної станції в Одесі?
4. Політичне та історичне значення творчості І. Котляревського.
5. Світове значення творчості Т. Шевченка.
6. Творчість Т. Шевченка-художника.
7. Історичне значення «Русалки Дністрової».
8. Українські мотиви в творчості М. Гоголя.
9. Яке значення мала творчість І. Франка, Л. Українки?
10. Роль Одеси в діяльності «театру корифеїв».
11. Історичне значення «театру корифеїв».
12. «Молодий театр» Леся Курбаса.
13. Ким і коли була створена перша українська опера?
14. Значення діяльності та творчості М. Лисенка.
15. Київська малювальна школа.
16. Міжнародне визнання творчості Олександра Мурашка.
17. Кого можна вважати українськими передвижниками?
18. Товариство південноросійських художників.
19. Українська тематика творчості І. Рєпіна.
20. Коли була створена Українська академія мистецтв?
21. Одеська малювальна школа.

8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ ХХ ст.

1. Чим обумовлена криза духовності?
2. Що таке масова культура?
3. Що являє собою ерзац-мистецтво?
4. Охарактеризуйте засади елітарного мистецтва.
5. Назвіть основні мистецькі засади авангардизму.
6. Що лежить в основі експресіонізму?
7. Чим вирізняється примітивізм?
8. Як ви розумієте поняття «модерн»?

9. Назвіть особливості фовізму.
10. Назвіть найвідоміших митців, фундаторів кубізму.
11. Що лежить в основі футуризму?
12. Охарактеризуйте мистецькі засади поп-арту.
13. Що лежить в основі абстракціонізму як творчого методу?
14. Назвіть найвідомішого сюрреаліста-живописця, сюрреаліста-письменника.

9. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЗАНЕПАД (1917–1939 рр.)

1. Як вплинула національна революція в Україні на українське національно-культурне відродження?
2. У чому суть політики українізації Центральної Ради та уряду гетьмана П. Скоропадського? Які заходи були вжиті?
3. Коли і ким була заснована Всеукраїнська академія наук? Хто був її першим президентом?
4. Який внесок у науку зробив Володимир Вернадський?
5. У чому суть, головні етапи та наслідки політики радянської українізації, її відмінність від українізації, яку провадили національні уряди України?
6. Хто був головним виконавцем політики радянської українізації?
7. Якими були досягнення освіти (науки) в Україні в 20-ті роки ХХ ст.?
8. Символісти та футуристи в Україні.
9. Що ви знаєте про українську діаспорну літературу?
10. Яке гасло було висунуте М. Хвильовим у запалі літературної дискусії 1926–28 рр.?
11. Яке значення та наслідки літературної дискусії в Україні 20-х років?
12. У чому суть гасла Миколи Хвильового «Геть від Москви»? Які були його наслідки?
13. Що означає термін «Розстріляне Відродження» для української літератури та мистецтва?
14. Якими були теоретичні засади монументального живопису Михайла Бойчука та його школи «бойчуків»?
15. Коли і як було запроваджено сталінський метод соцреалізму як єдиний творчий метод в літературі та мистецтві?
16. Що ви знаєте про Леся Курбаса та його театр «Березіль»?
17. У чому полягає значення творчості О. Довженка?
18. Коли була створена УАПЦ, хто був її першим митрополитом? Коли вона була ліквідована?

10. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 40–90-х рр. ХХ ст. ТА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

1. Чим займалися українські заклади культури та творча інтелігенція, евакуйовані на схід?
2. Яка доля спіткала українську інтелігенцію, що опинилася в німецькій окупації?
3. Які причини нової хвилі репресій проти української інтелігенції після війни?
4. Що таке «ждановщина»? В чому вона проявилася?
5. Який резонанс в Україні мали постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» та «Ленинград» та ін.?
6. Яке значення мала «хрущовська відлига» для української культури?
7. Продовження русифікаторської політики у 60-70-ті рр.
8. У чому полягає суть дисидентства, кого з найвідоміших українських дисидентів ви знаєте?
9. Дайте загальну характеристику національної культури 90-х рр. ХХ ст.
10. Які труднощі переживає українська культура на сучасному етапі?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ЗАГАЛЬНА

1. *Гнедич П.* Всемирная история искусств. — М.: Современник, 1996.
2. *Греченко В. і співавт.* Історія світової та української культури. — К.: Либідь, 2000.
3. *Гриненко Г.* Хрестоматия по истории мировой литературы. — М.: Наука, 1998.
4. *Голубченко В.* Україна і Росія в світлі культурних взаємин. — К.: Знання, 1993.
5. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1998 — Т. 1–11.
6. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6-ти томах. — К.: Либідь, 1993.
7. *Історія української культури* / Під ред. І. Крип'якевича. — К.: Либідь, 1993.
8. *Історія світової культури. Культурні регіони.* — К.: Либідь, 2000.
9. *Історія Європи с древнейших времен до наших дней.* — М.: Прогресс, 1988–1994.
10. *Істория и культурология* / Под ред. Н. Шишовой — М.: Наука, 1999.
11. *Культура українського народу.* — К.: Либідь, 1994.
12. *Культурология. История мировой культуры.* — М.: Наука, 1995.
13. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури.* — Львів: Світ, 1994.
14. *Лосев І.* Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. — К.: Либідь, 1995.
15. *Полікарпов В.* Лекції з історії світової культури. — К.: Знання, 2002.
16. *Хоменко В.* Українська і світова культура. — К.: Україна, 2002.

ДО ОКРЕМИХ ТЕМ

ДО ТЕМИ «ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУР СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ. АНТИЧНА КУЛЬТУРА»

1. *Античность как тип культуры.* — М.: Наука, 1988.
2. *Античная цивилизация.* — М.: Наука, 1973.
3. *Антична культура і вітчизняна філософська думка.* — К.: Знання, 1990.

4. *Боннар А.* Греческая цивилизация. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1992.
5. *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли. — М.: Прогресс, 1988.
6. *История и культура античного мира.* — М.: Наука, 1977.
7. *Культура древнего мира: В 2-х томах.* — М.: Наука, 1985.
8. *Снобе Г.* Древний Рим — история и современность. — М.: Прогресс, 1986.
9. *Колпинский Ю.* Великое наследие античной Эллады. — М.: Изобразительное искусство, 1988.
10. *Куманецкий К.* История культуры Древней Греции и Рима. — М.: Высшая школа, 1990.
11. *Левек П.* Эллинистический мир. — М.: Наука, 1989.
12. *Лосев А.* История античной эстетики. — М.: Искусство, 1994.
13. *Лосев А.* Философия. Мифология. Культура. — М.: Политиздат, 1991.
14. *Парандовский Я.* Мифология. Вірування та легенди стародавніх греків і римлян. — М.: Детская литература, 1971.
15. *Підлісна Г.* Світ античної літератури. — К.: Наукова думка, 1989.
16. *Полікарпов В.* Лекції з історії світової культури. — К.: Знання, 1990.

ДО ТЕМИ «ДОСЛОВ'ЯНСЬКА КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ»

1. *Аркас М.* Історія України-Русі. — Одеса: Маяк, 1994.
2. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 1992.
3. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. — К.: Либідь, 1990.
4. *Грушевський М.* Історія України-Русі — К.: Наукова думка, — 1991, Т. 1.
5. *Дубов И.* Новые источники по истории Древней Руси. — Л.: Наука, 1990.
6. *Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича.* — К.: Либідь, 1994.
7. *Культура українського народу.* — К.: Либідь, 1994.
8. *Макаруч С.* Український етнос. — К.: Атіка, 1992.
9. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К.: Либідь, 1992.
10. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. — К.: Либідь, 1993.
11. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1993.

ДО ТЕМИ «КУЛЬТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. КУЛЬТУРА ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ (XIV–XVI ст.), БАРОКО ТА КЛАСИЦИЗМУ (XVII ст.), ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА (XVIII ст.)»

1. *Аникст А.* Шекспир. — М.: Советский писатель, 1974.
2. *Альшиванг А.* Бетховен. — М.: Советский писатель, 1970.
3. *Беленький М.* Спиноза. — М.: Молодая гвардия, 1964.
4. *Булгаков М.* Жизнь господина де Мольера. — М.: Молодая гвардия, 1991.
5. *Голенищев-Кутузов И.* Данте. — М.: Молодая гвардия, 1967.
6. *Данилевский И.* Россия и Европа. — М.: Аспект Пресс, 1991.

7. *Дживелегов А.* Микельанджело. — М.: Молодая гвардия, 1957.
8. *Дживелегов А.* Леонардо да Винчи. — М.: Искусство, 1974.
9. *Дмитриенко М.* Веласкес. — М.: Молодая гвардия, 1965.
10. *Европейское просвещение и французская революция.* — М.: Изд-во АН СССР, 1988.
11. *Из истории культуры Средних веков и Возрождения.* — М.: Наука, 1976.
12. *Ильина Т.* История искусств. Западноевропейское искусство. — М.: Искусство, 1995.
13. *Культура Возрождения и общество.* — М.: Наука, 1986.
14. *Культура Возрождения и Средние века.* — М.: Прогресс, 1993.
15. *Культура эпохи Возрождения и Реформация.* — М.: Прогресс, 1993.
16. *Лосев А.* Эстетика Возрождения. — М.: Мысль, 1978.
17. *Малая история искусств.* — М.: Искусство, 1978.
18. *Наливайко Д.* Україна і європейське Відродження. // Вітчизна. — 1972. — № 5.
19. *Ругтенбург В.* Титаны Возрождения. — СПб.: Современник, 1991.
20. *Кремлев В.* Бетховен. — М.: Музыка, 1961.
21. *Кремлев В.* Вольфганг Амадей Моцарт. — М.: Музгиз, 1959.
22. *Мокульской С.* Мольер. — М.: Искусство, 1936.
23. *Морозов М.* Шекспир, Бернс, Шоу. — М.: Искусство, 1967.
24. *Філософія Відродження на Україні.* — К.: Наукова думка, 1990.
25. *Франк Бруно.* Сервантес. — М.: Молодая гвардия, 1960.
26. *Штекли А.* Джордано Бруно. — М.: Молодая гвардия, 1964.
27. *Штекли А.* Галилей. — М.: Молодая гвардия, 1972.
28. *Штекли А.* Кампанелла. — М.: Молодая гвардия, 1966.
29. *Энциклопедический словарь юного художника.* — М.: Педагогика, 1983.
30. *Эстетика. Словарь.* — М.: Политиздат, 1989.

ДО ТЕМИ «РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XVIII ст.»

1. *Аркас М.* Історія України-Русі. — Одеса: Маяк, 1994.
2. *Велика історія України.* — К.: Либідь, 1993.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 1992.
4. *Ісасвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури 16–17 ст. — К.: Либідь, 1996.
5. *Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича.* — К.: Либідь, 1994.
6. *Історія зарубіжного мистецтва.* — М.: Наука, 1980. — С. 144–182.
7. *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 110–143, 246–250.
8. *Культура українського народу.* — К.: Либідь, 1994.
9. *Лосев І.* Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. — К.: Либідь, 1995.
10. *Макаров А.* Світло українського бароко. — К.: Наукова думка, 1994.

11. *Огієнко І.* Українська культура. — К.: Обереги, 1991.
12. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К.: Либідь, 1992.
13. *Семчишин Н.* Тисяча років української культури. — К.: Либідь, 1993.
14. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1993.

ДО ТЕМИ «СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОВОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ХІХ ст. »

1. *Балет.* Енциклопедія. — М.: Советская энциклопедия, 1981.
2. *Богословский Н.* Тургенев. — М.: Молодая гвардия, 1964.
3. *Виноградов А.* Стендаль и его время. — М.: Молодая гвардия, 1960.
4. *Всеобщая история искусств:* В 6-ти томах. — М.: Искусство, — Т. 5. — (Искусство XIX века), 1964.
5. *Герман М.* Домье. — М.: Молодая гвардия, 1962.
6. *Гор Г., Петров В.* Василий Иванович Суриков. — М.: Искусство, 1955.
7. *Гроссман Л.* Достоевский. — М.: Молодая гвардия, 1965.
8. *Гудзий Н.* Лев Николаевич Толстой. — М.: Советский писатель, 1944.
9. *Евдокимов И.* Суриков. — М.: Искусство, 1933.
10. *Ермилов В.* Антон Павлович Чехов. — М.: Молодая гвардия, 1951.
11. *Ильин М., Сегал Е.* Александр Порфирьевич Бородин. — М.: Советский композитор, 1957.
12. *Ильина Т.* История искусств. Западноевропейское искусство. — М.: Современник, 1993.
13. *Импрессионизм.* Письма художников. Воспоминания Дюран-Рюэля. Документы. — Л.: Искусство, 1969.
14. *История XIX века.* — М.: Просвещение, 1987.
15. *Калитина Н.* Французское изобразительное искусство конца 16-20 веков. — Л.: Искусство, 1990.
16. *Калитина Н.* Эпоха реализма во французской живописи. — Л.: Искусство, 1992.
17. *Кертман Л.* История культуры стран Европы и Америки. — М.: Наука, 1987.
18. *Коллингвуд Л.* Идея истории. — М.: Наука, 1980.
19. *Костин В.* Петров-Водкин. — М.: Советский художник, 1986.
20. *Крючкова В.* Символизм в изобразительном искусстве: Франция и Бельгия, 1870–1900. — М.: Прогресс, 1994.
21. *Куликова И.* Экспрессионизм в искусстве. — М.: Советский художник, 1978.
22. *Кунин И.* Петр Ильич Чайковский. — М.: Советский композитор, 1958.
23. *Кунин И.* Римский-Корсаков. — М.: Советский композитор, 1964.
24. *Кучабская Е.* Творчество Бальзака. — М.: Наука, 1970.
25. *Лану А.* Мопассан. — М.: Молодая гвардия, 1971.
26. *Линдсей Дж.* Поль Сезанн. — М.: Советский художник, 1989.
27. *Луначарский А.* Силуэты. — М.: Политиздат, 1965.
28. *Модернизм:* анализ и критика основных направлений. — М.: Прогресс, 1986.

29. *Моруа А.* Прометей, або Життя Бальзака. — К.: Дніпро, 1977.
30. *Музыкальный энциклопедический словарь.* — М.: Советская энциклопедия, 1990.
31. *Перрюшо А.* Сезанн. — М.: Искусство, 1966.
32. *Пирсон Х.* Диккенс. — М.: Советская литература, 1963.
33. *Популярная художественная энциклопедия: В 2-х томах.* — М.: Советская энциклопедия, 1986.
34. *Поспелов Г.* Бубновый валет. — М.: Астра, 1990.
35. *Пузиков Д.* Золя. — М.: Молодая гвардия, 1968.
36. *Раздольская В.* Искусство Франции второй половины XIX в. — Л.: Высшая школа, 1981.
37. *Слетов П., Слетова В.* Мусоргский. — М.: Госиздат, 1934.
38. *Смирнова-Ракитина В.* Валентин Серов. — М.: Искусство, 1961.
39. *Сухотин П.* Бальзак. — М.: Госиздат, 1934.
40. *Турков А.* Александр Блок. — М.: Молодая гвардия, 1969.
41. *Турков А.* Салтыков-Щедрин. — М.: Молодая гвардия, 1965.
42. *Хьюз Э.* Бернард Шоу. — М.: Молодая гвардия, 1968.
43. *Цвейг С.* Бальзак. — М.: Молодая гвардия, 1962.
44. *Черный О., Черная Е.* Петр Ильич Чайковский. — М.: Советский композитор, 1944.
45. *Чуковский К.* Современники. — М.: Молодая гвардия, 1967.
46. *Шкловский В.* Лев Толстой. — М.: Молодая гвардия, 1967.
47. *Энциклопедический словарь юного литературоведа.* — М.: Советская энциклопедия, 1988.
48. *Энциклопедический словарь юного филолога.* — М.: Советская энциклопедия, 1984.
49. *Энциклопедический словарь юного художника.* — М.: Педагогика, 1983.
50. *Эскоме Р.* Матисс. — М.: Искусство, 1979.

ДО ТЕМИ «УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ»

1. *Велика історія України.* — К.: Либідь, 1993.
2. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 1992.
3. *Жаборюк А.* Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині ХІХ ст. — К.: Вища школа, 1986.
4. *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури 16-17 ст. — К.: Либідь, 1996.
5. *Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича.* — К.: Либідь, 1994.
6. *Історія зарубіжного мистецтва.* — М.: Наука, 1980. — С. 144–182.
7. *Коваленко А.* Передвижники й Україна. — К.: Дніпро, 1995.
8. *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 110–143, 246–250.
9. *Культура українського народу.* — К.: Либідь, 1994.
10. *Лосев І.* Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. — К.: Либідь, 1995.

11. *Макаров А.* Світло українського бароко. — К.: Наука, 1994.
12. *Огієнко І.* Українська культура. — К.: Обереги, 1991.
13. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К.: Либідь, 1992.
14. *Російщина* України: Наук. -поп. зб. — К.: Час, 1992.
15. *Рубан В.* Забуті імена. Рассказы об украинских художниках 19–20 вв. — К.: Либідь, 1990.
16. *Семчишин Н.* Тисяча років української культури. — К.: Либідь, 1993.
17. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1993.

ДО ТЕМИ «ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ У ХХ ст.»

1. *Арутюнов С.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — М.: Прогресс, 1989.
2. *Библер В.* От наукоучения к логике культуры. Два философских введения в 21 век. — М.: Высшая школа, 1991.
3. *Взаимодействия* культур Востока и Запада / Под ред. Е. Чельшева. — М.: Прогресс, 1987.
4. *Всеобщая* история искусств. Искусство 20 века. — М.: Искусство, 1965. — Т. 6.
5. *Долгов Д.* От Киркегора до Камю. Философия. Эстетика. Культура. — М.: Философская мысль, 1990.
6. *Ильина Т.* История искусств. Русское и советское искусство. — М.: Искусство, 1998.
7. *История* мирового искусства. — М.: Прогресс, 1998.
8. *Нобелевские* лауреаты о будущем человечества // Курьер ЮНЕСКО. — 1988. — Июнь.
9. *Полевой В.* Малая история искусств. Искусство 20 века. — М.: Искусство, 1991.
10. *Рашковский Е.* Постмодерн: культурная революция // Мировая экономика и международные отношения. — №7. — 1999.
11. *Рославец Е.* Разрушение образа. О некоторых тенденциях современного зарубежного искусства. — К.: Либідь, 1984.
12. *Самосознание* европейской культуры 20 века. Мыслители Запада о месте культуры в современном обществе. — М.: Наука, 1991.
13. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Наука, 1992.
14. *Тавризян Г. О. Шпенглер Й.* Хейзинга: две концепции кризиса культуры. — М.: Философская мысль, 1989.

ДО ТЕМИ «НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЗАНЕПАД (1917–1939 рр.)»

1. *Аксіоми* для нащадків: Українські імена у світовій науці. — Львів: Світ, 1992.
2. *Винниченко В.* Відродження нації: У 3-х томах. — К.: Дніпро, 1990.
3. *Енциклопедія* українознавства: У 10-ти томах. — Париж — Нью-Йорк, 1954–1959.
4. *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. — К.: Дніпро, 1990.

5. *Зарубіжні українці*. — К.: Велесова книга, 1991.
6. *Історія української еміграції*. — К.: Либідь, 1992.
7. *Історія української культури* / За ред. І. Крип'якевича. — Львів: Либідь, 1994.
8. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1987.
9. *Лавріненко Ю.* Розстріляне Відродження. — Мюнхен, 1959.
10. *Лобачевский Б.* Українське мистецтво другої половини 19–початку 20 ст. — К.: Мистецтво, 1980.
11. *Маланюк С.* Книга спостережень: У 2-х томах. — Торонто, 1962–1966.
12. *Митці України.* Енциклопедичний довідник. — К.: Вища школа, 1992.
13. *Основи законодавства України про культуру* // Українська культура — № 6. — 1992.
14. *Петров В.* Діячі української культури. 1920–1940.: Жертви більшовицького терору. — К.: Либідь, 1992.
15. *Рубльов О.* Сталінщина й доля української інтелігенції. — К.: Либідь, 1995.
16. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. К.: Либідь, 1993.

ДО ТЕМИ «УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА 40–90-х рр. ХХ ст. ТА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ»

1. *Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці*. — Львів: Світ, 1992.
2. *Енциклопедія українознавства: У 10-ти томах*. — Париж — Нью-Йорк, 1954–1959.
3. *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. — К.: Либідь, 1990.
4. *Історія української еміграції*. — К.: Либідь, 1992.
5. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Дніпро, 1995.
6. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1987.
7. *Культурне життя в Україні (західні землі)*. — К.: Либідь, 1994.
8. *Маланюк С.* Книга спостережень: У 2-х томах. — Торонто, 1962–1966.
9. *Митці України.* Енциклопедичний довідник. — К.: Вища школа, 1992.
10. *Основи законодавства України про культуру* // Українська культура — № 6. — 1992.
11. *Повернення культурного надбання України*. — Вип. № 8. — К.: Україна, 1996.
12. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К.: Либідь, 1998.
13. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. К.: Либідь, 1993.
14. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — К.: Обереги, 1992.
15. *Федорів Ю.* Історія церкви в Україні. — Люблін, 1991.
16. *Чубатий М.* Українська Католицька Церква. — Рим, 1990.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Останніми роками написано чимало підручників та навчальних посібників з історії України. Насамперед це пов'язано з проголошенням незалежності та становленням української держави, і, як результат, — зацікавлення історією своєї держави. Всі ці праці загального характеру є безперечно важливими, саме завдяки їм ми маємо можливість вивчити та пізнати історію українського народу, зародження та становлення державницьких традицій.

Вивчення історії України у вищій школі України є актуальним і сьогодні. Актуальність, що започатковується з державного значення та ваги вивчення національної історії, озвалася запровадженням свого часу курсу «Історія України», офіційно передбаченого навчальним планом, затвердженим МО та МОЗ України. Курс історії України є важливим щодо виховання та формування цілісної особистості студента, яку зажди було важко уявити без вільної орієнтації в історичних знаннях, без активної життєвої позиції. Що, як не історія, і є одним із важливих виховних і освітніх чинників.

ЛЕКЦІЯ 1

КНЯЖА ДОБА

Київська держава: Початки державності. Рюрик. Князювання Олега. Князь Ігор. Княгиня Ольга. Князь Святослав. Піднесення та розквіт Київської Русі за часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Київська держава в другій половині XI — на початку XII ст.

Галицько-Волинська держава: Галичина, Волинь, утворення Галицько-Волинського князівства. Роман Мстиславович. Князь Данило. Галицько-Волинська держава в другій половині XIII — першій половині XIV ст.

Київська держава

Початки державності. Виникнення держави у східних слов'ян було безпосередньо пов'язане з утвердженням феодальних відносин. Цей процес був складним і тривалим. Він охопив майже все I тис. н. е. і завершився в середині IX ст. Формування державності у середовищі східнослов'янських племен відбувалося нерівномірно в різних районах їх розселення, що пояснювалося неоднаковим рівнем їх економічного і політичного розвитку. Найсприятливіші умови для швидкого поступу мало населення, яке заселяло територію України.

Державотворчі традиції здавна існували у південній частині східнослов'янського етнічного масиву і були пов'язані з існуванням антського та склавинського політичних об'єднань. На їх основі сформувалися об'єднання племен, серед яких виділялося полянське в Середньому Подніпров'ї. На Волині та Прикарпатті існувало сильне дулібське об'єднання, якому окремі вчені відводять велику територію між Західним Бугом і Дніпром, включаючи землі полян. Саме на території цих об'єднань виникають найдавніші укріплені гради — Київ і Зимнівське городище, які стали адміністративно-політичними центрами племен.

Розгром дулібського об'єднання аварами сприяв тому, що чільне місце посіли поляни. Вони стали осередком формування Київської держави, перебравши ім'я одного з племен «рос», або «рус». Важливим моментом консолідації цього об'єднання було заснування Києва. Щодо особи Кия, то деякі автори припускають, що він походив із східнослов'янського племені хорватів, після розгрому якого аварами побував у Візантії. З допо-

могою візантійського імператора підняв повстання проти аварського кагана, досягнувши успіхів у цій боротьбі, заснував містечко Києвець на Нижньому Дунаї, але не зміг там закріпитися і відправився в Подніпров'я, де заклав Київ. Спочатку Київська Русь була невеликим об'єднанням племен, згодом до неї були прилучені древляни, частина сіверян, а відтак і дреговичі.

До середини IX ст. у різних частинах східнослов'янської території сформувалися три великі політичні утворення, відомі в арабських джерелах під назвою Куявії, Славії та Арсанії. Куявію ототожнюють з Київською Руссю, Славія — це об'єднання ільменських словен та окремих неслов'янських народів, майбутня Новгородська земля. Її столицею була Ладога. Арсанія знаходилася в Приазов'ї та Причорномор'ї, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство.

У часи Аскольда Київська держава вперше заявила про себе світу. Внаслідок вдалих походів на Візантію вона уклала дуже вигідні угоди. Після особливо вдалого походу 860 р. Аскольд прийняв християнство і здійснив перше хрещення Русі, яке однак, торкнулося тільки верхівки суспільства. Київська держава впевнено почала виходити на міжнародну арену.

Рюрик. На півночі, у Славії, близько 860 р. внаслідок внутрішніх суперечок на ладозький престол було запрошено норманського князя Рюрика. Для нього та його оточення Київська Русь стала головним об'єктом політичних інтересів. У 879 р. Рюрик помер і престол було передано його малолітньому сину Ігорю. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього — воєвода Олег.

У 882 р. Олег організував похід на Київ, убив Аскольда і захопив владу. По суті, це був династичний переворот, коли замість династії Києвичів з'являється династія Рюриковичів, оскільки все ж таки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович. Київ став столицею об'єднаного князівства.

Князювання Олега в Києві (882–912) характеризувалось послідовним включенням до складу Руської держави слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи. Олег приєднав до Русі сіверян, древлян, уличів, тиверців, північні племена кривичів, радимичів та новгородських словен. Таким чином, поступово замість федерації племен, з'являлась централізована держава із самодержавною формою правління. Приєднані землі одразу ж обкладалися даниною, мали постачати військо під час воєнних походів. Важливу роль на початковому етапі формування Київської держави відігравали воєнні походи. Основним напрямком закордонних воєнних походів залишалася Візантія — багата держава, яка до того ж була одним з торгових центрів, де Русь збувала свою продукцію і з якою, відповідно, потребувала вигідних торгових угод. Зміцнивши свою владу, князь Олег у 907 р. пішов походом на неприхильну до експансії Києва Візантію, щоб змусити її до торгівлі з Руссю, і домогся вигідної для

своєї держави угоди. Окрім значних дарів війську, Візантія мала платити Русі щорічну данину, надавати руським купцям право безмитної торгівлі, утримувати їх у столиці за свій рахунок протягом шести місяців, а послів — увесь час їхнього перебування у Константинополі. За це Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та іншими кочівниками. У 911 р. угоду між Візантією і Руссю було поновлено. Це сприяло утвердженню Київської держави як рівноправного партнера імперії.

Князь Ігор. Після смерті Олега великим київським князем став Ігор (912–945). Продовжуючи політику централізації держави, він організував похід проти древлян, які намагалися відокремитися від Києва, вів тривалу війну з уличами.

Головною суттю зовнішньої політики князя Ігоря було зміцнення авторитету держави й забезпечення інтересів торгівлі з іноземними країнами, особливо Візантією. Намагання оволодіти Чорноморським узбережжям призвело до війни 941 р., яка закінчилася втратою основної частини флоту. В 944 р. був здійснений ще один, більш вдалий похід. Мирний договір, хоч і вводив деякі обмеження купцям із Київської держави, все ж забезпечував її основні інтереси.

Правління Ігоря закінчилося, як і почалося, повстанням древлян. Розлючені непомірною даниною, вони у 945 р. розгромили київську дружину, а самого князя вбили.

Княгиня Ольга. Після смерті Ігоря влада перейшла до його вдови княгині Ольги (945–964), яка правила від імені свого малолітнього сина Святослава. Перш за все, вона жорстоко помстилася за вбивство чоловіка. Водночас, щоб запобігти новим народним виступам, Ольга здійснила багато важливих реформ. Вони були спрямовані на впорядкування збирання данини, регламентацію повинностей залежного населення, створення осередків центральної князівської влади на місцях. Адміністративна і судова системи поширювалися на всі підвладні Києву землі племінних князівств.

У міжнародній політиці Ольга намагалася забезпечувати інтереси своєї держави дипломатичним шляхом. З цією метою вона у 946 р. здійснила візит до Константинополя, де була прийнята візантійським імператором. Згідно з літописною розповіддю, імператор був зачарований її красою і розумом. У переговорах йшлося про відносини двох держав та актуальну для Русі справу християнізації. Вчені вважають, що й сама Ольга була хрещена під час відвідин Константинополя. Але існують докази і на підтримку іншої версії про те, що на цей час Ольга вже прийняла християнство і вела переговори, щоб зробити його державною релігією. Княгиня також прагнула встановити з Візантією династичні зв'язки, одруживши Святослава з донькою імператора, але зазнала невдачі. Головним результатом правління Ольги було зростання міжнародного авторитету Київської держави.

Князь Святослав. Після Ольги, досягнувши повноліття, в Києві став князувати Святослав (964–972). За своїм покликанням він був більше воїном, ніж політиком і державним діячем. Він останній із київських князів, що так наполегливо проводив експансивну політику за оволодіння Чорним морем і прилеглими до нього землями. На першому етапі князювання Святослав спрямував свою військову активність на Схід. Протягом 964–967 рр. він приєднав до складу Київської Русі в'ятичів над Окою, підкорив на Північному Кавказі ясів і косогів, оволодів Таманським півостровом, започаткувавши там Тмутараканське князівство, переміг волзьких болгар. У 968 р. остаточно розгромив Хозарський каганат. Ліквідація Хозарії відкрила шлях на Русь кочовим племенам, насамперед печенігам, які зуміли блокувати торговельні шляхи на схід, підпорядкувавши собі південноруські степи.

Не принесли бажаних наслідків походи Святослава на Балкани. Маючи на меті поширити свою владу на Дунаї та Балканах, він втрутився у боротьбу між Болгарією та Візантією. Підбурюваний Візантією, Святослав на початку 968 р. вирушив у Болгарію, розгромив її військо і розташувався у Переяславці на Дунаї. Проте візантійський двір вважав таке сусідство небезпечним для імперії. Підкуплені греками, печенізькі орди напали на Русь і Святославові з військом довелося повернутися назад. Але київський князь не мав наміру відмовлятися від завоювань у Болгарії. Він навіть хотів перенести столицю своєї держави у Переяславець на Дунаї. Перед другим походом Святослав розділив землі між своїми синами. У Києві сів старший син Ярополк, у Древлянській землі — Олег, у Новгороді — Володимир.

У 969 р. Святослав вирушив у новий похід на Балкани. Відчуваючи серйозну загрозу, Візантія, яка до цього часу не втручалася і провадила політику, спрямовану на знесилення обох сторін, виступила з великим військом проти Русі. Після першої поразки руських дружин справа дійшла до вирішальної битви під Доростолом, де укріпилися основні сили Святослава. Протягом трьох місяців русичі відбивали атаки. Обидві сторони змушені були піти на переговори. За угодою Русь відмовлялась від будь-яких претензій на візантійські володіння в Криму та на Дунаї. Імператор зобов'язувався пропустити військо Святослава додому, забезпечити його харчами на дорогу і в майбутньому ставитись до нього і його дружини «як до друзів». Повертаючись додому 972 р., Святослав поблизу дніпровських порогів зіткнувся з печенігами, які діяли за вказівками Візантії, і загинув у бою.

Дбаючи про зміцнення міжнародних позицій своєї держави, Святослав мало займався її внутрішніми проблемами. Його військові походи свідчать про недостатнє розуміння реальної обстановки і разом з тим відбивають зростання ролі Київської держави у вирішенні міжнародних питань. В історію Київської Русі він увійшов як видатний полководець, улюбленець свого війська, справжній лицар у ставленні до суперників.

Піднесення та розквіт Київської Русі за часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Після смерті Святослава його сини розпочали міжусобну боротьбу за великокнязівський престол у Києві. Спочатку в сутичці з Ярополком загинув Олег, а згодом було вбито і Ярополка, проти якого виступив Володимир, підтримуваний новгородською дружиною та найманим військом зі Скандинавії.

Князювання Володимира Великого (980–1015) справедливо вважається початком розквіту Київської Русі. Розпочалося воно в скрутні для Русі часи. Країна була знесилена постійними війнами Святослава та міжкнязівськими чварами; завоювання у Причорномор'ї та на Балканах були втрачені; угода 971 р. позбавляла Київ переваг у відносинах з Візантією; печенізька навала спустошувала південні землі. Внаслідок цього у суспільстві активізувалися відцентрові тенденції. Тому новий правитель перш за все спрямовує свої зусилля на зміцнення внутрішнього становища держави, посилення великокнязівської влади. В часи його правління завершився тривалий процес формування території Київської держави.

Замість далеких походів Володимир зосередився на захисті власних кордонів. Щоб протистояти загрозі печенігів, він збудував розгалужену мережу укріплень, а також нові міста на південь від Києва. Порушуючи традицію попередників, він зосередив свої політичні інтереси на захід і додав до своїх володінь землі сучасної Західної України, тим самим поклавши початок тривалому суперництву з поляками за цей регіон. Він також змусив литовських ятвягів визнати його верховенство. Володимир установив загалом дружні стосунки з поляками, мадярами і чехами. В основі цієї нової західної орієнтації лежало його прагнення підпорядкувати собі головні шляхи на захід, а також прокласти інші шляхи на Константинополь. Внаслідок цих надбань володіння Володимира стали найбільшими в Європі, охоплюючи близько 800 тис. кв. км.

Поряд зі зміцненням кордонів Київської Русі Володимир розгортає широку програму реформ, метою яких було посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. Однією з найважливіших була адміністративна реформа (близько 988 р.), спрямована на ліквідацію племінних князівств і запровадження нового адміністративного поділу держави на діли — землі довкола найбільших міст. Туди призначали врядувати синів великого князя або його довірених осіб — посадників, які, в свою чергу, створювали місцевий апарат управління. Так Володимир усунув від влади племінних князів, зосередивши її виключно в руках своєї династії. Сепаратизм було подолано, Київська Русь стає об'єднаною державою, в якій родоплемінний поділ суспільства поступається місцем територіальному.

Значне місце як у посиленні обороноздатності країни, так і в зміцненні особистої влади великого князя посідала військова реформа. Вона була спрямована на ліквідацію «племінних» збройних формувань і заміну їх

загальнодержавною системою оборони. Також було запроваджено феодальну організацію війська, коли земельні володіння надавалися за умови несення служби. Це сприяло залученню нових сил із народного середовища, які стали опором князівської влади.

Політичне об'єднання Київської держави потребувало відповідних зрушень і в релігійній сфері. Тому спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном — т. зв. «шестибожжя» — і зробити його обов'язковим для всього суспільства. Однак досить швидко збагнув, що язичництво перешкоджає зв'язкам з іншими країнами Європи, більшість з яких були вже християнськими. Правлячій верхівці потрібна була релігія, що захищала б її права, багатства і привілеї, владу над залежним населенням. Тому в середині 980-х років, після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями, великий князь і його соратники схилилися до думки про необхідність прийняття християнства. За літописом, у 988 р. з наказу князя духовенство хрестило киян на березі Почайни, притоки Дніпра, а згодом — і населення інших міст та сіл. Процес християнізації в Київській державі відбувався повільно, зі значним опором народу. Вчені вважають, що за князювання Володимира більшість населення країни була повернута, принаймні формально, у нову віру.

Охрещення Київської держави було значущою подією. Воно зміцнило державну єдність, освятило владу великого князя і його «божественний» авторитет, сприяло розвиткові культури. Цим актом Київська держава остаточно визначила своє місце в Європі, увійшовши як рівна до кола християнських народів. Значно розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами.

Отже, за князювання Володимира Великого Київська держава досягла найбільшої політичної могутності. Його діяльність сприяла розквіту Русі та зміцненню її міжнародного авторитету. Значного розвитку набуло господарство. За Володимира розпочалося карбування перших на Русі золотих і срібних монет — златників і срібників. На них з одного боку було зображено образ Христа, з другого — великого князя, який сидить на троні в царських шатах із хрестом у руці. На деяких монетах вперше, як герб князя, було виکارбовано знак тризуба.

Останні роки правління Володимира були тривожними. Після його смерті у 1015 р. між його синами почалася жорстока боротьба за владу. Старший син Володимира Святополк, претендуючи на престол, підступно вбив трьох своїх братів — Бориса, Гліба та Святослава, за що літописець назвав його «Окаянним». Із трьох братів, які ще залишалися, найнебезпечнішим суперником Святополка був новгородський князь Ярослав. Боротьба, що точилася між ними, завершилася цілковитою перемогою Ярослава 1019 р. на р. Альта біля Переяслава. Впертою була також боротьба Ярослава із Мстиславом, яка однак закінчилася мирною угодою, за якою великокняжий престол залишився за Ярославом. Ос-

таний з братів — Судислав був ізольований від міжусобної боротьби і провів 24 роки у київській в'язниці. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав остаточно об'єднав Русь.

Часи Ярославового князювання (1019–1054) — період найвищого розвитку Київської держави. Він розвинув і вдосконалив багато з того, що започаткував Володимир. Як і його батько, Ярослав продовжував розширювати кордони своїх і без того величезних володінь: він відвоював на заході землі, захоплені поляками в період внутрішньої смуги, підкорив нові прибалтійські племена й нарешті розгромив печенігів. Внаслідок цих завоювань володіння Ярослава простягнулися від Балтійського до Чорного моря та від р. Оки до Карпатських гір. Однак його воєнні досягнення затьмарив невдалий похід на Константинополь, який, до речі, був останньою війною русичів проти Візантії. Київ підтримував з Константинополем загалом дружні взаємини. Все ж у зовнішній політиці Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків із різними країнами, підкріплюючи їх династичними шлюбами.

Важливі заходи здійснив Ярослав у справі внутрішньої організації своєї держави. Він розбудував і укріпив Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота — головний парадний в'їзд до міста, цілу низку інших архітектурних споруд, так що столиця Русі стала, за словами єпископа Адама Бременського, «суперником Константинополя». Було також розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир. Дбав князь про розвиток освіти — заснував школи. Князівською підтримкою користувалося християнство, яке мало величезне ідеологічне значення в житті країни. Важливою ознакою доби стало домінування руського люду в державному управлінні. Функція варягів зводилася до військової служби.

Важливим державним заходом Ярослава Мудрого було започаткування першого писаного зводу законів — «Руської правди», який базувався на «Уставі земляному» — зведенні норм усного звичаєвого права, запровадженого ще князем Володимиром. Новий документ узагальнив правові норми для громадян усієї держави, узаконив зміни, які сталися в суспільстві та свідомості людей. Старі звичаєві норми поступово усувалися, наприклад, кровну помсту згодом замінили грошовим покаранням.

В останні роки правління Ярослав Мудрий спробував вирішити проблему престолонаслідування, щоб запобігти князівським міжусобицям після його смерті. Для цього було запроваджено принцип сеньйорату, коли розподіл земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства у великокнязівському роді. Усі князі повинні були поважати старшого брата — великого князя київського і разом з ним правити всією Київською державою. У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат, і всі князі пересувалися на один щабель вище у князівській ієрархії. Таким чином кожному з князів гарантувалося формальне право на київський престол. Але незабаром виявилось, що заповіт Ярослава Мудрого недосконалий.

Київська держава в другій половині XI – на початку XII ст. Після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. розпочинається феодальне розпорощення Русі, що було цілком закономірним явищем у розвитку тогочасної держави і в основі своїй мало економічні чинники. Спершу верховним землевласником залишався великий князь київський. Він роздавав землі своїм сподвижникам — васалам. Непокірний васал міг негайно втратити свій наділ і тому не був зацікавлений у дбайливому господарюванні. Поступове утвердження приватної власності на землю сприяло зростанню продуктивності праці, сприяло тому, що власник ставав цілковитим господарем, і його залежність від великого князя була незначною. Почалися численні усобиці за владу і землю.

Ярослав Мудрий перед смертю заповів кожному з п'яти синів окремих уділ. Найстарший Ізяслав отримав Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав. Молодші Ярославичі Ігор і Вячеслав одержали відповідно Волинь і Смоленщину. Внукові Ростиславу було виділено Галицьку землю. Після смерті Ярослава троє його найвпливовіших синів — Ізяслав, Святослав та Всеволод — утворили своєрідний тріумвірат на чолі зі старшим київським князем. Впродовж двох десятиліть вони проводили спільну політику, підтримуючи єдність держави. Вони внесли зміни і доповнення до кодексу законів, створивши таким чином новий кодекс законів «Правда Ярославичів». Однак союз трьох братів не був міцним. Суперечності особливо загострилися після поразки руських військ 1068 р. на р. Альта під час першого великого нападу половців на Русь і повстання в Києві, що вибухнуло після цього. Кожен з Ярославичів виступав претендентом на київський престол. Численні міжусобні війни спустошували і послаблювали державу, чим користувалися зовнішні вороги — половці, литовці, поляки, угорці. Спроби зупинити негативні процеси на зібраннях князів у Любечі (1097) та під Києвом (1100, 1101, 1111) не дали помітних результатів.

Певна стабілізація настала після чергового повстання міського люду в Києві проти бояр і лихварів. Щоб заспокоїти повстанців, великокняжий престол віддали Володимирі Мономаху (1113–1125), який відзначився у боротьбі з половцями. Силою свого величезного авторитету новому правителю вдалося об'єднати більшість розпорощених руських земель. Вчені вважають, що з тих пір уже ніколи на Русі не пануватимуть такі єдність і злагода, як за Мономаха. Володимир продовжив законодавчу діяльність своїх попередників, спрямовану на побудову правової держави та нормалізацію соціальних відносин. Його «Устав» суттєво доповнював «Руську правду», значно обмежуючи сваволлю місцевої адміністрації та лихварів. Він установлював єдиний процент на взяття у позику грошей, обмежував використання рабської праці та джерела її поповнення. Мономаху належить знамените «Повчання», де він заповідав дітям не забувати убогих і не давати «сильним» погубити людину.

Припинення усобиць, відновлення централізації держави, відвернення половецької загрози сприяли суспільно-економічному розвитку Київської Русі. Знову зросло політичне значення Києва як центру держави, зміцніли її міжнародні позиції.

Після смерті Володимира Мономаха київський престол перейшов до його найстаршого сина Мстислава (1125–1132), який продовжив політику батька, підтримуючи єдність Русі та захищаючи її кордони від половецьких орд. Але він був останнім київським правителем, якому це було під силу. Його смерть у 1132 р. позначила кінець історичної доби, в якій Київ відіграв роль основного центру руських земель, і поклала початок періодові політичної роздробленості.

Діяльність Мономаха та його сина Мстислава були останніми справами зберегти єдність Київської держави. Після них Київська Русь розпалася на окремі князівства і землі. Зокрема на землях України, сформувалися князівства Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке.

У середині 30-х рр. XII ст. відокремився Новгород. У ті ж часи остаточно відійшла Полоцька земля. На крайньому північному сході держави в середині XII ст. формуються Суздальська і Ростовська землі, які входили досі до складу Чернігівського і Переяславського князівств. Усі ці процеси вплинули на зміни не тільки політичні, а й етнічні. На теренах Полоцької землі, Псковщини і Смоленщини формується білоруська етнічна спільність. Основне населення північно-східної Русі (Суздальська та Ростовська землі) становили племена угро-фінського походження. Внаслідок слов'янської колонізації, діяльності Юрія Довгорукого та його сина Андрія Боголюбського з другої половини XII ст. тут виділилося окреме економічно сильне князівство, яке стало територіальною основою формування російського народу.

Землі південної та південно-західної Русі на чолі з Києвом і такими містами, як Галич, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, що ще за часів антського царства, полянського та дулібського племінних об'єднань відігравали провідну роль в історії східних слов'ян, стали генетичною базою формування українського народу.

Вчені поділяють історію Київської Русі на три періоди. Перший період (період швидкого зростання) охоплює майже 100 років — від 882 р., коли на престол у Києві сів Олег, до смерті Святослава у 972 р.

Другий період охоплює князування Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1036–1054), що було добою зміцнення Києвом своїх завоювань і досягнення ним вершини політичної могутності й стабільності, економічного та культурного розквіту. Порівнюючи перші два періоди, можна відзначити, що на відміну від територіального зростання попереднього періоду тут переважає внутрішній розвиток. Дедалі відчутнішим стає закономірний розвиток. Надзвичайно важливим було впровадження християнства.

Останній період характеризують безупинні руйнівні князівські чвари, зростаюча загроза нападів кочових племен та економічний застій. Деякі історики доводять, що всі ці лиха розпочалися відразу ж після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. Інші говорять про початки занепаду після князювання останніх вдалих правителів Києва — Володимира Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава (1125–1132). Так чи інак, коли князь суздальський Андрій Боголюбський у 1169 р. захопив і розорив Київ, а потім вирішив залишити його, повернувшись у свої північно-східні землі, стало очевидним, що політичне й економічне значення Києва значно зменшилося. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. означувало собою трагічний кінець Київського періоду історії України.

Галицько-Волинська держава

Наприкінці XII — першій половині XIII ст. давньоруська держава занепадає. Внаслідок цього в історичній науці тривалий час панувала думка, що на її руїнах виникло — як наступник Київської Русі — Володимиро-Суздальське князівство, а потім і Московське царство. Проте видатний український історик М. Грушевський переконливо довів, що безпосереднім наступником державності Київської Русі було Галицько-Волинське князівство.

Галичина. Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Її економічне та політичне піднесення було зумовлене надзвичайно вигідним розташуванням, важкодоступним для кочових нападників зі степу; наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяли збагаченню та проведенню активної зовнішньої політики; великими покладами солі, значення яких істотно зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря; віддаленістю від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславові Володимировичу. Після смерті Ростислава залишилися сини — Рюрик, Василько і Володар. Вони були законними спадкоємцями Галичини. Головну увагу брати спрямовували на захист своїх володінь від агресивних сусідів — Польщі, Угорщини, київських та волинських князів.

Після смерті братів Ростиславичів син Володаря, князь Володимирко (1124–1152), поступово об'єднав Звенигородське, Перемишльське, Галицьке й Тербовлянське князівства в одне і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича, який лежав на перехресті торговельних шляхів. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством, Галичиною. Талановитий дипломат зумів дати відсіч спробам Польщі та Угорщини захопити Галицьку землю, поклав край намірам київського князя Ізяслава поновити залежність Галичини від Києва, уклав союзні угоди з

Візантією та Суздальщиною. За його правління розширилися межі князівства.

Смерть Володимирка не перервала державотворчого процесу в Галичині. За правління його сина — Ярослава Осмомисла (1152–1187) — Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, у період свого найвищого піднесення володіло Бессарабією, частиною нинішньої Румунії, низкою придунайських міст. Князівська столиця перетворилася на торговельний, ремісничий і культурний центр України на Заході. В місті звели десятки палаців та храмів. Дністром, Прутом, Дунаєм купці з Галича й інших міст вивозили свої товари на ринки причорноморських держав, у тому числі й у Константинополь. Добрі стосунки було також встановлено з Угорщиною, Польщею та Німеччиною.

Створивши в Карпатах систему оборонних ліній, Ярослав Осмомисл надовго зупинив угорську агресію. Сформувавши дисципліноване, добре озброєне і вишколене військо, не дозволив полякам розоряти край. Успішно воював проти половецьких орд. Утверджуючи авторитет князівської влади в Галичині, Ярослав Осмомисл зіткнувся з активною протидією місцевого боярства, яке дедалі зміцнювалося в економічному і політичному відношенні. Значний вплив на внутрішню політику мало в цей час боярство. Незабаром після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславович на запрошення галицьких бояр зайняв Галич. Але довго його не втримав. Лише 1199 р. після смерті Володимира Ярославича, останнього представника династії Ростиславичів, Романові Мстиславичу вдалося поновити князювання.

Волинь. Волинська земля отримала назву від свого давнього політичного центру — міста Волинь на Західному Бугу. Вже на поч. XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новій столиці — Володимирі, заснованому ще князем Володимиром Великим. Волинь завдяки своєму географічному розташуванню була захищена від зовнішніх ворогів лісами, озерами, болотами, мала розвинуте сільське господарство, різні промисли. Розташована на перехресті шляхів, вела прибуткову торгівлю з Литвою, Польщею, Західною Європою. Володимир перетворився в одне з найбагатших міст України.

До середини XII ст. Волинська земля не мала власної князівської династії: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж на володимирському престолі перебували київські ставленики. Тільки за князювання Ізяслава Мстиславича Волинь отримала статус спадкової вотчини й надовго закріпилася за його родом. У період політичної роздробленості Київської Русі, Волинське князівство в окремі періоди своєї історії перетворювалося у своєрідну федерацію дрібніших удільних князівств.

Відновити розпорошені й занедбані володіння свого роду вдалося Романові Мстиславичу, який у 1170 р., після смерті батька, став волинським князем, а згодом — і володарем Галицько-Волинської держави.

Утворення Галицько-Волинського князівства

Роман Мстиславович. Об'єднанню Галицького і Волинського князівств значною мірою сприяли тісні економічні та культурні взаємини, які здавна підтримувалися між ними, незважаючи на міжусобні війни поміж окремими князями. До єдності спонукала також і необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом монголо-татар. У 1199 р. Роман Мстиславович повернувся до Галичини та об'єднав її з Волинню. Водночас Роман здобув Київ (1202), де посадив залежного від себе князя, і фактично зосередив під своєю владою всі, за винятком Чернігівського князівства, українські землі від Карпат і Дунаю до Дніпра. Так на політичній карті Східної Європи з'явилася нова величезна держава на чолі з енергійним і талановитим князем.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було подією великої історичної ваги, оскільки сформувався міцний політичний організм, що мав перейняти та продовжити державницьку традицію Київської Русі. Галицько-Волинське князівство спиралося на міцну економічну основу. На його території, не спустошеній зовнішніми ворогами, інтенсивно розвивалося господарське життя. Важливе значення мало і те, що держава князя Романа розташовувалася на шляху Буг — Дністер і мала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської торгівлі. Істотне значення мало те, що на відміну від багатоетнічної Київської держави, Галицько-Волинська охоплювала лише українські етнічні землі, а тому їй легше було консолідувати.

У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, тобто ослабленні бояр, багато з яких він відправив у заслання чи стратив. Як і в інших країнах Європи, союзниками князя в боротьбі з олігархією виступали міщани та дрібні бояри. Проте найбільшу славу Романові принесли його успіхи в зовнішній політиці. Щоб захистити українські князівства. Роман провів кілька успішних походів на половців, разом із тим він заглибився далеко на північ у польські та литовські землі. Прагнення розширити межі своїх і без того величезних володінь стало причиною його смерті. В 1205 р., йдучи польськими землями, Роман потрапив у засідку й загинув. Територіальне об'єднання, яке він створив, протрималося лише шість років. Сучасники Романа, визнаючи його видатні досягнення, називали його «Великим» і «повелителем усієї Русі».

Відразу ж після смерті князя Романа знову розгорілися чвари між князями, посилюючись чужоземне втручання. Його синові Данилу було всього чотири, а Василькові — два роки, й галицькі бояри прогнали їх разом з матір'ю, княгиною Анною. Натомість вони запросили на князювання до Галича Володимира, Романа і Святослава Ігоревичів (1206–1212). Запрошуючи Ігоревичів, галицькі бояри сподівалися, що ті будуть слухняними виконавцями їхньої волі. Але брати не збиралися коритися боярській сваволі. Така поведінка дуже розлютила бояр. Потім бояри вчи-

нили нечуване — 1213 р. вони обрали зі свого середовища князем Владислава Кормилчича (1213–1214). Це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів. Скориставшись обуренням такими діями, польські та угорські феодалі, начебто захищаючи права Данила та Василька, захопили Галичину й розділили її між собою.

Князь Данило. За таких обставин молоді Данило та Василько почали «збирати докупи» землі, якими колись володів їхній батько. Насамперед Данило утвердився на Волині (1221), де його династія і в подальшому користувалася прихильністю як у знаті, так і в простого люду. В 1238 р. він зміг повернути собі Галич і частину Галичини. Наступного року Данило здобув Київ і послав свого тисяцького Дмитра захищати місто від монголо-татар. Тільки у 1245 р. він остаточно підкорив собі всю Галичину. Таким чином, 40 років знадобилося князеві Данилу, щоб повернути володіння свого батька. Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому братові Василькові. Хоча, незважаючи на такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як єдиний організм під зверхністю старшого князя Данила Романовича, прозваного Галицьким (1238–1264). У внутрішній політиці Данило, як і його батько, для противаги боярам прагнув забезпечити собі підтримку серед селян та міщанства. Він укріпив багато існуючих міст, а також заснував нові, в тому числі в 1256 р. — Львів, названий на честь сина. Для заселення нових міських осередків Данило запросив ремісників та купців із Німеччини, Польщі, а також із Русі. Багатонаціональний характер галицьких міст, що аж до ХХ ст. залишався їхньою типовою рисою, посилювався великими вірменськими та єврейськими общинами, що із занепадом Києва прийшли на захід. Для захисту смердів від сваволі бояр по селах призначалися спеціальні урядники, формувалися військові загони із селян.

Найсерйознішою зовнішньополітичною проблемою князя Данила була навала монголо-татар. На початку 1241 р. орди Батия, вже завоювавши майже всю Русь, пройшли Галичиною та Волиню, хоч і не завдали тут таких нищівних руйнувань, як в інших руських князівствах. Тимчасом Данила Галицького не було у князівстві. Повернувшись на рідні землі після відходу монголо-татарських полчищ, Данило Романович застав руїну. Водночас він знову зіткнувся зі сваволею галицьких бояр. Вони запросили на престол представника чернігівської династії Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля і претендував на Галич. У 1245 р. Данило в битві під Ярославом на Сяні розгромив Ростислава разом із військом його союзників — угорців і поляків — та дружинами бунтівливого галицького боярства. Ярославська битва на ціле століття зупинила експансію Угорщиною та Польщею українських земель.

Зміцнення Галицько-Волинської держави занепокоїло монголо-татарського хана. І в 1245 р. Данило був змушений відправитися до монголо-татарської столиці Сараю і там визнати васальну залежність від Зо-

лотої Орди (1246). На відміну від інших земель колишньої Київської держави, якихось чітко визначених форм підпорядкування Орді Галицько-Волинське князівство в той час не мало. Данило періодично повинен був надавати татарам допоміжні військові підрозділи під час нападів на Польщу й Литву; інколи сплачувати річну данину — т. зв. татарщину, віддавати певні ознаки шани ханові, який був суддею у міжкнязівських суперечках. Натомість українська держава фактично зберігала незалежність у внутрішній і зовнішній політиці. Разом з тим, Золота Орда уважно стежила, щоб ця незалежність не набрала небажаних для неї масштабів. Формальне визнання залежності від хана давало можливість виграти час для збирання сил та підготовки боротьби проти золотоординців. Тимчасом столицю було перенесено зі зруйнованого Галича до Холма, де звели фортифікаційні споруди. Саме в ці часи споруджуються перші муровані фортеці та потужні замки у Бересті, Кам'янці-Подільському, Хотині тощо. З ініціативи Данила було зміцнено Карпатську оборонну систему.

Прагнучи звільнити українські землі від монголо-татарського іґа, Данило Галицький значну увагу приділяв ідеї створення міжнародної антиординської коаліції. З цією метою він налагоджує союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Володимиро-Суздальським князівством, зміцнює їх династичними шлюбами. Але Захід не мав наміру серйозно прилучатися до збройної боротьби проти ворога, тим паче споряджати воєнні експедиції далеко від дому. Ще однією спробою князя Данила знайти собі спільників у боротьбі проти золотоординського іґа були зносини з папою Римським Інокентієм IV, який мав значний вплив на європейські країни. Данило звернувся до папи з проханням допомогти зібрати слов'ян на хрестовий похід проти монголо-татар. За це Данило погоджувався на перехід своїх володінь під церковну юрисдикцію Риму. Щоб заохотити галицького князя, папа послав йому королівську корону, й у 1253 р. в Дорогочині на Бузі представник папи коронував Данила як короля. Коронування Данила Романовича і надання Галицько-Волинському князівству статусу королівства істотно піднесло авторитет української держави серед європейських народів. Однак сподівання, що католицька Європа допоможе, не справдилося. Та все ж у 1254 р. Данило розпочав військовий похід, щоб відвоювати Київ у монголо-татар, основні сили яких були далеко на сході. Незважаючи на перші успіхи, йому не вдалося здійснити свій задум. У 1259 р. велике монголо-татарське військо на чолі з Бурундаєм несподівано рушило на Галичину та Волинь. Монголо-татари поставили Романовичів перед вибором: або розібрати стіни всіх укріплених міст, лишаючи їх безборонними й залежними від милості монголо-татар, або стати перед загрозою негайного знищення. Так, у 1259 р. Данило був змушений зруйнувати укріплення найбільших фортець: Володимира, Кременця, Луцька, Львова. Лише Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

В останні роки свого життя король Данило Галицький знову повернувся до ідеї створення антиординської коаліції. Але вона, як і раніше, не увінчалася успіхом. У 1264 р. Данило Галицький помер і був похований у своєму улюбленому місті Холмі. Заслуга цього визначного правителя і дипломата полягала насамперед у тому, що він зумів в умовах складного зовнішнього оточення, монголо-татарської навали перетворити Галицько-Волинське князівство, а згодом королівство, у міцну й велику загальноукраїнську державу, з якою рахувалися на Заході й на Сході.

Галицько-Волинська держава в другій половині XIII — першій половині XIV ст.

Протягом 100 років після смерті Данила на Волині та Галичині не відбулося особливо помітних змін. Установлений князями Данилом і Васильком стереотип правління — з енергійним і діяльним князем у Галичині й пасивнішим на Волині — до певної міри наслідувався їхніми синами Левом (1264–1301) та Володимиром (1270–1289). Честолюбивий і невгамовний Лев був постійно втягнутий у політичні конфлікти. Коли в Угорщині помер останній з династії Арпадів, він захопив Закарпатську Русь. Активно діяв Лев у Польщі, що поринула в міжусобні війни; він навіть домагався польського трону в Кракові. Завдяки агресивній територіальній політиці Галицько-Волинська держава стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев був змушений визнати залежність від Золотої Орди, яка виявлялася у сплаті данини й участі у зовнішніх походах монголо-татар. Незважаючи на таку політику Лева, наприкінці XIII — на початку XIV ст. Галичина й Волинь переживали період відносного спокою, оскільки їхні західні сусіди були тимчасово ослаблені.

Князь Володимир Волинський виявився протилежністю свого галицького кузена. Не бажаючи брати участь у війнах і дипломатичній діяльності, він зосередився на таких мирних справах, як будівництво міст, замків та церков. За Галицько-Волинським літописом, він був «великим книжником і філософом» і проводив найбільше часу за читанням і переписуванням книжок та рукописів.

Після смерті Лева на Галичині й Волині князував його син Юрій (1301–1308), виступав уже як одноосібний правитель з королівським титулом, іменуючи себе «королем Русі та князем Володимирії». Столицею князівства став Володимир-Волинський. Історичні джерела змальовують правління Юрія Львовича як добу розквіту, спокою та економічного добробуту країни.

Після смерті Юрія галицько-волинська спадщина перейшла до його синів Андрія і Лева (1308 (1315)–1323). Вони правили спільно, підтверджуючи спадкоємність традицій Київської держави, титулувалися «князями всієї Русі». Українські володарі сприяли зовнішній торгівлі, насамперед між галицько-волинськими і польськими купцями, добивалися забезпечення торгових відносин з Балтикою. Занепокоєні зростанням мо-

гутності Литви, вони вступили в союз із лицарями Тевтонського ордену. Відносно монголо-татар князі провадили незалежну, навіть ворожу, політику. Деякі вчені вважають, що вони загинули в боротьбі з монголо-тарами. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю 1323 р. династія, яку започаткував князь Роман Мстиславович, припинила своє існування.

Із припиненням династії Романовичів Галицько-Волинська держава поступово занепадає. Знову посилюються політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної князівської влади. Зростає втручання у внутрішні справи іноземних країн, насамперед Польщі, Угорщини та Литви, які, подолавши міжусобну анархію, стали сильними централізованими державами. Внаслідок цього галицько-волинський престол певний час залишався вакантним. Лише у 1325 р. через компроміс між місцевими боярами і правителями згаданих країн, володарем Галицько-Волинської держави було обрано польського кузена Романовичів — Болеслава Мазовецького. Змінивши ім'я на Юрій і прийнявши православ'я, новий правитель узявся за продовження політики попередників. Попри своє польське походження, він відвойовував землі, раніше захоплені поляками, а також відновив союз із тевтонцями проти литовців. У внутрішній політиці Юрій-Болеслав продовжував підтримувати міста й намагався розширити свою владу. Такий курс, ймовірно, призвів до сутички з боярами, які й отруїли його у 1340 р. нібито за намагання ввести католицизм і потурання чужоземцям. Так власна знать позбавила Галичину й Волинь останнього князя. З тих пір західні українці потрапили під владу чужоземних правителів.

ЛЕКЦІЯ 2

УКРАЇНА ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (ПОЧ. XIV ст.–1648 р.)

Українські землі у складі Литви й Польщі (XV — XVI ст.):
Експансія литовців в Україну, експансія Польщі в Україну, Кревська унія, Городельська унія, Люблінська унія, Україна у складі Речі Посполитої

Національний та релігійний рух в Україні у XVI — першій половині XVII ст.: *Полонізація української знаті, братства, Берестейська унія*

Українське козацтво: *Формування козащини на українських землях, устрій козацтва, реєстрове козацьке військо. Турецько-татарська загроза. Чорноморські походи. Петро Сагайдачний. Хотинська війна. Козацько-селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. (Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Григорій Лобода). Козащина у першій половині XVII ст. Повстання 1637–1638 рр., Ординація Війська Запорізького реєстрового*

Українські землі у складі Литви й Польщі (XV–XVI ст.)

Експансія литовців в Україну. У XIV ст. історичні події розвивалися у несприятливому для України напрямку. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду почали підноситися її сусіди — Литва, Польща та Московія. Ці суспільства дуже швидко розросталися, і їх, цілком природно, приваблювало безвладдя на півдні. Протягом тривалого часу Київ навіть не мав свого князя. Після смерті останнього князя галицько-волинської династії західноукраїнські землі теж опинилися без свого провідника. Майже 80 років титул володаря українських земель належав монголо-татарам.

Ослабленням скористалося Литовське князівство. Оточене непрохідними для кінноти лісами й болотами, воно було недосяжне для монголо-татарських орд. У боротьбі з німецькими хрестоносцями, які насувалися з півночі, розрізнені язичницькі литовські племена об'єдналися у сильну державу під керівництвом князя Міндовга. У 30-х роках XIV ст. вони

почали завойовувати українські землі. До 1350-х років великий князь Альгердас (Ольгерд) (1345 — 1377) поширив свою владу на дрібні князівства, розташовані на лівому березі Дніпра. А у 1362 р. його військо зайняло Київ. У 1363 р. литовці рушили на Поділля, завдавши нищівної поразки Золотій Орді. Підпорядкувавши велику частину Білорусії та України (приблизно половину земель Київської Русі), Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Щодо процесу захоплення литовцями українських земель, то не слід його ототожнювати з тотальним нашествям орд чужинців. Значна більшість українських істориків трактує роль литовців як визволителів колишніх українських князівств з-під Золотої Орди, що набагато, порівняно з Московським князівством, скоротило монголо-татарське іго на наших землях.

Утвердження литовського правління на теренах ослабленої Русі України відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це пояснювалося тим, що литовські князі, діючи за принципом «захоплюючи, звільняємо», виявляли повагу до тутешніх звичаїв, проголошуючи: «Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо». Литовці, перебуваючи на значно нижчому рівні, потрапили під вплив її державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності. Руська мова (українська й білоруська) стала державною у Литовському князівстві. В основі Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) — кодексів середньовічного права лежали звичаєві та писані норми українського права. Православна церква у Литовській державі також зберігала міцні позиції: багато князів із династії Гедимінасів прийняли християнство. Українські землі перебували у становищі удільних князівств, очолюваних князями — членами литовського великокнязівського роду. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримувала право обіймати найвищі адміністративні посади і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський». Тому й державу багато істориків за традицією визначають як Литовсько-Руську.

Велике князівство Литовське, складаючись на 90 % із українських та білоруських земель, певною мірою нагадувало Київську Русь. Майже до кінця XIV ст. воно було своєрідною федерацією напівнезалежних земель, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь та Поділля.

Литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв, що через деякий час виглядом, мовою та поведінкою вже нагадували своїх попередників — Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання, як місію «збирання земель Русі». Саме тому Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія. Інші українські історики навіть твердили, що по суті воно стало відновленою руською державою, а не чужоземним формуванням, що поглинуло Україну.

Експансія Польщі в Україну. Більш тривалий і всеохоплюючий вплив на долю українців справила експансія Польщі. Початок їй поклав Казимир Великий (1320–1370), відновивши середньовічну польську монархію. У просуванні на схід короля підтримували три сили: магнати Південно-Східної Польщі, що сподівалися поширити свої володіння вглиб білоруських та українських земель; католицька церква, яка прагнула здобути новонавернених; багаті міщани Кракова, котрі воліли підпорядкувати собі важливі торгові шляхи в Галичині. Лише через дев'ять днів після смерті Болеслава (останнього незалежного правителя князівства) король Польщі у квітні 1340 р. вступив у Галичину. Зробив він це під приводом захисту католиків краю.

Для поляків захоплення українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Не встиг Казимир повернутися до Польщі, як галицькі бояри під проводом Дмитра Детка встановили свою владу в краї. Казимир був змушений визнати Детка фактичним правителем Галичини. За це останній неохоче визнав обмежену зверхність польського короля. Ще більшу загрозу польським намірам у Галичині й на Волині становили литовці. Оскільки син Гедимінаса Любарт був зятем покійного галицького правителя Болеслава, то у 1340 р. волинські бояри визнали молодого литовського князя своїм сюзереном. І коли у 1344 р. помер Детко, ґрунт для сутички між поляками й литовцями за галицько-волинські землі був готовий.

Протягом понад двох десятиліть поляки у союзі з угорцями боролися з литовцями за Галичину й Волинь, яких підтримували більшість українців.

Нарешті у 1366 р. війна закінчилася польською окупацією всієї Галичини й невеликої частини Волині. Решта Волині лишалася за литовцями. У 1370 р. Казимир помирає, залишивши чотири доньки. Відповідно до договору 1339 р. між Казимиром та Людовіком Угорським, угорці займають Галичину. Віце-королем Людовік призначає довіреного васала Владислава Опольського й насаджує по всій Галичині угорських урядників. Однак те, що було втрачено внаслідок династичних угод, поляки повернули шляхом тих самих династичних угод. У 1385 р. королевою Польщі стала дочка Людовіка Угорського Ядвіга, яка через два роки рішуче й остаточно приєднала Галичину до володінь Польської корони.

Поляки з обережністю впроваджували зміни серед своїх нових підданих. За прикладом останніх правителів Галичини Казимир називав ці землі «королівством Руським». Поряд з латиною вживалася й руська мова, в обігу була своя монета. Але з'являлися і негативні наслідки. Так, католицька церква перетворилася на найбільшого в Галичині землевласника, підтримувала намагання підірвати православну церкву. В 1375 р. у Львові було засновано католицьке архієпископство, почали будувати монастирі, особливо Францисканського та Домініканського орденів. Вони обслуговували католицьке населення, що швидко зростало. Це

була польська, німецька, чеська й угорська шляхта, котра дістала землі в Галичині, а також німецькі городяни, запрошені польськими монархами для сприяння розвитку міст.

Кревська унія. Після Альгердаса до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377–1392). З самого початку він зіткнувся з внутрішньою нестабільністю в державі; виснаженням держави внаслідок широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів — Тевтонського ордену та Московського князівства. У такій ситуації Ягайло був змушений шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав із нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію. Кревська унія передбачала об'єднання Польщі та Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла і разом із виконанням інших умов зобов'язання повернути литовців у католицизм. Кревська унія створила реальні передумови для боротьби із зовнішньою загрозою. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Проте останнє залишалось ще достатньо могутнім і життєдіяльним, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Тому реалізація умов унії відразу ж викликала сильну протидію. Як наслідок, протягом майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася державна окремішність Литви та Польщі, які, незважаючи на спільного володаря, залишалися двома самостійними політичними організаціями.

З самого початку литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо двоюрідного брата Ягайла князя Вітовта (1392–1430), котрий у 1392 р. змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. Тимчасом, намагаючись зміцнити внутрішньополітичну єдність всередині країни, Вітовт рішуче проводив курс на її централізацію, обмежуючи тим самим автономію українських земель.

Городельська унія. Ще більше зміцнив своє становище Вітовт після блискучої перемоги над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві 1410 р. Збройній експансії Тевтонського ордену на слов'янські землі було покладено край. Наслідком цього стало укладення Городельської унії (1413), яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалася політична зверхність польського короля, з яким мали погоджуватися кандидатури на великокнязівський престол після смерті Вітовта. Важливим положенням унії було зрівняння у правах і привілеях польської та литовської шляхти католицького віросповідання. На православну шляхту це положення не поширювалося, обмежуючи тим самим її участь у державному управлінні. Така нерівноправність вела до розколу між православними і католиками на українських землях. Невдоволення цим становищем у православному середовищі вирвалося на поверхню у 1430 р. після смерті Вітовта.

У тому ж році, спираючись на підтримку деяких литовських магнатів, що не схвалювали тісних зв'язків із Польщею, українці обрали великим князем молодшого брата короля Ягайла — Свидригайла, сіверського князя зі Східної України. Попри свою католицьку віру, цей досить бездарний у політиці князь завжди підтримував тісні зв'язки з українським православ'ям і після свого обрання дав зрозуміти, що має намір обмежити чи навіть порвати зв'язки з Польщею. У відповідь поляки вдалися до сили, окупувавши Поділля та Волинь. Вони організували серед литовців пропольську партію, яка оголосила недійсним обрання Свидригайла великим князем і обрала натомість Сигізмунда Стародубського, молодшого брата Вітаутаса. Внаслідок таких подій у 1432 р. Велике князівство розкололося на два ворожих табори: населені литовцями землі стали на бік Сигізмунда, тоді як українці підтримали Свидригайла. Після кількох сутичок були розпочаті переговори, в яких узяли гору Сигізмунд і пропольська партія. Надавши православній знаті однакові з католиками права, Сигізмунд привернув на свій бік багатьох українських прихильників Свидригайла. Внаслідок цього конфлікту під Польщу потрапила ще одна українська земля — Поділля.

Люблінська унія. У середині XV ст. стосунки між литовською та українською знаттю погіршилися, особливо після того, як новий князь Казимир Ягеллонович провів ряд реформ, спрямованих на централізацію влади. У 1452 р. окупована литовськими військами Волинь була на польський зразок перетворена на звичайну провінцію під управлінням урядника великого князя. У 1471 р. подібна доля спіткала й Київ із прилеглими територіями.

Якщо великі князі литовські не дуже переймалися тим, щоб зберегти прихильність своїх українських підданих, то великі князі московські, навпаки, плекали їхню прихильність. А вони були тепер силою, з якою належало рахуватися. Протягом поколінь, запобігаючи ласки своїх володарів — ханів Золотої Орди, князі московські поступово посіли провідне місце серед усіх російських князівств. Зібравши під своєю зверхністю весь Північний Схід, Москва в 1480 р. скинула вікове монголо-татарське іго. Поширення експансії Москви викликало необхідність виправдовувати її. Так з'явилася доктрина так званого «третього Риму». Там проголошувалося, що після падіння Риму й Константинополя Москві було призначено стати третьою священною імперією. Водночас князь московський Іван III прибрав собі титул «государя всієї Русі» і проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві. Литву непокоїли дії Москви.

І без того гострі проблеми ускладнювалися появою на півдні нової загрози. Під час повільного занепаду Золотої Орди її кочові васали — татари, що населяли Причорноморське узбережжя, відокремилися, утворивши Кримське ханство під управлінням династії Гіреїв. У 1482 р. за намовою Івана III кримські татари напали на Україну, спаливши Київ. Відтоді кримчаки майже щороку нападали і нищили українські землі.

У середині XVI ст. наростаюча криза у Великому князівстві Литовському сягнула критичної межі. В 1549 та 1552 рр. воно не змогло протистояти двом великим вторгненням татар. У 1558–1583 рр. Литва погрузла в нову тривалу війну з Московією — т. зв. Лівонська війна. Виснажені воєнними втратами литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодилися, але поставили головною умовою об'єднання в одне політичне ціле Польщі та Литви. 1 липня 1569 р. було затверджено, окремо польським і литовським сеймами, Люблінську унію. Внаслідок підписання унії утворилася Річ Посполита, що мала єдиного виборного короля, сейм, гроші, податки та єдину зовнішню політику. Але Велике князівство певною мірою зберігало автономію, зокрема місцеве врядування, військо, скарбницю та систему судочинства. Та тепер до Польської корони відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям.

Щодо позиції української еліти на Люблінському сеймі, то її вимоги були мінімальними: збереження станових привілеїв та руської мови в офіційному діловодстві, свобода віросповідання. Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між Польщею й Московією. На відміну від самодержавної Москви, Польща була країною з досить прогресивним державним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, що не могло не приваблювати українську суспільну еліту. Чи не єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України було об'єднання більшості її земель у складі однієї держави — Польщі.

Україна у складі Речі Посполитої. Прийняття Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Після 1569 р. ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний наступ польсько-литовської адміністрації на права українського населення. Він охоплював насамперед економічну сферу, де уряд новоствореної Речі Посполитої всіляко підтримував магнатство. Різко посилювався національний, релігійний і культурний гніт. Як свідчила доля Галичини, із переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (із центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 р. було утворене Чернігівське воєводство з центром у Чернігові. Кожне воєводство мало свої сеймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сейм.

Нелегко жилося в Польській державі й українському міщанству. Незважаючи на надання містам магдебурзького права, з нього користалися майже виключно поляки і німці, тоді як самоврядування українських міщан було значно обмежене. У XV—XVII ст. їх витіснили до окремих

кварталів, забороняли купувати чи будувати будинки в центрі міста, належати до ремісничих цехів. Українці не могли бути обрані чи призначені бургомістрами, здійснювати християнські процесії, навіть дзвонити на похоронах. Між українськими і латинськими ремісниками точилася боротьба. Українці добивалися рівноправної участі в ремісничих цехах.

Включення українців у польсько-литовську Річ Посполиту уможливило для них благодатні й стимулюючі впливи Заходу, але одночасно заклало підвалини протиріч, що існуватимуть упродовж століть між українцями і поляками. Внаслідок зернового буму економіка України, як і власне польське господарство, стала вкрай неврівноваженою, однобокою, оскільки вся економічна діяльність зосередилася на сільському господарстві. Водночас міста й промисловість перебували у стані застою. Поряд із порушенням економічної рівноваги спостерігалися великі й дедалі зростаючі соціальні диспропорції: дворянство Речі Посполитої здобувало надзвичайні привілеї, тимчасом як умови життя селянства різко погіршувалися. Оскільки влада, багатство та привілеї в Речі Посполитій все більше асоціювалися з поляками, то серед людей, котрі не могли отожднювати себе з польською культурою, зростало невдоволення.

Національний та релігійний рух в Україні у XVI–першій половині XVII ст.

Захоплюючи українські землі й посилюючи кріпосницький гніт, поляки ставили за мету повністю його денационалізувати. Така політика мала забезпечити завойовникам безперешкодний доступ до економічних багатств України, підпорядкувати їм політичне та культурне життя українців.

Полонізація української знаті. Особливу увагу у своїх колонізаторських планах поляки приділяли українській знаті, намагаючись переманити її на свій бік. Тим самим вони позбавляли українське суспільство його еліти, функції якої полягали у здійсненні політичного керівництва, сприянні розвитку культури й освіти, підтримці православної церкви, формуванні й збереженні національної самобутності. Найшвидше спольщення суспільної верхівки розпочалося на західноукраїнських землях, які ще в XIV ст. ввійшли до складу Польщі. На національних позиціях залишилися переважно дрібні роди, без засобів і значення.

Нового імпульсу полонізації надала Люблінська унія, яка втягнула в цей процес панівну верству більшості українських земель. Економічні інтереси й політичні амбіції спонукали українське панство інтенсивно інтегруватися в польське суспільство, переймати його культуру, мову, віру. Тимчасом і єдиний захисник — православна церква, яка за відсутності власної держави слугувала для українців єдиним інститутом вираження їхньої самобутності, перебувала в стані глибокого занепаду.

До XV ст. православна церква у Великому князівстві Литовському відіграла значну роль. Усе змінилося у XV ст., коли під впливом Польщі великий князь, а з ним і його оточення перейшли до католицизму. У той час, коли польські римо-католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське православ'я ледве жило. Православ'я, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами.

Посилення польсько-католицької експансії в Україні викликало занепокоєння та опір патріотичної шляхти, серед заможних кіл міщанства, православного духовенства, селянства, козацтва. Залишилися відданими батьківській вірі та культурі й окремі магнати. Найбільше відзначився князь Василь-Костянтин Острозький, якого називали «некоронованим королем України», один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Близько 1576 р. він заснував у своєму маєтку на Волині Острозьку академію — першу українську школу вищого рівня, навколо якої згуртувалися найкращі культурно-освітні сили України. При академії діяла друкарня, де у 1581 р. з'явилося перше повне видання Біблії слов'янською мовою — т. зв. Острозька Біблія. Князь Острозький також заснував школи в Турові, Володимирі, протегував різноманітним українським православним інституціям.

Братства. Проте найбільш яскравими проявами і водночас організаційними осередками загальнонародного руху проти польсько-католицької експансії стали братства — релігійні та культурно-просвітницькі організації, які виникали при церковних парафіях в Україні в XV—XVII ст. Спочатку вони були переважно організаціями міщан, але поступово набули всестанового значення. Братства існували на внески братчиків і добровільні пожертви православних шляхтичів, церковників і міщан. В XVI ст. із посиленням національного гніту на українських землях братства набули значного громадсько-політичного і національно-культурного значення. Вони активніше виступають на захист прав українського населення — звертаються зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилають посольства до короля тощо.

Найдавнішим і найвідомішим було Львівське братство при Успенському соборі, засноване близько 1453 р. У XVII ст. велику роль у національно-культурному житті України відіграло Київське братство, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало головним консолідуючим центром для всієї України. До Київського братства, крім київських міщан і української шляхти, вступило також і Запорізьке військо на чолі з Петром Сагайдачним.

Братчики розуміли, що без національної інтелігенції годі й думати про забезпечення своїх природних прав. Тому з кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність, організовували навчальні заклади, підтримували книгодрукування, збирали бібліотеки.

Своєю подвижницькою діяльністю братства сприяли національно-культурному відродженню України наприкінці XVI ст. Вони зміцнили українське суспільство, яке тепер могло спертися на мережу шкіл, друкарень, кадри освічених людей. Водночас братський рух мав і низку вад: відсутність стабільних організаційних форм та узгоджених дій між окремими братствами, фінансові проблеми, постійне втручання у внутрішні справи церкви, чому різко противилися православні ієрархи. Саме суперечки з вищим духовенством стали одним із чинників укладення Берестейської унії.

Берестейська унія. Ідея об'єднання християнських церков постала в 1054 р. чи не відразу ж після їх розколу на православну та католицьку. Спроби реалізувати її робилися не один раз, але відповідні умови для цього склалися лише в XVI ст. Кризовий стан православної церкви в Україні, що проявлявся у занепаді церковної дисципліни, непорозумінні між церковними братствами та ієрархією, різкому зменшенні матеріальної підтримки тощо, привів її керівників до переконання, що унія з високоавторитетною і добре організованою католицькою церквою забезпечить серед православних жаданий порядок та дисципліну, а отримання ними однакового з католицькими ієрархами статусу, в т. ч. й місць у сенаті, сприятиме зростанню їхнього авторитету серед духовенства та мирян. Унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона прискорить остаточну інтеграцію українських та білоруських земель до складу Речі Посполитої.

Першим думку про необхідність укладення церковної унії з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ Гедеон Балабан. Підготовку до реалізації своєї ідеї вони проводили таємно з огляду на неприязнь до неї у суспільстві, насамперед з боку братств. Узгодивши до 1595 р. з представниками короля та католицької церкви основні питання про збереження традиційної православної літургії та обрядів, право священників брати шлюб тощо, вони погодилися на об'єднання своєї церкви з католицькою. Наприкінці 1595 р. папа Климент VIII проголосив офіційне визнання унії та гарантовані права і привілеї української церкви.

Коли стало відомо про наміри православних єпископів, українська громада вибухнула від обурення.

Для остаточного вирішення проблеми у жовтні 1596 р. у м. Бересті був скликаний церковний собор, що розколовся на два непримиренні табори, які провели фактично два собори. Православні засудили унію. Уніатський собор проголосив об'єднання з католицькою церквою, визнавши її догмати й зверхність Папи Римського, але зберігши православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. Уніати діставали значні привілеї: духовенство звільнялося від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювалися у професійних правах із католицьким міщанством. Уніатським єпископам обіцяли місця

в сенаті, але це ніколи не було виконано. Одразу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість.

Отже, Берестейська унія не тільки не пододала розколу 1054 р., а й збільшила його: до двох досі існуючих церков — католицької та православної — додалася ще й третя — уніатська, або греко-католицька, як її згодом почали називати.

Українське козацтво

Формування козаччини на українських землях. Найпомітнішим явищем в історії України XVI–XVIII ст. було козацтво, яке втілило в собі кращі національні риси українського народу. Воно виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню, стало творцем нової форми державності на українських землях. Його колискою була Південна Україна, що знаходилася на межі двох різних цивілізацій: європейської (хліборобської, християнської) та азійської (кочової, мусульманської). Саме специфічні умови порубіжжя та особливості тодішнього життя і породили такий феномен, як українське козацтво.

Слово «козак» тюркського походження, вперше зафіксовано у Початковій монгольській хроніці в 1240 р., воно означало самотню людину, «схильну до завоювання». У словнику половецької мови це слово у 1303 р. трактувалось як «страж», «конвоїр». Що ж до українських козаків, то перше письмове повідомлення про них міститься у «Хроніці» М. Бельського, який у 1489 р. повідомляв про козацьку допомогу війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати татарський загін на Брацлавщині. З самого початку ця назва стосувалася вільних здобичників і степових промисловців. Степові простори України в ті часи відзначалися великими природними багатствами. На уходах — так називали ці промисли — ватаги промисловців добували мед, сіль, селітру. На зиму більшість уходників поверталася в рідні оселі, а навесні знову гуртувалася у ватаги й вирушала на пониззя Дніпра і степові річки. Але дехто залишався у степу постійно, влаштовуючи зимівники й хутори. З огляду на постійну татарську небезпеку уходники змушені були виходити в степ добре озброєними. З часом степові козаки перейняли від татар всі методи степової війни і від активного захисту почали переходити до нападів на менші татарські загони.

В Україні термін «козак» поступово набув значення вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри. Водночас козак — дрібний власник і виробник, який перебував осторонь кріпосницької системи й був її принциповим ворогом, — став суспільним ідеалом для переважної більшості українського народу.

Створення Запорізької Січі послужило імпульсом для консолідації українського козацтва та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ у 50-ті рр. XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (нині на території м. Запоріжжя) Дмитро Вишневецький («Байда») — український князь зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (нині територія Тернопільської обл.), обіймав високу посаду черкаського і канівського старости. Все свідоме життя присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників. Тому зв'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української знаті перейшов на мешкання за Дніпровські пороги. Його організаторська діяльність дозволила згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зробити її авторитетним осередком для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів. Саме Д. Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська закінчився полонем і трагічною загибеллю у Царгороді, де його скинули з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну. Хоч Вишневецький загинув, не здійснивши своїх задумів, його діяльність мала велике значення для подальшого розвитку козацтва.

Устрій козацтва. Вибір місця для Січі був зумовлений природними умовами, вигодами її оборони, обов'язково прив'язувався до Дніпра — головної водної артерії України і найпершого шляху для морських походів проти турків і татар. Січ як військовий і політичний центр козацтва, його столиця, протягом другої половини XVI ст. перебувала на о. Томаківці, з 1593 р. — на о. Базавлуку (Чортомлицька, або Стара Січ). Кілька тисяч козаків жили в Січі у простих куренях із хмизу, накритих від дощу кінськими шкірами. Згодом курені, як і службові приміщення — пушкарня, скарбниця, пекарні будувалися з дерева. Кожна Січ обов'язково мала церкву, а навколо неї — великий майдан. У часи розквіту козацтва Січ була великим містом з передмістям, в якому жили тисячі ремісників, торговців, спеціальна будівля призначалася для помешкання іноземних послів.

Вся повнота влади в Січі належала загальній раді, всі козаки вважалися рівними й мали однакові права. Перевагу мали хіба що найдосвідченіші козаки «діди сивоусі» та ті, хто мав найбільші здібності й бойові заслуги. В мирний час найвищим начальником у козаків був кошовий отаман і старшина — осавули, судді, писар, обозний, курінні отамани. Всі ці посади були виборними, і старшина звітувала перед радою щороку. Якщо ж у діях когось зі старшини чи кошового козаки вбачали якусь порушення своїх прав і вольностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то рада в будь-який час могла позбавити їх влади, а іноді навіть

скарати. Рада, особливо у відповідальні історичні моменти, скликалася часто, часом навіть по кілька разів на день. Рішення приймалося переважно більшістю голосів і йому мала підкорятися меншість. У пізніші часи демократичні традиції козацтва були дещо обмежені зростанням значення козацької старшини, нової української аристократії, а з кінця XVII ст. на вибори старшини впливала ще й царська адміністрація.

На початковому етапі існування господарство Запоріжжя мало здобичницький характер. Козаки займалися мисливством, рибальством, бджільництвом, скотарством, видобутком солі та селітри. Вони виступали постійними посередниками в торгівлі з Кримом і Туреччиною.

Запорізьке військо формувалося на принципах добровільності та досить жорсткого відбору бажуючих. Основу війська становила запорізька піхота. Кіннота була менш чисельною, хоча кожен із козаків повинен був вміти їздити верхи, а під час походу все військо часто пересувалося на конях чи на човнах. Запорожці були вмілими стратегами. На відміну від мирного часу, під час війни у війську панувала сувора дисципліна й послух. Кошовий, гетьман чи полковник, який очолював похід, мав необмежену владу і міг карати винних на смерть.

Реєстрове козацьке військо. Зростання козацтва викликало занепокоєння серед правлячих кіл Польщі й Литви, які розглядали його як дестабілізуючий фактор внутрішнього життя й побоювалися, що козацькі походи на татар і турків спровокують загострення зовнішньополітичних відносин. Для приборкання непокірної козацької вольниці було вирішено взяти частину козаків на державну службу та надати їм певні привілеї. Таким чином, уряд планував, з одного боку, зміцнити свої збройні сили на українсько-татарському прикордонні зростаючою мілітарною потугою козацтва, а з іншого — розколоти козацький рух, протиставивши офіційно визнану частину решті козацтва. Ідея взяти частину козаків на державну службу виникла ще на поч. XVI ст. Але через брак коштів реалізувати її вдалося лише в 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда-Августа 300 козаків (у подальшому ця цифра збільшувалася: 1578 р. — 500; 1590 р. — 1000; 1625 р. — 6000; 1630 р. — 8000 осіб) було прийнято на державну службу і записано в окремий реєстр (список), від чого вони й дістали назву «реєстрових козаків». Так було покладено початок реєстровому козацькому війську, основними завданнями якого були охорона кордонів та контроль за нереєстровим козацтвом, що фактично опинилося поза законом.

Прагнучи ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його в суто військову верству, уряд все ж був змушений зберегти реєстровому війську елементи автономії. Реєстровці звільнялися від усяких податків і поборів, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевого керівництва, судовий імунітет, що базувався на принципі «де три козаки, там два третього судять». Вони підлягали владі й судові лише власної козацької стар-

шини, яку спершу призначав уряд, отримали військові клейноди — корогву (прапор), бунчук, печатку із зображенням козака з мушкетом тощо. Їм передавалось у володіння м. Трахтемирів (нині село на Київщині) разом зі старовинним Зарубським монастирем. Тут мали розміститися арсенал для реєстру та шпиталь для поранених і старих. Так, абстрактна ідея козацької «вольності» набула конкретного змісту та офіційного визнання. Створення реєстру, по суті, санкціонувало відокремлення козацтва в адміністративно-правовому відношенні від решти населення Речі Посполитої та оформлення його в окремий соціальний стан.

Офіційно реєстрове козацтво стало називатися «Низовим» або «Запорізьким Військом». Це пояснювалося тим, що воно, за наказом уряду, мусило відбувати службу за дніпровськими порогами, утримуючи там залогу. У 1625 р. уряд офіційно затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорізького реєстрового, за яким воно поділялося на 6 полків по тисячі осіб у кожному. Очоловав реєстрове військо та судову владу в ньому «старший», або ж гетьман, якого призначав король. Однак, реєстровці з часом добилися дозволу на вільне обрання своїх старшин, а польський король лише формально затверджував їх. Мрії поляків про розкол і міжусобиці козаків зрештою не збулися: у вирішальні моменти реєстровці виступали спільно з нереєстровим козацтвом та іншими верствами українського народу проти соціального і національно-релігійного гноблення.

Таким чином, протягом XVI ст. склалося три чітко не розмежовані категорії козацького стану: 1) реєстрові козаки — кількісно обмежене формування, яке перебувало на королівській службі; 2) нереєстрові козаки — основна частина козацтва, що мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу; 3) запорізькі (низові) козаки — проживали поза межами Речі Посполитої, за порогами Дніпра, де створили військово-політичну організацію Запорізька Січ.

Турецько-татарська загроза. Однією з головних причин зародження козацтва, як уже зазначалося, була турецько-татарська експансія, що ставила під загрозу саме існування українців як нації. Ситуація ускладнювалася тим, що Україна була позбавлена власної державності, а заходи урядів Литви та Польщі, пізніше Речі Посполитої, спрямовані на відсіч агресорам, як і їхні спроби умиротворити Кримське ханство та Туреччину сплатою данини, були малоефективними.

Кримське ханство як держава існувало у 1449–1783 рр. на землях Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання. Ще в XIII ст. ця територія була захоплена монголо-татарами і ввійшла до складу Золотої Орди.

Незважаючи на існування Кримського ханства, претензії на північне узбережжя Чорного моря заявила Туреччина. Вже в 1475 р. вона захопила генуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє па-

нування в південній частині Кримського півострова, перетворивши ці території у турецьку провінцію — т. зв. Кафський еялет (у його межах опинилися Херсонес, Балаклава, Мангуп, Кафа, Керч, Тамань, Темрюк, Азов). З метою зміцнення своєї присутності на загарбаних землях та для контролю Чорного й Азовського морів, турки почали споруджувати в стратегічно важливих місцях фортеці. Найпотужніші з них заснували в гирлах рік: Дніпра — Кінбурн, Дністра — Акерман, Дунаю — Ізмаїл, Дону — Азов та ін. Склалася ситуація, коли Кримське ханство фактично було відмежоване від Чорного моря. У 1478 р., зваживши на могутність Туреччини, воно визнало васальну залежність від неї.

Татари майже щороку, а інколи й по кілька разів на рік нападали на Україну, вбиваючи та захоплюючи в неволю місцеве населення, спустошуючи міста і села, витоптуючи посіви. Грабіжницькі промисли були для татар економічною необхідністю, оскільки їхнє скотарське господарство було примітивним і не могло задовольнити нагальних потреб. Торгівля ж людьми, здебільшого у Кафі, давала значні прибутки.

Живим муром від нападів турків і татар для України стало козацтво. Для своєчасного виявлення ворога козаки заснували прикордонну службу. По всій території запорізьких земель та вздовж русла Дніпра було створено мережу сторожових форпостів. Біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях через певну відстань зводили «фігури» — споруди, які склалися з двох десятків просмолених бочок. Як тільки козаки помічали ворога, то негайно запалювали найближчу фігуру, що стало сигналом для чатових на сусідніх спостережних пунктах.

Зміцнівши, козацтво не тільки відбиває турецько-татарські напади на Україну, а й саме розгортає наступ на володіння наймогутнішої держави тодішнього світу — Туреччину та її васала — Кримське ханство, де визволяло бранців, руйнувало фортеці та інші укріплення, захоплювало значну здобич.

Чорноморські походи. З другої половини XVI ст. запорожці, крім походів суходолом, почали організовувати походи на Чорне море, використовуючи для цього чайки — невеликі судна, які мали приблизно 20 м довжини, близько 4 м ширини та стільки ж глибини і приводилися в рух 10–15 веслами та вітрилами. На озброєнні чайка мала 4–6 фальконетів (дрібнокаліберних гармат) та вміщала від 50 до 70 козаків. Крім чайок, козаки широко використовували трофейні турецькі судна: галери, сандали та ін. На переломі XVI–XVII ст. козацькі флотилії вже зважувалися вступати у відкритий бій з потужними турецькими ескадрами.

Гучна слава про запорізьких козаків ширилася по всій Європі, адже тодішня військова могутність Туреччини вважалася нездоланною. Значною мірою козацькі успіхи були зумовлені талановитим керівництвом П. Сагайдачного, який, на думку дослідників, був найвидатнішим козацьким ватажком до Б. Хмельницького й одним із найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів усіх часів.

Петро Сагайдачний (бл. 1570–1622) народився у с. Кульчиці на Львівщині у родині дрібного українського шляхтича. Навчався в Острозькій академії, згодом подався на Запорізьку Січ. Його успіхи в боротьбі з турецько-татарською експансією дозволили йому зайняти почесне місце в антитурецькій «Лізі християнської міліції», що виникла у Західній Європі. За відвагу в боях, за великий розум і дипломатичний хист козаки обрали його спочатку кошовим отаманом, а згодом і гетьманом Війська Запорізького реєстрового. Як гетьман (1614–1622) П. Сагайдачний провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових партизанських формувань на регулярне військо. Серед козаків було запроваджено порядок, ієрархію та дисципліну.

Головною заслугою Сагайдачного було те, що він зумів поєднати інтереси трьох найактивніших частин українського суспільства — козацтва, культурно-освітньої верстви та духовенства. Гетьман демонстративно засвідчив, що готовий силою зброї захищати українську інтелігенцію та православну церкву від будь-яких утисків і переслідувань. У 1620 р. він разом з усім Війском Запорізьким відкрито вступив до Київського братства. Поєднавши зусилля трьох провідних верств українського суспільства, П. Сагайдачний вдався до активізації як козацтва, котре поступово виходить за межі своїх вузькостанових інтересів та включається в загальнонаціональні справи, так і міщансько-духовної інтелігенції, яка, відчувши підтримку Війська Запорізького, почала сміливіше та енергійніше реалізовувати свої плани.

Стосовно Польщі Сагайдачний проводив помірковану політику. У 1618 р. на чолі 20-тисячного козацького війська вирушив у похід на Москву, щоб допомогти польському королевичу Владиславу здобути московську корону. Штурм Москви успіху не приніс, та все-таки за Деулінським перемир'ям до Польщі відійшли Сіверщина й Смоленщина. Козаки ж, замість подяки, отримали від польського уряду наказ скоротити свій реєстр до 3 тис. осіб та відмовитися від походів у Чорне море.

Хотинська війна. Тимчасом міжнародне становище Речі Посполитої різко ускладнилося після розгрому польського війська влітку 1620 р. під Цецорою, що в Молдавії. Навесні наступного року 160-тисячна турецька армія під проводом самого султана вирушила, щоб довершити розпочатий розгром. Уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до козаків, обіцяючи розширення їхніх прав і привілеїв. Оскільки турецько-татарська навала загрожувала українському народові, Козацька рада ухвалила надати допомогу і одночасно домогтися своїх вимог щодо розширення козацьких прав.

Центральним пунктом бойових дій стала фортеця м. Хотина, де поляки зайняли оборону. 1 вересня 1621 р. козацьке військо прибуло під Хотин, а наступного ранку з'явилися турки. Майже цілий вересень велися бої поблизу Хотина, але турки, втративши близько 80 тис. осіб, так і не змогли взяти фортецю. 9 жовтня був підписаний мир. Загалом умови Хо-

тинського миру були вигідні для поляків: 1) кордон Польщі з Туреччиною встановлювався по Дністру; 2) турки й татари зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на територію Речі Посполитої; 3) польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини. Проте, козацькі умови не були виконані, що незабаром стало джерелом нового конфлікту з Польщею.

Козацько-селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст.

Посилення кріпосницького та національно-релігійного гніту, утиски козацької верстви викликали масове невдоволення в українському суспільстві. Як наслідок, наприкінці XVI — на початку XVII ст. Україною прокотилися дві хвилі народних виступів (у 1591–1596 та 1625–1638 рр.), рушійною силою яких стало козацтво.

Перше велике козацьке повстання 1591–1593 рр., спрямоване проти існуючих польсько-шляхетських порядків в Україні, було пов'язане з іменем дрібного шляхтича з Підляшшя *Криштофа Косинського*. Тривалий час він перебував на Запорізькій Січі, займав важливі військові посади, був обраний гетьманом. У 1591 р. білоцерківський староста Я. Острозький відібрав у нього маєток на Київщині, наданий королем за бойові заслуги. Особиста кривда, завдана Косинському, накладалася на соціально-економічні суперечності тодішнього життя та непослідовну політику польського уряду щодо козацтва. Наприкінці 1591 р. запорожці разом з реєстровцями під проводом К. Косинського прийшли під Білу Церкву — резиденцію та замок Я. Острозького і захопили її. Повстанців підтримали міщани та селяни навколишніх міст і сіл — всього близько 5 тис. осіб.

Поступово повстанський рух проти польської влади набув значної сили і протягом 1592 р. охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. На визволеній території старшина приводила до присяги Війську Запорізькому селян, міщан і шляхту та вводила форми козацького устрою, тобто боротьба одночасно велася за соціально-економічні права й розширення козацьких порядків на нових землях.

На початку лютого 1593 р. під м. П'ятка (теперішня Житомирщина) відбулася вирішальна битва. За умовами перемир'я К. Косинський зобов'язався скласти гетьманські повноваження, повернутися на Запоріжжя й не чинити бунтів, козаки мали повернути все награбоване майно, а селяни, що пристали до повстання, мусили повернутися до своїх панів.

Уже в травні 1593 р. К. Косинський на чолі двотисячного козацького загону вирушив із Запоріжжя під Черкаси, де взяв в облогу замок місцевого старости О. Вишневецького. Останній почав з повстанцями переговори, під час яких К. Косинського було вбито. Але й по смерті ватажка козаки не припинили облоги Черкас, змусивши О. Вишневецького підписати договір, за яким вони отримали право вільного відходу на Запоріжжя та на волості, їм поверталосся відібране у них майно тощо.

Нове повстання 1594–1596 рр. очолив *Северин Наливайко*. У молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у походах запорожців проти турків і татар. Згодом служив у князя К. Острозького. Але залишив службу, очолив козацький відділ, що діяв проти турків на нижньому Дністрі.

Влітку 1594 р., повернувшись з успішного походу до Молдавії, С. Наливайко розмістив своїх людей на постій у маетках брацлавської шляхти. Водночас він направив на Запоріжжя своїх посланців із пропозицією про об'єднання сил для спільної боротьби проти польського панства. Щоб загладити свою участь у придушенні повстання Косинського, надіслав запорожцям 1,5 тис. коней, захоплених у турків. У жовтні 1594 р. Брацлав було проголошено «вільним козацьким містом». Це, по суті, стало початком повстання.

Приблизно тоді ж на допомогу наливайківцям прибув загін запорожців на чолі з *гетьманом Григорієм Лободою*, представником козацької реєстрової старшини. Об'єднане військо Наливайка й Лободи (близько 12 тис. осіб) спершу зробило кілька походів у Молдавію, а навесні 1595 р. цілком зосередилося на боротьбі з польсько-шляхетським режимом. У той час Наливайко пішов на Волинь та Білорусь, здобуваючи міста й беручи з них контрибуцію. Аналогічно діяв і гетьман Григорій Лобода, який зі своїми запорожцями подався на Подніпров'я. Наприкінці 1595 — на початку 1596 р. повстанці вже контролювали все українське Правобережжя та Південно-східну Білорусь. Особливе занепокоєння у польського уряду викликали звістки про наміри повсталих створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем.

Значною мірою успішне розгортання повстанського руху було зумовлене відсутністю шляхетського війська, яке тоді воювало у Молдавії. У березні 1596 р. повстанські загони об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. На початку червня у розташування Жолкевського прибуло свіже підкріплення і важкі облогові гармати. Протягом кількох днів поляки вели безперервний обстріл табору. Становище ускладнювалося через спеку, нестачу води, харчів та фуражу. Тому було вирішено задовольнити польські вимоги. Деморалізовані повстанці зв'язали С. Наливайка і його найближчих соратників і видали Жолкевському. Поляки поставили нову вимогу — повернення всіх втікачів до своїх панів. Коли повстанці відмовилися, то раптовим нападом беззахисний табір було розгромлено.

У козацькому середовищі виникли дві течії: радикальна, яку представляло незаможне козацтво, що прагнуло до покращання свого становища шляхом негайних і рішучих дій проти польського панства, та поміркована, до якої належали матеріально забезпечені козаки, схильні до компромісів. Домінуванням останньої течії, а також активною участю козацтва у зовнішньополітичних акціях, насамперед проти Криму та Туреччини, і пояснюється той факт, що протягом трьох десятиліть в Україні не було великих народних виступів.

Козаччина у першій половині XVII ст.

На поч. 20-х років XVII ст. стосунки козацтва з польськими властями знову загострюються. Невдоволені наслідками Хотинського миру, козаки ігнорували всілякі урядові заборони та демонстрували свою незалежність. Для приборкання козацтва та повстанського руху, який розгортався у Середньому Подніпров'ї, влітку 1625 р. сюди було спрямовано 30-тисячне польське військо на чолі з С. Конєцпольським. Проти нього виступили об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців — всього близько 20 тис. війська, яке очолив гетьман Марко Жмайло. Внаслідок воєнних дій С. Конєцпольський запропонував повстанцям переговори. Поміркована частина козацької старшини погодилася на цю пропозицію, а тому скинула з посади М. Жмайла, який виступав за продовження воєнних дій, і обрала замість нього Михайла Дорошенка. Новий гетьман 5 листопада підписав з Конєцпольським Куруківську угоду, яка передбачала: 1) амністію повстанцям; 2) збільшення козацького реєстру з 3 до 6 тис. осіб; 3) збереження за козаками права обирати старшого, якого мав потім затверджувати король; 4) заборону козацьких походів на Крим і Туреччину тощо.

Куруківська угода задовольнила інтереси лише незначної частини козацтва і не влаштувала нерестрових козаків, які за її умовами мали повернутися в підданство до панів. Тому більшість із них відійшла на Запоріжжя. Вже влітку 1629 р. за порогами Дніпра зосередилося близько 40 тис. людей, готового боротися проти польсько-шляхетського режиму. Приводом стала діяльність Грицька Чорного, який добився гетьманської посади після смерті М. Дорошенка. Новий гетьман виявляв цілковиту лояльність до Польщі, намагався посилити контроль уряду за Січчю. Тоді запорожці та нерестровці обрали новим гетьманом енергійного і талановитого Тараса Федоровича (Трясила), а Г. Чорного викрали й засудили до страти. У березні 1630 р. 10-тисячне козацьке військо вирушило з Січі.

На придушення повстання з Бара вирушив коронний гетьман Конєцпольський. Коли перемога була близькою, на заваді їй знову стали незгоди і чвари між повстанцями. Частина старшини й реєстровців погодилася на пропозицію С. Конєцпольського розпочати переговори. Т. Трясило, не бажаючи йти на угоду зі шляхтою, разом з 10 тис. своїх прихильників відійшов на Запоріжжя. 8 червня 1630 р. між козацькою старшиною, що залишилась, і С. Конєцпольським було укладено Переяславську угоду. Вона зберігала умови попередньої Куруківської угоди, але реєстр збільшувався до 8 тис. осіб. Гетьманом реєстру затвердили Тимофія Орендаренка. Переяславська угода, як і її попередниця — Куруківська, викликала величезне невдоволення серед широких кіл українського суспільства. Тому на початку 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив постанову «Про припинення козацького свавілля». Було вирішено збільшити кількість коронних військ на Подніпров'ї, щоб зміцнити конт-

роль за українським населенням, а для повної ізоляції Запорізької Січі від решти України протягом березня–липня 1635 р. біля Кодацького порога збудували Кодацьку фортецю (тепер у межах м. Дніпропетровська). Розуміючи, що без припливу свіжих сил Запорізька Січ не може існувати, запорожці вирішили ліквідувати небезпеку. У ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. 3 тис. січовиків на чолі з гетьманом нереєстрового козацтва Іваном Сулимою здобули фортецю, зруйнували її мурі й винищили гарнізон. Ця подія могла стати сигналом для нового козацького повстання. Однак реєстрова старшина підступно схопила І. Сулиму, його було відправлено у Варшаву і там страчено через четвертування.

Повстання 1637–1638 років. Страта І. Сулими, «очищення» реєстру Війська Запорізького від бунтівників та його скорочення до 7 тис. стали приводом до нового повстання, яке очолили П. Бут (Павлюк), Я. Остринин (Острияниця), Д. Гуня. Після тривалих і виснажливих боїв, втративши останню надію на допомогу, частина повстанців 7 серпня 1638 р. погодилася почати переговори з польським гетьманом. Ті, хто не бажав компромісу з ворогом, на чолі з Гунею і Филоненком залишили табір і подалися на Запоріжжя. Після укладення договору козаки, покладаючись на польські обіцянки, почали невеликими групами розходитися по домівках. Проте і на цей раз поляки не дотримали слова. По всій Україні почався жадливий терор, жертвами якого стали сотні й тисячі невинних людей, незважаючи на стать і вік. Уцілілі змушені були визнати ухвалу польського сейму — т. зв. *Ординацію Війська Запорізького реєстрового*, за якою: 1) скасовувалася виборність старшини, козацький суд і посада гетьмана, замість якого призначався обраний сеймом із числа шляхти комісар. Військові осавули й полковники теж призначалися з відданих Речі Посполитій шляхтичів; 2) козацький реєстр зменшувався до 6 тис. осіб; 3) реєстрові козаки могли проживати лише в Черкаському, Канівському та Корсунському староствах; 4) міщанам і селянам заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх доньок заміж за козаків; 5) для контролю Запорізької Січі тут постійно мали перебувати два полки реєстровців. На Запоріжжя можна було переходити тільки за окремим дозволом, порушники каралися смертю.

Здавалося, що цього разу козацтво було зламане остаточно. Поляки відбудували Кодак, щоб тримати в шорах січовиків. Запанувала глуха реакція. Період козацької активності змінився десятиліттям т. зв. золотого спокою. Україна нагромаджувала сили для рішучої боротьби за волю і чекала для цього слушної нагоди.

ЛЕКЦІЯ 3

ДОБА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1648 р.–XVIII ст.)

Україна періоду Руїни: *Політична формація Запорізьке Військо. І. Виговський. Гадяцький трактат. Ю. Хмельницький. Руїна. Павло Тетеря. Іван Брюховецький. Московські угоди. Андрусівський мир. Петро Дорошенко. Дем'ян Многогрішний. Глухівські статті. Іван Самойлович. Конотопські статті. «Вічний мир». Гетьманщина*

Доба гетьмана І. Мазепи: *Коломацькі статті. Основні напрямки зовнішньої та внутрішньої політики. П. Орлик і Конституція України*

Занепад та ліквідація української автономії: *Іван Скоропадський. Решетилівські статті. Малоросійська колегія. Павло Полуботок. Данило Апостол. «Рішительні пункти». «Правління гетьманського уряду». Кирило Розумовський. Ліквідація гетьманства та автономії. Зруйнування Запорізької Січі*

Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України: *Слобожанщина. Південна Україна. Правобережжя. Західна Україна*

Україна періоду Руїни

Політична формація Запорізьке Військо. По смерті Б. Хмельницького козаки контролювали Київщину, Брацлавщину та Чернігівщину — територію з півторамільйонним населенням. Майже половина земель, що до того належали польській короні, стали власністю Запорізького Війська. Козакам та українській шляхті належали 33 відсотки земель, 17 відсотків — церкві. Територія була поділена на 16 округів, відповідно до кількості розміщених на ній козацьких полків. Козацька старшина, що була спочатку виборною, перетворила згодом свої посади на спадкові. На чолі військово-політичної козацької формації стояв гетьман, що спирався на генеральну старшину, своерідну раду міністрів. Нова політична формація називалася Запорізьким Військом. Росіяни називали її Малоросією, поляки продовжували називати Україною.

І. Виговський. Прагнучи заснувати власну династію, Богдан Хмельницький заповів, щоб його спадкоємцем став шістнадцятирічний син Юрій. Однак дуже швидко виявилось, що юнак не здатний керувати державою, і на Корсунській раді 25 жовтня 1657 р. гетьманом було обрано генерального писаря Івана Виговського. Виговський був одним із най-

розумніших і найосвіченіших козацьких ватажків. Він походив із православного шляхетського роду Київщини і вчився у Могиллянській колегії. У 1648 р., перебуваючи на службі у польському війську, він потрапив у полон під Жовтими Водами. Оцінивши його освіченість та досвід, Хмельницький відпустив його на волю. Виговський приєднався до козаків і незабаром був призначений генеральним писарем. У зовнішніх стосунках новий гетьман схилився до заснування незалежного українського князівства. Проте Україна була надто слабкою для того, щоб зробити такий крок, тому Виговський зосередився на пошуках протидії московським впливам на Україні. З цією метою він робить ставку на зв'язки з Польщею. Якщо верхи козацтва і духовенства підтримували тенденцію зближення з Польщею, то проти цього активно виступали народні маси, що з підозрою ставилися до всякого порозуміння між козацькою старшиною та польською шляхтою. Цей бунт, таємно підтримуваний Москвою, очолили Мартин Пушкар та Яків Барабаш. Виговський придушив бунтарів, але Гетьманщина виявилася ослабленою як військово, так і політично. Розуміючи неминучість розриву з Москвою, гетьман розпочав переговори з польським королем.

Гадяцький трактат. У 1658 р. українські та польські послы досягли компромісного рішення, відомого як Гадяцький трактат, який передбачав: 1) Україна у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Руського князівства об'єднувалася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією, тобто особою спільного короля; 2) найвища законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель Руського князівства; 3) на чолі виконавчої влади мав стояти гетьман, який обирався пожиттєво і затверджувався королем; 4) Руське князівство повинно було мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо, українське діловодство; 5) перебування польських та литовських частин на українській території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові; 6) загальна свобода віри, слова, друку тощо.

Укладаючи Гадяцький договір, Виговський прагнув, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Однак Польща відкинула домагання українців про включення до складу Руського князівства західноукраїнських земель; обмежувалися його права на міжнародні відносини; фактично ліквідувалася створена під час революції нова модель соціально-економічних відносин; відкривалися можливості доступу в Україну польської шляхти тощо, тому Гадяцький трактат не міг повністю задовольнити українських державників.

Розцінивши підписання Гадяцького договору як початок війни, Москва послала в Україну велику армію, яка, однак, була розбита під Конотопом об'єднаними українсько-польсько-татарськими військами. Проте політика Виговського викликала незадоволення, повставало багато ко-

зацьких полковників (Іван Богун, Іван Сірко, Іван Безпалій). Відчуваючи втрату підтримки і не маючи змоги продовжувати війну з Московією, гетьман Виговський у жовтні 1659 р. відмовлюється від гетьманства й тікає до Польщі.

Ю. Хмельницький. Старшина, сподіваючись, що авторитет роду Хмельницьких допоможе припинити внутрішні конфлікти, обрала гетьманом Юрія Хмельницького (1659–1663). Москва, що направила в Україну нове військо, примусила молодого гетьмана переглянути статті Переяславської угоди. Нові домовленості були значним кроком у намаганнях росіян посилити свої позиції на українських землях: збільшувалася кількість урядовців та російських гарнізонів, гетьманові заборонялося вступати у зовнішньополітичні контакти без дозволу царя, обране козацьке керівництво затверджувалося Московією. Розчарований Юрій Хмельницький у жовтні 1660 р. виступив на боці Польщі, допоміг розбити московські війська під Чудновом і підписав з Річчю Посполитою новий договір. У цей момент і без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. На Правобережжі, де отаборилися Хмельницький з поляками, влада гетьмана лишалася незмінною, проте на Лівобережжі, що перебувало під контролем царя, козаки виступили проти Хмельницького, обравши наказним гетьманом Якова Сомка. Окупована польськими та російськими військами, розірвана соціальними конфліктами й чварами між політичними фракціями, козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Неспроможний опанувати ситуацію Юрій Хмельницький на початку 1663 р. зрікся влади і постригся у ченці. В Україні загострилася спустошлива громадянська війна. Доба Руїни сягнула апогею.

Руїна. У цей час, що дістав назву «Руїна», Україну у 1663 р. було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську — на Правобережній Україні та московську — на Лівобережній, включаючи Київ. Турецька присутність відчувалася на півдні. Всі козацькі гетьмани у цей період залежали від підтримки тих чи інших зовнішніх сил. Гетьманська влада послаблювалася безперервними внутрішніми сутичками, соціальним напруженням між козацькими низами і старшиною, що прагнула монополізувати політичну владу та нав'язати їм трудові повинності. Але й серед козацької старшини, якою успішно маніпулювали могутні сусіди України, точилася внутрішня прихована боротьба, інтриги, мотивовані вузькими особистими цілями. Особливими майстрами соціально-політичної інтриги виявились московські царі. Щоб ліквідувати суверенність України, вони підбурювали народні маси проти козацької старшини, одночасно щедро роздаючи їй маєтності та привілеї в обмін за зраду інтересів української державності.

У цей період гетьманом Лівобережної України був Іван Брюховецький (1663–1668), Правобережної — Павло Тетеря (1663–1665). Обидва зажили недоброї слави чужинських поплічників.

Павло Тетеря. Після Ю. Хмельницького гетьманом Правобережної України, завдяки підтримці татар, став Павло Тетеря. Він походив із православної шляхти, служив канцеляристом у луцькому суді, з 1648 р. — учасник Визвольної війни. При Б. Хмельницькому виконував важливі дипломатичні доручення, був переяславським полковником та недовгий час займав посаду генерального писаря при гетьманові Ю. Хмельницькому. Людина з гарною освітою, розумна, талановита, він у той же час відзначався егоїзмом та користолобством. Ставши гетьманом, П. Тетеря висунув ряд вимог до польського короля, які передбачали підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького, відміну залежності православної ієрархії від римо-католицької, надання гетьманові права самостійних дипломатичних зв'язків із Кримом, Молдавією та Волощиною тощо. Як свідчать історики, більшість з них король задовольнив. Тетеря, що тримався чіткої пропольської орієнтації, у 1664 р. спільно з поляками вторгся на Лівобережну Україну і спробував підняти козаків у похід на Москву. Але наступ зазнав поразки, і він повернувся на Правобережну Україну. Згодом репресії проти численних антипольських повстань на Правобережжі викликали настільки сильне незадоволення, що у 1665 р. Тетеря зрікся гетьманства і втік до Польщі.

Іван Брюховецький. Московські угоди. На Лівобережній Україні Іван Брюховецький проводив цілковито московську політику. Він став першим українським гетьманом, що їздив до Москви, де віддав Україну під безпосередню владу царя, отримавши за це боярство, численні помістя та дочку князя Долгорукого за дружину. Брюховецький підписав у 1665 р. Московські угоди, які значно посилили російський контроль на Україні у політичній, військовій та податковій галузях: 1) безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України, за винятком лише козацького стану, передавалося царським воеводам; 2) військові залоги на чолі з воеводами мали перебувати у всіх великих містах; їх утримання покладалося на українських платників податків; 3) обмежувалося право вільного обрання гетьмана, вибори якого могли відбуватися лише з дозволу царя у присутності московських представників; 4) українському гетьманові заборонялося вступати у дипломатичні відносини з іноземними державами; 5) податки з українського населення, крім козацького стану, збиралися царськими чиновниками до московської скарбниці; 6) Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархові.

Андрусівський мир. На початку 1667 р. Москва потай, без порозуміння з українцями, підписала з Польщею Андрусівський мир, укладений на 13,5 років. Документ передбачав: 1) Україна поділялася по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишалося у складі Московії, Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь переходили під владу Польщі; 2) Київ з околицями на 2 роки передавався Московії; 3) Запорізька Січ мала перебувати у спільному володінні обох держав; 4) Московії повертали-

ся Смоленськ і Сіверщина. Отже, Андрусівське перемир'я фактично узаконювало поділ України та створювало перешкоди на шляху до збереження Української держави й воз'єднання в її межах усіх земель, де проживали українці. У відповідь на промосковську політику гетьмана, його тиранію та сваволю російських урядовців і збирачів податку вибухнуло повстання проти Брюховецького та російських гарнізонів. Намагання Брюховецького очолити протимосковські виступи не мали успіху, і в червні 1668 р. він був убитий розгніваним натовпом.

Петро Дорошенко. З поділом України на польську та російську сфери впливу, з загостренням міжусобиць між гетьманами, що були не більш ніж маріонетки, серед хаосу та безладдя знайшлася людина, мета життя якої полягала в об'єднанні всіх українських земель у складі незалежної держави. Ним виявився Петро Дорошенко, син козацького полковника, онук славного гетьмана Михайла Дорошенка, який загинув у війні з кримськими татарами у 1628 р.

П. Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині. Здобув освіту, ймовірно, у Києво-Могилянській колегії, добре знав польську і латинську мови, історію, риторичку. Був одним із козаків, які восени 1647 р. разом з Б. Хмельницьким вирушили на Запоріжжя. Під час Визвольної війни виконував важливі доручення, в т. ч. дипломатичного характеру, посідав значне місце в козацькій військовій ієрархії, зокрема обіймав посаду черкаського полковника. Після втечі П. Тетері до Польщі у серпні 1665 р. П. Дорошенка було обрано гетьманом (1665–1676).

У той час, коли Україна була розколена на дві частини та надзвичайно спустошена, насамперед необхідно було зміцнити гетьманську владу на Правобережній Україні. П. Дорошенко провів низку важливих реформ: 1) відновив скликання козацьких рад, сподіваючись таким чином зміцнити єдність суспільства; 2) створив регулярне 20-тисячне наймане військо т. зв. сердюків, що стало його особистою гвардією; 3) для зміцнення фінансової системи встановив на кордоні нову митну лінію та почав карбувати власну монету; 4) не допускав до маєтків польських панів й урядовців; 5) проводив колонізацію спустошених окраїн Правобережжя, утворив з цією метою новий Торговицький полк на степовому прикордонні.

На початку гетьманування Дорошенко, як і всі гетьмани Правобережної України, проводив пропольський курс. Але його політика докорінно змінилася після підписання Андрусівського миру, і він вирішив звернутися по допомогу до Оттоманської Порти. Восени 1667 р. об'єднане турецько-козацьке військо напало на польські сили в Галичині, змусивши короля Яна Казимира надати Дорошенку на Правобережжі широку автономію. Але щоб цілком позбутися поляків, він передає Україну під відносно символічну зверхність Туреччини. Закріпившись на Правобережжі, Дорошенко переходить із військом на лівий берег і скидає свого суперника — гетьмана Івана Брюховецького. У 1668 р. Дорошенко

підпорядковує як Право-, так і Лівобережжя та проголошує себе гетьманом усієї України. Але за його відсутності на Правобережжі татари проголосили гетьманом Петра Суховія, а невдовзі поляки — Михайла Ханенка. Вирушаючи на приборкання самозваних конкурентів, Дорошенко залишив на Лівобережній Україні тимчасовим гетьманом Дем'яна Многогрішного (1668–1672). Проте Лівобережжя зайняло російське військо, і Многогрішний змушений був зректися Дорошенка та присягнути у 1669 р. московському цареві.

Україну знову було поділено. Ослаблений Дорошенко чимраз частіше вдавався до допомоги турків. У 1672 р. його війська приєдналися до величезної турецько-татарської армії, яка відтяла від Польщі Поділля. Війська Дорошенка виступили на турецькому боці і в боротьбі з московським царем та новим гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем. Скомпрометований участю в мусульманських нападах, Дорошенко втратив підтримку козаків. Розуміючи безвихідь становища, він поступається гетьманськими клейнодами на користь Івана Самойловича, нового гетьмана Лівобережжя.

Щоб змістити Дорошенка у боротьбі між Москвою і Портою за Правобережну Україну, турки у 1677 р. підтримали Юрія Хмельницького як нового правителя України. У 1677–1678 рр. разом із турками Ю. Хмельницький брав участь у кількох невдалих походах на давню столицю батька — Чигирин. Не здобувши у чигиринських походах перемоги, він організував напад на Лівобережжя, який закінчився провалом. Не в змозі забезпечити собі відчутної підтримки, він контролював лише невелику, відведену йому турками, частину Поділля. Не потребуючи більше Ю. Хмельницького, турки стратили його в 1681 р. Того ж року Москва підписала з турками Бахчисарайський договір, за яким визнавалися володіння сторін на Україні. Через п'ять років аналогічну угоду Москва підписала й з Польщею. На 1686 р. вся Україна виявилася розділеною між сусідніми державами.

Дем'ян Многогрішний. Глухівські статті. Хоча Дем'ян Многогрішний був представником тієї місцевої старшини, яка не бачила іншого виходу, ніж підпорядкування московському цареві, але завзято боронила свою автономію. Многогрішний піддався на намови промосковського оточення та вступив у переговори з представниками Москви. У січні 1669 р. делегація Многогрішного у Москві висловила бажання Лівобережжя приєднатися до Москви. У березні того ж року в Глухові відбулася рада, що затвердила так звані Глухівські статті, які, хоч і поступалися Березневим статтям Хмельницького, проте до певної міри відновлювали автономію України (Лівобережної): 1) московські воєводи залишалися у п'яти українських містах без права втручатися в місцеві справи; 2) податки мав збирати гетьманський уряд; 3) козацький реєстр становив 30 тис. осіб; 4) створювалися т. зв. компанійські полки для приборкання непокірних; 5) Україні заборонялися зносини з іноземними державами. 13 березня 1672 р.

стався державний переворот: за доносом старшини, яку не влаштувало самовладне панування Дем'яна Многогрішного, гетьмана заарештували і відіслали до Москви. Там його судили за зносини з Дорошенком, «зраду», себто невдоволення московською політикою, і заслали до Сибіру, де він і помер.

Іван Самойлович. Конотопські статті. Побоюючись сильної гетьманської влади, старшина три місяці зволікала з виборами. Водночас вона звернулася до царя з пропозицією обмежити гетьманські прерогативи. Москва лише на це й чекала. Та коли у 1672 р. гетьманом обрали Самойловича, йому поставили умови і поновили з ним договір — т. зв. Конотопські статті, які доповнювали Глухівські (1669 р.) деякими додатками про обмеження гетьманської влади: 1) новообраному гетьманові заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом Дорошенком; 2) козацькі послы не мали права брати участь у переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, які стосувалися Війська Запорізького; 3) лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу Правобережній Україні в її боротьбі проти Польщі; 4) гетьман не мав права позбавляти старшину посад або карати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду; 5) скасовувалися компанійські полки, що були реальною військовою силою, на яку міг опертися гетьман.

Нав'язуючи ці умови, старшина поширювала свій і без того відчутний вплив, але здійснювалося це шляхом підриву влади гетьманів.

Син священика, Самойлович до вступу у Військо Запорізьке досяг значних успіхів, навчаючись у Київській колегії. Щоб забезпечити прихильність старшини, Самойлович щедро роздавав своїм прихильникам землі й тим посилив зростання родової аристократії на Лівобережній Україні. Крім того, він створив корпус так званих значкових військових товаришів — молодших офіцерів, переважно синів старшини, що стали частиною гетьманського оточення, готуючись обійняти посади, звільнені батьками. Створенням цього корпусу Самойлович сприяв формуванню старшинських династій на Лівобережжі.

Як і всі його попередники, Самойлович намагався поширити свою владу на всю Україну. Коли Дорошенко склав перед ним гетьманську булаву, Самойлович почав величати себе «гетьманом обох берегів Дніпра». Проте через два роки турки витіснили Самойловича з його російськими союзниками з Правобережжя. Залишаючи ці землі, Самойлович підтримав масовий перехід українців звідти на Лівобережну та Слобідську Україну.

«Вічний мир». Справжнім ударом по намірах об'єднати Україну було підписання у 1686 р. «Вічного миру» між поляками та росіянами. За ним Київ і землі Війська Запорозького переходили під постійний суверенітет царя. Все ж попри всі звернення до Москви, протести гетьмана проти передання

полякам Правобережжя та Східної Галичини (Руського воєводства), що по праву належали українцям, ці землі залишалися під зверхністю Польщі. Розчарований Самойлович не взяв активної участі у московському поході на Крим 1687 р., за що був усунений і висланий до Сибіру.

Гетьманщина. Після того, як минув хаос доби Руїни, все більшого значення набуває новий політичний центр, що зорганізувався на Лівобережжі й увійшов у наукову літературу під назвою Гетьманщина. Як окреме державне утворення у формі автономії в складі Московського царства вона існувала з часу поділу Української держави на два гетьманства в 1663 р. до скасування в 1764 р. самого інституту гетьманства, а на поч. 1780-х років і полкового адміністративного устрою. У Гетьманщині майже в незмінному вигляді збереглися ті атрибути національної державності, що склалися в роки Визвольної війни. Її територія в адміністративному відношенні поділялася на 10 полків зі столицею у Гадячі, а згодом — у Батурині та Глухові. Вища влада продовжувала залишатися за гетьманом, який обирався Козацькою радою з числа осіб, раніше визначених старшиною. Дорадчим органом при ньому була Генеральна старшинська рада, до якої входили генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, бунчужний, осавул і хорунжий. Гетьманщина зберігала свою судову систему, мала власні збройні сили. Водночас тут спостерігалось поступове зміцнення московської присутності та обмеження компетенції місцевих органів влади.

Доба гетьмана І. Мазепи

Коломацькі статті. 25 липня 1687 р. над річкою Коломак (тепер Харківська обл.) гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу (1687–1709), який присягнув цареві на вірність і підписав нові т. зв. Коломацькі статті. Вони обмежували і навіть у дечому ліквідували самостійну політику України: 1) влада гетьмана зводилася до поліційних функцій — стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Він позбавлявся права усувати з посади без царського дозволу вищу старшину, а старшина — скидати гетьмана. До того ж козацька старшина зобов'язувалася наглядати і доносити на гетьмана царському уряду; 2) заборонялися міждержавні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося, не розкриваючи, надсилати до Москви; 3) українське військо (30 тис. осіб) зобов'язане було допомагати Московії; 4) у гетьманську столицю — Батурин — вводився московський стрілецький полк; 5) українським купцям заборонялося торгувати в Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом. Українці під загрозою смерті зобов'язувалися брати від царських вояків знецінені московські гроші; 6) вперше законодавчо формулювалася вимога злиття українського народу з московським, для чого рекомендувалося заохочувати змішані шлюби.

Іван Мазепа народився близько 1640 р. у с. Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. Навчався у Києво-Могилянській колегії, а також єзуїтській колегії у Варшаві. Протягом 1656–1659 рр. жив за кордоном, у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови (володів польською, латинською, російською, татарською, італійською, французькою мовами). У 1659–1663 рр. перебував на службі при дворі польського короля, після чого повернувся в Україну. У 1674 р. брав участь у переговорах між гетьманами Дорошенком та Самойловичем. Згодом, ідучи з дипломатичною місією до Криму і Туреччини, був захоплений у дорозі кошовим отаманом Сірком і переданий І. Самойловичу. У 1682 р. Мазепа посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманщини, Мазепа був учасником переговорів з Московією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою.

Основні напрямки зовнішньої та внутрішньої політики. Ставши гетьманом, І. Мазепа прагнув об'єднати всі українські землі. Його ідеалом була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. За його гетьманування в Україні відбувалося зародження дворянства зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Заходи, спрямовані на захист козаків, міщанства, духовенства, селянства, зокрема щодо обмеження панщини двома днями на тиждень, не привели до усунення соціальних протиріч. Багато істориків вважають, що саме соціальна політика гетьмана стала помилкою фундаментального характеру. У найвирішальніший момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів Мазепи.

І. Мазепа піклувався станом науки та освіти. У 1690 р. завдяки його підтримці зведено нове приміщення Києво-Могилянської колегії, а в 1701 р. вона одержала статус академії. Саме тут формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії та мали значний вплив на українську державну політику. За допомогою І. Мазепи створено Чернігівський колегіум (1700), засновано низку інших шкіл і друкарень. Значну частину своїх особистих прибутків гетьман віддавав на розвиток релігії та культурних установ.

Загалом протягом 1687–1706 рр. завдяки І. Мазепі було побудовано, добудовано та реставровано близько 20 величних споруд.

Одним із головних напрямків зовнішньої політики гетьмана Мазепи були добрі відносини з Московією. Вже на початку свого правління він відчував посилення наступу на автономні права Гетьманщини. Але він, як талановитий дипломат, розумів, наскільки важливо захищати загальноукраїнські інтереси і зберігати добрі стосунки з Московією. Коли в 1689 р. на трон зійшов Петро I, гетьман був радником царя у польських питаннях, надавав йому активну допомогу в походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття у 1696 р. Азова — головної турецької фор-

теці на Азовському морі. Петро I визнавав, що гетьманське військо в здобутті Азова відіграло вирішальну роль.

Завдяки дружнім стосункам із Петром I. Мазепа зміг скористатися козацьким повстанням на чолі з полковником Семеном Палієм, що вибухнуло у 1702 р. на підлеглому полякам Правобережжі. Після того, як цей район знову було заселено, польська шляхта спробувала вигнати звідти козаків. Правобережне козацтво підняло повстання. Поляки жорстоко розправлялися з повстанцями й мирним населенням, було страчено близько 10 тис. осіб, у 70 тис. осіб було обрізане ліве вухо. Повстання збіглося за часом із початком Північної війни (1700–1721) між Московською державою і Швецією за вихід до Балтійського моря.

У Польщу вторгається король Швеції Карл XII. Скориставшись ситуацією, Мазепа переконує царя дозволити йому окупувати Правобережжя, і знову обидві частини Наддніпрянської України були об'єднані. Палія було заарештовано та заслано до Сибіру.

Але в ході Північної війни незадоволення українців московською владою зростало дедалі більше. Козацькі полки зазнали величезних втрат у боях. Цивільне українське населення повинно було утримувати московські війська і працювати на спорудженні військових укріплень. Реформи Петра I загрожували українській автономії та незалежності козацького війська від царської армії. Мазепа зрозумів згубність альянсу України з Москвою, хоча зважаючи на обставини, вів лояльну щодо неї політику. Під тиском незадоволеної старшини гетьман почав сумніватися у доцільності подальшого зверхництва Москви. Розвиток подій відбувався таким чином, що перемога кожного з могутніх противників — Швеції чи Московії — несла Українській державі загибель. У разі успіху Карла XII українські землі стали б здобиччю його союзника — польського короля С. Лещинського. Перемога Петра I призвела б до остаточної ліквідації будь-якої автономії України.

У 1705 р. польський король Станіслав I Лещинський, союзник Карла XII, запропонував І. Мазепі включити Україну до Польсько-Литовської федерації. У жовтні 1708 р., після того, як цар повідомив Мазепу, що не зможе підтримати його, якщо шведи і поляки вторгнуться в Україну, гетьман вирішив приєднатися до шведської армії Карла XII, що наступала на Україну. На переговорах з Карлом XII І. Мазепою була висунута головна вимога — незалежність Української держави з довічною владою гетьмана, її територія мала охоплювати всі землі, що належали українському народові в давні часи. Йшлося й про те, що шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави.

Рішення про об'єднання зі шведським королем стало повною несподіванкою для абсолютної більшості українського населення. Воно виявилось не готовим до такої різкої зміни й залишалось пасивним. На з'єднання зі шведами гетьман привів лише 4–6-тисячне військо. На допомогу

йому прийшли 8 тис. запорожців під проводом кошового Костя Гордієнка. У травні 1709 р. московськими військами було зруйновано Січ, а також видано наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця.

Дізнавшись про об'єднання І. Мазепи зі шведами, Петро I видав універсал до українського народу, в якому проголосив гетьмана зрадником та звинуватив у тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць нав'язати українцям католицьку віру. Тоді ж цар наказав О. Меншикову захопити гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси продовольства й фуражу, стояла майже вся козацька артилерія — 70–80 гармат (тимчасом як у шведів на початку кампанії 1708 р. було лише 40 гармат), та застосувати жорстокий терор, щоб відлякати українське населення від спілки зі шведами. Заволодівши Батурином, московити вчинили нещадну розправу над його захисниками та жителями, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста разом з немовлятами — всього близько 15 тис. осіб. По всій Україні почалося винищення прихильників гетьмана.

8 липня 1709 р. відбулася вирішальна Полтавська битва, під час якої війська Карла XII та І. Мазепи зазнали поразки. Вони були змушені тікати до Молдавії, що перебувала тоді під владою Туреччини, де 2 жовтня 1709 р. 70-річний гетьман помер. Близько 50 чоловік козацької старшини, 500 козаків Гетьманщини і понад 4 тис. запорожців супроводжували І. Мазепу до Бендер. Ці «мазепинці» стали українськими політичними емігрантами.

Таким чином, спроба гетьмана І. Мазепи вирвати Україну з лабет московського царизму зазнала невдачі.

П. Орлик і Конституція України. Пилип Орлик, еміграційний гетьман України з 1710 р., походив з Литви; його рід походив з Чехії та Польщі, але під впливом Мазепиною двору й українського середовища він став палким українським патріотом. При виборах між майбутнім гетьманом і козаками було укладено своєрідні статті, згодом названі Конституцією Орлика. Вони ніколи не були втілені в життя, але увійшли в історію як перша в Європі конституція демократичного суспільства. Вже у вступі проголошувалося, що Україна по обидва береги Дніпра «має бути на всі часи вільною від чужого панування».

Окремі статті обмежували владу гетьмана: державні справи гетьман мав вирішувати спільно з генеральною радою, до якої, крім генеральної старшини й полковників, мали входити виборні депутати від полків. Тричі на рік планувалося скликати раду полкової, сотенної старшини, представників Низового Війська. Вирішення судових справ проти старшини передавалося генеральному судові. Планувалося чітко розмежувати державний скарб (ним мав керувати генеральний підскарбій) і особисті фінанси гетьмана. Полкова й сотенна старшина мала вільно обиратися, а гетьман тільки затверджував її. На гетьмана покладався обов'язок захищати козаків від надмірних утисків, забезпечувати козацьких

вдів і сиріт. Старшині заборонялося використовувати козаків і селян на власні потреби, відбирати у них землю та інше майно. Окремо обумовлювалися права православної церкви, підпорядкованої константинопольському патріархові. Кордон України знову мав проходити, як за Хмельницького, по Случі. Запровадження постійних генеральних рад з широким представництвом свідчило, що засади парламентаризму зародилися в середовищі українських політиків уже на початку XVIII ст.

Орлик та його соратники, спираючись на реальну військову силу козаків-емігрантів, розгорнули активну дипломатичну діяльність, уклали нові договори з Карлом XII, кримським ханом і турецьким султаном, спрямовані на визволення України від московського панування. Водночас в Україні було розгорнуто широку агітацію серед населення. Навесні 1711 р. Пилип Орлик з 16-тисячним українським військом розпочинає спільний похід запорожців і татар проти росіян в Україні. Але після кількох успіхів цей похід провалився.

Пилип Орлик прожив в еміграції ще 30 років і протягом усього життя разом з однодумцями намагався дипломатичними заходами домогтися визволення України з московського ярма. Петро I в свою чергу намагався знешкодити українську еміграцію.

Занепад та ліквідація української автономії

Після перемоги над шведами Петро I значно зміцнив своє становище. Якщо раніше у зарубіжних джерелах та на картах північно-східні землі здебільшого називали Московщиною або Московським царством, то тепер він урядово закріпив і поширив у вживанні назву «Росія». Було навіть видано наказ московським послам у різних країнах, щоб за кордоном Московське царство називали Російським. Після закінчення Північної війни і прийняття в 1721 р. Петром I титулу імператора за Росією було встановлено офіційну назву «Російська імперія». Тоді Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією, а згодом (1796) на цих землях створили Малоросійську губернію.

Російська централізаторська політика в Україні передбачала три основні мети: 1) цілком підкорити собі українську верхівку і простий люд; 2) підпорядкувати українське врядування, економіку, культуру; 3) максимально користатися людськими й господарськими ресурсами України.

Іван Скоропадський. Решетилівські статті. Новим гетьманом, обраним за наказом Петра I, став старий і ненаполегливий Іван Скоропадський (1708–1722). Раніше він служив у військовій канцелярії, виконував різні дипломатичні доручення. Після обрання його гетьманом Скоропадський звернувся до московського царя з «Просительними статтями» — проханням про підтвердження прав і вольностей Гетьманщини. У відповідь було прислано т. зв. Решетилівські статті, які ще більше посилювали залежність України від Москви: 1) гетьманові без дозволу царя

заборонялося змінювати старшину, надавати і відбирати маєтності; 2) встановлювався російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату тощо; 3) українське військо мало знаходитися під командуванням російських генералів, а гармати, забрані царськими воєводами у Батурині, залишалися за росіянами як військовий трофей. Водночас із відповіддю гетьманові цар призначив при ньому свого наглядча, який мав право втручатися у міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини, стежив за гетьманом і старшиною. Гетьманську резиденцію було перенесено з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону. Тут мали стояти два російські полки, які перебували у розпорядженні царського міністра.

Були також накладені обмеження на видання книг. У 1721 р. указом Петра I Києво-Печерській і Чернігівській друкарням заборонено друкувати всі інші книжки, крім церковних, та й ті треба було пристосовувати до російських норм. З 1719 р. українцям було заборонено безпосередньо експортувати пшеницю та інші товари на Захід. Все повинно було відправлятися через Ригу та Архангельськ під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд. Російські купці отримали великі пільги у торгівлі з Гетьманщиною. В рамках репресивних заходів десятки тисяч козаків були відправлені на спорудження Ладозького каналу та будівництво нової столиці Санкт-Петербурга.

Малоросійська колегія. Найбільшим ударом по автономії було заснування Петром I 29 квітня 1722 р. Малоросійської колегії — урядового органу Москви, що складався з шести російських урядовців, які постійно перебували в Україні, і мав право ділити з гетьманом владу. Створена начебто для нагляду за фінансовими справами та розгляду скарг щодо порушення старшиною законів, Колегія підривала позиції гетьмана. Скоропадський рішуче протестував, але даремно. Незабаром, у липні 1722 р., він помер.

Павло Полуботок. У 1722 р. владу перебрав як наказний гетьман чернігівський полковник Павло Полуботок (1722–1724) — людина шанована й рішуча. Полуботок негайно вживає енергійних заходів проти Малоросійської колегії. Наказний гетьман добився того, що імперський Сенат віддав колегії розпорядження, аби та знайомила гетьмана зі своїми планами й узгоджувала свої дії з українською адміністрацією. Оскільки колегію було створено нібито для розгляду скарг українців на адміністрацію й систему судочинства, Полуботок вирішує сам розв'язувати ці справи. Він реорганізує суди на засадах колегіальності, забороняє хабарі та призначає інспекторів для нагляду за виконанням його наказів. Щоб зменшити незадоволення селян — намагався стримувати визискування їх старшиною. Але домагання Полуботка відновити права Гетьманщини і розпустити Малоросійську колегію розгнівали царя, він

збільшив владу Колегії. Незабаром Полуботка і авторів петицій було викликано до царя в Санкт-Петербург, де й ув'язнено. Полуботок у в'язниці помер. Інші були помилувані після смерті Петра I у 1725 р. З ув'язненням Полуботка у Колегії були розв'язані руки. У 1722 р. вона обклала прямим податком українське населення. Проте можливість нової війни з Туреччиною вимагала заспокоєння українців. З цієї причини імператор Петро II під впливом Меншикова скасував у 1727 р. Малоросійську колегію і дозволив вибори нового гетьмана.

Данило Апостол. «Рішительні пункти». Новим гетьманом став миргородський полковник, соратник Мазепи, Данило Апостол (1727–1734). Вже під час першої поїздки 1728 р. до столиці Апостол подав петицію про поновлення статей Хмельницького. У відповідь царська канцелярія ухвалила «рішительні пункти», що стали Конституцією України аж до кінця її автономії. Зовнішні зносини Україна могла мати тільки з Польщею і Кримом, але з відома царського резидента. Українське військо (кількість найманих полків з того часу обмежувалася трьома) під час війни підлягало фельдмаршалові. Полкова й сотенна старшина затверджувалася гетьманом, а генеральна — імператором. В Україні формувався Генеральний суд з шести осіб, причому троє з них мали бути росіянами. Для вдосконалення судочинства проводилася кодифікація українського права, яке досі було звичаєвим. У галузі торгівлі іноземним купцям дозволялося торгувати в Україні, але індукта (ввізні мито) надходила до російського скарбу. Московитам знову дозволялося купувати землі, але за умови місцевої юрисдикції, і заборонялося привозити російських кріпаків.

Новий гетьман взявся впорядковувати і внутрішні справи України. На підставі «рішительних пунктів» гетьман вперше встановив державний бюджет. Значну увагу звертав на торгівлю. На початку 1728 р. скликав до Глухова перший з'їзд українських купців, усіляко підтримував і захищав українських купців, чумаків від зловживань місцевої та прикордонної адміністрації. В 1730 р., продовжуючи заходи Полуботка, Д. Апостол затвердив судову інструкцію про колегіальність судів і порядок апеляції. Генеральний суд визначався як найвищий апеляційний. Гетьман намагався підпорядкувати своїй юрисдикції місто Київ, але після його смерті кияни, вперто захищаючи свою автономію, домоглися повернення під владу російського генерал-губернатора.

Успіхи гетьмана у внутрішній політиці, його активність сприяли поверненню запорожців на батьківщину. Росія готувалася до війни з Кримом і висловила принципову згоду на повернення запорожців. За угодою з російським урядом, укладеною вже після смерті Апостола влітку 1734 р., запорожці отримали від Росії повну амністію, всі свої землі, вольності і права. У військовому плані вони підпорядковувалися російському воєначальникові в Україні й отримували на все військо щорічно 20 тис. крб. платні. Загалом це було позитивним для України явищем, хоча водно-

час позбавляло українців можливості відверто виступити проти політики Росії.

Але поступки Апостолові були тимчасовими. Козаків і надалі десятками тисяч висилали на фортифікаційні роботи. Гетьман Д. Апостол помер 17 січня 1734 р., з його смертю закінчилася світла смуга в житті України після петрівського терору.

«**Правління гетьманського уряду**». Зразу ж після смерті Апостола нова імператриця Анна Іоаннівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала ще одну колегію під назвою «Правління гетьманського уряду». Складалася вона з шести осіб, половина з яких була українцями, а половина — росіянами, на чолі з російським князем О. Шаховським. За таємною інструкцією йому доручалося пильнувати «колег»-українців і, якщо хтось видасться підозрливим, арештувати його й замінити росіянином, незважаючи на будь-які правила. З-поміж іншого, таємна інструкція доручала дбати про русифікацію української старшини, водночас не допускаючи її зближення з польською, білоруською шляхтою і взагалі з іноземцями, поширювати думку про неефективність гетьманського правління та переконати українців, що вони виграють від ліквідації Гетьманщини. Російська влада знову почала втручатись у внутрішні справи українців, нехтувала місцевими звичаями й законами, нищила місцеве самоуправління. Через плутанину в нормах українського права у 1728 р. було створено кодифікаційну комісію. У 1744 р., через 16 років діяльності, комісія, до якої входило 18 членів, нарешті уклала новий кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Кирило Розумовський. Під час царювання Єлизавети Петрівни, таємно повінчаної з українським козаком Олексієм Розумовським, в Україні було відновлено гетьманство на чолі з його молодшим братом Кирилом Розумовським (1750–1764). Новообраному правителеві було лише 22 роки. Завдяки братові він отримав добру освіту, побував у Німеччині, Франції, Італії, де вивчав німецьку, французьку й латинську мови, географію, історію тощо.

Останньому українському гетьманові вдалося дещо розширити автономію України. Запоріжжя і Київ знову підпорядковувалися гетьманові. Але одночасно законодавчо було ліквідовано кордон між Україною і Росією, припинено функціонування державних митниць у цьому районі, по всій Гетьманщині запроваджено загальноімперську митну систему. Царський уряд відмовив гетьманові у праві призначати полковників та мати дипломатичні зносини з урядами зарубіжних держав, взяв під контроль фінансову політику.

За правління К. Розумовського було проведено деякі реформи. Зокрема у війську було введено однакову уніформу та озброєння, запроваджено систематичне військове навчання для козацької молоді. В усіх полках функціонували школи для обов'язкового навчання дітей козаків. Вживалися заходи, щоправда невдалі, для заснування університету в Ба-

турині. У 1760 р. запроваджено новий порядок судочинства, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральних судді, до його складу ввійшли вибрані від старшин десять представників, по одному від кожного з десяти полків. Генеральний суд став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією. Полкові суди перетворювалися в городські, де розглядалися кримінальні справи. Крім того, запроваджувалися підкоморські суди (розглядали справи про землю та межування) і земські (розглядали цивільні справи старшини і шляхти на право власності). Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишався в компетенції сотенних управлінь і магістратів. справи селян знаходилися в юрисдикції козацької старшини і шляхти.

Дещо непослідовною була соціальна політика. Так, гетьман пороздавав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок і в той же час ініціював царський указ 1752 р. про заборону перетворювати українців на холопів. У 1760 р. він видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого.

Новий гетьман більшу частину часу проводив у Санкт-Петербурзі як президент Академії наук. За його відсутності Україною управляла старшина, яка перетворилася у спадкову великоземельну шляхту.

Коли в 1762 р. у Росії до влади прийшла Катерина II, К. Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, де була ухвалена петиція до імператриці з проханням відновити права Гетьманщини та встановити спадковість гетьманства для свого роду. Однак Катерина II, за порадою наглядача в українських справах Г. Теплова, відхилила прохання гетьманського уряду. Натомість 10 листопада 1764 р. вийшов «Маніфест до малоросійського народу» про звільнення К. Розумовського від гетьманства. Про вибори нового гетьмана у маніфесті не згадувалося.

Ліквідація гетьманства та автономії. Для України політика Катерини II означала цілковиту ліквідацію всіх проявів автономії. Маніфест імператриці сповіщав, що влада в Україні переходить до Малоросійської колегії на чолі з генералом П. Рум'янцевим. Малоросійська колегія складалася з чотирьох російських урядовців та чотирьох довірених представників старшини. Свої обов'язки Рум'янцев уміло виконував протягом двох десятиліть, розпочавши з загальної ревізії земельної власності 1765–1769 рр. (Генеральний опис). Першим практичним кроком нового генерал-губернатора стала заміна натуральних повинностей грошовим податком, сума якого сягнула вже 250 тис. крб. на рік. Щоб підготувати ґрунт для скасування української автономії, генерал-губернаторові радилося повторювати селянам, що погіршення їхнього становища було насамперед наслідком відсталості «малоросійських звичаїв». Заможна старшина не могла протиставитися централізаторській політиці Росії і досить спокійно сприйняла ліквідацію полкового устрою 1765 р. Обрані 1767 р. за наказом імператриці депутати до Комісії з перевірки законів і

укладення нового кодексу — українські представники від козацтва, духовенства, шляхти й міщан — досить часто домагалися відновлення давніх прав і повернення гетьманства.

Зруйнування Запорізької Січі. Реформи Рум'янцева в Україні перервала війна з Туреччиною, що почалася 1769 р. Гетьманські й запорізькі війська знову взяли в ній участь. За Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. Росія отримала вихід до Чорного моря між Дніпром і Південним Бугом, а Крим фактично опинився під протекторатом Росії. Це створило царизмові сприятливі умови для ліквідації запорізького козацтва з ненависною Січчю.

Як тільки закінчилася російсько-турецька війна 1768–1774 рр. і татари вже не становили загрози, Катерина II віддала наказ про зруйнування Запорізької Січі. В основі цієї акції, на думку дослідників, лежали соціальні, економічні та політичні причини. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься каталізатором антифеодальних виступів українського селянства. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя: збільшення кількості населення, а головне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу, що, по суті, були викликом кріпосницькій політиці імперії. По-третє, царат не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який явно суперечив загальноімперським нормам і порядкам.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців перебувала ще на турецькому фронті, російські війська під командуванням генерала П. Текелі несподівано оточили Запорізьку Січ. Лише 5 тис. козаків втекли за Дунай, де створили Задунайську Січ. Почалися руйнування Січі та арешти запорізької старшини. Останнього кошового атамана 85-річного Петра Калнишевського заслали до Соловецького монастиря, де 27 років він провів у монастирській в'язниці. Майно старшини та заможних козаків конфіскували. Близько половини всіх запорізьких земель розподілили між російськими вельможами, а решту передали німецьким і сербським колоністам. Після того вся територія «Вольностей» увійшла до Азовської та Новоросійської губерній, Запорізька Січ припинила існування. Не стало сили, яка понад три століття захищала українські землі від ворогів.

Ліквідувавши Січ, царат почав скасовувати рештки автономних прав України. У 1781 р. було знищено полково-сотенний адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У 1782 р. ліквідовано Малоросійську колегію. В усіх губерніях замість українських заведено російські адміністративні та податкові установи. У 1783 р. скасовано давній

військовий устрій: козацьке військо було реорганізовано у 10 кавалерійських полків. Тоді ж в Україні запровадили загальне кріпацтво, селян остаточно прикріпили до землі.

Проте українська знать від цих змін виграла. Селяни нарешті потрапили під її цілковиту владу. В 1785 р. за «Жалуваною грамотою дворянству», виданою Катериною II, знать звільнялася від усякої військової служби для уряду, зрівнявшись у правах із російським дворянством.

Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України

Протягом свого існування Гетьманщина охоплювала фактично тільки частину України — Лівобережжя. Поруч із нею жили своїм життям Слобідська, Південна, Правобережна та Західна Україна.

Слобожанщина. Слобідська Україна, або Слобожанщина (назва походить від найпоширеніших населених пунктів — слобід і «вільного» становища населення — свобод), має окрему історію. У XVI ст. це були незаселені простори, названі «Диким полем», які охоплювали територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних із ними частин Донецької, Луганської, Воронежської та Курської областей (останні дві сьогодні знаходяться у складі Росії). У 1638 р. відбулася перша масова колонізація Слобідської України. Нова хвиля еміграції була після Берестецької поразки в 1651 р., а згодом — у роки Руїни.

Переселенці мали право зберігати свій козацький устрій, але підпорядковувалися московському уряду, повинні були охороняти московські кордони від татарських нападів, зберігаючи таку ж військову організацію, як у Гетьманщині. Суспільний лад Слобідської України відрізнявся від Гетьманщини тим, що тут було встановлено порядок спадковості полковників. Крім охорони земель від татарських нападів, царизм примушував слобідських козаків здійснювати походи проти Гетьманщини, зокрема проти гетьманів І. Виговського та П. Орлика. Усіх слобідських козаків залучали до азовських походів, у 1708–1709 рр. — до війни зі шведами. Петро I у 1700 р. видав указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків. Відтоді почався наступ на автономію Слобідської України.

Російський уряд зробив усе для того, щоб максимально використати матеріальні сили Слобожанщини. Він обклав населення податком, впровадив обов'язкову військову службу, а для більшого контролю Слобідську Україну включили до Азовської губернії. Кроком на шляху до ліквідації автономії Слобожанщини став царський указ від 23 грудня 1732 р., за яким були обмежені права слобідських полковників та старшини у керівництві місцевими полками. У 1765 р. імператриця Катери-

на II повністю ліквідувала полково-козацький устрій на Слобожанщині, перейменувала її в Слобідсько-українську губернію з російськими уставами й розгулом реакції.

Культурне життя Слобожанщини було тісно пов'язане з гетьманською Україною. Діти слобідської козацької старшини і навіть простих козаків вчилися у школах Гетьманщини, особливо в Києво-Могилянській академії. Книги, друковані в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському і західноукраїнських друкарнях, поширювалися серед слобідського населення. Уже на поч. XVIII ст. Слобожанщина мала власну вищу школу — колегію (подібну до Київської академії), засновану спочатку в Білгороді, а згодом перенесену до Харкова. Поширеною була народна школа.

Південна Україна. Впродовж століть південні землі України перебували під постійною загрозою турецько-татарських нападів. Землю боронило запорізьке козацтво. У 40-х рр. XVIII ст., згідно з Білгородським договором між Росією і Туреччиною, південноукраїнські землі відійшли до Росії. Почався колонізаційний рух у цьому краї. Сюди переселялися росіяни у пошуках кращої долі; прибуло чимало іноземних колоністів: сербів, болгар, молдаван, німців. Вони селилися хуторами та слободами, а з середини XVIII ст. царський уряд створював із переселенців військові поселення. У 1764 р. тут засновано Новоросійську губернію, до якої згодом було приєднано чимало земель Запорізької Січі.

Завдяки використанню корисних копалин розвивалася промисловість краю. Значним районом, де добували вугілля, поступово ставав Донбас. Виникли суконні мануфактури у Катеринославі, ливарні — в Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будували військові й торгові судна.

З 1780-х років почалася нова колонізація Півдня. Тут неухильно зростала російська адміністративна та військова присутність. Незважаючи на неодноразові реорганізації та перейменування, ця територія стала називатися Новоросією.

Правобережжя. На Правобережній Україні велася довголітня гостра національно-визвольна боротьба проти Польщі, Московщини, турків і татар. Наприкінці XVII ст. територію правобережного Подніпров'я почали поступово заселяти. Тут виникло кілька козацьких полків, які згодом вступили у боротьбу проти польсько-шляхетського панування.

У 1714 р. за польсько-турецьким договором Правобережна Україна опинилася знову під владою Польщі. Почалася нова колонізація українських земель польськими магнатами. Селяни змушені були відбувати важку панщину, виконувати інші численні повинності. У феодальну залежність від вельмож потрапляла дрібна шляхта. Було відновлено тяжкі утиски православної віри. З поч. XVIII ст. на правобережних землях розгортається народна боротьба проти соціального і національного гноблення, відома в історії під назвою гайдамацького руху. Гайдамаки (від тюрк. гайде — гнати, нападати) діяли невеликими, але дуже мобільними загонами, які поповнювалися селянами, козаками, міською біднотою.

Гайдамаки нападали на шляхетські маєтки, руйнували їх, спалювали документи королівських судів, воєводських і повітових канцелярій. Лише з допомогою введених на Правобережжя царських військ польській шляхті вдалося придушити цей народний виступ.

У другій пол. XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережжі не тільки не припинявся, а й переріс у велике визвольне повстання, відоме під назвою Коліївщина. Причини були різні: економічні, соціальні, національні, релігійні.

Повстання навесні 1768 р. очолив запорізький козак Максим Залізняк. Основною силою Коліївщини було селянство. Повстання, охопивши Київщину, перекинулося на Поділля і Волинь. У червні–липні на Правобережжі діяло близько 30 повстанських загонів. Вони контролювали значну територію, створюючи органи самоуправління. Об'єднаними силами польської шляхти і російського царизму Коліївщина була розгромлена, а з учасниками повстання жорстоко розправилися.

Західна Україна. Гайдамацький рух мав великий вплив на піднесення національно-визвольної боротьби в західноукраїнських землях. Галичина, Холмщина і Волинь впродовж століть були під польським поневоленням.

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники — опришки (від лат. порушник, знищувач). До них приєднувалися селяни, наймити, міська біднота. Найбільшого розмаху рух опришків набрав у 30–40-х роках XVIII ст., коли його очолив Олекса Довбуш. Вони громили шляхту й орендарів, роздавали панське майно бідноті.

Незважаючи на успіхи Речі Посполитої в придушенні національно-визвольного руху на правобережних та західноукраїнських землях, її власні підвалини теж були розхитані. Польщу роздирали соціальні та національні внутрішні суперечності. Свідченням цього стали три поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст., внаслідок чого вона втратила державну незалежність, а всі українські землі були розділені між Росією та Австрією. Отже, Україна, остаточно втративши свою державність, завершувала століття як колоніальне надбання двох імперій.

ЛЕКЦІЯ 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ (КІНЕЦЬ XVIII–XIX ст.)

Суспільно-політичне та економічне становище в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: *Адміністративний поділ. Національна політика. Кріпосницький гніт. Сільськогосподарське виробництво. Промисловий розвиток. Соціальна боротьба*

Початок національного відродження: *Передумови відродження. Тасмні організації. Кирило-Мефодіївське товариство*

Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.: *Скасування кріпацтва. Адміністративно-політичні реформи. Індустріалізація*

Український національний рух у 1860–1890-ті роки: *Громади. Валувський циркуляр. Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Емський указ*

Радикалізація українського руху. «Братство тарасівців»

Західна Україна в складі Австро-Угорщини: *Адміністративний поділ*

Україна в умовах реформ «освіченого абсолютизму»: *Політика просвітництва. Аграрна реформа. Освітня реформа*

Початок національного відродження: *Перше покоління будителів. «Руська трійця»*

Революція 1848–1849 рр. та її вплив на розвиток краю: *Скасування панщини. Головна Руська Рада. Слов'янський конгрес. Собор руських учених. «Галицько-руська матиця». Перший австрійський парламент*

Перетворення Західної України на «П'ємонт» національно-го відродження (друга половина XIX ст): *Москвофіли. Народовці. «Просвіта». Товариство ім. Т. Шевченка. Співпраця галичан і наддніпрянців. Радикальний рух. Здобутки національного руху*

Українські землі під владою Російської імперії

Суспільно-політичне та економічне становище в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Адміністративний поділ. Нові зміни політичного ладу на українських землях відбулися наприкінці XVIII – початку XIX ст. і спричинені були но-

вою геополітичною ситуацією у Центральній та Східній Європі. У 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, Росія приєднала до себе Крим і північночорноморські степи; після другого розподілу Польщі (1793) до Російської імперії відійшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля), після третього (1795) — Берестейщина. Такий поділ без особливих змін тривав до 1914 р. Кількість держав, до складу яких входили українські землі наприкінці XVIII ст., зменшилась з чотирьох до двох. Але кордон між Росією та Австрією був не лише географічно-політичним поняттям. Він означав приналежність населення до двох відмінних суспільно-політичних систем. Серед українських земель, що у XIX ст. становили південно-західну частину Російської імперії, виділялося чотири великих регіони: Лівобережна Україна, Слобожанщина, Правобережна Україна та Південна (Степова Україна).

У 1796 р. було проведено зміни в адміністративному устрої України: Лівобережжя перетворене в Малоросійську губернію, а Слобожанщина — в Слобідсько-Українську (у 1835 р. перейменована в Харківську губернію). Правобережну Україну поділили на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. На поч. XIX ст. Малоросійська губернія стала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Чернігівською і Полтавською. Південна Україна і Крим увійшли до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Після приєднання в 1812 р. Бессарабії було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з Херсонською, Катеринославською і Таврійською губерніями та Бессарабською областю. У лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830–1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. Практично перестали вживати навіть назву «Україна». Лівобережжя називали Малоросією, Правобережжя — Південно-західним краєм, а Південну Україну — Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини все більше поширювалася «малоросійська ментальність». Царський уряд розглядав Україну як органічну частину Російської імперії.

Національна політика. Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав — встановлення матеріальної та духовної зверхності панівної нації над підкореною. В цьому і була основна суть ідеї панрусизму.

Русифікаторська політика, особливо в галузі освіти, посилилася після придушення польського визвольного повстання 1830–1831 рр. Вона проводилася з метою обмеження впливу польського дворянства на Правобережній Україні. Це витіснило українську мову як одну з основоположних національних ознак із навчальних закладів і адміністративних установ. Навчання у школах Лівобережжя і Слобожанщини здійснювали російською мовою.

Кріпосницький гніт. Царат всіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Спираючись на російських поміщиків, яким було роздано в Україні великі земельні володіння, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків. Царський уряд ще в кінці XVIII ст. поширив кріпосні порядки і на південь України. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу, остаточно закріпачені. В дореформений період основними групами були поміщицькі та державні селяни. Панщина, що охоплювала в Україні майже 99 % загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень, але уряд не контролював дії поміщиків, і вони збільшували тривалість селянських робіт та розмірів податків як хотіли.

Сільськогосподарське виробництво в цілому було відсталим, екстенсивним. Лише частина поміщиків, особливо на півдні України, намагаючись впровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовувала машини і новітній інвентар. Це насамперед стосувалося маєтків, де сіяли цукрові буряки. Водночас поміщицькі господарства збільшували посіви технічних культур (коноплі, тютюну, льону), які також значною мірою надходили на внутрішній та зовнішній ринки.

Поряд з товарним землеробством поміщики розвивали й торгове тваринництво. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема тонкорунних.

Промисловий розвиток. Один із найважливіших показників формування індустріального суспільства в першій пол. XIX ст. — подальший розвиток промисловості. Засновували машинобудівні заводи, що постачали промисловості та сільському господарству машини, робочі механізми, вдосконалені знаряддя, а також парові двигуни. У 20-х рр. XIX ст. в Україні виникли перші цукроварні. Разом зі зростанням кількості промислових підприємств відбувалося їх технічне удосконалення.

У дореволюційний період в Україні існувала металургійна і кам'яновугільна промисловість. Проте перша з них, базуючись на болотній руді Полісся, занепадала. На поч. XIX ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовували працю державних та поміщицьких селян, була дуже незначна. До 1860 р. видобуток вугілля тут набув уже промислового характеру і становив 6 млн пудів, а за кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Разом зі зростанням промисловості зароджувався робітничий клас. Розвиток промисловості та сільського господарства обумовили подальше поглиблення суспільного розподілу праці, а також господарську спеціалізацію окремих районів. А це сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Реалізацію і купівлю товарів здійснювали через мережу ярмарків та базарів, яких наприкінці 50-х років в Україні налічувалося 12 тис. (з них 1786 великих і середніх).

Але все ж економічний розвиток України порівняно з Росією проходив повільніше. Причиною цього була колоніальна політика царського уряду, який вважав Україну ринком збуту для російської промисловості й не допускав вільного розвитку її продуктивних сил.

Соціальна боротьба. У процесі зміцнення індустріального укладу загострювалися соціальні суперечності, посилювалась антикріпосницька боротьба. Поширеними формами селянського протесту були скарги цареві й повітовим, губернським та центральним урядовим установам, відмова сплачувати оброк, відбувати панщину та інші повинності, непокірство поміщикам і царським властям, підпали поміщицьких маєтків, розправа над поміщиками, управителями та прикажчиками, втечі в Новоросійський край, на Дон, у Таврію.

Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух у першій третині ХІХ ст. на Поділлі, що захопив і деякі повіти Волині та Київщини. Рух очолив Устим Кармелюк. Він нападав на поміщицькі маєтки, захоплював майно і худобу і роздавав бідноті. Антикріпосницький рух селян під керівництвом Кармелюка тривав майже чверть століття. Він загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р.

Кримська війна 1853–1856 рр., наочно показавши безперспективність кріпосницької Росії, зумовила значне погіршення становища народу. Внаслідок цього протягом 50-х рр. збільшувалася кількість селянських виступів.

Важливим етапом селянського руху в дореформений період був т. зв. похід у Таврію «за волею». Він почався у квітні 1856 р., тобто після закінчення Кримської війни. Серед селян поширилися чутки, нібито царський уряд закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів, а переселенцям-кріпакам надасть значну допомогу, встановить високу платню, а головне — вони стануть вільними. Щоб припинити міграцію селян у Крим, царський уряд кинув значні військові сили та поліцію.

На першу пол. ХІХ ст. припадають декілька робітничих виступів, більшість з яких зливається із селянським рухом.

Початок національного відродження _____

Передумови відродження. Становленням національної інтелігенції в Україні, як і в усій Східній Європі, починається відродження національної свідомості. Поштовхом до цього став той факт, що із запровадженням кріпацтва маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними до простих селян й потрапити таким чином у кріпаки. Для вирішення цього питання російський уряд створив спеціальний орган — Герольдію, яка розпочала перевірку підстав претендентів на дворянство. У процесі пошуку відповідних документів у родинних архівах з'являється зацікавлення національною історією, етнографією та фольклором.

Чималу роль у національному відродженні відіграло формування нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Важливою подією стала публікація в 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського, написаної народною українською мовою. Інший твір, що мав величезний вплив на подальше формування ідеології українського національного руху, «Історія Русів» — це твір, що з'явився на межі XVIII–XIX ст. і протягом кількох десятиліть таємно поширювався в середовищі українського дворянства. Анонімний автор цього трактату доводив, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремим, відмінним від росіян, народом зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення самоврядування.

Наступний імпульс до свого розвитку українське національне відродження одержало і зовні. Загальне народне піднесення в країні викликали Велика французька революція та російсько-французька війна 1812 р. Ожили надії на реформи внутрішнього ладу країни.

Таємні організації. Поширення західних інтелектуальних та політичних течій створило сприятливий ґрунт для виникнення в Україні таємних політичних товариств. Повернувшись з походів по Західній Європі, вони зовсім іншими очима дивилися на російську дійсність.

Перші таємні товариства набували форми модних на той час масонських лож. У 1818 р. такі ложі виникли у Києві («З'єднані слов'яни») та у Полтаві («Любов у істині»). Хоча ці ложі були створені в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Однією з цілей, яку ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські дворяни-масони не висували специфічно національних вимог; чи не єдиним винятком був Василь Лукашевич, який виступав за від'єднання України від Росії та приєднання її до Польщі.

Багато з членів масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій. Україна разом із Санкт-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів — лише у цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу проти самодержавства.

У 1821 р. в Тульчині, на Поділлі, утворилося Південне товариство декабристів, головою якого був полковник Павло Пестель. Крім Тульчина, Південне товариство мало свої осередки у Кам'янці та Василькові. У Новограді-Волинському 1823 р. виникло Товариство з'єднаних слов'ян, очолюване молодшими офіцерами братами Борисовими. Так само як і масонські ложі, декабристський рух на загал проявив байдужість до політичного майбутнього України. Теоретик декабристського руху П. Пестель у своїй «Руській правді» виступив як прихильник централізації, засуджуючи федералізм, і не визнавав за націями, які заселяють Російську імперію, права на окреме політичне існування (виняток робив тільки для поляків та євреїв). Що ж до українців, то Пестель вважав їх «істинними

росіянами». Товариство з'єднаних слов'ян відрізнялося більш демократичним характером своєї програми. Програма Товариства ставила за мету не лише усунення самодержавства і кріпацтва, а й утворення загальнослов'янської республіки.

Восени 1825 р. після тривалих переговорів воно з'єдналося з Південним товариством, перетворившись на його філію. Об'єднання з Південним товариством привело до перемоги централістської програми.

Через два тижні після невдалого повстання декабристів 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулося повстання Васильківського піхотного полку в Україні під проводом С. Муравйова-Апостола. Розправа царського уряду з обома повстаннями призвела до повного розгрому декабристського руху.

Важливими осередками суспільно-політичного руху в Україні другої чверті XIX ст. були навчальні заклади, насамперед Харківський та Київський університети. Під впливом повстання декабристів на поч. 1826 р. виник таємний політичний гурток у Харківському університеті. До харківського гуртка входило близько 20 студентів, службовців, офіцерів. Гуртківці читали і поширювали революційні твори, в яких містився заклик до повалення царського деспотизму, писали антикріпосницькі вірші та памфлети. На поч. 1827 р. царські власті викрили і розгромили харківський гурток. Однак і після цього пропаганда визвольних ідей у Харкові не припинялася.

Вільнодумство було поширене серед професорів та студентів Ніжинської гімназії, заснованої в 1820 р. Гурток прогресивних професорів протягом 1827–1830 рр. боровся проти професорів-реакціонерів. Його підтримувала значна частина гімназистів. Царський уряд, дізнавшись про поширення «крамоли» у Ніжинській гімназії, у 1830 р. позбавив професорів-вільнодумців посад і відправив їх під нагляд поліції.

Кирило-Мефодіївське товариство. У 40-х роках XIX ст. на боротьбу проти існуючого ладу стають нові сили не лише дворянської, а й різночинної інтелігенції. Виникають таємні політичні організації, члени яких прагнули не тільки звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, засноване в січні 1846 р. в Києві. Центральними його фігурами були історик Микола Костомаров, письменник і громадський діяч Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, видатні етнографи Опанас Маркевич і Василь Білозерський. Усього кількість кирило-мефодіївців становила майже 100 братчиків.

Програмні ідеї братства було викладено в «Книзі Биття Українського Народу» («Закон Божий») і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», провідним автором яких був М. Костомаров, та у «Записці», написаній В. Білозерським. Вони, зокрема, передбачали: 1) створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності; 2) побудову майбутнього суспільства

на засадах християнської моралі шляхом здійснення низки реформ; 3) скасування самодержавства, кріпосного права та станів, встановлення демократичних прав і свобод для громадян; 4) зрівняння в правах усіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури, освіти тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, не встигло вийти з підготовчої стадії та розгорнути практичну роботу. Вже на поч. 1847 р. його членів було заарештовано, вивезено до Петербурга і там суворо покарано. Тільки через десять років після смерті царя Миколи I, який особисто затвердив судові вироки, члени братства змогли повернутися до літературної та громадської діяльності. Але ідеї та програма братства надовго визначали головні напрямки українського національного відродження.

Україна за умов російських реформ другої пол. XIX ст.

Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. засвідчила значну економічну та військову відсталість Російської імперії, безпорадність централізованої системи управління і змусила розпочати соціально-економічні реформи.

Скасування кріпацтва. Щоб уникнути революції, царський уряд провів «визволення селян» зверху. 19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про відміну кріпосного права. Селяни залишалися тимчасово зобов'язаними на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. вони в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Адміністративно-політичні реформи. Серйозні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Тому протягом 60–70-х років було проведено низку реформ, які охопили основні сторони життя країни: земську, судову, військову, освітню, цензурну та ін. За земською реформою 1864 р. було створено виборні органи влади у масштабах губерній та повітів — земські установи, які займалися розвитком охорони здоров'я, освітою, культурою тощо. За судовою реформою 1864 р. запроваджувався змагальний процес за участю адвоката і прокурора та створювався інститут присяжних. Протягом 1862–1874 рр. здійснювалася військова реформа, яка замінила рекрутство загальною військовою повинністю і значно скоротила термін військової служби. Згідно з освітньою реформою, яка почалася 1864 р., запроваджувалася єдина система початкової освіти, встановлювалися два типи гімназій: класична та реальна, надавалася певна автономія університетам. Для дорослого населення відкривалися недільні школи.

Індустріалізація. Суспільно-політичні реформи 60–70-х рр. відкрили шлях для запізнілої індустріалізації. Аграрна реформа 1861 р. вивільнила селян і прискорила процес формування ринку вільної робочої сили.

Промисловий розвиток України супроводжувався виникненням і швидким збільшенням мережі залізничних доріг. Перша залізниця — Балта — Одеса була збудована у 1865 р. Поряд із залізничним транспортом велику роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав водний. Головною водною артерією України був Дніпро. Зростало значення і морського торгового флоту. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами всієї країни. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яка набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Росії. Розвиток транспорту підвищив попит на паливо та метал. На базі використання багатих запасів корисних копалин півдня України створюються кам'яновугільна, залізородна та металургійна галузі промисловості. У 1890 р. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі становив 68 % загальноросійського видобутку. Вже з поч. 70-х років Донбас за рівнем видобутку вугілля вийшов на перше місце в імперії.

У 80–90-х роках на території Катеринославської та Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних заводів. Наприкінці 90-х років виробництво чавуну в Україні становило 52 % загальноросійської виплавки. Текстильна промисловість в Україні не змогла розвинутися через конкуренцію продукції російських фабрик, що користувалися протекцією царського уряду. У пореформенний період швидко збільшувалося індустріальне населення, зростали міста, були створені нові промислові центри.

Індустріалізація та урбанізація мало торкнулися українців, які становили в 1897 р. 73 % сільського населення і тільки 30 % — міського. Отже, Україна, незважаючи на колоніальну політику царату, щодо економічного розвитку займала в Російській імперії одне з перших місць. Україна випереджала інші райони за видобутком вугілля, виплавою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн царської Росії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоча її економіка значною мірою мала однобічний характер.

Український національний рух у 1860–1890-ті роки

Громади. З пом'якшенням внутрішнього режиму була проголошена амністія і членам Кирило-Мефодіївського товариства. Український національний рух відразу скористався з лібералізації політичного життя. Центром політичного життя став Петербург, куди з'їхалася більшість братчиків. У 1861–1862 рр. у Петербурзі виходив літературно-науковий часопис «Основа», що видавався П. Кулішом за участю М. Костомарова і Т. Шевченка. У ньому друкувалися твори художньої літератури, історичні праці, документи, спогади, літературна критика і публіцистика тощо.

У Петербурзі 1859 р. було утворено першу українську громаду — культурно-освітню організацію, що ставила собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книг, журналів, проведення вечорів тощо. Громади, як правило, не мали якихось програм чи статутів, але проводили діяльність, спрямовану проти антиукраїнської політики царату. Громадівці організовували недільні школи, видавали підручники та популярні брошури українською мовою, популяризували історію й етнографію України. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції їх називали «українофілами». Серед найактивніших діячів громадівського руху були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, Т. Рильський, М. Лисенко, М. Старицький та ін.

Валуєвський циркуляр. Попри культурно-освітницьку спрямованість громад, їхня діяльність дедалі більше непокоїла правлячий режим. «Височайше» затверджена комісія у справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета — «під виглядом поширення грамоти сіяти в народі антиурядові ідеї». Як наслідок, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда. Друкувати «малоросійським наречием» дозволялося лише художні твори. Незабаром після цього громади було розпущено, а деяких українських діячів заслано у віддалені частини імперії.

Після Валуєвського указу в національному відродженні настала перерва, яка тривала аж до початку 70-х рр. XIX ст.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Київській громаді вдалося активізувати свою діяльність, і у 1873 р. вона виступила з ініціативою утворення у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (РГТ). Члени цієї наукової установи глибоко вивчали економіку, історію, географію, етнографію, фольклор України, підготували й надрукували низку фундаментальних видань із цих галузей науки, організували демографічні та соціально-економічні обстеження населення Києва і Південно-Західного краю (тобто Правобережної України), провели 1874 р. в Києві III Всеросійський археологічний з'їзд, у якому взяли участь вітчизняні та закордонні вчені. Південно-Західний відділ РГТ став серйозною науковою організацією в справах українознавства, розширивши можливості й напівлегальних громад. Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Лисенко та ін.), заснувала свій орган — газету «Киевский Телеграф», мала друкарню, видавала дешеві книжки, які продавали у місцевій книгарні. Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу професіоналів та аматорів увінчалася семитомною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», що вийшла за редакцією П. Чубинського.

Емський указ. Наукова, культурницька діяльність української інтелігенції непокоїла царських чиновників. Їх турбував не тільки розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної та революційної активності суспільства під впливом Географічного товариства. У відповідь на доноси в 1875 р. було створено спеціальну комісію. Вона вирішила розпустити київський відділ Географічного товариства, а його активних членів і співробітників репресувати. Результатом діяльності названої комісії став Емський указ, який підписав 18 травня 1876 р. Олександр II. Він забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Місцевій адміністрації наказувалося посилювати нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, щоб із бібліотек було вилучено книги українською мовою. Навіть з російськомовних текстів цензори викреслювали слово «Україна», замінюючи його — «Малоросія».

Радикалізація українського руху. Українському рухові було завдано тяжкого удару. Було зведено нанівець можливості його легальної діяльності. Провідні діячі Київської громади емігрували. Михайло Драгоманов у 1878–1882 рр. видавав у Женеві журнал «Громада». У «Передньому слові до Громади» (1878) він виклав програму федералізації Російської й Австро-Угорської імперій, що забезпечило б українським землям автономні права. Здійснення драгоманівської програми було можливе лише за умов подальшої лібералізації російського режиму. Але на початку 80-х рр. після короткого періоду лібералізації настав час реакції. В історію національного відродження 80-ті рр. XIX ст. увійшли на східноукраїнських землях як «мертві роки». Основні його здобутки обмежувалися культурною й науковою галузями. У 1882 р. у Києві почав видаватися російськомовний журнал «Киевская старина», в якому друкувалися українознавчі матеріали.

«Братство тарасівців». Першою українською політичною організацією, що стояла на засадах самостійності України, було «Братство тарасівців», яке нелегально виникло в Полтаві 1891 р. Його заснував великий гурт українських студентів, які на могилі Т. Шевченка поклялися поширювати серед українського народу безсмертні ідеї Кобзаря. Засновниками цієї організації були І. Липа, М. Міхновський та В. Шемет. Свої погляди тарасівці виклали в політичній декларації «Вірую молодих українців», опублікованій у львівському часописі «Правда» 1893 р. Провідні положення цього документа: визнання Російської імперії окупантом України, який знищив усі політичні та культурні надбання українського народу й далі поневолює його, вимога повної державно-політичної незалежності України, важливість політичного моменту в роботі серед народу, усвідомлення того, що справедливе розв'язання соціального питання можливе тільки за умови досягнення державної суверенності Ук-

раїни. Діяльність «Братства тарасівців» тривала недовго — до 1898 р. Частину тарасівців було арештовано і засуджено, а над іншими членами організації встановлено поліцейний нагляд.

Західна Україна в складі Австро-Угорщини _____

Адміністративний поділ. Як відомо, наприкінці XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл України. Внаслідок першого поділу Польщі (1772) до складу Австрійської монархії були включені Галичина, частина Волині та Поділля; у 1775 р. до Австрії була приєднана Буковина. Протягом XVI–XVII ст. під владу Габсбургів потрапило Закарпаття, яке протягом багатьох віків не жило спільним політичним життям з рештою українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

Східна Галичина разом з частиною польських земель входила до «королівства Галіції та Лодомерії» з центром у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 19 округ. На чолі Галічини був губернатор, якого призначав Відень. Буковиною певний час управляла військова влада, а в 1786 р. її приєднано до Галічини, разом з якою вона перебувала до 1849 р., а потім була перетворена в окрему провінцію. Закарпаття у зв'язку з тим, що підпорядкування Угорщини Відню було дуже умовним, фактично управлялося з Будапешта. Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі були розчленовані на три частини.

Україна за умов реформ «освіченого абсолютизму» _____

Політика просвітництва. Австрійські правителі, як і їх попередники, бачили у західноукраїнських землях насамперед джерело для поповнення державної казни та армії. Але водночас вони змушені були подбати про забезпечення там хоча б елементарної соціальної справедливості та порядку, тим паче, що австрійська імператриця Марія-Тереза (1740–1780) та її син Йосиф II (1780–1790) провадили «модну» тоді серед європейських монархів політику просвітництва. Вона мала на меті покращити матеріальне становище жителів імперії, дати їм освіту, зрівняти їх (наскільки це можливо) у правах, щоб зробити свідомими громадянами та надійними платниками податків. Суспільство таких громадян, згідно з засадами Просвітництва, мало служити гарантією могутності імперії. Одним із головних об'єктів реформаторської політики стала Галичина як найбільша та дуже відстаła провінція.

Аграрна реформа. Найактуальнішою для галицького населення була аграрна реформа. Тому в 1781–1782 рр. Йосиф II наказами проголосив низку змін у цій сфері, які передбачали: 1) звільнення селян від особистої

залежності від поміщиків; 2) передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного державного чиновника; 3) заборону збільшувати поміщицькі землеволодіння за рахунок «прирізки» селянських земель; 4) чітке визначення розміру панщини — до 30 днів на рік; 5) заборону проживати у селі лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Церковна реформа. Важливою була церковна реформа (1770–поч. 1780-х рр.). На момент входження Галичини до складу Австрійської монархії греко-католицька церква перебувала в глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія трактувала її як церкву нижчого гатунку. Реформа передбачала: 1) зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі-продажу землі тощо; 2) підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців із відповідною платнею; 3) заборону місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін «уніат», що мав образливий підтекст.

Освітня реформа. З церковною була пов'язана освітня реформа, яка передбачала: 1) ліквідацію ордену єзуїтів (1773) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету (1784); 2) відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства, зокрема у Відні, Львові, Ужгороді; 3) запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777), причому на рівні початкової школи навчання для дітей мало проводитися рідною мовою.

Реформаторська діяльність Марії-Терези та Йосифа II була на той час прогресивним явищем. Однак вже незабаром прогресивні нововведення було зведено нанівець наступними австрійськими правителями — Леопольдом II (1790–1792) та Францом (1792–1835).

Початок національного відродження

Перше покоління будителів. Поряд із усвідомленням необхідності боротьби за соціальні та економічні права на західноукраїнських землях протягом перших десятиліть XIX ст. формується національний рух. Під впливом політики «освіченого абсолютизму», нових європейських течій, політичних, соціальних і культурних змін у Галичині з'являється перше покоління будителів, яке належало до середовища майже виключно греко-католицького духовенства. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемишльського владика — єпископа Івана Снігурського у 20–30-х рр. згуртувалося невелике коло представників національно-свідомої інтелігенції. Вони виявляли великий інтерес до вітчизняної історії, життя народу, його мови й усної творчості, чимало зро-

били для піднесення українського шкільництва, вживаючи заходів щодо створення початкових шкіл для місцевого населення. До 1832 р. під покровительством І. Снігурського відкрилось близько 400 шкіл. У 1817–1821 рр. було видано декілька підручників. Автором більшості з них був Іван Могильницький. Він став автором першої в Галичині «Граматики» української мови і наукового трактату «Відомість о руськім язичі» (в той час західні українці продовжували називати себе «русинами, а свою мову — руською»). У них він спростував хибні уявлення про український народ та його мову й аргументовано визначив його як один з реально існуючих східнослов'янських народів з власною мовою, поширеною на всіх (східних і західних) українських землях. Виходять друком перші збірки народної творчості: «Пісні польські і руські люду галицького» Вацлава Залеського (1833), «Руське весілля» Йосипа Лозинського (1835). Одночасно в Галичині з'являються збірки і видання з Наддніпрянської України, перші рукописні копії «Енеїди» І. Котляревського.

«Руська трійця». Справжнє українське національне відродження в Галичині почалося в 30-х рр. ХІХ ст. під впливом ідей романтизму й слов'янського відродження, які поширювалися через чехів та поляків, творів нової української літератури в Російській імперії, українських етнографічних та історичних видань. Піонерами національного відродження в Галичині стали вихованці Львівської духовної семінарії, члени гуртка «Руська трійця» (1833–1837) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які походили із сімей священників і самі стали священниками. Ще на шкільній лаві вони захопилися ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Російській імперії розгорнули діяльність щодо українського відродження в Галичині.

Головне завдання гурток вбачав у тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «підняти дух народний, просвітити народ». Його члени займалися збирацькою, дослідницькою, видавничою діяльністю, літературною творчістю. Велике значення мала їхня боротьба за утвердження народної мови у національній літературі та впровадження її у повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді тощо.

Найзначнішою заслугою «Руської трійці» було видання наприкінці 1836 р. у Будапешті альманаху «Русалка Дністровая», який складався з фольклорних і власних творів видавців і був написаний народною мовою. Головною тут була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною. Однак з тисячного накладу до читачів дійшли лише 200 примірників, решту було конфісковано владою, щоб не допустити поширення національної ідеї.

Після заборони австрійськими властями «Русалки Дністрової» і виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького з Львівської семінарії, «Руська трійця» розпалася.

Революція 1848–1849 рр. та її вплив на розвиток краю

На початку 1848 р. у деяких європейських країнах почалися буржуазно-демократичні революції. Їх невід'ємною складовою стали визвольні рухи багатьох національно-поневолених народів Східної та Центральної Європи. Звідси пішла назва революції — «Весна народів». Не залишалась осторонь і Австрійська імперія. 13 березня виросли перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську Конституцію.

Скасування панщини. Революційні події надали широкого розмаху національно-визвольному руху в Східній Галичині. Враховуючи настрої народних мас, уряд монархії Габсбургів змушений був остаточно ліквідувати панщину. З цією метою 16 квітня 1848 р. цісар підписав спеціальний патент, за яким скасування панщини на галицьких землях сталося майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших регіонах імперії. Основою реформи був викуп селянських земель державою, який селяни мали відшкодувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р. Навесні та влітку 1849 р. масові виступи, під час яких селяни самочинно повертали захоплені поміщиками громадські землі, ліси і пасовища, охопили понад 100 сіл Східної Галичини. Незважаючи на недоліки, скасування панщини було визначною подією. Український селянин нарешті ставав господарем на своїй землі, у ньому поступово пробуджувався потяг до громадського та національного життя.

Головна Руська Рада. Під впливом революційних подій у Західній Європі львівські українці 19 квітня 1848 р. від імені всіх українців Галичини подали на ім'я цісаря петицію з низкою демократичних вимог. У ній, зокрема, зазначалось, що українці становлять частину великого слов'янського народу, що вони — автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, цінують свою націю і хочуть її зберегти. У петиції містилися прохання про введення української мови у народних і вищих школах; видання державних законів українською мовою, яку урядовці повинні обов'язково знати; зрівняння в правах духовництва всіх обрядів і надання українцям доступу до всіх державних установ. Отже, вимоги були скромними й обмежувалися здебільшого сферою культури.

Під час подальшого розвитку революції в Галичині виникли національно-політичні організації. 2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духовництва на чолі з перемишльським єпископом Григорієм Яхимовичем, утворили у Львові Головну Руську Раду, що стала першою українською політичною організацією. Як постійно діючий орган, вона мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом, її друкованим органом стала «Зоря Галицька» — перша у Львові газета

українською мовою. Головна Руська Рада, виступаючи за проведення демократичних реформ, прагнула забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю. У програмній декларації Ради проголошувалося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн, згадувалося про колишню самостійність та часи занепаду. У документі містився заклик до пробудження, адресований українському народові, і забезпечення йому кращої долі в межах австрійської Конституції. Звертаючись до героїчної минулщини, Головна Руська Рада відновила герб галицько-волинських князів — золотий лев на блакитному полі — і прийняла синьо-жовтий прапор як національний стяг українського народу. За прикладом Головної Руської Ради в містах і селах краю виникло близько 50 місцевих рад, до яких входили представники демократичних верств. Револьюційний рух поширився на провінцію.

Діяльність Головної Руської Ради зустріла вороже ставлення з боку польської Центральної ради народової, яка домагалася, щоб українці виступали разом з поляками. Вона спиралася на ополячену українську шляхту, яка утворила окремих комітет і подавала супліки на ім'я цісаря, протестуючи проти петиції 19 квітня, не бажаючи ні в чому відокремлюватися від поляків. На противагу Головної Руської Раді 23 квітня 1848 р. було створено «Руський собор», газеті «Зоря Галицька» протиставлено видання «Дневник Руський».

Слов'янський конгрес. Представники українського населення Галичини взяли участь у Слов'янському конгресі в Празі. Головна Руська Рада відіслала своїх делегатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли незгоди. Українці домагалися поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці — Східну, де переважали українці, й Західну, заселену, головним чином, поляками. Однак наступ урядових військ на Прагу перервав роботу конгресу.

Собор руських учених. Пізніше, 19 жовтня 1848 р., у Львові зібрався Собор руських учених — перший з'їзд діячів української науки і культури, в якому взяло участь 118 осіб. Учасники з'їзду працювали в 9 секціях. З'їзд ухвалив єдину граматику української мови, висунув вимогу впровадження в усіх школах української мови. Було також підтримано вимогу поділу Галичини на два краї: польський і український.

«Галицько-руська матиця». Ще влітку 1848 р. Головна Руська Рада проголосила заснування культурно-освітньої організації під назвою «Галицько-руська матиця». Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути центром письменства й просвіти рідною мовою. Свою діяльність «Галицько-руська матиця» розпочала аж у 1850 р.

Наприкінці 1848 р., відповідно до цісарського декрету, у Львівському університеті відкрито кафедру української мови і літератури, її професором було призначено Я. Головацького, який почав викладацьку роботу в січні 1849 р. Незабаром він видав граматику української мови.

Перший австрійський парламент. 10 липня 1848 р. почав роботу перший австрійський парламент. Із 383 послів Галичину представляли 96, у т. ч. 39 — від українців (27 селян, 9 священників, 3 світські особи). Українські послы в парламенті поставили вимогу про поділ Галичини, підкріплену 15 тис. підписів. Українські послы-селяни вимагали щонайменших викупних платежів за землю.

Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга пол. XIX ст.)

Після придушення революції 1848–1849 рр. правлячі кола Австрійської імперії зробили спробу ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну владу цісаря. Зокрема було розпущено парламент та скасовано конституцію. Однак невдовзі Австрія, зазнавши дошкульних поразок на міжнародній арені, спочатку від французів та сардинців в Італії (1859), а згодом — від Прусії (1866), змушена була піти на радикальну реорганізацію свого внутрішнього устрою. Насамперед було зроблено поступки угорцям. Внаслідок австро-угорського компромісу Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-угорську (1867). З українських земель до угорської частини монархії ввійшло Закарпаття, а до австрійської — Галичина і Буковина. Крім того, Відень погодився на неофіційний політичний компроміс із поляками, пообіцявши не втручатися у їхню політику в Галичині.

Москвофіли. Фактична передача влади в Галичині полякам настільки паралізувала енергію активних членів українського руху, що вони або зовсім усунулися від громадської роботи, або через розчарування результатами революції 1848 р. та крах сподівань на здобуття політичних переваг у Східній Галичині почали звертати погляди в бік Москви, сподіваючись на її підтримку. До цього вдалася, головним чином, більшість галицького духовенства та старшої інтелігенції. Водночас вони не відмовлялися від лояльності стосовно Австро-Угорщини. Так, у Галичині виник напрямок москвофільства.

Москвофільську течію, яка серед галицьких, буковинських та закарпатських українців спочатку існувала у мовно-літературній, а згодом суспільно-політичній формі, очолювали Д. Зубрицький, В. Дідицький, М. Малиновський, А. Добрянський та ін. Хоча москвофіли були за походженням українцями, вони виступали проти української мови, силкуючись писати ламаною російською. Д. Зубрицький називав українську мову «мовою пастухів». Так само москвофіли заперечували існування окремого українського народу, пропагували ідею «єдиної, неділимої російської народності» від Карпат до Камчатки. За таку позицію вони отримували щедру фінансову підтримку з Росії.

Народовці. Однак москвофільські тенденції, спроби зв'язати українців Галичини з російською ідеєю викликали сильний опір нової генерації інтелігенції. Група молодих письменників і громадських діячів — В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Танячкевич та ін., продовжуючи демократичні традиції своїх попередників, наприкінці 1861—на поч. 1862 р. заснувала гурток (громаду) у Львові. Саме звідси бере початок народовська (українофільська) течія. Вважаючи своїм ідеалом Т. Шевченка та «Руську Трійцю», галицькі народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим вони залишалися лояльними до австрійської влади.

Поступово народовський напрямок перетворюється на найвпливовішу силу українського національного руху. Народовці пишуть і видають книжки і часописи народною мовою, творять народну літературу, намагаються наблизитися до народу. Першим їх друкованим органом був журнал «Вечорниці», який виходив протягом 1862–1863 рр.

«Просвіта». Важливою подією суспільно-політичного життя Галичини стало створення в 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнього товариства «Просвіта». Воно поставило за мету «спомагати народній просвіті в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним, поширювати дешеві книжки історичного, а також і економічного змісту». Першим його головою став учитель гімназії А. Вахнянин (1868–1870).

У 70–80-х роках XIX ст. «Просвіта» відіграла провідну роль у громадському та політичному житті Галичини. У містах та містечках краю діяли філії товариства, які ідейно та організаційно об'єднували численні місцеві осередки. «Просвіта» вела досить широку видавничу діяльність. Свою діяльність товариство здійснювало переважно на громадських заходах. Правда, за невелику плату доводилося наймати службовців філій та крайового товариства, а також деяких керівників художніх колективів. Кошти на просвітницьку діяльність здебільшого збиралися з членських внесків, різних платних заходів, а також пожертвувань меценатів.

Товариство ім. Т. Шевченка. За таких умов на хвилі національного відродження у Львові в 1873 р. виникає Товариство ім. Т. Шевченка, яке підтримали народовці. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебрало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворилося у першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був 1892 р., коли воно за новим статутом трансформувалося в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Відтоді, крім гуманітарних наук, набувають розвитку в межах НТШ понад двадцять наукових комісій і такі дисципліни, як математика, фізика, хімія, біологія, право, економіка. Основним науковим органом товариства стали «Записки НТШ». Було започатко-

вано низку періодичних видань — перших за нашу історію україномовних журналів у галузях історії, філології, права, демографії, математико-природничих наук.

Серед засновників товариства — письменник Олександр Кониський, філолог Омелян Огоновський, перший голова товариства Кирило Сушкевич, видатний етнограф Володимир Шухевич, славетний фізик Іван Пулюй. Особливі заслуги перед НТШ має його багатолітній голова — Михайло Грушевський. Він реформував товариство на зразок національних академій, розгорнув багатопрофільну наукову роботу його секцій та безпрецедентну за масштабами видавничу діяльність.

Співпраця галичан і наддніпрянців. З другої пол. XIX ст. Галичиною зацікавлюються наддніпрянські українці, які надавали їй особливого значення у справі українського національного розвитку. Це пояснювалося тим, що попри політичні обмеження, внаслідок сильних польських позицій, українці Галичини жили все ж у конституційній монархії, в якій основні права забезпечувалися набагато ширше, ніж у самодержавній Росії. Вони вже від часу революції 1848 р. брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу, громадські організації тощо. У підросійській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелегальним шляхом. Тому, коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, його активні діячі перенесли свою діяльність до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнюючи цим місцевий національний рух, щоб пізніше використати його здобутки для всієї України.

Так Галичина стає місцем, де спільними силами розвивається українське національне життя, творяться українські національні цінності для потреб цілої України. З цього часу духовні зв'язки між двома частинами України зміцнюються, витворюючи одну національну культуру, одну політичну думку, один національний ідеал.

Радикальний рух. Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням у цей час у Галичині українських політичних партій національна ідея виходить за межі суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Це зумовлює формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, в т. ч. й по відношенню до східноукраїнських земель, відіграючи роль полігона, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

Першою українською політичною партією була створена у Львові в жовтні 1890 р. Русько-українська радикальна партія. Від самого початку в її середовищі існували протиріччя між «старими» і «молодими» радикалами з приводу характеру партії. Перші, репрезентовані Іваном Франком, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким, були прихильни-

ками ідей М. Драгоманова, який, висуваючи програму федералізації Російської і Австро-Угорської імперій, фактично заперечував потребу творення самостійної української держави. Тимчасом Вячеслав Будзиновський, Юліан Бачинський, Семен Вітик, Микола Ганкевич, Володимир Охримович та ін. виступали за негайне введення в максимальну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в мінімальну — положення про поділ Галичини на українську та польську частини. Після кількарічних суперечок перемогла «молодь». Спочатку в 1895 р. Ю. Бачинський видав свою працю під назвою «Україна irredenta», в якій обґрунтував положення, що політична самостійність України є умовою її економічного і культурного розвитку, як і умовою можливості її існування взагалі. Цим самим, за словами автора, ідея політичної самостійності України вперше була поставлена «ясно і вмотивовано». А в кінці грудня 1895 р. на IV з'їзді радикалів ця ідея врешті-решт була внесена до програми партії. Було також усунуто з програми положення про автономію Галичини та замінено його вимогою утворити окрему українську область зі Східної Галичини і Північної Буковини. «Молоді» досягли і введення до програми пункту «піднесення національної свідомості і солідарності в масах всього українського народу Австро-Угорщини і Росії через літературу, збори, з'їзди, товариства, маніфестації, печать, відчити і т. ін.». Тим самим було заманіфестовано ідею соборності українських земель.

Отже, вперше в історії українського руху постулат політичної самостійності України було включено до програми окремої партії.

Здобутки національного руху. Широке кола українства Галичини усвідомлювали свою окремішність і поступово переходили до примату національної ідеї.

У 1898 р. на всенародному вічі у Львові з нагоди 50-річчя скасування панщини в Галичині всі українські політичні угруповання зійшлися на принципі самостійності української нації. Це, по суті, була перша міжпартійна платформа на самостійницькому ґрунті. З цього ж року дедалі послідовніше поширюються терміни «Україна» й «український», замість «Русь» і «руський». Така активізація українського руху в кінці XIX ст. наочно показала його потенційні можливості.

У кінці XIX ст. Русько-українська радикальна партія пережила кризу. Намітилися суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поруч з розгортанням радикального руху дедалі більше виявлялася політична диференціація в її лавах. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники, пов'язані з подальшим розвитком капіталістичного господарства, соціальним розшаруванням суспільства, виходом на політичну арену робітничого класу, піднесенням національної свідомості. Внутрішньопартійна боротьба викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський, Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем,

М. Ганкевичем та національно-демократичну, якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзиновський. У 1899 р. з'явилося ще дві партії: національно-демократична та соціал-демократична.

На Різдво 1900 р. Народний Комітет, як керівний орган Української національно-демократичної партії (УНДП), опублікував першу відозву до народу. У ній наголошувалося: «Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдинилися в одну новочасну, культурну державу». Ці слова, як і програма УНДП, припали до вподоби багатьом галицьким українцям. Вже незабаром національні демократи, відкриваючи свої осередки на місцях та розгортаючи широку політичну діяльність у всьому краї, стали домінуючим чинником українського життя в Австро-Угорщині.

На самостійницьких позиціях стояла й Українська соціал-демократична партія (УСДП). Її друкований орган «Воля» писав, що метою українських соціал-демократів є «вільна держава українського люду, українська республіка». УСДП, як і УНДП, також вийшла з лона радикальної партії, перша була в ній лівим крилом, а друга — правим.

Отже, на зламі століть незалежницькі ідеї починають захоплювати чимраз ширші кола західноукраїнського суспільства. Галичина, що з легкої руки Є. Чикаленка дістала назву «українського П'ємонту» (П'ємонт — історична область Італії, яка в сер. ХІХ ст. стала центром національного об'єднання), внаслідок напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів і при істотній інтелектуальній та фінансовій допомозі зі Східної України, стала тим місцем, де генерувалася ідея національного визволення та возз'єднання всіх українських земель.

ЛЕКЦІЯ 5

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1914–1920 рр. УКРАЇНА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1921–1939 рр.

Українські землі в умовах втягнення до складу СРСР: *Встановлення більшовицької влади. «Воєнний комунізм». Голод 1921–1923 рр. НЕП. Створення СРСР*

Національна політика більшовиків в Україні: *Коренізація. Українізація. Згортання українізації. Націонал-ухильництво*

Соціалістична модернізація: *Індустріалізація. Колективізація. Голодомор 1932–1933 рр. Масові репресії*

Західноукраїнські землі у 20–30-ті роки ХХ ст.

Політика Польщі на окупованих територіях: *Анексія західноукраїнських земель. Наступ на національні права українців. Паціфікація*

Національно-визвольна боротьба в Західній Україні: *Легальні українські партії. Комуністичний рух. Виникнення та діяльність ОУН. Спроби «нормалізації»*

Українські землі під владою Румунії та Чехословаччини: *Буковина та українська Бессарабія під окупацією Румунії. Українські землі під владою Чехословаччини. Карпатська Україна*

Українські землі в умовах втягнення до складу СРСР

Після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. Україна надовго втратила свою національну державність, знову потрапивши в обійми Росії, на цей раз «червоної». Почався період терору, голодоморів, насильницької денационалізації тощо.

Встановлення більшовицької влади. Встановлення влади на українських землях виявилось для більшовиків нелегкою справою. Перші їхні два «походи» на Україну були невдалими: 1-й радянський уряд проіснував тут з кінця 1917 по квітень 1918 р., а 2-й — з кінця 1918 по вересень 1919 р. Тому, збираючись черговий раз завойовувати Україну, більшовики змушені були врахувати свої попередні помилки, насамперед — насадження колективізації та ігнорування українського націоналізму.

Створення 21 грудня 1919 р. третього радянського уряду супроводжувалося запевненнями про припинення колективізації та реквізицій. Проте більшовики й далі продовжували забирати в селян зерно, стверджуючи,

що воно «не для Росії, а для бідних українських селян, для робітників і Червоної армії». Остаточна перемога більшовицького режиму в Україні була забезпечена не чим іншим як збройною силою Радянської Росії, яка навесні 1920 р. нараховувала майже 3,5 млн солдатів під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів. Але опір у цей час був досить активним — до серпня 1921 р. 15-тисячна армія Н. Махна контролювала окремі регіони в центрі та на півдні України. Крім того, у 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 партизанських загони, які налічували від 20 до 500 осіб у кожному. Деякі з них проіснували аж до кінця 1920-х років.

Прагнення більшовицької Росії будь-що завойовати Україну пояснював Л. Троцький: «Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря — Росія існувати не може».

«Воєнний комунізм». Характерною ознакою економіки в перші роки радянської влади було згортання виробництва, нестача харчів, палива, безробіття. Причини катастрофічного стану економіки полягали не лише у воєнній руйні. Значною мірою це був наслідок політики «воєнного комунізму» — системи політичних та економічних заходів, введеної на території України навесні 1919 р. Ця політика передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, централізований розподіл продуктів і товарів. Центральне місце в політиці «воєнного комунізму» займала «продрозкладка» — експропріація зерна в селян. Усі надлишки сільськогосподарської продукції, перш за все хліб, треба було здавати державі. Під охороною військових загонів (продзагонів) більшовицькі комісари налітали на села, конфісковуючи зерно, інші продукти. Опорою більшовицького режиму в українському селі стали комнезами — комітети незаможних селян, яких на 1 листопада 1920 р. було 10 799. Маючи переваги при розподілі землі, члени комнезамів були звільнені від податків і отримували 10–20 % «здобичі».

Голод 1921–1923 рр. Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної України (перш за все — Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії), Поволжя та Північного Кавказу охопила посуха, наслідком чого став голод 1921–1923 рр.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику, виходячи з єдиного критерію: аби не послабити власної диктатури. Тому перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпорошені селяни.

Замовчування продовольчої кризи на Півдні України дозволило використовувати хлібні ресурси виключно для голодуючих Росії. Для них вилучались навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. Тільки в грудні 1921 р., коли продовольчі ресурси України

були значною мірою виснажені, а на Півдні зроста смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому України дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій.

Причинами голоду 1921–1923 рр., який, за приблизними оцінками, коштував Україні до 1,5–2 млн жертв, були: 1) післявоєнна розруха; 2) неврожай, викликаний посухою 1921 р.; 3) політика «воєнного комунізму», насаджувана більшовиками; 4) примусове вивезення українського хліба у голодуюче Поволжя, промислові центри Росії, насамперед у Москву і Петроград, та експорт його за кордон; 5) використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення політикою більшовиків. Прокотилася хвиля селянських повстань, робітничих страйків в Україні та Росії. Найбільш драматичним був виступ донедавна палких прихильників більшовицької партії — моряків Кронштадта. В. Ленін та його партія були змушені визнати провал політики «воєнного комунізму».

Неп. У березні 1921 р. відбувся черговий X з'їзд РКП(б), на якому В. Ленін переконав своїх однодумців у необхідності нової економічної політики. Основними складовими непу були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх колишнім власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (передача на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення. Через те що це був тимчасовий компроміс, уряд залишав за собою контроль за такими «командними висотами» в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля.

У сільському господарстві неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішою була заміна продрозверстки продподатком. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був удвічі меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися в кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості неп передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися в трести. У промисло-

вості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У галузі торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувались ярмарки. У 1922–1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю — червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Було введено єдину систему податків, створювалися ощадні каси та Ощадний банк.

Підсумки непу досить суперечливі та неоднозначні. Було відновлено господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, поживавилася торгівля і товарообмін, було знято соціальне напруження. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які, так само, як транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, були під контролем держави. Ставала все очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і практикою.

Створення СРСР. Поряд зі змінами в економічній сфері більшовики змушені були зважати на український рух. Але їхні поступки українцям, як правило, мали декларативний характер. Зокрема, проголошуючи на словах відданість принципу самовизначення націй та «визнання самостійності України», російське керівництво на чолі з В. Леніним насправді прагнуло міцніше прив'язати Україну до Москви. Вже влітку 1919 р. більшовики втягнули її у т. зв. воєнно-політичний союз радянських республік, за яким створювалася єдина армія, органи безпеки, деякі інші структури. Наступним кроком стало підписання 28 грудня 1920 р. між РСФФР та Україною Союзного робітничо-селянського договору, за яким Радянська Україна фактично була позбавлена ознак реального суверенітету, передавши в союзне, а насправді — московське підпорядкування армію і флот, управління економікою і зовнішньою торгівлею, фінанси, можливість розпоряджатися трудовими ресурсами, шляхами і навіть засобами зв'язку.

Ще більше зросла залежність України від російського центру, коли 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад РСФФР, України, Білорусії і Закавказької федерації (Азербайджан, Вірменія, Грузія) ухвалив у Москві декларацію та договір про створення СРСР. За основу державного союзу було взято ленінський федеративний принцип, що формально надавав суб'єктам об'єднання однакового статусу. В. Ленін розумів, що негайне створення відверто централізованої держави за зразком і подобою Російської імперії негативно вплине на перспективи «світової Соціалістичної революції». Союзний договір передбачав: 1) український радянський уряд на території республіки теоретично мав юрисдикцію над сільським господарством, внутрішніми справами, правосуддям, освітою, охороною здоров'я та соціальним забезпеченням; 2) із союзним урядом український уряд ділився владою в питаннях виробництва продуктів харчування, робочої

сили, фінансів, народного господарства та інспекції; 3) у виключній компетенції союзного уряду залишилися зовнішні зносини, армія, флот, зовнішня торгівля, зв'язок, транспорт.

За Конституцією СРСР 1924 р. Україна мала формальне право на вихід із союзу, але лише за дозволом компартії.

Жорстока централізаторська тенденція, що посилювалася в умовах тоталітарного режиму, вела до обмеження прав республік. Проте сам факт існування та визнання УРСР з чітко окресленою територією, власними адміністрацією, центром, апаратом, із можливістю розвивати культуру, мову, літературу створював певні передумови для національно-культурного відродження українського народу.

Національна політика більшовиків в Україні

Коренізація. Українізація. Попри обіцянки поважати принцип самовизначення націй, які більшовики давали під час громадянської війни, попри утворення національних радянських республік комуністичній партії в перші роки її правління бракувало підтримки неросійських народів. Тому, коли нещасливо селянство, партія розпочала діяльність, спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів.

У 1923 р. було покладено початок політиці коренізації. Керівництво партії закликала спільними зусиллями добитися, щоб у партію та державний апарат ішли неросіяни, щоб службовці вивчали і користувалися місцевими мовами, щоб держава підтримувала культурний і соціальний розвиток інших народів. Український різновид цієї політики називався українізацією. Вона зводилася до дерусифікації політичного і громадського життя, до обов'язкового вживання української мови в установах, переведення судочинства на українську мову, зміцнення позицій української школи, культури, науки. Коротко кажучи, це мала бути ліквідація русифікаторської політики та її наслідків. Для службовців, викладачів встановлювався термін (переважно один рік) переходу на українську мову. Діяли державні курси вивчення української мови і культури з випускними іспитами.

Хоча політикою українізації формально і фактично мало керувати політбюро ЦК КП(б)У, виконання всіх заходів доручили Всеукраїнській центральній комісії українізації при РНК УРСР. Кадровий кістяк українізації склали т. зв. національні комуністи. Це середовище формувалося самостійницькою течією, яка існувала всередині КП(б)У ще за часів революції, та колишніми українськими лівими есерами та лівими соціал-демократами — боротьбістами та укапістами, що влилися в більшовицьку партію відповідно в 1920 і 1925 рр. До них належали М. Скрипник, В. Блакитний, Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, М. Яворський.

Поряд із підтримкою українізація викликала й значний опір, зокрема верхівки КП(б)У, в якій українці не досягали хоча б кількісної переваги.

Та все ж за порівняно короткий час напелеглива реалізація політики українізації дала значні результати. Протягом 1923–1927 рр. кількість українців серед службовців державного апарату зросла з 35 до 54 %. Українізація значно вплинула на розвиток національної освіти, що збіглася в часі з розгортанням більшовиками т. зв. культурної революції, одним із головних напрямків якої була ліквідація неписьменності. У 1925 р. було запроваджено для дітей обов'язкове 4-класне, а у 1931 р. — 7-класне навчання. На українську мову переводилися театри, радіомовлення, кіностудії. Поряд із українізацією здійснювалася політика, спрямована на задоволення потреб національних меншин. При Наркоматі освіти було засновано Раду національних меншостей. У жовтні 1924 р. створено Молдавську автономну республіку. До 1931 р. завершено організацію 8 російських, 7 німецьких, 3 грецьких, 3 болгарських, 3 єврейських і 1 польського автономних районів. Діяли національні школи.

Згортання українізації. Процес українізації, запроваджений більшовиками згори як тактика зближення з українським народом, зустрівся з бурхливим процесом українського національного відродження, що йшло знизу вгору. Українізація сприяла поверненню в Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це привело до зростання впливу національної ідеї, що лякало Москву.

Націонал-ухильництво. Ще однією проблемою для України стало т. зв. націонал-ухильництво. Воно пов'язувалося насамперед з кількома іменами: письменника Миколи Хвильового, який своїм газетом «Геть від Москви» закликав до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду; наркома освіти Олександра Шумського, що різко засуджував російський шовінізм та централізм; економіста Михайла Волобуєва, котрий стверджував, що економічна політика СРСР заснована на нехтуванні інтересів України і є, по суті, колоніальною.

До певного часу московське керівництво через внутріпартійну боротьбу не могло ефективно втручатися в українські справи. Але незабаром під приводом захисту загальнодержавних інтересів почалися тенденції обмеження самостійності України, поступово розмивався закладений у Конституції 1924 р. розподіл компетенцій Союзу та республіки.

Аналогічні процеси охопили національно-культурну сферу. Головною загрозою було оголошено місцевий націоналізм, а не російський шовінізм, як раніше. Це стало сигналом до повсюдного наступу на українізацію. Деукраїнізація вела до посилення російських впливів, зокрема в науково-дослідних закладах частка росіян з 1929 по 1934 р. зросла з 31 до 50 %, тимчасом як українців — знизилася з 50 до 30 %.

Соціалістична модернізація

Всередині 1920-х років відбудова зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства, головним чином, завершилася. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Більша частина її населення була зайнята ручною працею, у містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними. За роки непу економічно зміцніла значна частина українського селянства, яка вороже ставилася до більшовицького режиму. Лідерам партії та держави таке становище видавалося загрозливим. Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, викликаним тимчасовими обставинами, більшовики прагнули повернути суспільство назад, до політики воєнного комунізму.

Індустріалізація. У партії розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи «будівництва соціалізму». По суті, вона служила прикриттям завзятої боротьби за особисту владу, яка тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. На кінець 1920-х років Й. Сталін, генеральний секретар ЦК партії, та його прибічники перемогли. Сталіністи стали ініціаторами демонтажу непу, як політики, що, на їх думку, вичерпала себе. Вони почали втілювати в життя ідею «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні», що передбачало перетворення СРСР — якнайшвидше і за будь-яку ціну — у передову індустріальну державу.

У 1928 р. було розроблено проект всеосяжних корінних економічних перетворень. Було обрано стратегію прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Першу п'ятирічку 1928–1933 рр., зі слів Й. Сталіна, було виконано за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний. Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, виставлення трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

Наслідки індустріалізації для України неоднозначні. З аграрної країни республіка перетворилася в індустріальну. Розгорнувся процес урбанізації, яка певною мірою сприяла українізації міст. Сформувалися національний український робітничий клас і технічна інтелігенція. Будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи так, що її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час діяла Дніпрогес, з'явилися такі велетенські підприємства, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», Харківський тракторний завод та ін. Однак ціна цих позитивних зрушень була надто високою: для одержання коштів на індустріалізацію було пограбоване і поневолене село; демонтовано неп і запроваджено командно-адміністративну систему в економіці; ліквідо-

вано рештки економічної самостійності України; створено атмосферу напруження, пошуку шкідників, що спричинило масові репресії.

Колективізація. Одним із основних джерел індустріалізації промисловості мало стати село. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто колективізувати сільське господарство. Перехід до колективізації підштовхнула криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. Радянські плани розвитку промисловості спиралися на те, що держава зможе дешево купувати зерно у селян. Це дало б змогу як забезпечувати хлібом зростаючу робочу силу в містах, так і продавати його за кордон, прибутки з чого йтимуть на фінансування індустріалізації. Але селяни вважали запропоновані державою ціни надто низькими і відмовлялися продавати збіжжя. Розлючений непокірністю селян, Сталін, без усякої попередньої підготовки наказує розпочати кампанію «суцільної колективізації».

Розуміючи, що найбільший опір чинитимуть заможніші селяни, Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». До т. зв. куркулів зараховували не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою. Спочатку цей наступ здійснювався шляхом адміністративного тиску — встановлювався високий податок, зaborнялася оренда землі тощо. Починаючи з грудня 1929 р., влада вдалася до політики відкритого терору: селяни, які активно чинили опір колективізації, підлягали розстрілу або ув'язненню, заможніші — виселялися у віддалені райони СРСР. Під «розкуркулення» потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи. Кампанія «ліквідації куркульства як класу» була формою репресій щодо всього селянства і мала на меті насамперед знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір «суцільній колективізації».

Опір політиці колективізації та страшне спустошення сільської економіки набувало загрозливих масштабів. На початку беззня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де засуджувалися «перегини» в колгоспному будівництві. Почався масовий вихід селян із колгоспів, насамперед в Україні. Але такий перебіг подій не міг влаштувати більшовицьке керівництво, тому вже у вересні 1930 р. відновився наступ на селян-одноосібників. Внаслідок цього до кінця 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівної площі.

Голодомор 1932–1933 рр. Найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу був голодомор 1932–1933 рр. Ця спланована проти українського селянства акція повинна була ліквідувати основу української нації та національного відродження, унеможливити протистояння радянській владі.

Колективізація призвела до різкого падіння продуктивності сільськогосподарства, однак союзний уряд продовжував встановлювати для

України непомірні хлібозаготівельні плани. У 1931 р. республіканське керівництво звернулося до Москви з проханням знизити планові цифри. Сталін погодився на незначне зменшення плану, але це не могло врятувати ситуацію. Як наслідок, вже наприкінці 1931 р. в Україні почався голод. У серпні 1932 р. було прийнято закон, який передбачав смертну кару за розкрадання колгоспного майна. Незабаром з'явився закон про «боротьбу зі спекуляцією», який передбачав ув'язнення в концтаборах від 5 до 10 років для тих селян, які намагались обміняти домашні речі на харчові продукти в містах. Купити продукти вони не могли, бо з 1928 р. продовольство в містах розподілялося за картками. Селяни опинилися в безвихідному становищі. Тимчасом хлібозаготівельні плани зростали. У жовтні 1932 р. в республіку для нагляду за хлібозаготівлею прибула комісія на чолі з В. М. Молотовим. До сіл входили регулярні війська, які силою відбирали у селян останнє зерно. Партійні та радянські працівники, голови колгоспів, які робили спроби перешкодити насильству, були репресовані.

У січні 1933 р. Сталін відрядив в Україну свого уповноваженого П. П. Постишева, який став другим секретарем ЦК КП(б)У, а фактично диктатором України. За його вказівкою в селах були проведені обшуки і вилучене останнє зерно. Апогею голод досяг узимку і навесні 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків та горобців, кісткове борошно і кору дерев. Мали місце численні випадки канібалізму. Селянам не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні стояли загороджувальні загони, які розстрілювали втікачів з України.

За різними підрахунками, від голодомору 1932–1933 рр. в Україні загинуло від 3 до 9 млн осіб.

Масові репресії. Мордуючи селянство голодомором, комуністичний режим ні на мить не забував і про інтелігенцію, яка очолювала процеси українізації, стимулювала національну самосвідомість українського народу, а відповідно й прагнення реального суверенітету. Цілеспрямована боротьба проти української національної інтелігенції розпочалася вже наприкінці 1920-х років. Застосовуючи фізичний і психологічний терор, Головне управління державної безпеки НКВС змушувало свої жертви визнавати членство у цих сфабрикованих «таємних антирадянських організаціях» на показових судових процесах.

19 квітня 1930 р. особливий склад Верховного суду УРСР виніс вирок у справі «Спілки визволення України» (СВУ), трактованої як контрреволюційна організація. Всього було звинувачено 45 провідних учених, письменників, діячів культури, включаючи академіків Сергія Єфремова та Михайла Слабченка, науковців Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, церковного діяча Володимира Чехівського, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську. Разом з ними до судової відповідальності притягалися молоді люди за членство в юнацькій організації СВУ — «Спілці української молоді». Згідно з документами звинувачення, СВУ — СУМ мали

організації у всіх головних містах України і ставили за мету за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР і утворити Українську самостійну державу. Підсудні одержали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були фізично ліквідовані.

У зв'язках з СВУ звинуватили ієрархів Української автокефальної православної церкви. У січні 1930 р. УАПЦ внаслідок цього змушена була саморозпуститися, а митрополита М. Борецького, десятки єпископів та сотні священників незабаром заслали до таборів. Наступного року значну частину інтелігенції на чолі з М. Грушевським було звинувачено в належності до іншої «ворожої організації» — «Українського національного центру». Багатьох заарештували, а М. Грушевського вислали до Росії, де він у 1934 р. помер при загадкових обставинах. Почалися гоніння проти Всеукраїнської академії наук: було введено цензуру на її видання, закривалися найдіяльніші секції, виганялися й піддавалися репресіям т. зв. буржуазні націоналісти.

З особливою силою нова хвиля репресій охопила українське суспільство після того, як у січні 1933 р. Сталін призначив своїм особистим представником в Україні П. Постишева. Постишеву було доручено провести чистку в компартії та припинити українізацію. Загалом, за деякими даними, в УРСР у 1930-х роках було ліквідовано майже 80 % творчої інтелігенції, що дає підстави назвати цей період «розстріляним відродженням».

Якщо репресії кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр. були насамперед спрямовані проти українців, то терор 1937–1938 рр. охопив весь Радянський Союз і мав на меті змести всіх реальних та уявних ворогів Сталіна. У той час репресіям піддавалися не лише керівні особи, а й робітники, колгоспники, інтелігенція, військовослужбовці та навіть діти «ворогів народу».

Західноукраїнські землі у 20–30-ті роки ХХ ст.

Політика Польщі на окупованих територіях

Анексія західноукраїнських земель. Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина і Підляшшя були приєднані до Польської держави згідно з Ризьким мирним договором (1921 р.) між Польщею та радянськими урядами Росії та України. Що ж до Східної Галичини, то з червня 1919 р. визначенням її статусу займалися представники Антанти на Паризькій мирній конференції. Антанта погодилася віддати Східну Галичину Польщі тільки на 10 років, після чого населення на референдумі мало вирішити свою подальшу долю. Поляки дуже скоро добилися свого і 14 березня 1923 р. Рада послів визнала Східну Галичину частиною Польщі. Польський уряд зобов'язався забезпечити національним меншинам умо-

ви для вільного розвитку та надати Галичині автономію, але цю обіцянку так і не було виконано.

Міжвоєнна Польща була відсталюю аграрною країною зі слаборозвинutoю промисловістю. Відсталістю Польщі значною мірою зумовлювалася ситуація на окупованих нею українських землях, які залишалися аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили. Скрутне економічне становище поглиблювалося ще й національним чинником. В 1920 і 1925 рр. сейм ухвалив закони про надання землі польським офіцерам та солдатам, а також селянам за рахунок поділу поміщицьких маєтків, примусовому поділу підлягала власність осіб непольського походження та державні й церковні володіння колишньої Російської імперії. Польський уряд поділив територію країни на дві частини — Польщу «А» і Польщу «Б». До першої входили корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські та західнобілоруські. У Польщі «А» зосереджувалось 80 % металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво в Польщі «Б». У пошуках кращої долі тисячі українців змушені були емігрувати за кордон.

Наступ на національні права українців. Метою польської політики на західноукраїнських землях було придушення національних прагнень українців. Насамперед вона прагнула скористатися тим, що у Польській державі українці утворили ніби дві громади. До першої належали понад 3 млн мешканців Східної Галичини (Львівське, Тернопільське й Станіславське воєводства), які були, головним чином, греко-католиками і демонстрували високий рівень національної свідомості, політичної активності та організованості. Другу громаду становили понад 2 млн колишніх підданих Російської імперії, що проживали в Західній Волині, Західному Поліссі, Холмщині та Підляшші. Вони належали до православної церкви, їх національний та політичний розвиток був фактично у зародковому стані. Виходячи з цього, польський уряд докладав чимало зусиль, щоб не допустити контактів між двома українськими громадами.

Наступ на національні права українців був тотальним. Вже восени 1919 р. польська влада розв'язала жорстокий терор, запроторивши до концтаборів і тюрем до 100 000 українців, з них близько 1000 греко-католицьких священників. Терміни «Західна Україна», «українець», «український» було заборонено, натомість поширювалися назви «русін», «рускі», «русінкі». Польсько-українську двомовність у краєвій адміністрації було ліквідовано. Українську мову вважали «винаходом більшовиків».

Пацифікація. Влітку 1930 р. ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної точки. Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Під приводом боротьби з «українськими терористами» уряд вдався до жорстоких репресій про-

ти всієї української спільноти, що набрали характеру державних анти-українських погромів і отримали офіційну назву пацифікація (умиротворення). Місцеві поліцейні підрозділи руйнували українські кооперативи, читальні, відділення «Просвіти», закривали школи та гімназії, розпускали молодіжні організації, конфісковували майно та продукти, фізично карали тих, хто протестував, тощо.

Ще однією функцією пацифікації стало перетворення її правлячим режимом на засіб боротьби з політичною опозицією. Звинувачуючи найактивніших українських громадських діячів у співучасті в саботажах, влада отримувала формальний привід для ізоляції їх на період виборчої кампанії, яка проводилася саме в той час. Паралельно українських виборців погрозами змушували голосувати за проурядових кандидатів.

Це вело до зростання серед українців національної свідомості, посилення ворожості до Польської держави і поляків, загострення українсько-польських відносин.

Національно-визвольна боротьба в Західній Україні

У визвольному русі західних українців проти польського панування виділилося три основні течії: партії, які використовували легальні засоби боротьби; націоналістичне підпілля; комуністичний рух.

Легальні українські партії. Духовенство, більшість інтелігенції та частина заможних селян стали соціальною базою легальних українських партій. «Легалісти» широко використовували парламент, легальну пресу, віча і демонстрації.

Коли Польща окупувала Галичину, тут діяли чотири основні українські політичні партії: народно-трудова (УНТП), радикальна (УРП), соціал-демократична (УСДП) і християнсько-суспільна (УХСП). Після того як Міжпартійна рада, яка координувала діяльність галицьких партій, розпалася внаслідок внутрішніх суперечностей, найбільшою та найвпливовішою українською партією стало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Утворилося УНДО у 1925 р. внаслідок злиття УНТП та дрібніших організацій Галичини і Волині. УНДО виступало за незалежність України та конституційну демократію, підтримувало політику «органічного розвитку», яка передбачала захист економічних, політичних і національно-культурних інтересів українців.

Головним виразником соціалістичних тенденцій у західноукраїнському суспільстві виступала найстаріша серед українських партій — радикальна. У 1926 р. вона об'єдналася з Українською партією соціалістів-революціонерів, і далі діяла на Волині, утворивши спільну Українську соціалістично-радикальну партію. УСРП обстоювала право націй на самовизначення і утворення на цій основі незалежної соборної України, за-

суджувала антиукраїнську політику Польщі та Радянського Союзу, закликала до справедливого поділу земель серед селянства, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави.

Що ж до інших партій, то вони були невеликими, слабкими й нерідко схилялися до співпраці з польським урядом. Одна з них — Українська католицька партія (1931 р. вона змінила свою назву на Українську народну обнову) — проповідувала польсько-українське співжиття в Галичині та безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. На Волині лінії на співпрацю з польським урядом дотримувалися українські політичні емігранти з Центральної та Східної України, які стали основою для створення в 1931 р. проурядової української партії — Волинського українського об'єднання.

Певних успіхів «легальному сектору» вдалося добитися на ниві вищої освіти та науки. Практично позбавлені доступу до вузів, які існували на території Польської держави, українські вчені й молодь заснували потай від влади Український таємний університет (УТУ) у Львові (1921–1925). Університет мав філософський, правничий, медичний і політехнічний факультети, які відвідувало близько 1500 студентів. Про якість знань, які давав університет, свідчить той факт, що вищі навчальні заклади Чехословаччини, Австрії, Німеччини зараховували його студентам роки навчання в підпіллі. У 1925 р. через переслідування польської влади та матеріальну скруту УТУ припинив своє існування.

У 1922–1925 рр. діяла Українська таємна висока політехнічна школа, створена на базі технічного відділу УТУ. У 1928 р. Львівська греко-католицька семінарія була перетворена на Богословську академію. Продовжувало свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке, незважаючи на брак коштів, видавало наукові праці, утримувало велику бібліотеку, три музеї та два дослідницькі інститути.

Значних здобутків досяг український кооперативний рух, сутність якого визначалася гаслом «Спирайся на власні сили». Вже у перші повоєнні роки було суттєво розширено існуючу мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Кооперація дала поштовх впровадженню нових способів господарювання та техніки серед українського селянства, створила умови для централізованого збуту сільськогосподарської продукції, у т. ч. й за кордоном, покляла край лихварській заборгованості галицького села, сприяла поступовому покращанню економічного становища його мешканців. Кооперативний рух не тільки сприяв розвитку економіки, а й став засобом економічного самозахисту та самоврядування західноукраїнського суспільства.

Важливим чинником визвольного руху галицьких українців була греко-католицька церква, національний характер якої остаточно викристалізувався у міжвоєнне двадцятиліття. У цьому неабияка заслуга її глави — митрополита Андрія Шептицького — талановитого церковного і громадського діяча.

Отже, «легальний сектор» українського визвольного руху, по суті, охоплював усі сфери національного життя — від виробництва сільськогосподарської продукції аж до витворення наукових і культурних цінностей. Завдяки цьому вдалося розбудувати, насамперед на східногалицьких теренах, сильне громадянське суспільство, яке перетворювалося на своєрідну «державу в державі».

Комуністичний рух. У Західній Україні 20-ті рр. були часом зростання прорадянських симпатій. Причинами цього були НЕП та українізація. Прорадянські настрої сприяли поширенню комуністичних ідей. З 1919 р. в Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини, яка 1923 р. була перейменована в Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Комуністи вважали, що єдиний шлях до соціального та національного визволення — це соціалістична революція, яку робітники й селяни Польщі й Західної України здійснять спільно. КПЗУ була складовою частиною Компартії Польщі (КПП), але мала широку автономію. Важливим гаслом партії було приєднання Західної України до УРСР. У 1926 р. КПЗУ утворила легальне Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання «Сельроб», яке стало найсильнішим серед українських партій Волині, а в Галичині поступалося УНДО. У 1927–1928 рр. у західноукраїнському русі відбувся розкол. Події в СРСР — колективізація, початок масових репресій, голод 1933 р. завдали відчутного удару по радянським настроям. У 1938 р. було розпущено КПП, а разом з нею і КПЗУ.

Виникнення та діяльність ОУН. Безрезультативність спроб «легальним» шляхом захистити право нації на самовизначення, з одного боку, крах прорадянських ілюзій, з іншого — штовхали західних українців до пошуків третього шляху.

Організаційні витоки українського націоналізму були пов'язані з діяльністю Української військової організації (УВО), яка виникла 1920 р. у Празі. Очолив УВО Євген Коновалець (1891–1938). Головною метою УВО була Українська самостійна соборна держава, здобуття якої мало здійснитися загальнонаціональним повстанням українського народу проти окупантів.

У 1926–1929 рр. відбулося об'єднання націоналістичних груп у Західній Україні та за її межами. У 1925 р. у Чехословаччині «Українське національне об'єднання», «Союз визволення України» та «Союз українських фашистів» злилися в одну організацію «Легія українських націоналістів» (ЛУН). Наступного року студентські групи в Галичині об'єдналися в «Союз української націоналістичної молоді» (СУНМ). Після кількох підготовчих конференцій представники УВО, СУНМ, ЛУН та «Групи української національної молоді» (ГУНМ) 1929 р. зібралися на I конгрес українських націоналістів у Відні, який проголосив утворення Організації українських націоналістів (ОУН). Головою було обрано Є. Коновальця.

Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах українського націоналізму, розроблених Дмитром Донцовим та іншими теоретиками. Вона підкреслювала перевагу волі над розумом, оголошувала націю абсолютною цінністю, а незалежну Українську державу найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. Передбачалося встановлення національної диктатури під проводом єдиної націоналістичної партії, керованої єдиним вождем з необмеженою владою. ОУН проголосила опозицію як до соціалізму, так і до капіталізму, лібералізму і демократії, висуваючи натомість гасло національного солідаризму.

У практичній політиці ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти окупантів. З цією метою організовувалися численні терористичні акти. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях 1933 р. став Степан Бандера (1909–1959).

У 1938 р. Є. Коновалець був убитий у Роттердамі радянським агентом. Його заступником став Андрій Мельник, який почав орієнтуватися на гітлерівську Німеччину. А. Мельник сподівався, що Німеччина як ворог Польщі і СРСР, допоможе здобути самостійну Україну.

Спроби «нормалізації». Наростання українсько-польського протистояння викликало тривогу серед поміркованих діячів з обох боків. Було зрозуміло, що чимдалі польський уряд відходить від демократії, тим більше радикалізуватиметься український рух. Ініціатором компромісу з українського боку стало УНДО, яке до такого кроку значною мірою підштовхував український кооперативний рух, що для ефективної діяльності потребував політичної стабільності. Переговори з польськими урядовими колами закінчилися в 1935 р. компромісом, відомим як «нормалізація». За спільною домовленістю, уряд узяв на себе зобов'язання припинити антиукраїнську політику, а керівництво УНДО за це пообіцяло йому свою підтримку. Незабаром з'явилися й перші результати. Так, хоча під час виборів у вересні 1935 р. від УНДО було обрано лише 13 депутатів і 4 сенатори, його лідер Василь Мудрий став віце-маршалком сейму. Українські депутати голосували за бюджет, а польський уряд підготував проект закону про амністію політичних в'язнів. Деякі українські господарчі установи отримали урядові кредити.

Однак «нормалізація» не принесла очікуваних результатів, оскільки була лише тактичною угодою між двома елітами, широкий загал — як український, так і польський, що стояв за ними, її не підтримав. В українському суспільстві надто глибоко була вкорінена недовіра до поляків, щоб йти на порозуміння з ними. Поляки ж, у свою чергу, особливо військові, також не прагнули до компромісу з українцями. Як наслідок, восени 1938 р. вздовж польсько-радянського кордону прокотилася друга хвиля антиукраїнських погромів під гаслом «зміцнення польськості на кресах». Це засвідчило остаточний крах політики «нормалізації», спрямованої на легальне вирішення «українського питання». Воно чекало остаточного свого розв'язання у світовій війні, яка стрімко насувалася.

Українські землі під владою Румунії та Чехословаччини

Буковина та українська Бессарабія під окупацією Румунії. У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, Румунія окупувала українські землі: Ізмаїльський, Аккерманський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину і частину Мармарощини — Сигітщину в Закарпатті. У 1920 р. Рада послів Антанти, незважаючи на протести українців, узаконила румунську окупацію. Так українські землі опинилися у складі Румунії, яка, як і Польща, являла собою відсталу аграрну країну зі слаборозвинутою промисловістю. На становищі економічно відсталих окраїн Румунії, відповідно, перебували й Буковина, Бессарабія та Сигітщина.

Режим, встановлений Румунією, виявився ще нестерпнішим, ніж польський. Румунська адміністрація ліквідувала більшість українських організацій, заборонила українську пресу і навіть відмовилася визнавати українців за окрему націю.

Двадцять два роки, проведені українцями під владою Румунії, поділяються на три періоди. У перший період, що тривав з 1918 по 1928 р., румунський уряд запровадив у провінції воєнний стан. Відносно ліберальний період — 1928–1938 рр., але у 1938 р., з приходом до влади в Румунії військових, почався період жорстокого, тоталітарного правління. За таких обставин говорити про відродження українського життя можна було лише в період 1928–1938 рр. У 1927 р. під проводом Володимира Залозецького було утворено Українську національну партію. У середині 30-х рр. сформувався «революційний» табір на чолі з Орестом Зибачинським, Петром Григоровичем і Денисом Квітковським. Організація незабаром підпорядкувала собі студентські, молодіжні та спортивні товариства. Завдяки конспіративній будові виявилася єдиною на Буковині українською організацією, що витримала репресії уряду.

Українські землі під владою Чехословаччини. У 20–30-х рр. Чехословаччина залишалася єдиною послідовно демократичною державою Центральної Європи. Тому ставлення до українського населення на її території було кращим, ніж у Польщі та Румунії. Закарпаття в чехословацькій державі було окремим адміністративним краєм, що офіційно називався Підкарпатською Руссю, а з 1928 р. — Підкарпатським краєм. Це був найвідсталіший регіон країни, і капіталовкладення уряду в економіку регіону були надто малі, щоб піднести її низький рівень. Певних успіхів досягнуто у галузі народної освіти.

Протягом тривалого часу закарпатські українці продовжували називати себе русинами. Традиційно сильними серед них були русофіли, що гуртувалися в «Обществі Духновича» і розглядали русинів як частину єдиного російського народу. Існувала також мадярофільська течія «карпаторосів». Вони доводили, що русини — це окрема національність, і

прагнули приєднати Закарпаття до Угорщини. Неухильно зміцнювався український народовецький (українофільський) табір. За зразком Галичини українофіли створили товариство «Просвіта», скаутську організацію «Пласт», кооперативи, часописи. Народовці пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом.

Карпатська Україна. У міру зростання національної свідомості серед населення Закарпаття українські політики все настійливіше вимагали автономії краю. Але чеський уряд віддавав перевагу централізованому управлінню. Ситуація змінилася після укладення 29–30 вересня 1938 р. Мюнхенської угоди, коли керівники Великобританії та Франції вирішили «умиротворити» фашистську Німеччину за рахунок західних територій Чехословаччини. Зазнавши дошкульного удару, остання змушена була піти на поступки в питанні словацької та української автономії і, відповідно, стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. 11 жовтня 1938 р. чеська влада офіційно проголосила автономію Підкарпатської Русі. Перший уряд автономії очолив один із лідерів русинофілів А. Бродій, який вже через два тижні був заарештований як угорський агент. Прем'єром 26 жовтня став Августин Волошин. Новий уряд заходився будувати українську державність. Проводилася українізація освітньої системи та адміністрації, але водночас були заборонені всі політичні партії крім проурядового Українського національного об'єднання. Для захисту кордонів і боротьби з угорськими та польськими диверсійними групами було створено власні збройні сили — Карпатську Січ.

Тимчасом фашистська Німеччина вирішила остаточно ліквідувати Чехословацьку державу і дала згоду на окупацію Угорщиною Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. розпочалася угорська агресія. 14 березня було проголошено державну незалежність Карпатської України. Наступного дня було прийнято конституцію, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державними символами було визнано синьо-жовтий стяг, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб — ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом держави було обрано А. Волошина. Та незалежність тривала недовго — вже 16 березня угорське військо захопило Хуст.

Коротке існування і героїчна оборона Карпатської України мали велике значення: вони не тільки допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу.

ЛЕКЦІЯ 6

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939–ПОЧ. 1950-х рр.)

Україна в роки Другої світової війни

Українські землі на першому етапі війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): *«Радянізація» Західної України. Опір утвердженню комуністичного режиму у Західній Україні.*

Війна в Україні (другий етап): *Відновлення Української держави. Німецька окупація. Рух опору. Українська повстанська армія. Радянські партизани*

Битва за Україну: *Вигнання фашистів з Лівобережжя. Остаточне звільнення України*

Урегулювання територіальних питань

Труднощі післявоєнної відбудови: *Народне господарство. Поглинення Західної України. Операція «Вісла». Колективізація. Ідеологічний наступ режиму*

Україна в роки Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни українські землі входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Угорщини та Румунії. Тому «українське питання» було проблемою не лише українського народу, а й одним із найважливіших у передвоєнній міжнародній політиці. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонна європейська нація стала об'єктом безсоромного торгу на «дипломатичному ринку». Ініціатором гендля виявилася фашистська Німеччина, яка, потребуючи спільників для реалізації своїх експансіоністських задумів, вирішила здобути їх коштом українських земель. Першою жертвою стала Карпатська Україна, яку зухвало було віддано на розтерзання Угорщині. Ще вдалішими мали стати наступні «торги», адже значною мірою за рахунок Західної України Гітлер планував окупувати Польщу; унеможливити формування антифашистської коаліції, про яку в той час домовлялися Англія, Франція та СРСР, перетворити СРСР на свого тимчасового союзника; створити стратегічний плацдарм для нападу на СРСР.

Українські землі на першому етапі війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.)

Деякі дослідники, такі як О. Субтельний, Другу світову війну щодо України поділяють на два виразних етапи. Перший розпочався 1 вересня 1939 р., коли німці напали на Польщу, а Радянський Союз незабаром

окупував її східні території. Основна риса цього етапу, який торкався лише західних українців, полягала в переході їхніх земель під окупацію нової влади, насамперед радянської. Другий етап почався з нападом Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і тривав до осені 1944 р., коли німецькі війська були вигнані з України. Протягом цього часу вся Україна була загарбана нацистами.

Серед багатьох чинників, що призвели до війни, велике значення мали дві дипломатичні угоди. Підписавши 30 вересня 1938 р. Мюнхенський пакт, західні держави на чолі з Англією вдалися до спроби умиротворення Гітлера, дозволивши йому розчленувати Чехословаччину (і Закарпаття). Безпосереднє відношення до початку війни мав підписаний 23 серпня 1939 р. нацистсько-радянський пакт. Гітлеру, перш ніж напасти на своїх противників на Заході, необхідно було нейтралізувати Радянський Союз. Сталін зі свого боку прагнув підписати з Гітлером угоду про ненапад та нейтралітет, сподіваючись спрямувати агресивність нацистів проти Франції та Англії і в такий спосіб виграти час для накопичення власних сил. Нацистсько-радянський пакт також передбачав обмін сировиною та зброєю. Більш того, до нього входив таємний протокол, у якому Гітлер і Сталін домовилися про розподіл Європи на відповідні сфери впливу та окупації. За ним Радянському Союзу передавалися майже всі західноукраїнські землі. Маючи гарантії нейтралітету СРСР, Гітлер напав на Польщу і тим самим поклав початок Другій світовій війні. 17 вересня радянські війська вступили у Східну Польщу. За чотири тижні Польська держава перестала існувати.

«Радянїзація» Західної України. З початку своєї першої окупації Західної України, що тривала 21 місяць, радянський режим намагався справити на західних українців враження «українськості» нового режиму. Намагаючись надати своїм діям на західноукраїнських землях легітимного характеру, радянське керівництво організувало там вибори до т. зв. Народних Зборів Західної України, які відбувалися, зрозуміло, на безальтернативній основі, під контролем та за безпосередньої участі радянських військ, органів влади та спецслужб. Зібравшись 26–28 жовтня 1939 р. у Львові, новообрані Народні Збори прийняли декларацію про встановлення радянської влади на території Західної України та возз'єднання з УРСР. Вже 1 листопада Верховна Рада СРСР «задовольнилася» їх проханням.

Деякі політичні заходи Рад принесли західним українцям конкретні покращання. Багато було зроблено для українізації та зміцнення системи освіти. Помітно поліпшилося медичне обслуговування населення. Були націоналізовані промислові й торгівельні підприємства, що раніше контролювалися переважно поляками та євреями. Популярним кроком стала експропріація радянською владою земель у польських землевласників і обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Проте паралельно з цими реформами Ради почали демонтувати створені західними українцями політичні, соціально-економічні та культурні інфраструктури. З ліквідацією осіб, організацій і партій, котрі представляли у середовищі західних українців ліберально-центристські тенденції, залишалася лише одна життєздатна політична організація — підпільна мережа ОУН.

Представники Радянської України, які майже повсюдно користувалися російською мовою, швидко розвіяли ілюзії про їхню «українськість». З часом почали виявлятися й менш привабливі риси радянських реформ. Було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і «віддані» найбіднішим селянам, тепер підлягають колективізації. Спочатку багатьом представникам інтелігенції імпонувало те, що вони отримали роботу в радянських освітніх та культурних установах, але вони швидко зрозуміли, що стали жорстко контрольованими функціонерами режиму, і що в разі порушення вказівок їм загрожує арешт і депортація.

Навесні 1940 р. режим відкинув маску демократичності та розпочав широкомасштабні репресії. Найбільш поширеним різновидом стала депортація. Тисячі уявних «ворогів народу» без усякого попередження, суду чи навіть формального звинувачення арештовували, заганяли у вагони й вивозили до Сибіру та Казахстану. Перша хвиля депортованих складалася з провідних політичних діячів, землевласників, чиновників, юристів, священників. Пізніше арешт загрожував кожному, хто ототожнювався з українським націоналізмом.

Опір утвердженню комуністичного режиму в Західній Україні. Прихід Червоної армії у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі викликав піднесення серед більшості місцевого населення. Воно висловлювало свою щирю вдячність за звільнення від польського гноблення та за омріяне возз'єднання українських земель. На честь «визволителів» у містах і селах зводилися тріумфальні арки, нерідко прикрашені синьо-жовтими прапорами; їх вітали хлібом і сіллю, квітами, церковними процесіями з хоругвами та іконами. Однак, у процесі утвердження тоталітарного режиму первісний ентузіазм західних українців почав згасати. Порятунком для багатьох з них від комуністичних репресій стали втечі у німецьку зону окупації — т. зв. Генеральне губернаторство, до якого належала й частина етнічних українських земель (Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя) площею 16 тис. кв. км, на якій проживало близько 550 тис. українців. Протягом 1939–1940 рр. сюди втекли від 20 до 30 тис. осіб, передусім члени політичних партій, діячі кооперації, науки і культури. Вони розселилися серед своїх земляків, зокрема багато осіло у Кракові — центрі Генерального губернаторства. Краків згодом перетворився в осередок економічного, культурного та громадського життя українців. Тут і в інших місцях виникали українські громадсько-культурні організації, відкривалися школи, комітети самопомогі, кооперативні, мо-

лодіжні та спортивні організації. Навесні 1940 р. було створено координаційний орган під назвою Український центральний комітет (УЦК), який очолив відомий учений Володимир Кубійович. УЦК захищав соціально-економічні інтереси українців у Генерал-губернаторстві.

Ті українці, що залишилися під радянським режимом, намагалися протистояти зростаючим безчинствам.

Єдиною політичною силою, що не лише зберегла свою структуру, а й значно розширила її, стала Організація українських націоналістів. Значною перешкодою на шляху організаційного зміцнення націоналістичного руху був розкол, який стався після вбивства Є. Коновальця. Він призвів до утворення двох окремих і непримиренних організацій: ОУН(Б) — бандерівської, або революційної, очолюваної С. Бандерою, та ОУН(М) — мельниківської, очолюваної А. Мельником, які впродовж багатьох років протистояли одна одній. Це завдало великої шкоди всьому українському національно-визвольному рухові, хоча ОУН залишалася й надалі єдиною організованою політичною силою, яка боролася за незалежність і соборність України.

Що ж до польського руху опору, то він, на відміну від ОУН, не мав достатнього досвіду підпільної роботи і практично був розгромлений радянськими каральними органами.

Включення Західної України до складу УРСР було дуже значною подією, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через обмежену тривалість це об'єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній, ні в Радянській Україні.

Війна в Україні (другий етап)

18 грудня 1940 р. Генеральний штаб збройних сил Німеччини завершив розробку плану «Барбаросса», що передбачав напад на Радянський Союз.

22 червня 1941 р. о 4-й годині ранку Німеччина напала на СРСР (разом з нею у війну вступили її союзники: Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина і Фінляндія). Її армія наступала у трьох напрямках: група «Північ» — на Ленінград, група «Центр» — на Мінськ і Смоленськ (з Москвою як подальшою ціллю), група «Південь» — на Житомир і Київ. На українському відтинку фронту радянсько-німецьке воєнне співвідношення було таким: в людях — 1:1,4, артилерії — 1,3:1, танках — 4,9:1, літаках — 2,4:1. Проте навіть за цих порівняно сприятливих обставин зупинити німців на радянському кордоні не вдалося. Крім того, впевненість Сталіна в тому, що Гітлер не порушить нацистсько-радянського пакту, призвела до нехтування численними застерігаючими сигналами про напад, СРСР був захоплений цілком зненацька. До того ж військові припустилися ще однієї стратегічної помилки, розташувавши завелику кількість військ надто близько від кордону. Внаслідок цього за перші три тижні

війни Червона армія втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат (німецькі бойові втрати у живій силі були в 10 разів меншими).

До кінця 1941 р. ворог окупував майже всю Україну (за винятком східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловоградської областей). 22 липня 1942 р., після захоплення німцями м. Свердловська на Ворошиловоградщині (нині Луганщина), вся українська територія була остаточно окупована. Слабко підготовлена та погано озброєна Червона армія не витримувала натиску німецького війська. Приклади серйозного спротиву фашистам були нечисленими.

Помітно виявлялася відсутність підтримки радянського режиму з боку цивільного населення України. У Західній Україні німців зустрічали як визволителів. На Східній Україні загальна реакція на прихід німців була більш настороженою, але поширювалася думка, що вони принесуть полегшення порівняно зі сталінським режимом. Відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для тисяч політичних в'язнів у тюрмах Західної України. Не в змозі вчасно евакуювати їх, протягом тижня, з 22 по 29 червня 1941 р., НКВС провів масове винищення в'язнів не зважаючи на те, які звинувачення проти них висувалися. Радянські власті, відступаючи, застосовували традиційну тактику «спаленої землі». Відтак усі промислові підприємства, якими могли б скористатися німці, підлягали знищенню. Почалася масова евакуація за Урал та до Середньої Азії зброярних заводів, кваліфікованої робочої сили та учених-спеціалістів. Внаслідок такої евакуації радянський уряд вивіз поза межі досяжності німців близько 1500 заводів і понад 10 млн. осіб; понад третину всього цього було евакуйовано з України. Місцем перебування українського радянського уряду стала столиця Башкирської автономної республіки Уфа. Ця масова евакуація промислових підприємств і населення значно посилила здатність СРСР продовжувати війну.

Відновлення Української держави. У Львові 30 червня 1941 р. з ініціативи ОУН було проголошено Акт про відновлення незалежної Української держави.

Керівництво ОУН, яке з кінця 1939 р. перебувало у Кракові, відчувало, що радянсько-німецька війна неминуча, і вбачало в ній нові можливості для розгортання українських визвольних змагань. Воно вважало, що у збройному конфлікті двох тоталітарних систем загине головний ворог України — більшовицька імперія — і тоді можливо буде здійснити головне завдання — відродити самостійну соборну Українську державу. Провід українських націоналістів розраховував здійснити наміри за допомогою Німеччини, хоч її позиція щодо можливого відродження самостійної України не була чітко визначеною.

Радянські війська 29 червня залишили Львів. Наступного дня у місто увійшли український батальйон «Нахтігаль» під командуванням Романа Шухевича, передові німецькі частини і похідні групи ОУН-бандерівців. 30 червня за участю представників проводу ОУН-бандерівців,

українських політичних партій, громадськості та духовенства було прийнято «Акт відновлення Української держави». У ньому зазначалося: «Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України». Така подія сколихнула західноукраїнські землі. У містах і селах створювали органи самоуправління.

Повідомлення про події у Львові викликали у Берліні вибух обурення. Вже 5 липня 1941 р. у Кракові був арештований С. Бандера і депортований у Берлін. Восени 1941 р. по всій Україні розгорнулися масові арешти членів ОУН-бандерівців. Було ув'язнено близько двох тисяч людей.

За наказом Гітлера, який особисто вирішував долю Галичини, 1 серпня 1941 р. край було приєднано до Краківського генерал-губернаторства. Почалося розчленування України, це і поклато край всім надіям на відновлення Української держави.

Німецька окупація. У ході східної кампанії вермахту Україна стала першочерговим і найважливішим об'єктом німецької колоніальної експансії. Ще до війни Берлін розробив план її нещадної експлуатації, який став складовою частиною генерального плану «Ост». На окупованих українських землях упроваджувались заходи для ліквідації будь-яких ознак державності, насамперед територіальної єдності. Відповідно до цього, новоявлені колоністи вдалися до розчленування України як історично-географічної та політичної цілісності. Як відомо, Закарпаття ще у березні 1939 р. було передано німецькій союзниці — Угорщині. Буковина, Ізмаїльщина та «Трансністрія» — Одеська, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей були приєднані до іншої союзниці Німеччини — Румунії. Галицькі області — Дрогобицька, Львівська, Станіславська та Тернопільська як «дистрикт Галичина» були включені до Генерал-губернаторства, створеного на території окупованої Польщі. З більшої частини українських земель було утворено т. зв. Рейхскомісаріат України зі столицею у Рівному. Донбас і Слобожанщина передавались у підпорядкування фронтового військового командування. Всі частини розділеної України були ізольовані одна від одної, спілкування між ними заборонялося.

Згідно з планами Гітлера, економіка окупованих територій ставилась на службу рейху. Найбільші підприємства України були поділені між німецькими магнатами. Окупанти нещадно грабували село, перетворивши колгоспи і радгоспи в «общинні господарства» і запровадивши в них кріпацький режим. Берлін намагався негайно перетворити українські землі у німецьку колонію — надійний продовольчий резерв рейху.

Здійснювався шалений наступ на духовне життя поневоленого народу. Закривались культурно-освітні установи, насамперед вищі та середні навчальні заклади. Було дозволено відкривати в Україні лише початкові школи.

Рух опору. Як і в інших частинах окупованої Європи, незабаром після приходу німців в Україні виник підпільний рух, що був, головним чином, реакцією на політику нацистів. Йому сприяло те, що німцям бракувало війська для належного контролю над величезними захопленими територіями. До того ж в Україні вже існували підпільні організаційні мережі ОУН, більшовиків і — на північному заході — поляків, кожна з яких мала власні партизанські сили. Оскільки велика частина України є степом і тому непридатна для партизанської війни, то партизани, в основному, зосереджувалися в північно-західній частині країни — в лісах Волині, болотах Полісся та Карпатах.

УПА (Українська повстанська армія). Нерегулярна частина «Поліська Січ» (пізніше перейменована в Українську повстанську армію) була сформована Тарасом Бульбою-Боровцем з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії. Коли під кінець 1941 р. німці спробували розпустити її частину, він повів своїх бійців «у ліси», щоб воювати як із німцями, так і з більшовиками. У 1942 р. невеликі підрозділи створили на Волині члени ОУН-Б та ОУН-М, що ховалися від переслідувань Коха.

Наприкінці 1942 р. ОУН-Б вирішила сформувати великі партизанські сили, поклавши тим самим початок регулярній українській армії. Для об'єднання всіх націоналістичних загонів ОУН-Б силоміць включила до своїх формувань підрозділи Боровця та ОУН-М, прибравши для них назву УПА. Головнокомандувачем розширених сил було призначено Романа Шухевича. УПА швидко розрослася у велику, добре організовану партизанську армію, яка захопила контроль над значними частинами Волині, Полісся, а згодом і Галичини. Швидке зростання УПА викликало необхідність розширення її політичної бази. У липні 1944 р. з ініціативи ОУН-Б неподалік від Самбора у Галичині таємно зібралися делегати різних довоєнних політичних партій Західної України (за винятком ОУН-М) та представники східних українців і утворили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). Щодо позиції УГВР, то вона закликала до більшої терпимості щодо ідеологій, відкидала расову та етнічну винятковість і звертала значно більшу увагу на соціально-економічні питання, що серед радянських українців викликали величезний інтерес.

УПА не лише виступала проти нацистів і більшовиків, а й ув'язалася в надзвичайно жорстокий конфлікт із поляками на мішаних українсько-польських землях Волині, Полісся та Холмщини. Українські націоналісти були сповнені рішучості вигнати поляків з територій, де українці становили більшість. У свою чергу польська підпільна націоналістична армія — Армія Крайова (АК) прагнула зберегти контроль над землями, що раніше входили до складу польської держави. Результатом цього стала кривава боротьба між українськими і польськими силами за територію та за зведення давніх рахунків.

Радянські партизани. З німецькими окупантами боролись і радянські партизани. Оскільки радянське підпілля розвивалося повільно й не досягло великих успіхів у 1941 та на початку 1942 р., у травні 1942 р. Центральний штаб партизанського руху в Москві провів його реорганізацію. Через місяць було утворено Українське партизанське командування на чолі з офіцером НКВС Т. Строкачем. Велика частина відкритих теренів України не була придатна для ведення партизанської війни. А в Західній Україні, де міцно закріпилася ОУН, дії радянських партизанів не мали народної підтримки. Тому більшість їхніх операцій обмежувалася частиною Волині та Полісся.

Радянські партизани поставили собі за завдання руйнувати німецькі комунікації, скоувати німецькі війська, поширювати напруженість і безладдя в тилу ворога та забезпечувати радянську присутність на окупованих територіях.

Битва за Україну

Перемога під Сталінградом у лютому 1943 р., розгром німецьких військ у Курській битві в серпні 1943 р., а також самовіддана праця мільйонів людей в тилу під гаслом «Все — для фронту, все — для перемоги» створили необхідні передумови для наступу Червоної армії по всьому фронту. Відкрилася можливість для оволодіння Лівобережною Україною, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережжі. Забезпечивши чисельну перевагу над ворогом радянські війська просувалися на захід, витісняючи нацистських загарбників з України.

Вигнання фашистів з Лівобережжя. Внаслідок успішної Чернігівсько-Прип'ятської операції, що почалася в серпні 1943 р., частини і з'єднання Центрального фронту прорвали сильну оборону ворога і в ніч на 9 вересня форсували Десну. До 14 вересня вони звільнили понад 100 населених пунктів. 15 вересня взяли Ніжин — останній великий укріплений пункт противника на київському напрямку. Великих успіхів досягли й війська Воронезького фронту, які до 20 вересня вигнали противника з 800 населених пунктів північних областей України. Поразки німецьких військ змусили Гітлера прибути зі ставки в Східній Пруссії у Вінницю. Фашистське командування розробило плани стабілізації ситуації, але вони зазнали краху. 21 вересня було взято Чернігів і відкрито шлях до Дніпра. Протягом вересня 1943 р. Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини очистили від гітлерівців.

Німецьким військам не вдалося втримати й Донбас, не виправдав їхніх сподівань могутній Міуський рубіж. Наступальну операцію за оволодіння Донбасом війська Південного і Південно-Західного фронтів почали 13 серпня. Вона тривала до 23 вересня 1943 р., гітлерівські війська

були вигнані з Горлівки, Макіївки, а 8 вересня — з міста Сталіне (тепер Донецьк). Частина Південно-Західного фронту вийшла до Дніпра. Почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити переправу через Дніпро. На правий берег пливли хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики. Посильну допомогу надавало населення придніпровських сіл. Але солдати тисячами тонули в холодній осінній воді. Учасник форсування Дніпра письменник Віктор Астаф'єв згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?»

Тоді ж розгорнувся наступ у напрямку Запоріжжя і Дніпропетровська. За вміле керівництво бойовими діями при штурмі Запоріжжя (його зайняли 14 жовтня) групу командирів нагородили орденом Богдана Хмельницького, заснованим у жовтні 1943 р. Війська Південного фронту прорвали німецьку оборону на річці Молочна і «закрили» в Криму 200-тисячну 17-ту армію.

Вранці 3 листопада 1943 р. несподівано для німецьких військ частина колишнього Воронезького, а тоді 1-го Українського фронту почали рішучий наступ на Київ. Сталін наказав зайняти українську столицю до річниці більшовицького перевороту. 6 листопада о 4 год. ранку ціною величезних жертв (лише в районі Букрина загинуло 40 тис. чол.) радянські війська ввійшли в столицю України.

Остаточне звільнення України. У 1944 р. було проведено ряд операцій, котрі дали змогу чотирьом Українським фронтам розгромити угруповання німецьких військ «Південь» і групу «А», зайняти всю Україну і Крим. Так, внаслідок успішної Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту до середини січня 1944 р. майже повністю очистили від німецьких військ Житомирську, частково Київську, Вінницьку і Ровенську (тепер Рівненську) області. Війська 2-го Українського фронту під час Кіровоградської операції не тільки відкинули ворога від Дніпра, а й створили загрозу Корсунь-Шевченківській групі німецьких військ, оточеній 28 січня 1944 р. 17 лютого вона перестала існувати. Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією праве крило 1-го Українського фронту провело Рівненсько-Луцьку операцію, після чого радянські війська вийшли з болотисто-лісової місцевості на оперативний простір. У березні 1944 р. на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра майже одночасно почали наступ три Українських фронти. За час з 4 до 17 квітня 1944 р. війська пройшли до 350 км, оволодівши Вінницею, Проскуровом (тепер Хмельницький), Тернополем і Чернівцями. Окремі частини 25 березня 1944 р. вийшли на державний кордон з Румунією. Успішно розвивали радянські війська наступ на півдні України. 13 березня вони взяли Херсон, 28 березня — Миколаїв, 10 квітня — Одесу, 12 травня повністю зайняли Крим.

10 червня 1944 р. почалася літня кампанія радянських військ. Наступаючи на захід, 17 липня передові частини перейшли кордон СРСР і вступили на територію Польщі. Після розгрому оточених німецьких військ під Бродами радянські частини 27 липня ввійшли у Львів і в Станіслав. Гітлерівське командування поспішно відводило війська до Карпат. Внаслідок Карпатсько-Ужгородської операції закінчилося звільнення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. На останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося звільнення Закарпатської України. Остання подія сприяла возз'єднанню українських земель. У травні 1945 р. уряди Радянського Союзу і Чехословаччини підписали договір про передачу Закарпатської України до складу СРСР.

Прихід на західноукраїнські землі радянських військ поставив перед керівництвом УПА складне питання: продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом чи капітулювати? Провід ОУН-УПА, сподіваючись на зіткнення західних країн і СРСР, вирішив продовжувати боротьбу, щоб не дати змоги радянській владі швидко закріпитися на західноукраїнських теренах. Щоправда, у протистояння між німецьким військом та Червоною армією УПА в той час, як правило, не втручалася, зберігаючи сили для вирішальних дій. Лише після того, як лінія фронту відкотилася на захід, за межі України, УПА провела ряд акцій, щоб перешкодити мобілізації, не допустити нових депортацій, припинити репресії. Навіть після остаточного завершення Другої світової війни більшовицький режим ще довго не міг контролювати великі території західноукраїнських земель.

У квітні 1945 р. Червона армія почала штурм Берліна. Через вимогу Й. Сталіна ввійти туди швидше, ніж союзники, вона втратила в ході Берлінської операції 400 тис. солдатів і офіцерів. 8 травня 1945 р. нацистська Німеччина капітулювала, а 9 травня було відзначено день Перемоги. Влітку того самого року радянські війська спільно з союзниками розгромили й далекосхідного агресора — Японію, яка 2 вересня також змушена була капітулювати. Так закінчилася Друга світова війна.

Вагому частку у перемогу над ворогом внесли українці, 4,5–6 млн яких боролися у складі Червоної Армії та радянських партизан, Української повстанської армії, військових формувань США, Канади, Франції, Польщі, Чехословаччини тощо. Радянськими бойовими нагородами було відзначено 2,5 млн українських вояків, 2072 з них стали Героями Радянського Союзу, 32 удостоєні цієї нагороди двічі, а льотчик Іван Кожедуб — тричі.

Урегулювання територіальних питань _____

Найважливішим питанням, що його вирішила війна, стало включення Західної України до складу СРСР. У 1945 р. на Ялтинській конференції СРСР вдалося примусити відновлену Польську державу поступи-

тися своїми претензіями на Галичину та Волинь і провести кордон із Радянським Союзом по так званій «лінії Керзона». Оволодівши Галичиною, Сталін дістав вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Крім того, йому не терпілося розгромити український націоналізм, а для цього він мав загасити його вогнище в Західній Україні. Урегулювання територіального питання з Польщею передбачало також обмін населенням. Відтак у період між 1944 і 1946 рр. радянські власті дозволили переселитися у Польщу з Галичини і Волині майже мільйонові поляків. Натомість у Радянську Україну добровільно чи під примусом імігрувало близько 520 тис. українців.

Одразу після війни Москва переконала також Чехословаччину й Румунію відмовитися від претензій відповідно на Закарпаття та Буковину. Відтак Західна Україна з її понад семимільйонним населенням та 110 тис. кв. км. території стала складовою СРСР.

Труднощі післявоєнної відбудови

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли переважна більшість українських земель опинилася у межах однієї держави. Однак найбільшою трагедією було те, що головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій всередині країни і на міжнародній арені, незважаючи ні на що.

Народне господарство. Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики «спаленої землі», тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Значна частина майна була евакуйована в східні райони, через це промислове виробництво в Україні у 1945 р. становило лише 26 % довоєнного рівня.

У березні 1946 р. Верховна Рада затвердила п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. Основні завдання четвертої п'ятирічки полягали у відбудові зруйнованих районів країни, відновленні довоєнного рівня промисловості й сільського господарства, і навіть його перевищенні. Нехтуючи можливостями людей, план вимагав відбудови народного господарства менше ніж за п'ять років, підвищення продуктивності праці на 36 %.

Відбудова важкої промисловості принесла свої результати. Україна за окремими показниками випереджала розвинуті європейські країни. Промислове виробництво на 15 % перевищувало довоєнний рівень.

У складних умовах відбувалося відродження сільського господарства України. Хоча на кінець 1945 р. посівні площі розширилися, республіка

змогла продати державі зерна на третину менше, ніж до війни. Ситуація вимагала докорінних змін у політиці Компартії. Але цього не сталося. Під тиском Сталіна УРСР планувала на 1946 р. форсоване збільшення посівних площ, урожайності та хлібозаготівель. Труднощі вкрай загострилися навесні 1946 р. В результаті погодних умов зимові та ярові культури майже цілком загинули. А вже у липні 1946 р. план хлібозаготівель було збільшено з 340 до 360 млн. пудів. Вживалися надзвичайні заходи для того, щоб будь-якою ціною отримати від колгоспів заплановану кількість хліба. У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки та областей, суду і прокуратури. Восени 1946 р. розгорнулися широкі репресії на селі, було відновлено діяльність «Закону про 5 колосків» початку 30-х років. Незважаючи на суворі каральні заходи, у колгоспах і радгоспах України було вилучено лише 60 % запланованого для заготівлі зерна. Неврожай та надмірні поставки зерна загострили становище з кормами. Вже восени 1946 р. почався падіж худоби. Тимчасом, коли за межі України сотнями ешелонів вивозився пограбований хліб, на її території вибухнув страшний голод. За неповними даними 1946–1947 рр., у 16 східних областях померли від голоду близько 800 тис. людей. Водночас у період голоду з Радянського Союзу було вивезено 1,7 млн. пудів хліба у вигляді безкоштовної допомоги країнам «народної демократії» — Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та іншим. Московське керівництво на ситуацію в УРСР відреагувало притаманним для нього способом — зміною республіканського керівництва (у березні 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У було призначено Л. Кагановича замість М. Хрущова) і мінімальною допомогою (позичка розміром 35 млн пудів на посівну кампанію 1947 р.). Отже і третій голод був викликаний насамперед сталінським керівництвом.

Тяжкий стан сільського господарства був зумовлений, по-перше, низькою врожайністю культур; по-друге, недостатньою матеріальною зацікавленістю трудівників у розвитку громадського виробництва; по-третє, низькими заготівельно-закупівельними цінами на зерно, картоплю, овочі, продукти тваринництва; по-четверте, надмірною централізацією системи планування.

Поглинення Західної України. У Західній Україні новий прихід радянської влади зустріли насторожено. Ще до її появи сотні тисяч людей з боєм і розпучкою залишали рідний край і виїздили на Захід, розуміючи, що більшовизм несе нові страждання українському народові. І справді, вже з 1944 р. в усіх місцевостях Західної України партійні, радянські та каральні органи продовжили розпочаті у 1939–1941 рр. «соціалістичні перетворення», розгорнувши своєрідну «радянізацію-2».

Одним із перших об'єктів атаки радянської влади стала греко-католицька церква, оскільки вона діяла головним чином як церква національна. Сигналом до кампанії, спрямованої проти греко-католицької церкви, послужила смерть 1 листопада 1944 р. митрополита А. Шептицько-

го, що користувався величезною популярністю. За кампанією наклепів пішли арешти й заслання до Сибіру за явно сфабрикованими звинуваченнями усієї греко-католицької ієрархії. Ліквідуючи церковну ієрархію, більшовики водночас переконали священника Гаврила Костельника організувати групу греко-католиків для агітації за розрив унії з Римом. 8 березня група скликала синод і проголосила наперед відоме рішення про скасування Берестейської унії 1569 р., про розрив із Римом і «возз'єднання» греко-католицької церкви з Російською православною церквою. Зникнення церковних ієрархів, радянська тактика терору, страх за свої сім'ї змусили багатьох священників перейти у православ'я. Тих, хто відмовлявся, усували з парафій і висилали до Сибіру.

Попри радянську окупацію Галичини та Волині, УПА продовжувала зростати. У 1944–1945 рр. вона мала більше бійців, ніж могла озброїти. Щодо політики УПА, то вона полягала в тому, щоб чекати розвитку подій на Заході й сподіватися на початок нової війни між союзними державами та СРСР. Водночас вона була спрямована на те, щоб перешкодити встановленню радянської системи в себе на батьківщині. Широка діяльність УПА була зумовлена, з одного боку, народною підтримкою та ефективністю організації цієї армії. А з другого — тим, що радянських військ у Західній Україні було обмаль.

Після капітуляції Німеччини в травні 1945 р. радянський режим організував систематичні й широкі заходи, спрямовані на знищення УПА. Щоб залякати західноукраїнське населення й позбавити УПА підтримки народу, НКВС застосував цілий ряд жорстоких тактичних заходів. Він виселяв людей із районів розташування баз УПА, депортуючи до Сибіру сім'ю кожного, хто був пов'язаний з опором, і навіть цілі села. Щоб дискредитувати партизанів, загони НКВС перевдягалися у форму УПА й грабували, гвалтували та мордували українських селян.

Зазнаючи тяжких втрат, УПА спробувала пристосуватися до наростаючого наступу радянських сил, розділивши великі з'єднання на малі рухливіші загони. У 1947–1948 рр., коли стало зрозуміло, що американо-радянська війна не відбудеться, багато цих загонів було розпущено. Поширення колективізації було ще одним ударом по УПА, оскільки колгоспники, перебуваючи під контролем, не могли постачати партизанам провізію.

На цій стадії загони УПА та підпілля ОУН зосередилися на антирадянській пропаганді та саботажі. Але у березні 1950 р. УПА зазнала дошкульного удару, коли в сутичці під Львовом загинув її командир Роман Шухевич. Хоч окремі невеликі загони УПА продовжували діяти до середини 50-х років, з усіх практичних міркувань УПА та ОУН в Україні перестали існувати як організація саме після смерті Шухевича.

Операція «Вісла». Трагічні часи пережили українці, які проживали на українській етнографічній території, розташованій в Карпатах на захід від річки Сяну, далі на північ над річкою Сяном і Соколією, і далі

на захід від річки Буг і відійшли після Другої світової війни до Польщі. Уже з 1944 р. почалося примусове переселення українців звідти на схід. У 1945–1946 рр. мало не півмільйона людей втратили землю, майно і під військовим конвоєм були насильно перевезені в СРСР. Щоб припинити геноцид, загін УПА-Захід став на захист мирного населення. Спроби польських регулярних військ ліквідувати повстанський рух не принесли жодного результату. Тоді три комуністичних режими — СРСР, ПНР і ЧССР уклали договір про спільні дії проти ОУН-УПА. З допомогою органів держбезпеки уряд Польщі розробив у 1947 р. операцію «Вісла». Спираючись на загони НКВС, 30-тисячне польське військо стерло з лица землі всі оселі Лемківщини. 150 тис. українців було переселено в західні воєводства Польщі, на колишні німецькі землі. Щоб остаточно сполонізувати лемків, їх розміщали по дві-три сім'ї в кожному селі. Частина УПА-Захід були розбиті в нерівних боях. Лише окремим загонам удалося перейти на Захід або на територію УРСР.

Колективізація. Лише після того, як остаточно було вирішено питання з УПА, радянський уряд міг розпочати колективізацію. Схема колективізації залишалася такою ж як була. Процвітаючих селян обклали такими тяжкими податками, що вони не змогли утримувати свої господарства. Тих, які не бажали скоритися уряду, депортували до Сибіру. Тимчасом радянські агітатори на зборах і в тривалих розмовах змушували селян вступати до колгоспів. Але були дві риси, які відрізняли процес колективізації на Західній та Східній Україні: по-перше, тут колективізація не супроводжувалася голодом, а по-друге, її супроводжувала збройна боротьба ослабленої УПА.

Колективізація розгорталася одночасно з індустріалізацією. За австрійського та польського панування Галичина була економічно відсталим регіоном. Радянський режим зробив великі капіталовкладення у промисловий розвиток регіону. Розширилися старі виробництва, такі, як видобуток нафти, створювалися нові галузі промисловості: виробництво автомобілів, автобусів, радіоапаратури та ін. Завдяки тому, що західноукраїнські підприємства були шойно збудованими та обладнаними устаткуванням, вивезеним із Німеччини, вони були одними з найсучасніших в СРСР.

У ході індустріалізації відбувалися соціальні зміни. Нестача спеціалістів та кваліфікованих робітників призвела до того, що до регіону масово переселялися росіяни. Але водночас активно розвивався місцевий робітничий клас.

Для підвищення своєї популярності радянська влада вжила вже перевірений захід, а саме, щоб схилити на свій бік симпатії західних українців, у 1945 р. було активізовано українську початкову освіту. Однак зростання освітнього рівня зумовлювало й активнішу русифікацію. У 1953 р. навчання в усіх вузах Західної України велося російською мовою, а це свідчило про те, що радянська модернізація мала на меті сприяти русифікації.

Ідеологічний наступ режиму. По закінченні війни діячі культури, відчувши деяке послаблення контролю з боку режиму, спробували дещо відхилитися від офіційної лінії. Відновлення ідеологічної роботи у суспільстві було довірено Андрію Жданову, близькому помічникові Й. Сталіна. Ідеологічна кампанія була спрямована насамперед проти тих, хто прагнув лібералізації культурної атмосфери і захоплювався досягненнями західної культури. Водночас ця кампанія мала на меті ще більше підносити досягнення російської культури і науки на противагу успіхам інших народів.

Для України грім пролунав у липні 1946 р., коли ЦК ВКП(б) звинуватив українських комуністів у неправильному доборі кадрів та їхній недостатній політико-ідеологічній підготовці в галузі науки, літератури і мистецтва, де «мають місце українські націоналістичні концепції». В критиці окремих творів та їх авторів переважали обвинувачення у «буржуазному націоналізмі», ставились вимоги «викривати ворогів народу».

Особливої жорстокості набуло полювання на реальних і вигаданих українських націоналістів 1947 р. під час перебування в Україні Кагановича. На пленумі Спілки письменників України, партійних зборах постійно критикувалися за націоналізм М. Рильський, А. Малишко, В. Сосяра, І. Сенченко та інші.

З кінця 1948 р. в Україні розгорнулася кампанія боротьби проти «низькопоклонства» перед Заходом, а згодом і «космополітизму» єврейських письменників, художників.

У дискусіях з питань філософії, мовознавства, політекономії не допускалося інакомислення у суспільних науках, все більше утверджувалися догматизм і диктат.

Навіть побіжний перелік втрат свідчить про той страшний відбиток, що його наклала Друга світова війна на Україну та її населення: 5,3 млн. мешканців України загинуло; 2,3 млн українців було вивезено для примусової праці до Німеччини; цілком чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, унаслідок чого безпритульними залишилося близько 10 млн. чоловік. Війна завдала Україні більше руйнувань ніж будь-якій іншій країні Європи. Цілковите чи часткове знищення понад 16 тис. промислових підприємств означало втрату великої частини того, що Україна здобула такою великою ціною у 30-х роках.

І все ж, попри страхітливі втрати й невдачі, остаточні підсумки війни з української точки зору мали й деякі позитивні моменти. Це перш за все те, що в результаті радянського завоювання Західної України вперше за багато століть усі українці з'єдналися у межах одного політичного цілого, тобто СРСР, в межах УРСР.

Здобутком українців у цей час стало входження УРСР у 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. Членство в ООН хоча й було декларативним, та все ж нагадувало світові про існування окремого українського народу, що прагнув до волі.

ЛЕКЦІЯ 7

УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. _____

Україна: 1985–1991 рр.

Горбачовська «перебудова» в українському контексті: Концепція «перебудови». Аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Початок національного відродження. «Неформальні осередки». Закон «Про мови в Українській РСР». Політико-просвітницькі заходи Руху. Становлення багатопартійності. Народний рух України за перебудову. Виборчі кампанії. Декларація про державний суверенітет України. Закон «Про економічну самостійність Української РСР». Економічна криза. Загальносоюзний референдум. Новоогазьовський процес. ГКЧП. Проголошення незалежності. Всеукраїнський референдум

Президент Леонід Кравчук: *Остаточний демонтаж СРСР. Співдружність Незалежних Держав. Становлення національної державності. Закон «Про громадянство України». «Декларація прав національностей України». Символіка. «Основи національної економічної політики». Прем'єр-міністр Л. Кучма. Парламентські вибори. Президентські вибори*

Президент Леонід Кучма: *Конституція України. Економічна криза. Виборчі перегони 1998–1999 рр. Президентські вибори. Основні орієнтири зовнішньої політики. «Основні напрямки зовнішньої політики України». Західний напрямок. Проблема ядерної зброї. Зростання зовнішньополітичної активності України. Міждержавні зв'язки з країнами СНД*

Україна: 1985–1991 рр. _____

Горбачовська «перебудова» в українському контексті

Критичне становище, в якому опинився СРСР у середині 80-х років, диктувало необхідність радикальних перетворень. Поворот у внутрішній і зовнішній політиці почався, коли у березні 1985 р., після смерті К. Черненко, Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М. Горбачова (у 1988 р. він став головою Президії Верховної Ради СРСР, а в 1990-му — президентом СРСР). На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС Горбачов уперше заявив про потребу докорінних змін в економіці та політиці, соціальному і духовному житті. Тому квітень 1985 р. вважається початком перебудови в СРСР, хоч саме поняття «перебудова» з'явилося значно пізніше.

Концепція «перебудови». Офіційна концепція перебудови в загальних рисах сформувалася до 1988 р. Було проголошено курс на здійснення двох взаємопов'язаних завдань: 1) радикальної економічної реформи; 2) демократизації суспільного життя, розширення гласності. Кінцевою метою проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму», який мав поєднати ринок з централізованим плануванням, політичний плюралізм із керівною роллю КПРС, суверенітет республік зі збереженням єдиної союзної держави. Перебудова не досягла поставлених цілей, натомість призвела до знищення тоталітарної системи. Складовою частиною цього процесу стало національно-державне відродження України.

У 1985–1987 рр., коли гласність завойовувала позицію за позицією, в Україні ситуація залишалася незмінною. До вересня 1989 р. першим секретарем ЦК Компартії України залишався В. Щербицький, який мав репутацію консерватора.

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Поштовхом до пробудження українського суспільства стала аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. Республіканське керівництво, під тиском Москви, певний час замовчувало сам факт катастрофи, а згодом — і її справжні наслідки. Населення Швеції швидше дізналося про трагедію в Чорнобилі, ніж українці. Ще одним злочином як республіканського, так і центрального керівництва стала першотравнева демонстрація у Києві, в якій брали участь діти. Звичайно, це були діти простих киян, бо партноменклатура встигла вивезти своїх за межі Києва завчасно. Офіційне попередження про небезпеку радіоактивного опромінення було оприлюднене лише 5 травня, на 9-й день після катастрофи. До цього засоби масової інформації переконували, що аварія не становить загрози для здоров'я населення. Згідно з міжнародними домовленостями, наприкінці 2000 р. Чорнобильська АЕС припинила своє функціонування. Аварія на ЧАЕС стала поштовхом до пробудження українського суспільства.

Початок національного відродження. «Перебудова», як і кожна «революція згори», була доволі непослідовною. Але головне її значення полягало у тому, що вона привела до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Завдяки горбачовській «гласності» люди долали стереотипи й догми, які формувалися десятиліттями, отримали право на об'єктивну інформацію, могли вільно висловлювати власну думку. Цей процес, звичайно, проходив в Україні повільно і болісно; зустрічав опір з боку консервативних сил, передусім партійної верхівки на чолі зі Щербицьким, але був необоротним. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови.

Ситуація почала змінюватися наприкінці 1987 р. з першими виступами інтелігенції, невдоволеною повільними темпами перебудови. Восени

1987 р. у Києві був заснований Український культурологічний клуб, на засіданнях якого відкрито обговорювалися питання про голод 1933 р., боротьбу за незалежність у 1917–1920 рр. тощо. Одночасно у Львові виникло культурологічне Товариство Лева. Того ж року група письменників, серед яких Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Іван Драч, Сергій Плачинда, виступила з різкою критикою мовної ситуації в республіці, вимагаючи урядових заходів для розширення вживання української мови.

Особливо бурхливо розвивалися події у Львові. У червні–липні 1988 р. тут відбулися перші масові несанкціоновані мітинги. На них виступали колишні дисиденти — В'ячеслав Чорновіл, Михайло і Богдан Горині, Ігор та Ірина Калинці, обговорювалися гострі національні проблеми, лунали вимоги спорудження у Львові пам'ятника Т. Шевченкові, а також жертвам сталінізму. Було вперше публічно порушено питання про реабілітацію вояків УПА як борців за національне визволення проти сталінської диктатури. У серпні деякі організатори та учасники мітингів були заарештовані, але незабаром випущені.

Відроджувався український патріотичний рух. 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові вперше замайоріло синьо-жовте знамено. 1 травня колона львів'ян з національними прапорами взяла участь у демонстрації. В Україні стала поширюватися національна символіка.

«Неформальні осередки». Почали виникати осередки «неформальних» (непідконтрольних КПРС) об'єднань: історико-просвітницької організації «Меморіал», Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Студентського братства та ін. Легалізувалася Українська греко-католицька церква, відродилася Українська автокефальна православна церква. У 1989 р. виникла перша масова політична організація, що перебувала у фактичній опозиції до КПУ — Народний рух України за перебудову (Рух). Потужні шахтарські страйки у червні–липні 1989 р. закінчилися частковою перемогою гірників і продемонстрували відродження робітничого руху в Україні.

Тимчасом в Україні все частіше лунали вимоги про відставку В. Щербицького. Нарешті у вересні 1989 р. пленум ЦК КПУ звільнив його з посади. Першим секретарем ЦК Компартії України став В. Івашко. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади привели до деякого прискорення демократичних процесів в Україні.

Закон «Про мови в Українській РСР». Зокрема, важливою віхою у національному відродженні стало прийняття у жовтні 1989 р. закону «Про мови в Українській РСР», згідно з яким проголошувався державний статус української мови.

Політико-просвітницькі заходи Руху. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи Руху. Перший — це «живий ланцюг», присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР, у якому 21 січня під національними прапорами стали, за різними даними, від 450 тис. до 3 млн осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Він продемонстрував

єдність України та зростаючу силу НРУ. Другою рухівською акцією було велелюдне святкування у серпні 500-річчя українського козацтва. Значною мірою завдяки Рухові у багатьох західноукраїнських містах відбувся демонтаж пам'ятників Леніну як символів тоталітарної доби.

Становлення багатопартійності. Народний рух України за перебудову. Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням був Народний рух України за перебудову. Його поява відображала об'єктивну необхідність економічного і політичного реформування суспільства, національного відродження України. У лютому 1989 р. «Літературна Україна» опублікувала проект програми НРУ, розроблений ініціативною групою, до якої увійшли представники Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. А вже у вересні того ж року, незважаючи на шалений опір властей, відбувся Установчий з'їзд Народного руху (його чисельність у той час становила 280 тис. осіб, а через рік — 633 тис.), головою якого було обрано поета І. Драча, а головою Секретаріату — одного із лідерів УГС М. Гориня. Цей широкий суспільно-політичний рух об'єднав різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму. То був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих громадян на ґрунті боротьби за національне, духовне, економічне і політичне відродження України.

Після того, як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, партійне будівництво прискорилося. У квітні 1990 р. на базі Української гельсінської спілки була створена Українська республіканська партія (УРП), мета діяльності якої — Українська незалежна соборна держава. Очолив УРП відомий правозахисник Л. Лук'яненко. У наступні місяці відбулися установчі з'їзди Української християнсько-демократичної партії (лідер — В. Січко), Соціал-демократичної партії України (А. Павлишин, А. Носенко), Української селянсько-демократичної партії (С. Плачинда, В. Щербина) та ін. У вересні 1990 р. створено Партію зелених України, очолену Ю. Щербаком, яка виступала за збереження природи, культурної та історичної спадщини українського народу. Наприкінці того ж року оформилися Демократична партія України (Ю. Бадзьо) та Партія демократичного відродження України (В. Гриньов, О. Ємець, В. Філенко). Всього до 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань, переважна більшість яких або стояли на державницьких позиціях, або еволюціонували до них. Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли реально конкурувати з КПРС: якщо загальна кількість членів усіх некомуністичних партій у 1991 р. становила 35–40 тис. осіб (Рух не був політичною партією), то КПУ — 2,9 млн осіб (щоправда, значна частина з них лише формально числилась у партії, оскільки не

брала участі в роботі парторганізацій). Значно послаблювала демократичні партії боротьба за лідерство, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом з тим, саме вони стали силою, яка повела рішучу боротьбу проти монополії Компартії на владу.

Виборчі кампанії. Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості мали вибори до союзної, республіканської та місцевих Рад, які відбувалися у 1989–1990 рр. Першими відбулися вибори народних депутатів СРСР у березні–травні 1989 р., які, незважаючи на всілякі обмеження (третина депутатів, по суті, призначалася Компартією та залежними від неї громадськими організаціями), стали першими альтернативними виборами за весь час існування радянської системи.

Наступного року (березень 1990-го) відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. Український виборчий закон був значно демократичнішим за союзний і передбачав обрання депутатів прямим, таємним голосуванням з альтернативних кандидатур. У ході передвиборної кампанії демократичні сили республіки — близько 40 неформальних організацій — згуртувалися в Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, за необхідність прийняття нової Конституції. В цілому по Україні Демблок, в якому найпотужнішим був Рух, завоював 1/4 мандатів. Однак вибори показали, що позиції демократичних сил на півдні та сході республіки ще доволі слабкі. Незважаючи на всі порушення, Україна все ж отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати перебрання на себе всієї політичної влади, що досі належала ЦК КПУ.

Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до місцевих Рад. У більшості з них перемогу здобув компартійний апарат. Зате в трьох галицьких областях — Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській — він зазнав нищівної поразки і вперше змушений був перейти в опозицію. Демократичні сили перемогли також у деяких східноукраїнських містах, а також у Києві, де 24 липня 1990 р. над будинком Київської міської ради було піднято національний стяг.

Отже, в історії України розпочався заключний етап боротьби за здобуття державної незалежності.

Декларація про державний суверенітет України. Починаючи з 15 травня 1990 р., вперше в історії України Верховна Рада республіки стала працювати у парламентському режимі. Закінчилися часи, коли депутати з'їжджалися на 1–2 дні, лише щоб однотайно проголосувати за законопроекти, підготовлені апаратом. Перша сесія новообраного українського парламенту тривала 60 робочих днів. Зрештою саме Верховна Рада, а не кремлівські кабінети чи ЦК КПУ, стала тим місцем, де вирішувалася доля України.

Основним здобутком першої сесії українського парламенту стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 р. За неї проголосувала не тільки Народна рада, а й представники прокомуністичної «групи 239». Такий перебіг подій був зумовлений збігом кількох обставин. По-перше, Декларацію про державний суверенітет на той час вже прийняла Росія. По-друге, депутати-комуністи були розгублені несподіваною відставкою В. Івашка, який, перебуваючи разом із кількома десятками своїх соратників із числа депутатів у Москві на XXVIII з'їзді КПРС, змінив посаду голови Верховної Ради на заступника генерального секретаря ЦК КПРС. По-третє, роботу Верховної Ради супроводжували постійні багатотисячні мітинги та шахтарський страйк, під час якого шахтарі домагалися департизації підприємств, націоналізації майна КПРС.

Декларація про державний суверенітет України стала першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності. У преамбулі цей документ проголосив «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада. Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканною. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Верховна Рада зберігала за Україною право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Проголошувався намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Важливим було положення про українське громадянство. По суті, Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Закон «Про економічну самостійність Української РСР». Наступним кроком Верховної Ради після прийняття Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня того ж року. Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повна господарська самостійність і свобода підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо.

У контексті Декларації логічними були також дії українських парламентарів, передусім представників Народної ради, які прагнули надати відносинам України з іншими республіками СРСР міждержавного характеру. 29 серпня 1990 р. вони спільно з російськими депутатами з блоку «Демократична Росія» підписали «Заяву про засади державних відносин

України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет». До кінця 1990 р. Україна підписала двосторонні державні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном.

Економічна криза. Тимчасом тривав спад виробництва в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та падіння обсягів промислової продукції. Дефіцитом, окрім промислових товарів, стали м'ясо, молочні продукти, вершкове масло. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. вдвічі (у січні 1992 р. вони вже перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їх зростання щонайменше в 1,5 разу перевищувало зростання доходів) призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Україна наприкінці 1980-х років стала єдиною республікою в СРСР, де смертність населення перевищувала народжуваність.

У березні 1991 р. Україною прокотилися багатотисячні шахтарські страйки. Поряд з економічними вимогами висувалися й політичні: надання Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності усіх республік СРСР, відставка союзного та республіканського урядів. А вже у червні на Всеукраїнському з'їзді страйкових комітетів було висунуто вимогу про вихід України зі складу СРСР, розпуск Компартії, перевибори Верховної Ради України тощо.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Ставало очевидним, що імперія більше існувати не може.

Проте консервативні сили з числа прихильників СРСР не збиралися здавати своїх позицій, перейшовши у наступ проти республік, які прагнули добитися реального суверенітету. Свідченням цього стали події 13–20 січня 1991 р., коли московська влада вдалася до застосування військової сили у Вільнюсі й Ризі, щоб придушити незалежницькі настрої у Литві й Латвії. Президія Верховної Ради України у такій ситуації здійснила безпрецедентний крок — ухвалила заяву, де засуджувала дії центру як порушення державного суверенітету прибалтійських республік.

Загальносоюзний референдум. Не залишилася в стороні від московського тиску й Україна. Щоб втримати її, проімперські сили вдалися до інспірування сепаратистських настроїв. Одним із кроків Москви щодо збереження радянської імперії мав стати загальносоюзний референдум, на який було винесене запитання з нечітким формулюванням: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Щоб нейтралізувати можливе посилення імперського центру, Верховна Рада України, завдяки співпраці Народної ради та «націонал-комуністів» на чолі з Л. Кравчуком, включила на референдум додаткове республіканське запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суве-

рених держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». У Галичині додалося ще й третє запитання: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?». Під час референдуму, який відбувся 17 березня 1991 р., на запитання союзного бюлетеня ствердно відповіли 70,2 %, республіканського — 80,2 %, а в Галичині 88 % українців проголосували проти Союзу. Провівши референдум, Москва, однак, не досягла поставленої мети, оскільки чи не в кожній республіці він відбувався паралельно з місцевими опитуваннями, а Естонія, Латвія, Литва, Вірменія, Грузія і Молдова взагалі відмовилися від його проведення.

Новоогарьовський процес. Після референдуму М. Горбачов розпочав т. зв. новоогарьовський процес — переговори, які велися у Ново-Огарьово під Москвою з керівниками 9 республік, в т. ч. й України, про зміст нового союзного договору. Його попереднє підписання, незважаючи на існування у ньому багатьох невирішених питань, планувалося на 20 серпня 1991 р. В Україні спеціальна парламентська комісія повинна була з'ясувати, чи його умови не суперечать Декларації про суверенітет.

ГКЧП. Подальша доля України вирішилася несподівано. 19 серпня 1991 р. групою найвищих державних посадовців СРСР на чолі з віцепрезидентом Г. Янаєвим, прем'єр-міністром В. Павловим, головою КДБ В. Крючковим, міністром оборони Д. Язовим та міністром внутрішніх справ Б. Пуго була здійснена спроба державного перевороту. Створивши т. зв. ГКЧП, путчисти прагнули не допустити підписання нового союзного договору та намагалися повернути радянську імперію до стану, що існував напередодні 1985 р. Проте їхній задум наштовхнувся на рішучий народний спротив, який у Москві очолив російський президент Єльцин (М. Горбачов у той час був інтернований у Криму). На відміну від нього, голова українського парламенту Л. Кравчук зайняв обережну і невизначену позицію щодо ГКЧП, не висловивши підтримки Б. Єльцину. Вже на третій день — 21 серпня — організатори перевороту визнали свою поразку. Так закінчувалося понад сімдесятирічне існування імперії під назвою СРСР.

Проголошення незалежності. 24 серпня відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України і проголосила незалежність України, яка мала бути підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. У наступні дні Президія Верховної Ради прийняла постанови «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про тимчасове припинення діяльності компартії України», про передачу майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради та місцевих Рад. 30 серпня 1991 р., коли була доведена участь партапарату у підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради «Про заборону діяльності Компартії України».

Всеукраїнський референдум. 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності Ук-

раїни. В ньому взяли участь 84,2 % виборців, з яких 90,32 % проголосували за незалежність України.

Одночасно з референдумом відбулися вибори Президента України. Більшість виборців — 61,6 % — підтримала Леоніда Кравчука, який став Президентом України.

Президент Леонід Кравчук

Остаточний демонтаж СРСР. Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України викликав позитивний резонанс у світі. Вже на другий день після голосування про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3-го грудня — Угорщина, 4-го грудня — Латвія і Литва. 5-го грудня до них приєдналися одразу 5 країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. 25-го грудня про визнання української державності заявили США. Загалом у грудні 1991 р. незалежність України визнали 68 країн, а протягом 1992 р. — ще 64 держави світу. Україна стала на шлях повноправного учасника світового співтовариства.

Наслідки всенародного референдуму в Україні докорінним чином вплинули на становище Радянського Союзу, який фактично припинив існування. Але існувала небезпека некерованої дезінтеграції СРСР, що в умовах великої кількості зброї, передусім ядерної, на його території загрожувало непередбачуваними наслідками, в т. ч. й для України.

Співдружність Незалежних Держав. Чи не єдиною розумною альтернативою такому розвитку подій могли стати багатосторонні переговори між керівниками республік, які поки що входили до складу Радянського Союзу, та України про швидкий, але в той же час керований демонтаж владних і силових імперських структур. Тому 7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі під Брестом відбулася зустріч лідерів Білорусі (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук), тобто республік, які у 1922 р. були серед співзасновників СРСР (четвертий суб'єкт — Закарпатська федерація — давно припинив своє існування). Констатуючи, що об'єктивний процес виходу республік зі складу СРСР і утворення незалежних держав став реальним фактом, вони заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припиняє своє існування. Правовою підставою для заяви про остаточний демонтаж СРСР були декларації про державний суверенітет Білорусі, Росії та України, схвалені їх вищими законодавчими органами, а що стосується останньої — ще й результати Всеукраїнського референдуму.

8 грудня 1991 р. Б. Єльцин, Л. Кравчук та С. Шушкевич від імені своїх держав підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкрити як для всіх суб'єктів колишнього СРСР, так і інших країн. 21 грудня до Угоди приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Уз-

бекистан, а в 1993 р. — Грузія. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав повноваження Президента СРСР. Нові незалежні держави стали на шлях самостійного розвитку.

Становлення національної державності. З самого початку проголошення своєї незалежності Україна розпочала творення основних атрибутів національної державності. Одним із пріоритетних напрямків стало формування Збройних сил. Вже 24 серпня 1991 р. парламентською постановою «Про військові формування в Україні» всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді. Чисельність Збройних сил України мала становити 0,8–0,9 % від загальної кількості населення України (420–440 тис. осіб). У січні 1992 р. розпочалося складання військової присяги на вірність Україні. Першим приєднав міністр оборони України генерал К. Морозов.

20 вересня 1991 р. було ліквідовано КДБ, а на його основі виникла Служба безпеки України, яку очолив генерал Є. Марчук. Вона могла користуватися лише конституційними методами діяльності, була підпорядкована Президенту і підконтрольна Верховній Раді.

Закон «Про громадянство України». Значну роль у становленні національної державності мав закон «Про громадянство України», який з'явився 8 жовтня 1991 р. і встановлював єдине громадянство. Воно визначалося як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянами України стали всі особи, які на момент набуття чинності закону проживали на її території, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів і релігійних переконань, не були на той час громадянами інших держав і не заперечували проти отримання громадянства.

«Декларація прав національностей України» була прийнята Верховною Радою 1 листопада 1991 р. Вона гарантує всім народам, національним групам і громадянам, котрі проживають в Україні, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права. Дискримінація за національною ознакою заборонена і суворо карається законом.

Символіка. Неодмінним атрибутом кожної держави є її символіка — прапор, герб та гімн. 28 січня 1992 р. Верховна Рада своєю постановою нарешті затвердила синьо-жовтий стяг Державним прапором України. Кольори українського прапора символізують собою чисте небо і лан стиглої пшениці — вічні цінності людського буття.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради України ухвалила указ «Про Державний гімн України», яким затвердила мелодію національного гімну «Ще не вмерла Україна». Одноименний вірш написав відомий український поет, етнограф, фольклорист Павло Чубинський (1839–1884). Вперше цей твір було опубліковано у 1863 р. Після того як він набув популярності, західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815–1870) поклав його на музику.

Постановою Верховної Ради від 19 лютого 1992 р. малим гербом України затверджено тризуб, який стане головним елементом великого герба України.

Значною перешкодою на шляху державного будівництва була відсутність нової конституції, без якої відкритими залишалися питання форми правління (президентська чи парламентська) і устрою держави (унітарна чи федеративна), розподілу повноважень між законодавчою і виконавчою владою тощо.

Найважливіше завдання української влади після проголошення державної незалежності України полягало у тому, щоб забезпечити нормальні умови життя, підняти рівень добробуту людей. Для цього необхідно було здійснити перехід від командної до ринкової економіки.

«Основи національної економічної політики». У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила «Основи національної економічної політики». У документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв закон «Про приватизацію майна державних підприємств». Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі зрушення в аграрному секторі. Зокрема, створювалися фермерські господарства, чому сприяв закон «Про селянське (фермерське) господарство». У січні 1992 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про форми власності на землю», яким проголошувалася рівноправність усіх форм власності на землю. Приймалися інші закони і постанови. У Міжнародний валютний фонд направлено розширену програму ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом МВФ.

Разом з тим, економічні перетворення відбувалися надзвичайно повільно. Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була відсутність цілісної концепції суспільної трансформації, а тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали.

Кризу у промисловому виробництві поглибив розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками. Адже промисловість України виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції являла собою напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. На відміну від російських лідерів, українські не виявляли бажання проводити ради-

кальну економічну реформу. Вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільсько-му господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Прем'єр-міністр Л. Кучма. 13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового прем'єр-міністра Л. Кучму, колишнього директора найбільшого військового заводу «Південмаш». У листопаді новий уряд прийняв принципове рішення про вихід із рубльової зони. У країні була введена власна національна валюта — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Однак у своїй політиці Л. Кучма акцентував увагу на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. Намагання уряду Кучми стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада вдовольнила прохання Л. Кучми і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив сам Президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував Ю. Звягільський.

Політика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регуляцій і податків і зробила майже неможливою нормальну економічну активність. Подібна політика викликала значне невдоволення серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної самостійності.

Парламентські вибори. У березні та квітні 1994 р. відбулися парламентські вибори. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі. У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право бути представленими у Верховній Раді. Найбільшого успіху домоглися ліві партії (Комуністична, яка, користуючись демократичними законами, відновила свою діяльність після заборони, Соціалістична та Селянська), які, контролюючи понад третину мандатів, зуміли провести на посаду голови Верховної Ради свого представника — лідера СПУ О. Мороза. Члени цих партій очолили також значну кількість парламентських постійних комісій.

Президентські вибори. Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що проходили в червні–липні 1994 р. Другий тур виборів, в якому балотувалися Л. Кравчук і Л. Кучма, дав перевагу Л. Кучмі.

Президент Леонід Кучма

Влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж Москва ясно дала

зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Кучма вів пердвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків із Росією та іншими країнами СНД, надання російській мові статусу офіційної, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Одним із перших кроків новообраного Президента стало ініціювання ним конституційного процесу в Україні, спрямованого на підвищення ефективності державної влади. Вже у вересні 1994 р. почала діяти нова Конституційна комісія. Проте її робота через протистояння політичних сил у парламенті не відзначалася продуктивністю. Прагнучи зрушити справу з місця, на початку грудня 1994 р. Президент вніс до Верховної Ради проект «Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», в якому містилися конкретні пропозиції щодо розмежування повноважень між гілками влади. Передусім йшлося про те, щоб наповнити реальним змістом статтю, внесenu 1991 р. у Конституцію, яка визначала повноваження Президента як глави держави і глави виконавчої влади. Ця ініціатива викликала невдоволення лівих сил і ще більше посилила напруження між гілками влади.

Компромісом став Конституційний договір між двома гілками державної влади, підписаний 8 червня 1995 р. Згідно з документом, укладеним на один рік, тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили договору, обмежувалися повноваження Верховної Ради та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції Президента та уряду.

Конституція України. Завершальною фазою конституційного процесу стало прийняття Конституції України. Найбільше суперечок викликали питання щодо розподілу владних повноважень, приватної власності, державної символіки, статусу російської мови та статусу Криму. З 27-го на 28-го червня було прийнято Конституцію України. Ця історична подія ознаменувала остаточне утвердження Української держави. День 28-го червня проголошено державним святом — Днем Конституції України.

Конституція України, яка складається з преамбули та 15 розділів, що охоплюють 161 статтю, проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою з єдиним громадянством. Вона є унітарною, а її територія — цілісною і недоторканою. Найвищою соціальною цінністю в Україні визнається людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який реалізує її через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державною мовою є українська, але гарантується вільний розвиток інших мов національних меншин. В Україні визнається і діє принцип верховенства права, її громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Кожен громадянин має право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання, об'єднання у політичні партії та громадські організації

тощо. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Право приватної власності є непорушним. Конституція декларує також права на працю, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я, освіту, правову допомогу та ін. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Водночас усі громадяни України зобов'язані неухильно дотримуватися Конституції та законів України.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. До її повноважень належить: внесення змін до Конституції України; призначення всеукраїнського референдуму; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад у випадках, передбачених Конституцією, тощо. Главою держави є Президент України, який виступає від її імені і є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді у межах, передбачених Конституцією України. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Економічна криза. Головною проблемою, яка постала перед новообраним Президентом, була економічна криза, її подолання з нетерпінням очікувала вся Україна. У жовтні 1994 р. він проголосив стратегію економічних перетворень, яка передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої та зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2–3 роки після проголошення економічного курсу Л. Кучми в українській економіці намітилися певні зрушення на краще. Почалася реальна приватизація. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти по відношенню до долара. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа: карбованець було замінено на гривню. Разом з тим було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто тотальний товарний дефіцит.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у багатьох галузях, економічну кризу подолати не вдалося. Спостерігалося постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилася чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн осіб. За межею бідності опинилося близько половини українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54-го на 102-ге місце у світі. Причини такого становища крилися в низькій якості економічної політики. Хибна податкова система стала головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Держава, замість того, щоб зупинити і кардинально, до розумних меж, зменшити податковий прес, вишукувала нові джерела і бази для оподаткування. Значною мірою існуюча податкова система сприяла формуванню «тіньової» економіки. «Тіньова» економіка, яка є неоподаткованою структурою, має дві складові. Перша з них — це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування («тінь» на 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше для 75 % населення України). Значною мірою вона є об'єктивною реакцією суб'єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне падіння соціального захисту. «Тіньова» економіка є результатом пошуку підприємствами шляхів самозбереження в умовах податкового пресингу, котрий робить неможливим їх функціонування у правовому просторі. Друга складова — кримінальний сектор, який характеризується навмисним ухиленням від дій державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням в тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

Сконцентрований у «тіньовій» економіці капітал не направлявся на інвестування національного виробництва, не міг бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяв зростанню податкового пресу, що у свою чергу ще більший об'єм економіки заганяло в «тінь». Відповідно держава втрачала можливості реального управління економікою, оскільки більше половини економічної діяльності мало неофіційний характер, функціонувало стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляло під вплив державно-правових регуляторів.

Негативним фактором для розвитку української економіки став величезний зовнішній борг.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика держави протягом 1990-х років не мала стра-

тегічної основи, здійснювалася фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку України, чого було зовсім недостатньо для формування умов економічного росту. Уряд виявився нездатним забезпечити необхідне управління економічними процесами, значною мірою сприяв «тінізації» української економіки, нерідко відлякував зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. Не спромігся повною мірою реалізувати свої повноваження Президент. Зокрема, він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом протягом трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульованих законом.

Отже, відсутність професіоналізму законодавчої та виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна боротьба всередині самої влади зумовили затяжний економічний спад, призвели до зниження довіри суспільства не лише до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ.

Виборчі перегони 1998–1999 рр. Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні стало родючим ґрунтом для зростання впливу лівих сил. Свідченням цього був їхній успіх на виборах до Верховної Ради в березні 1998 р., які відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Виборці мали можливість вибирати не лише між окремими кандидатами в депутати, а й між тридцятьма політичними партіями і блоками. Необхідний чотиривідсотковий бар'єр подолали лише вісім партій і блоків: Комуністична партія (лідер — П. Симоненко) — 24,7 %, Рух (В. Чорновіл) — 9,4 %, виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій «За правду, за народ, за Україну» (О. Мороз, С. Довгань) — 8,6 %, Партія зелених (В. Кононов) — 5,4 %, Народно-демократична партія (А. Матвієнко) — 5 %, «Громада» (П. Лазаренко) — 4,7 %, Прогресивна соціалістична партія (Н. Вітренко) — 4,05 %, Соціал-демократична партія (об'єднана) (В. Онопенко) — 4,01 %. Відповідно до поданих голосів, КПУ отримала в парламенті 124 депутатських місця, Рух — 45, СПУ-СелПУ — 35, НДПУ — 23, «Громада» — 20, ПЗУ — 19, ПСПУ — 16, СДПУ(о) — 16. Решта місць дісталася безпартійним депутатам. Головою парламенту після тривалих дебатов і не без допомоги виконавчої влади було обрано представника Селянської партії Олександра Ткаченка.

Президентські вибори. Кампанія по виборах Президента України почалася у травні 1999 р. За результатами голосування, у другий тур виборів, який відбувався 14 листопада 1999 р., вийшли діючий Президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. Переміг Леонід Кучма, набравши 56,6 % голосів, за П. Симоненка проголосувало 37,8 % виборців.

Основні орієнтири зовнішньої політики. Основний принцип зовнішньополітичної стратегії України був закладений ще Декларацією про

державний суверенітет. УРСР урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї. Декларація також наголошувала, що Україна визнає пріоритети загальноєвропейських норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

«Основні напрямки зовнішньої політики України». Наступним кроком у формуванні зовнішньополітичної стратегії Української держави, який визначив її базові національні інтереси та завдання, стали «Основні напрямки зовнішньої політики України», схвалені Верховною Радою 2 липня 1993 р. У документі наголошувалося, що неодмінною умовою розбудови української державності є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства. Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; збереження її територіальної цілісності та недоторканності кордонів; входження національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Основоположними чинниками зовнішньополітичного курсу України визначалися: відкритість зовнішньої політики, співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав; засудження війни як знаряддя національної політики, прагнення до вирішення будь-яких міжнародних суперечок виключно мирними засобами; дотримання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав; відсутність територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання територіальних претензій до себе; дотримання міжнародних стандартів прав людини, принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, загальноєвропейських норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права, засудження практики подвійних стандартів у міждержавних відносинах.

Важливим чинником формування зовнішньополітичної стратегії стало прийняття нової Конституції України. Вона юридично закріпила основні принципи зовнішньополітичної діяльності Української держави, спрямовані на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноєвропейськими принципами і нормами міжнародного права.

Західний напрямок. Початок входження України у світовий політичний простір був доволі обнадійливим. Протягом першого року існуван-

ня українську державність визнали понад 130 країн світу, дипломатичні відносини було встановлено у повному обсязі зі 106 з них, а 40 держав відкрили у Києві свої представництва. До січня 1993 р. українська дипломатія уклала 35 міжнародних і 88 міжурядових двосторонніх договорів.

Важливою подією на шляху європейської інтеграції України, свідченням її незалежної й рівноправної міждержавної політики стало підписання Президентом Кравчуком 26 лютого 1992 р. у столиці Фінляндії Гельсінського заключного акта. Головним принципом цього документа було положення про відсутність територіальних претензій та непорушність кордонів.

Проблема ядерної зброї. Певне напруження у стосунки між Українською державою та Заходом, а також Росією внесла проблема ядерної зброї, розміщеної на українській території. Після розпаду СРСР Україна стала третьою за могутністю ядерною державою в світі після США і Росії. Українська держава поставила перед світовим співтовариством вимоги про надання їй твердих гарантій безпеки і територіальної цілісності, особливо з огляду на зростання російської небезпеки, та достатньої фінансової і технічної допомоги для потреб ядерного роззброєння.

Остаточного компромісу було досягнуто 14 січня 1994 р., коли у Москві президенти України, США і Росії підписали тристоронню заяву, згідно з якою США та Росія пообіцяли надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона стане учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як держава, що не володіє ядерною зброєю. Ці гарантії передбачали поважання незалежності та суверенітету України, недоторканність її кордонів, територіальну цілісність, утримання від загрози силою чи її використання, економічного тиску на Україну тощо. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до ДНЯЗ. У 1996 р. Українська держава виконала взяті на себе зобов'язання, остаточно позбувшись ядерного арсеналу. Таким чином, Україна стала першою країною, яка відмовилася від ядерної зброї, зробивши одночасно крок до без'ядерного майбутнього світу.

Зростання зовнішньополітичної активності України у західному напрямку виявилось у тому, що на 1 січня 1995 р. вона була членом 37 міжнародних міжурядових організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції і розвитку, у тому ж році стала повноправним членом Ради Європи, а в наступному — Центральноевропейської ініціативи. Україна першою з країн СНД ще у 1994 р. підписала угоди про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, вступ до якого є її стратегічною метою, та приєдналася до програми співробітництва з НАТО «Партнерство заради миру». У травні 1997 р. у Києві було відкрито інформаційний центр НАТО, а в липні того ж року в Мадриді Україна і НАТО підписали Хартію про особливе партнерство, де, серед іншого, зазна-

чалося, що «НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, а також принцип непорушності кордонів». Активною є участь України в миротворчих силах ООН, які виконують завдання у регіонах, де тривають міжетнічні та громадські конфлікти.

Міждержавні зв'язки з країнами СНД. Важливими для України є двосторонні міждержавні зв'язки з країнами СНД, а також багатосторонні консультації та переговори в рамках співдружності. Щоправда, від самого початку створення СНД намітилася різниця в стратегії України і Росії щодо майбуття цього об'єднання. Якщо Росія прагнула до зміцнення структур СНД, надання їм можливості безпосередньо впливати на перебіг подій у державах співдружності, то Україна, навпаки, вбачала в СНД передусім механізм «цивілізованого розлучення», який би координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР, а тому обстоювала суто консультативний характер органів співдружності та їхніх рішень. Виходячи з цих засад, наша держава послідовно виступає проти надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права, заперечує проти створення будь-яких наднаціональних органів.

У відстоюванні своєї позиції щодо СНД Україна спирається передусім на підтримку Грузії, Узбекистану, Азербайджану, Молдови, разом з якими вона створила міждержавне об'єднання, і Туркменістану, котрі також насторожено ставляться до спроб Росії перетворити співдружність на наддержавне утворення. Спільні економічні та політичні інтереси зближують Україну і з іншими державами СНД.

Завданням особливого значення є для України налагодження збалансованого і дійсно партнерського співробітництва з Росією при одночасній ефективній протидії будь-яким посяганням на свою незалежність. Однак досі значна частина представників московської політичної еліти не змогла позбавитися від імперського мислення і демонструє неготовність сприймати нові незалежні держави, в т. ч. і Україну, як рівноправних партнерів. Так, вже через два дні після проголошення української незалежності російський президент Б. Єльцин заявив, що Росія залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР.

Головною проблемою України у відносинах з Росією на сьогодні залишається залежність від поставок російських газу і нафти та відсутність необхідних коштів для своєчасної оплати за них. Від успішного вирішення цієї складної проблеми багато в чому залежать не лише подальші українсько-російські відносини, а й майбутнє самої України.

Отже, основним підсумком незалежного існування Української держави має стати усвідомлення нею, що зайняти гідне місце у світовому співтоваристві можливо лише за умов якісного реформування економіки, реальної демократизації суспільства, його політичної стабільності.

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ, ПОДІЇ

IV–III тис. до н. е. — Трипільська культура.

Кінець II — початок I тис. до н. е. — Розселення киммерійців у степах Північного Причорномор'я.

VII ст. до н. е. — Поява скіфів у південноукраїнських степах.

VI–II ст. до н. е. — Розквіт скіфської держави.

VII ст. до н. е. — Початок грецької колонізації Причорномор'я.

III ст. до н. е. — Поява у Північному Причорномор'ї сарматських племен, які панували там шість століть.

Близько 77 р. н. е. — Згадка про слов'ян-венедів римського історика Плінія Молодшого.

II–VII ст. — Розселення слов'ян. Утворення слов'янських родоплемінних союзів, перших державних утворень.

VIII — IX ст. — Формування держави Київська Русь.

860-ті рр. — Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія.

882–912 рр. — Князювання Олега в Києві після вбивства Аскольда.

912–945 рр. — Князювання Ігоря.

941, 944 рр. — Походи князя Ігоря на Візантію.

945–964 рр. — Правління дружини Ігоря княгині Ольги.

964–972 рр. — Князювання Святослава Ігоровича.

980–1015 рр. — Князювання Володимира Святославича.

988–989 рр. — Прийняття християнства в Київській Русі.

1019–1054 рр. — Князювання Ярослава Мудрого.

1037 р. — Ярослав Мудрий заснував при Софійському соборі першу бібліотеку на Русі.

1051 р. — Заснування Києво-Печерської лаври.

1037–1039 рр. — Митрополит Іларіон написав і проголосив перший літописний руський звід «Слово про закон і благодать».

1113–1125 рр. — Князювання Володимира Мономаха.

1113 р. — Літописний звід Нестора «Повість временних літ».

- 1185 р.** — Створення «Слова о полку Ігоревім».
- 1187 р.** — Вперше в літописі згадується назва «Україна».
- 1199 р.** — Волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Галицьку і Волинську землі; утворення Галицько-Волинського князівства.
- 1199–1205 рр.** — Князювання Романа Мстиславича.
- Близько 1201–1264 рр.** — Роки життя князя Данила Галицького.
- 1240 р., листопад – 6 грудня 1241 р.** — Київ захопили татаро-монголи.
- 1241 р.** — Вторгнення монгольської орди на територію Галицько-Волинського князівства.
- 1323–1340 рр.** — Князювання Юрія II (Болеслава Тройденевича — останнього Галицько-Волинського князя).
- 1385 р.** — Кревська унія.
- 1387 р.** — Польща остаточно загарбала Галичину.
- 1413 р.** — Городельська унія між Литвою і Польщею.
- 1490-ті рр.** — Перші згадки в документальних джерелах про українських козаків.
- 1490–1492 рр.** — Повстання проти шляхти під керівництвом Мухи в Галичині.
- 1526–1608 рр.** — Роки життя Костянтина Острозького — засновника Острозької академії.
- 1550–1563 рр.** — Гетьманування Дмитра Вишневецького.
- 1552–1554 рр.** — Заснування Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Похід Д. Вишневецького (Байди) в Крим.
- 1569 р.** — Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1596–1647 рр.** — Роки життя Петра Могили — митрополита Київського, засновника Києво-Могилянської колегії (1632 р.).
- 1591–1593 рр.** — Козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.
- 1594–1596 рр.** — Козацько-селянське повстання на чолі з С. Наливайком.
- 1595–1657 рр.** — Роки життя Богдана Зиновія Хмельницького — гетьмана України (1648–1657 рр.).
- 1596 р.** — Берестейська церковна унія.
- 1616–1622 рр.** — Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1625–1638 рр.** — Козацько-селянські повстання під керівництвом М. Жмайла, Т. Трясила, І. Сулими, Я. Острянина, Д. Гуні.
- 1648–1657 рр.** — Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі.
- 1648, травень, вересень** — Перемога козацького війська над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.

1649 р. — Розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода.

1651 р. — Поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.

1652 р. — Військо Б. Хмельницького розгромило під Батогом польську армію.

1653 р. — Битва під Жванцем.

1654, 8 (18) січня — Переяславсько-московська угода.

1654, березень — Березневі статті. Політичний та правовий статус України в складі Московської держави.

1657, 27 липня (6 серпня за н. ст.) — Смерть Богдана Хмельницького. Обрання гетьманом Юрія Хмельницького.

1657, жовтень – 1659 рр. — Гетьманування Івана Виговського.

1658 р. — Гадяцький договір.

1659 р. — Розгром московських військ під Конотопом.

1659—1663 рр. — Друге гетьманування Ю. Хмельницького.

1659 р. — Переяславські статті Ю. Хмельницького.

1663–1668 рр. — Гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.

1663–1665 рр. — Гетьманування П. Тетері на Правобережній Україні.

1665–1676 рр. — Гетьманування П. Дорошенка.

1667 р. — Андрусівське перемир'я між Московщиною і Польщею. Поділ України на Лівобережну (у складі Московщини) і Правобережну (у складі Польщі).

1668–1672 рр. — Гетьманування Д. Многогрішного.

1669, березень — Глухівські статті.

1672–1687 рр. — Гетьманування І. Самойловича на Лівобережній Україні.

1677–1681 рр. — Російсько-турецька війна за Лівобережну Україну. Третє гетьманування Ю. Хмельницького.

1685 р. — Підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху.

1686 р. — «Трактат про вічний мир» між Московщиною і Польщею.

1687–1709 рр. — Гетьманування І. Мазепи. Коломацькі статті.

1708, жовтень — Перехід І. Мазепи на бік Карла XII.

1708, 2 листопада — Московські війська розгромили гетьманську столицю м. Батурин.

1708–1722 рр. — Гетьманування І. Скоропадського.

1709 р. — Московська армія зруйнувала Чортомлицьку Січ. Полтавська битва.

1710, квітень — Обрання гетьманом України П. Орлика в Бендерах.

- 1710 р.** — Конституція П. Орлика.
- 1722 р.** — Заснування першої Малоросійської колегії.
- 1722–1724 рр.** — Гетьманування П. Полуботка.
- 1727–1734 рр.** — Гетьманування Д. Апостола.
- 1734–1750 рр.** — Правління Гетьманського уряду.
- 1750–1764 рр.** — Гетьманування К. Розумовського.
- Близько 1690–1803 рр.** — Петро Калнишевський — останній кошовий отаман Запорізької Січі (1762, 1765–1775 рр.).
- 1764 р.** — Ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.
- 1768 р.** — Початок Коліївщини на Правобережній Україні.
- 1772 р.** — Перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до Росії, Галичини — до Австрії.
- 1775 р.** — Росія ліквідувала Запорізьку Січ. Австрія загарбала Буковину.
- 1775–1828 рр.** — Задунайська Січ.
- 1781 р.** — Ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу на Лівобережжі.
- 1783 р.** — Приєднання Кримського ханства до Росії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.
- 1793 р.** — Другий поділ Польщі. Росія захопила Правобережну Україну.
- 1795 р.** — Третій поділ Польщі. Росія захопила Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву і Курляндію.
- 1813–1835 рр.** — Антикріпосницький рух під проводом Устима Кармалюка.
- 1825, 25 грудня** — Повстання Чернігівського полку.
- 1837 р.** — «Руська трійця» видала в Будапешті літературний альманах «Русалка Дністрова».
- 1846 р., січень — початок 1847 р.** — Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 1846 р.** — Видання в Москві «Історії русів».
- 1848 р.** — Створення першої української політичної організації — Головної Руської Ради у Львові.
- 1851 р.** — Розпуск Головної Руської Ради.
- 1861, січень – 1862 р.** — Видання в Петербурзі щомісячного громадсько-політичного і літературного журналу українською мовою «Основа».
- 1863, 18 липня** — Валуєвський указ про обмеження видання книг і заборону навчання у школах українською мовою.
- 1865 р.** — Відкриття Новоросійського університету в Одесі.
- 1876 р.** — Олександр II підписав Емський указ, що забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.

1890 р. — Утворення Русько-української радикальної партії в Східній Галичині.

1891–1898 — Діяльність «Братства тарасівців» — першої української політичної організації, що стояла на засадах самостійності України.

1899 р. — Утворення Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій в Галичині.

1900 р. — Заснування в Східній Галичині перших військово-патріотичних організацій «Січ» з ініціативи К. Трильовського.

1903 р. — Видання у Відні «Біблії» українською мовою.

1904 р. — Утворення Української радикальної та Української демократичної партій.

1906 р., 27 квітня – 8 липня — Діяльність I Державної думи та Української думської громади.

1906 р., 9 листопада — Указ про вільний вихід селян з общини.

1907 р., 20 лютого — 8 червня — Діяльність II Державної думи та Української громади в ній.

1908 р. — Утворення Товариства українських поступовців.

1914 р., 19 липня (1 серпня н. ст.) — Початок Першої світової війни. Створення Головної української ради.

1914 р., серпень — вересень — Утворення легіону Українських Січових стрільців.

1914 р., кінець — Росія утворила Галицько-Буковинське генерал-губернаторство (ліквідовано в серпні 1917 р.).

1917 р.

Лютий — Початок революції в Російській імперії. 4 (17) березня — Утворення Української Центральної Ради.

10 (23) червня — I Універсал Центральної Ради.

15 червня — Створення Генерального Секретаріату Центральної Ради.

3 (16) липня — II Універсал Центральної Ради.

7 (20) листопада — III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).

4 (17) грудня — Ультиматум Раднаркому РСФРР Центральній Раді.

11–12 грудня — Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Проголошення України Радянською республікою.

27 грудня — Вибори до Українських установчих зборів.

1918 р.

22 січня — IV Універсал Центральної Ради.

29 січня — Бій під Крутами.

9 лютого — Підписання мирного договору УНР з країнами австро-німецького блоку.

9 лютого — Війська М. Муравйова захопили Київ. Більшовицькі погроми та масові розстріли. Переїзд Центральної Ради до Житомира.

1 березня — Прийняття Законів про державний герб УНР, про грошову систему, про громадянство.

18–19 лютого — Вступ німецьких військ в Україну.

2 березня — Вступ німецьких і українських військ до Києва.

29 квітня — УЦР ухвалила Конституцію УНР, обрання М. Грушевського Президентом УНР. Гетьманський переворот, проголошення П. Скоропадського гетьманом України.

13 листопада — Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

14 листопада — Утворення Директорії УНР. Заснування Всеукраїнської Академії наук у Києві.

14 грудня — Гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь Директорії.

18 грудня — Десант країн Антанти в Одесі.

1919 р.

22 січня — Акт злуки УНР і ЗУНР.

11 лютого — С. Петлюра став головою Директорії УНР (після відставки В. Винниченка).

6–10 березня — III Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві. Утворення УСРР. Схвалення Конституції УСРР.

1920 р.

Грудень — Союзний договір між УСРР і РСФРР про військову і господарську співпрацю.

1921 р.

Березень — Введення нової економічної політики (НЕП).

18 березня — Ризький мирний договір між Польщею і РСФРР та УСРР.

1922 р.

Осінь 1921 – весна 1922 рр. — Голод на півдні України.

26 жовтня — Рішення про утворення у Львові нелегального (таємного) українського університету.

30 грудня — Утворення СРСР.

1923 р.

1 серпня — Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про українізацію.

1924 р.

Березень — Повернення М. Грушевського з еміграції до Києва.

12 жовтня — Утворення Молдавської АСРР у складі УСРР.

1925 р.

5 квітня — Обрання Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

1926 р.

Травень — Звинувачення О. Шумського в націоналістичному ухилі.

1928 р.

Березень–травень — «Шахтинська справа». Безпідставні звинувачення групи інженерно-технічних працівників Донбасу в шкідництві.

14 липня — Обрання на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора.

1929 р.

27 січня – 3 лютого — Створення Організації українських націоналістів (ОУН) на конгресі у Відні.

Липень–вересень — Арешти визначних діячів української науки і культури за належність до Спілки визволення України (СВУ).

1930 р.

1929–1930 рр. — Перша фаза колективізації та «розкуркулення» в Україні.

9 березня – 19 квітня — Процес Спілки визволення України (СВУ) в Харкові.

1931 р.

Лютий — Арешти колишніх діячів УНР — В. Голубовича, П. Христюка, М. Шрагата та ін. Депортація М. Грушевського до Москви.

1932 р.

Весна — Початок голодомору в Україні.

9 лютого — Постанова ВУЦВК про утворення областей.

7 серпня — Постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» («Закон про п'ять колосків»).

1 листопада — Початок «роботи» надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з В. Молотовим.

1933 р.

Січень — жовтень — Масовий голод в Україні.

14 січня — Призначення П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У.

1934 р.

21 січня — Ухвала про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва.

1936 р.

Жовтень — Початок масових репресій і терору в Україні (так звана єжовщина), що тривали до кінця 1938р.

1937 р.

25–30 січня — Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив нову Конституцію УРСР.

1938 р.

27 січня — Призначення М. Хрущова першим секртарем ЦК КП(б)У.

24 квітня — Впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах УРСР.

1939 р.

15 березня — Проголошення самостійності Карпатської України, президентом якої було обрано А. Волошина.

23 серпня — Німецько-радянський пакт про ненапад і таємна угода про розподіл сфер впливу в Східній Європі.

28 вересня — Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною.

26–27 жовтня — Народні збори Західної України прийняли Декларацію про входження Західної України до складу УРСР.

1–2 листопада — Верховна Рада СРСР прийняла рішення про приєднання до СРСР Західної України і Західної Білорусі.

1940 р.

2 серпня — Закон Верховної Ради СРСР про включення Північної Буковини і північної та південної частини Бессарабії до складу УРСР.

1941 р.

22 червня — Напад Німеччини на СРСР.

30 червня — Проголошення у Львові ОУН(Б), відновлення української державності та утворення Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком.

20 серпня — Створення рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Е. Кохом.

Осінь, зима — Німецькі спеціальні частини «СС» знищили понад 150 тис. євреїв у Бабиному Яру, понад 30 тис. — у Дробицькому Яру, всього близько 900 тис. євреїв.

30 жовтня–4 липня 1942 р. — Героїчна оборона Севастополя, що тривала 250 днів і ночей.

Осінь — Евакуація з України в тил понад 550 великих підприємств.

1942 р.

Лютий — Початок примусового вивезення українців до Німеччини.

Травень — Поразка Червоної армії під Харковом та в Криму.

22 липня — Фашисти окупували всю територію України.

Жовтень — Створення Української повстанської армії (УПА).

1943 р.

5 липня – 23 серпня — Битва на Курській дузі. Вигнання німецьких військ із Харкова (23 серпня).

Вересень – листопад — Битва за Дніпро. Вигнання німецьких військ із Києва (6 листопада).

1944 р.

28 жовтня — Визволення всієї території України від фашистів.

18–22 липня — Бій під Бродами. Червона армія розбила дивізію «Галичина».

Травень–липень — Початок боротьби УПА з частинами Червоної армії.

1945 р.

29 червня — Чехословацький договір у Москві. Повернення Закарпатської України Радянській Україні.

26 квітня — Вхідження УРСР як члена-засновника до ООН на конференції в Сан-Франциско.

1946 р.

8–10 березня — Собор греко-католицької церкви у Львові скасував унію греко-католицької церкви з Римом і підпорядкував її Російській православної церкви.

1946–1947 рр. — Голод в Україні.

1947 р.

3 березня — Л. Каганович призначений першим секретарем ЦК КП(б)У і почав «чистку» серед української інтелігенції, звинувачуючи її в «буржуазному націоналізмі».

1948 р.

Січень — М. Хрущов призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.

1949 р.

Квітень — Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Мюнхені почало видавати «Енциклопедію українознавства».

Грудень — Обрання Л. Мельникова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1951 р.

Червень — Друга декада української літератури і мистецтва в Москві. Розгромна критика вірша В. Сосюри «Любіть Україну».

1953 р.

5 березня — Помер Й. Сталін.

24 червня — Пленум ЦК КПУ звільнив Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря ЦК і призначив на його місце О. Кириченка.

1954 р.

19 лютого — Введення Кримської області до УРСР на основі рішення Президії Верховної Ради СРСР і з нагоди святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією.

12 травня — УРСР стає членом ЮНЕСКО і Міжнародної Організації Праці.

1956 р.

14–25 лютого — XX з'їзд КПРС, що накреслив заходи щодо десталінізації.

Серпень–вересень — Початок реабілітації незаконно репресованих українських громадян.

1959 р.

15 жовтня — Агент КДБ Б. Сташинський вбив С. Бандеру.

Грудень — Початок видання «Української Радянської Енциклопедії».

1961 р.

Січень — Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (Л. Лук'яненком, І. Кандибою та ін.).

22 травня — Початок вшанування пам'яті Т. Шевченка у день перенесення його праху в Україну.

Жовтень — XXII з'їзд КПРС схвалив нову програму «побудови комунізму» й проголосив політику «злиття націй».

1963 р.

Липень — обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

1964 р.

14 жовтня — Усунення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і призначення на його місце Л. Брежнєва.

1965 р.

Літо–осінь — Перша хвиля арештів серед передової української інтелігенції.

1972 р.

25 травня — Звільнення П. Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду В. Щербицького.

1972–1973 рр. — Судові політичні процеси в Україні.

1976 р.

Листопад — У Києві створено Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком.

1978 р.

20 квітня — Верховна Рада УРСР ухвалила нову Конституцію УРСР.

1980 р.

Січень — Початок видання за кордоном «Вісника репресій в Україні».

1985 р.

11 березня — М. Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС. Початок процесу лібералізації.

1986 р.

26 квітня — Катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1988 р.

Літо — Відзначення 1000-річчя хрещення Київської Русі.

1989 р.

Лютий — Установчий з'їзд Товариства української мови ім. Т. Шевченка.

Вересень — Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.

28 жовтня — Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про державний статус української мови.

Жовтень — Установчі збори відновленого Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

1990 р.

Квітень — Створення Української республіканської партії.

16 липня — Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України».

18 березня — Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.

1991 р.

24 серпня — Верховна Рада України проголосила Акт про державну незалежність України.

1 грудня — Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Л. Кравчука обрано Президентом України.

8 грудня — Зустріч керівників України, Росії, Білорусі у Біловезькій Пущі. Біловезькі угоди про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

1992 р.

28 січня — Сесія Верховної Ради України прийняла Постанову про Державний прапор України — синьо-жовтий стяг.

Листопад — Відставка уряду В. Фокіна та формування нового уряду Л. Кучми.

1993 р.

17 червня — Угода між Російською Федерацією і Україною про невідкладні заходи щодо формування Чорноморського флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту.

1994 р.

14 січня — Президенти України, Росії та США підписали в Москві договір, що передбачав ліквідацію на території України 176 міжконтинентальних ракет і 1500 ядерних боеголовок.

10 липня — Президентом України обрано Л. Кучму.

1996 р.

28 червня — Прийняття нової Конституції України.

25 серпня — Указ Президента України Л. Кучми «Про грошову реформу в Україні».

2–16 вересня — Введення в Україні національної грошової одиниці — гривні. Проведення грошової реформи.

1997 р.

9 липня — Підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

16 липня — Призначення прем'єр-міністром України Валерія Пусто-войтенка.

28 серпня — Урочисте представлення нового складу Кабінету Міністрів України.

1998 р.

29 березня — Вибори до Верховної Ради України.

1999 р.

Листопад — Вибори Президента України.

22 грудня — Призначення прем'єр-міністром України Віктора Ющенка.

2000 р.

16 квітня — Всеукраїнський референдум.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991.
2. *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі.— К.: Либідь, 1993.
3. *Багалій Д.* Нарис історії України. — К.: Либідь, 1994.
4. *Бандера С.* Мій життєпис // Державність. — № 1. — 1992.
5. *Бантши-Каменский Д.* История Малой России. — К.: Знання, 1993.
6. *Баран В.* Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. — Львів: Світ, 1992.
7. *Баран В.* Україна 1950- 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — К.: Либідь, 1996.
8. *Бойко О.* Історія України. — К.: Либідь, 1999.
9. *Бойко О.* Україна 1991—1995: тіні минулого чи контури майбутнього? — К.: Либідь, 1996.
10. *Борисенко В.* Курс української історії. — К.: Либідь, 1997.
11. *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К.: Знання, 1993.
12. *Брайчевский М.* Утверждение христианства на Руси. — К.: Знання, 1989.
13. *Брицький П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр). — Чернівці, 1995.
14. *Будзиновський В.* Наші гетьмани.— Тернопіль, 1990.
15. *Велика історія України: У 2-х томах. / Упорядник М. Голубець.* — К.: Либідь, 1993.
16. *Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К.: Либідь, 1995.
17. *Волгогонов Д.* Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. Сталіна: У 2-х книгах. — К.: Знання, 1989–1990.
18. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети.* — К.: Либідь, 1995.

19. *Воронов І., Пилявець Ю.* Голод 1946–1947 рр. — К.: Либідь, 1991.
20. *Врублевский В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К.: Знання, 1993.
21. *Гетьмани України: Історичні портрети.* — К.: Знання, 1991.
22. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994.
23. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.* — К.: Політвидав України, 1990.
24. *Гордієнко В.* Українські січові стрільці. — Львів: Світ, 1990.
25. *Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. — К.: Україна, 1995.
26. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. — К.: Генеза, 1996.
27. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 1990.
28. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993.
29. *Декларація про державний суверенітет України.* — К.: Радянська Україна, 1990. — 17 липня.
30. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991.
31. *Ефименко А.* История украинского народа. — К.: Либідь, 1990.
32. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. — Львів: Вид-во НТШ, 1992.
33. *Зайцев Ю.* Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України. — Львів: Світ, 1992.
34. *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. — К.: 1994.
35. *Іванченко Р.* Київська Русь: печатки Української держави. — К.: Український письменник, 1995.
36. *Історія України в особах: ІХ–ХVІІІ ст.* — К.: Україна, 1993.
37. *Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст.* — К.: Україна, 1995.
38. *Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев.* — Львів: Світ, 1996.
39. *Історія України: нове бачення: У 2-х томах / Під ред. В.Смолія.* — К.: Україна, 1995.
40. *Історія української еміграції. / За ред. Б.Лановика.* -К.: Знання, 1997.
41. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція. — К.: Наук. думка, 1991.
42. *Коваль М.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К.: Україна, 1995.
43. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. — Тернопіль: 1993.

44. *Конституція України*. — Одеса: Чорномор'я, 1996.
45. *Король В.* Історія України. — К.: Час, 1995.
46. *Косик В.* Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів: Вид-во НТШ, 1993.
47. *Крип'якевич І.* Історія України. — Львів: Світ, 1990.
48. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К.: Знання, 1996.
49. *Назарович М.* Історія України. Навч. посіб. — Тернопіль, 1999.
50. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Історія України. — Тернопіль, 1995.
51. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994.
52. *Лозицький В.* Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки // Укр. істор. журн. — 1989. — № 3.
53. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. — Львів: Просвіта, 1991.
54. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. — Львів: Просвіта, 1994.
55. *Мороз В.* Україна в ХХ ст. — Тернопіль, 1992.
56. *Нагасвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К.: Український письменник, 1993.
57. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1991.
58. *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України. — 1994. — Ч. 1–2. — Львів.
59. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х томах. — К.: Либідь, 1992.
60. *Росенко В.* Друга світова війна (1939–1945 рр.). — К.: Генеза, 1994.
61. *Сергійчук В.* Національна символіка України. — К.: Україна, 1992.
62. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. — К.: Україна, 1996.
63. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К.: Либідь, 1992.
64. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991.
65. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ. — К.: Час, 1996.
66. *Толочко Я.* Історичні портрети. — К.: Абрис, 1990.
67. *Толочко П.* Київська Русь. — К.: Абрис, 1996.
68. *Трофимович В.* Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). — Львів: Вид-во НТШ, 1995.
69. *Українська державність у ХХ ст.* — К.: Час, 1996.
70. *Чотири* Універсали. — К.: Либідь, 1990.

71. *Шаповал Ю.* Людина і система: Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні. — К.: Генеза, 1994.

72. *Шаповал Ю.* М.С. Хрущов на Україні. — К.: Політвидав України, 1990.

73. *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років. — К., Політвидав України, 1993.

74. *Шаповал Ю.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. — К.: Політвидав України, 1990.

75. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3-х томах. — К.: Наукова думка, 1990–1991.

ПЕРЕДМОВА	7
<i>РОЗДІЛ I. УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА</i>	
ВСТУП	10
<i>Лекція 1.</i> Характеристика культур Стародавнього Сходу. Культура Стародавнього Єгипту. Антична культура	15
<i>Лекція 2.</i> Дослов'янська культурна традиція на теренах України. Культура Київської Русі та Галицько-Волинської держави	40
<i>Лекція 3.</i> Культура європейського Середньовіччя. Культура епохи Ренесансу (XIV–XVI ст.), бароко та класицизму (XVII ст.), доби Просвітництва (XVIII ст.)	58
<i>Лекція 4.</i> Розвиток культури України у другій половині XIV–XVIII ст.	74
<i>Лекція 5.</i> Становлення та розвиток нової європейської культури у XIX ст.	88
<i>Лекція 6.</i> Українська культура XIX–початку XX ст.	110
<i>Лекція 7.</i> Особливості розвитку світової культури у XX ст.	123
<i>Лекція 8.</i> Національно-культурне відродження України та його занепад (1917–1939 рр.)	137
<i>Лекція 9.</i> Українська культура 40–90-х рр. XX ст. та на сучасному етапі	154
НАЙГОЛОВНІШІ КУЛЬТУРНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ	169

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ	172
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	178
<i>РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ</i>	
ВСТУП	186
<i>Лекція 1.</i> Княжа доба	187
<i>Лекція 2.</i> Україна за Литовсько-польської і Польсько-козацької доби (поч. XIV ст.–1648 р.)	203
<i>Лекція 3.</i> Доба козацько-гетьманської держави (1648 р.–XVIII ст.)	222
<i>Лекція 4.</i> Українські землі під владою Російської імперії та Австро-Угорщини (кінець XVIII–XIX ст.)	242
<i>Лекція 5.</i> Визвольні змагання 1914–1920 рр. Україна у міжвоєнний період 1921–1939 рр.	262
<i>Лекція 6.</i> Україна в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови (1939–поч. 1950-х рр.)	279
<i>Лекція 7.</i> Україна у другій половині XX ст.	294
НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ, ПОДІЇ	313
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	325

Бібліотека студента-медика

Провідний редактор серії

В. М. Попов

Художнє оформлення серії

О. А. Шамшуріна

Навчальне видання

БЛОКОНЕНКО Сергій Павлович,

ГОНТАР Олександр Васильович,

КОТОВА Наталя Олегівна

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Вибрані лекції

Навчальний посібник

Провідний редактор *В. М. Попов*

Редактор *Т. В. Мельникова*

Художній редактор *О. А. Шамшуріна*

Технічний редактор *С. С. Ракул*

Коректор *О. М. Фащевська*

Підп. до друку 29.12.2003. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 19,52.
Обл.-вид. арк. 21,5. Тираж 1000. Зам. 516.

Видано і надруковано
Одеським державним медичним університетом.
65026, Одеса, Валіховський пров., 2.
Свідоцтво ДК № 668 від 13.11.2001 р.

